

דתיים? לאומיים!

המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014

תמר הרמן

גלעד בארי | אלה הלר | חנן כהן |
יובל לבל | חנן מוזס | קלמן נוימן

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

דתיים? לאומיים!

המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014

דוח מחקר

תמר הרמן

גלעד בארי | אלה הלר | חנן כהן | יובל לבל | חנן מוזס | קלמן נוימן

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

The National-Religious Sector in Israel 2014

Tamar Hermann, Gilad Be'ery, Ella Heller, Chanan Cohen, Yuval Lebel,
Hanan Mozes, Kalman Neuman

עריכת הטקסט: דפנה בר־און, תמר שקד
עיצוב הסדרה: טרסקובר, עיצוב גרפי – טל הרדה
עיצוב העטיפה: יוסי ארזה
סדר: אירית נחום
הדפסה: אופסט נתן שלמה בע"מ

מסת"ב 978-965-519-156-1 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או
אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי
מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ה
נרפס בישראל, 2014

המכון הישראלי לדמוקרטיה
רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:
החנות המקוונת: <http://tinyurl.com/idi-store>
דוא"ל: orders@idi.org.il
טל': 02-5300867; פקס: 02-5300800, 1-800-20-2222

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא מפלגתי, הממוקם בתפר שבין האקדמיה לפוליטיקה. המכון עוסק בתכנון מדיניות ובעיצוב רפורמות בממשל, במינהל הציבורי ובמוסדות הדמוקרטיה.

בתכניותיו ובמפעליו המכון חותר לחזק את מוסדות הדמוקרטיה המתהווה בישראל ולגבש את ערכיה. בהמשך לעבודת מחקר מעמיקה הוא מגיש המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של משטר דמוקרטי יציב, המותאם למבנה, לערכים ולנורמות של החברה הישראלית. המכון שואף לקדם בישראל שיח ציבורי בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות, לשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולקהל הרחב, לספק מידע ולהציג מחקר משווה.

מרכז גוטמן לסקרים הוקם במתכונתו הנוכחית בשנת 1988, כאשר מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי עבר למכון הישראלי לדמוקרטיה. המכון המקורי הוקם בשנת 1949 בידי פרופ' אליהו (לואי) גוטמן כמרכז חלוצי למחקרי דעת קהל וקידום מתודולוגיה במדעי החברה. יעדו של מרכז גוטמן הוא להעשיר את הדיון הציבורי בסוגיות מדיניות ציבורית באמצעות מידע השאוב מבסיסי הנתונים של המרכז ומסקרי דעת הקהל שהוא עורך.

תוכן העניינים

17	תודות
19	מבוא
26	פרק 1 על קצה המזלג: רקע חברתי ופוליטי
42	פרק 2 המחנה הדתי-לאומי: גבולות ומאפיינים חברתיים-דמוגרפיים
74	פרק 3 הדמוקרטיה, עקרונותיה ומוסדותיה
98	פרק 4 דתיות, חברה, מדינה
135	פרק 5 עמדות בנושאי חוץ, ביטחון והתיישבות
156	פרק 6 שיקולי הצבעה והיחס למפלגות הדתיות
168	פרק 7 חול, חלון וחילוניות: ערוצי התקשורת של המגזר הדתי-לאומי עם החילוניות
190	פרק 8 מעמד הנשים
207	פרק 9 נתוני הסקר: מבט-על
221	פרק 10 דיון אינטגרטיבי בממצאים עיקריים והצעות למחקר עתידי
	נספחים
246	נספח 1 שאלון סקר המחנה הדתי-לאומי 2014: התפלגות התשובות
259	נספח 2 פרופיל חברתי-דמוגרפי ופוליטי של המדגם
263	נספח 3 קווים מנחים לדיון בקבוצות המיקוד
266	נספח 4 מתאמים בין כלל הסולמות בספר
269	מקורות נבחרים
278	צוות המחקר

תרשימים

פרק 2

42	2.1 תרשים	השתייכות למחנה הדתי-לאומי גם לפי אורח חיים וגם לפי השקפות (כלל הציבור היהודי בישראל)
43	2.2 תרשים	הגדרה עצמית דתית (קבוצת המדגם)
45	2.3 תרשים	קבוצת המדגם בהשוואה לכלל הציבור היהודי בישראל (לפי גיל)
46	2.4 תרשים	קבוצת המדגם בהשוואה לכלל הציבור היהודי בישראל (לפי אזור מגורים)
47	2.5 תרשים	קבוצת המדגם לעומת כלל הציבור היהודי בישראל (לפי מוצא)
47	2.6 תרשים	רמת הכנסה – דיווח עצמי
50	2.7 תרשים	מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני (קבוצת המדגם בהשוואה לכלל הציבור היהודי בישראל)
51	2.8 תרשים	הצבעה לכנסת ב-2013 (השיעור בקבוצת המדגם שצינו שם מפלגה שהצביעו לה בהשוואה להתפלגות כלל הקולות הכשרים בישראל)
55	2.9 תרשים	הגדרה עצמית של דתיות (לפי קטגוריית השתייכות רכה ומובהקת)
56	2.10 תרשים	מוצא (לפי קטגוריית השתייכות רכה ומובהקת)
57	2.11 תרשים	קטגוריית השתייכות רכה ומובהקת (לפי אזור מגורים)
58	2.12 תרשים	השכלה כללית (לפי קטגוריית השתייכות רכה ומובהקת)
59	2.13 תרשים	מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני (לפי קטגוריית השתייכות רכה ומובהקת)
60	2.14 תרשים	הצבעה לכנסת ב-2013 (ממצביעי המפלגות הגדולות; לפי קטגוריית השתייכות רכה ומובהקת)
61	2.15 תרשים	קטגוריית השתייכות רכה ומובהקת (לפי הגדרה עצמית דתית)
62	2.16 תרשים	גיל (לפי הגדרה עצמית דתית)
63	2.17 תרשים	מוצא (לפי הגדרה עצמית דתית)
64	2.18 תרשים	הכנסה (לפי הגדרה עצמית דתית)
66	2.19 תרשים	מיקום עצמי על רצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני (לפי הגדרה עצמית דתית)
66	2.20 תרשים	הצבעה לכנסת ב-2013 (ממצביעי המפלגות הגדולות; לפי הגדרה עצמית דתית)
70	2.21 תרשים	"דתיים הם אנשים ערכיים יותר מהילונים"

פרק 3

76	מאפייני משטר דמוקרטי (לפי הגדרה עצמית דתית)	3.1	תרשים
79	מידת השמירה בישראל על עקרונות הדמוקרטיה	3.2	תרשים
80	שמירה על חופש הדת (לפי הגדרה עצמית דתית)	3.3	תרשים
80	שמירה על הזכות לקיום בכבוד (לפי הגדרה עצמית דתית)	3.4	תרשים
81	שמירה על חופש הביטוי (לפי הגדרה עצמית דתית)	3.5	תרשים
81	שמירה על חופש ההתארגנות (לפי הגדרה עצמית דתית)	3.6	תרשים
	שביעות רצון מתפקוד הדמוקרטיה הישראלית (קבוצת המדגם לעומת כלל הציבור היהודי בישראל ולעומת קבוצת החילונים במדד הדמוקרטיה הישראלית 2013)	3.7	תרשים
83	שביעות רצון מתפקוד הדמוקרטיה הישראלית (לפי הגדרה עצמית דתית)	3.8	תרשים
84	תמיכה/התנגדות לענישה של מי שמדבר נגד הציונות	3.9	תרשים
85	תמיכה/התנגדות למימון שווה לשירותים חברתיים ליהודים ולערבים	3.10	תרשים
87	אמון במוסדות: הכנסת, הממשלה, בית המשפט העליון והרבנות הראשית	3.11	תרשים
88	אמון במוסדות: הכנסת, הממשלה, בית המשפט העליון והרבנות הראשית (קבוצת המדגם לעומת כלל הציבור היהודי והחילונים במדד הדמוקרטיה הישראלית 2013; נותנים אמון במידה רבה ודי רבה)	3.12	תרשים
89	אמון במוסדות: הכנסת, הממשלה, בית המשפט העליון והרבנות הראשית (לפי הגדרה עצמית דתית; נותנים אמון במידה רבה ודי רבה)	3.13	תרשים
90	התפלגות סולם שביעות הרצון והאמון במוסדות הדמוקרטיה	3.14	תרשים
93	תמיכה/התנגדות לצמצום לימודי דמוקרטיה ואזרחות והרחבת הוראת היסטוריה יהודית ואהבת הארץ	3.15	תרשים
94	תמיכה/התנגדות לצמצום לימודי דמוקרטיה ואזרחות והרחבת הוראת היסטוריה יהודית ואהבת הארץ (לפי הגדרה עצמית דתית)	3.16	תרשים
94			

פרק 4

99	יום העצמאות – בעיקר חג ישראלי-אזרחי או חג יהודי-דת?	4.1	תרשים
99	יום העצמאות – בעיקר חג ישראלי-אזרחי או חג יהודי-דת? (לפי הגדרה עצמית דתית)	4.2	תרשים
100	יום העצמאות – בעיקר חג ישראלי-אזרחי או חג יהודי-דת? (לפי השכלה תורנית; גברים)	4.3	תרשים

102	יום העצמאות – בעיקר חג ישראלי-אזרחי או חג יהודי-דת? (לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדינני-ביטחוני)	4.4	תרשים
102	יום העצמאות – בעיקר חג ישראלי-אזרחי או חג יהודי-דתי? (לפי אזור מגורים)	4.5	תרשים
103	התקרבות/התרחקות אישית מן הדת	4.6	תרשים
105	התקרבות/התרחקות אישית מן הדת (לפי גיל)	4.7	תרשים
106	התקרבות/התרחקות אישית מן הדת (לפי מוצא)	4.8	תרשים
107	התקרבות/התרחקות מן הדת של החברה הישראלית	4.9	תרשים
108	התקרבות/התרחקות מן הדת של החברה הישראלית (לפי גיל)	4.10	תרשים
108	התקרבות/התרחקות מן הדת של החברה הישראלית (לפי התקרבות/התרחקות אישית מן הדת)	4.11	תרשים
110	חשיבות ברמה האישית לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים	4.12	תרשים
112	חשיבות ברמה האישית לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים (לפי התקרבות/התרחקות אישית מן הדת)	4.13	תרשים
112	”חברי הכנסת הדתיים צריכים להיות כפופים לסמכות רבנית בנושאים פוליטיים”	4.14	תרשים
113	”חברי הכנסת הדתיים צריכים להיות כפופים לסמכות רבנית בנושאים פוליטיים” (הסכמה/התנגדות; לפי הצבעה לכנסת ב־2013)	4.15	תרשים
114	תמיכה/התנגדות לתקצוב ממשלתי של קהילות ורבנים רפורמיים וקונסרבטיביים	4.16	תרשים
116	תמיכה/התנגדות לתקצוב ממשלתי של קהילות ורבנים רפורמיים וקונסרבטיביים (לפי התקרבות/התרחקות אישית מן הדת)	4.17	תרשים
117	עמדה כלפי הקפדה/הקלה בגיור	4.18	תרשים
118	עמדה כלפי הקפדה/הקלה בגיור (לפי מידת התקרבות/התרחקות אישית מן הדת)	4.19	תרשים
119	התניית מתן אזרחות לעולים חדשים בִּיהדות לפי ההלכה	4.20	תרשים
120	התניית מתן אזרחות לעולים חדשים בִּיהדות לפי ההלכה (לפי גיל)	4.21	תרשים
121	תמיכה/התנגדות לתרומת איברים ללא-יהודי	4.22	תרשים
122	תמיכה/התנגדות לתרומת איברים ללא-יהודי (לפי גיל)	4.23	תרשים
123	תמיכה/התנגדות לתרומת איברים ללא-יהודי (לפי השכלה תורנית)	4.24	תרשים
123	נכונות/התנגדות לקבל לקהילה אנשים חר־מיניים	4.25	תרשים
124	נכונות/התנגדות לקבל לקהילה אנשים חר־מיניים (לפי גיל)	4.26	תרשים
126	תמיכה/התנגדות להנהגת נישואים אזרחיים בישראל	4.27	תרשים

126	תרשים 4.28	תמיכה/התנגדות להנהגת נישואים אזרחיים בישראל (לפי התקרבות/התרחקות אישית מן הדת)
127	תרשים 4.29	תמיכה/התנגדות להפעלת תחבורה ציבורית בשבת באזורים שאין בהם הרבה דתיים
129	תרשים 4.30	התפלגות הציונים של סולם הנכונות לפשרה בנושאים הקשורים לדת
129	תרשים 4.31	ציונים ממוצעים של סולם הנכונות לפשרה בנושאים הקשורים לדת (לפי הגדרה עצמית דתית)
130	תרשים 4.32	ציונים ממוצעים של סולם הנכונות לפשרה בנושאים הקשורים לדת (לפי גיל)
130	תרשים 4.33	ציונים ממוצעים של סולם הנכונות לפשרה בנושאים הקשורים לדת (לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני)
131	תרשים 4.34	ציונים ממוצעים של סולם הנכונות לפשרה בנושאים הקשורים לדת (לפי השכלה תורנית)
131	תרשים 4.35	ציונים ממוצעים של סולם הנכונות לפשרה בנושאים הקשורים לדת (לפי התקרבות/התרחקות אישית מן הדת)
132	תרשים 4.36	ציונים ממוצעים של סולם הנכונות לפשרה בנושאים הקשורים לדת (לפי חשיבות אישית לפסיקות של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים)

פרק 5

135	תרשים 5.1	העדפה לרוב יהודי במדינת ישראל או להחלת ריבונות ישראל על כל השטח שבין הירדן לים
136	תרשים 5.2	העדפה לרוב יהודי במדינת ישראל או להחלת ריבונות ישראל על כל השטח שבין הירדן לים (לפי הגדרה עצמית דתית)
137	תרשים 5.3	העדפה לרוב יהודי במדינת ישראל או להחלת ריבונות ישראל על כל השטח שבין הירדן לים (לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני)
138	תרשים 5.4	העדפה לרוב יהודי במדינת ישראל או להחלת ריבונות ישראל על כל השטח שבין הירדן לים (לפי אזור מגורים)
140	תרשים 5.5	הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל (לפי הגדרה עצמית דתית)
141	תרשים 5.6	הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל (לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני)
142	תרשים 5.7	הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל (לפי אזור מגורים)
143	תרשים 5.8	הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל (התומכים בהכרעה רבנית; לפי גיל)

144	תרשים 5.9	הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל (לפי חשיבות אישית לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים; חשיבות רבה ורבה מאוד)
144	תרשים 5.10	הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל (לפי תמיכה/התנגדות לכפיפות של חברי כנסת דתיים לסמכות רבנית; חושב או בטוח)
145	תרשים 5.11	עמדה כלפי סירוב של חיילים לפקודה לפנות יישובים
146	תרשים 5.12	עמדה כלפי סירוב של חיילים לפקודה לפנות יישובים (לפי הגדרה עצמית דתית)
147	תרשים 5.13	עמדה כלפי סירוב של חיילים לפקודה לפנות יישובים (לפי גיל; חושבים ובטוחים שיש לסרב)
147	תרשים 5.14	עמדה כלפי סירוב של חיילים לפקודה לפנות יישובים (לפי אזור מגורים; חושבים ובטוחים שיש לסרב)
148	תרשים 5.15	עמדה כלפי סירוב של חיילים לפקודה לפנות יישובים (לפי השכלה תורנית; גברים)
150	תרשים 5.16	תמיכה/התנגדות להיגר "בהתנתקות החד-צדדית והגירוש מגוש קטיף איבדה מדינת ישראל את האופי המוסרי שלה, ולכן לא צריך לציית לחוקים שלה"
151	תרשים 5.17	עמדה כלפי סירוב של חיילים לפקודה לפנות יישובים (לפי תמיכה/התנגדות להיגר "בהתנתקות החד-צדדית והגירוש מגוש קטיף איבדה מדינת ישראל את האופי המוסרי שלה, ולכן לא צריך לציית לחוקים שלה")
151	תרשים 5.18	תמיכה/התנגדות להיגר "בהתנתקות החד-צדדית והגירוש מגוש קטיף איבדה מדינת ישראל את האופי המוסרי שלה, ולכן לא צריך לציית לחוקים שלה" (לפי הצבעה לכנסת ב-2013)
153	תרשים 5.19	עמדה כלפי ענישה קולקטיבית של אזרחי אויב
153	תרשים 5.20	עמדה כלפי ענישה קולקטיבית של אזרחי אויב (לפי הגדרה עצמית דתית)
154	תרשים 5.21	עמדה כלפי ענישה קולקטיבית של אזרחי אויב (לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני)

פרק 6

157	תרשים 6.1	שיקולי הצבעה – הנושא העיקרי
157	תרשים 6.2	שיקולי הצבעה – הנושא העיקרי (לפי הגדרה עצמית דתית)
158	תרשים 6.3	שיקולי הצבעה – הנושא העיקרי (לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני)
159	תרשים 6.4	שיקולי הצבעה – הנושא העיקרי (לפי גיל)
160	תרשים 6.5	שיקולי הצבעה – הנושא העיקרי (לפי הצבעה לכנסת ב-2013)

161	תרשים 6.6	נחיצות המפלגות הדתיות כדי לשמור על הצביון היהודי של ישראל
162	תרשים 6.7	נחיצות המפלגות הדתיות כדי לשמור על הצביון היהודי של ישראל (לפי הגדרה עצמית דתית)
163	תרשים 6.8	נחיצות המפלגות הדתיות כדי לשמור על הצביון היהודי של ישראל (לפי הצבעה לכנסת ב־2013)
164	תרשים 6.9	"חבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר גם על חשבון הדאגה למגזרים אחרים"
164	תרשים 6.10	"חבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר גם על חשבון הדאגה למגזרים אחרים" (לפי הגדרה עצמית דתית)
165	תרשים 6.11	"חבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר גם על חשבון הדאגה למגזרים אחרים" (לפי הצבעה לכנסת ב־2013)
166	תרשים 6.12	"חבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר גם על חשבון הדאגה למגזרים אחרים" (לפי השכלה תורנית)

פרק 7

170	תרשים 7.1	דפוסי חשיפה לאינטרנט
171	תרשים 7.2	דפוסי צפייה בטלוויזיה
172	תרשים 7.3	דפוסי קריאת עיתונות מודפסת בסוף השבוע
175	תרשים 7.4	התפלגות סולם החשיפה לתקשורת כללית ולתרבות פנאי
176	תרשים 7.5	ממוצעי סולם החשיפה לתקשורת כללית ולתרבות פנאי (לפי הגדרה עצמית דתית)
176	תרשים 7.6	ממוצעי סולם החשיפה לתקשורת כללית ולתרבות פנאי (לפי השכלה תורנית)
177	תרשים 7.7	ממוצעי סולם החשיפה לתקשורת כללית ולתרבות פנאי (לפי אזור מגורים)
178	תרשים 7.8	ערכיות דתיים לעומת חילונים (לפי רמת החשיפה לתקשורת כללית ולתרבות פנאי)
179	תרשים 7.9	נכונות לקבל לקהילה אנשים חד־מיניים (לפי רמת החשיפה לתקשורת כללית ולתרבות פנאי)
181	תרשים 7.10	העדפה לרמה דתית גבוהה או לרמה לימודית גבוהה של בית הספר
182	תרשים 7.11	העדפה לרמה דתית גבוהה או לרמה לימודית גבוהה של בית הספר (לפי הגדרה עצמית דתית)
184	תרשים 7.12	תמיכה/התנגדות להחזרה בתשובה וללימוד יהדות גם שלא על פי המסורת
185	תרשים 7.13	היחס להגברת הזהות היהודית
187	תרשים 7.14	היחס להגברת הזהות היהודית (לפי הגדרה עצמית דתית)
187	תרשים 7.15	היחס להגברת הזהות היהודית (לפי "דתיים הם אנשים ערכיים יותר מחילונים")

פרק 8

191	"המעמד ההלכתי של נשים צריך להישאר ללא שינוי"	תרשים 8.1
	"המעמד ההלכתי של נשים צריך להישאר ללא שינוי"	תרשים 8.2
192	(גברים לעומת נשים)	
	"המעמד ההלכתי של נשים צריך להישאר ללא שינוי"	תרשים 8.3
193	(לפי הגדרה עצמית דתית)	
	"המעמד ההלכתי של נשים צריך להישאר ללא שינוי"	תרשים 8.4
	(לפי תמיכה/התנגדות להיגד "תפקידו של הבעל לפרנס ותפקידה של האישה לטפל בבית ובמשפחה")	
194	"המעמד ההלכתי של נשים צריך להישאר ללא שינוי"	תרשים 8.5
195	(המתנגדים לשינוי; לפי חשיפה לתקשורת כללית)	
	"תפקידו של הבעל לפרנס ותפקידה של האישה הוא לטפל בבית ובמשפחה" (קבוצת המדגם בהשוואה לכלל הציבור היהודי, 2009)	תרשים 8.6
196	"תפקידו של הבעל לפרנס ותפקידה של האישה הוא לטפל בבית ובמשפחה" (גברים לעומת נשים)	תרשים 8.7
196	"תפקידו של הבעל לפרנס ותפקידה של האישה הוא לטפל בבית ובמשפחה" (לפי הגדרה עצמית דתית)	תרשים 8.8
197	"יש לאפשר לכל אישה המעוניינת בכך ללמוד גמרא"	תרשים 8.9
199	"יש לאפשר לכל אישה המעוניינת בכך ללמוד גמרא" (לפי הגדרה עצמית דתית)	תרשים 8.10
199	תמיכה/התנגדות להתיר לנשים להיות דייניות בבית דין רבני	תרשים 8.11
200	התפלגות ציוני סולם מעמד הנשים	תרשים 8.12
202	ציונים ממוצעים על סולם מעמד הנשים (לפי הגדרה עצמית דתית)	תרשים 8.13
203	תמיכה/התנגדות להפרדה בין בנים לבנות במערכת החינוך	תרשים 8.14
204		

פרק 9

214	ציון ממוצע על ארבעת הסולמות (לפי הגדרה עצמית דתית)	תרשים 9.1
215	ציון ממוצע על ארבעת הסולמות (לפי השכלה תורנית)	תרשים 9.2
216	ציון ממוצע על ארבעת הסולמות (לפי גיל)	תרשים 9.3
	ציון ממוצע על ארבעת הסולמות (לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני)	תרשים 9.4
217	ציון ממוצע על ארבעת הסולמות (לפי מוצא)	תרשים 9.5
218	ציון ממוצע על ארבעת הסולמות (לפי הצבעה לכנסת ב־2013)	תרשים 9.6
219		

לוחות

פרק 2

44	התפלגות הדתיות בציבור היהודי בישראל (לפי סקרי למ"ס 2013-2002)	לוח 2.1
48	הכנסה ממוצעת – כלל הציבור היהודי בישראל	לוח 2.2
48	הכנסה (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 2.3
49	השכלה כללית (קבוצת המדגם בהשוואה לכלל הציבור היהודי בישראל)	לוח 2.4
56	קטגוריות השתייכות למחנה הדתי-לאומי (לפי אזור מגורים)	לוח 2.5
58	התפלגות קטגוריות השתייכות למחנה הדתי-לאומי (לפי השכלה תורנית; גברים)	לוח 2.6
63	אזור מגורים (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 2.7
64	הגדרה עצמית דתית (לפי אזור מגורים; יו"ש לעומת אזורים אחרים)	לוח 2.8
68	מאפיינים של "דתי-לאומי" (כלל המדגם ולפי קטגוריות ההשתייכות למחנה הדתי-לאומי)	לוח 2.9
69	שכיחות מאפיינים של "דתי-לאומי" (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 2.10
71	תמיכה/התנגדות להיגד "דתיים הם אנשים ערכיים יותר מחילונים" (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 2.11

פרק 3

75	מאפייני משטר דמוקרטי	לוח 3.1
77	מאפייני משטר דמוקרטי (לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני)	לוח 3.2
86	תמיכה/התנגדות לענישה של מי שמדבר נגד הציונות (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 3.3
87	תמיכה/התנגדות למימון שווה של שירותים חברתיים ליהודים ולערבים (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 3.4
91	אמון בכנסת, בממשלה, בבית המשפט העליון וברבנות הראשית (לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני; נותנים אמון במידה רבה ודי רבה)	לוח 3.5
91	אמון בכנסת, בממשלה, בבית המשפט העליון וברבנות הראשית (לפי גיל; נותנים אמון במידה רבה ודי רבה)	לוח 3.6
92	מתאמים בין רמות האמון בארבעת המוסדות (מדד פירסון)	לוח 3.7

פרק 4

	יום העצמאות – בעיקר חג ישראלי-אזרחי או חג יהודי-דתי? (מצביעי הבית היהודי לעומת מצביעי הליכוד-ישראל ביתנו)	לוח 4.1
101		
104	התקרבות/התרחקות אישית מן הדת (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 4.2
	חשיבות ברמה האישית לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים	לוח 4.3
110		
	תמיכה/התנגדות לתקצוב ממשלתי של קהילות ורבנים רפורמיים וקונסרבטיביים (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 4.4
115		
117	הקפדה/הקלה בגיור (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 4.5
	התניית מתן אזרחות לעולים חדשים ביהדות לפי ההלכה (לפי הגדרה עצמית דתית; מסכים בהחלט ודי מסכים)	לוח 4.6
119		
	תמיכה/התנגדות לתרומת איברים ללא-יהודי (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 4.7
121		
	תמיכה/התנגדות לקבלת אנשים חד-מיניים לקהילה (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 4.8
124		
	תמיכה/התנגדות להפעלת תחבורה ציבורית בשבת באזורים שאין בהם הרבה דתיים (לפי הכנסה)	לוח 4.9
128		

פרק 5

139	הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל	לוח 5.1
	הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל (קבוצת המדגם בהשוואה למדד הדמוקרטיה 2013; מסורתיים-דתיים ומסורתיים לא-דתיים)	לוח 5.2
141		
	ענישה קולקטיבית (לפי אזור מגורים; יו"ש לעומת אזורים אחרים)	לוח 5.3
154		

פרק 7

169	חשיפה לתקשורת (לפי אמצעי תקשורת)	לוח 7.1
180	תמיכה/התנגדות ללימודי חול	לוח 7.2

פרק 8

	תמיכה/התנגדות להתיר לנשים להיות דייניות בבית דין רבני (לפי השכלה תורנית; גברים)	לוח 8.1
201		
	תמיכה/התנגדות להתיר לנשים להיות דייניות בבית דין רבני (לפי גיל)	לוח 8.2
201		
	תמיכה/התנגדות להפרדה בחינוך בין בנים לבנות (לפי הגדרה עצמית דתית)	לוח 8.3
205		
	תמיכה/התנגדות להפרדה בחינוך בין בנים לבנות (לפי חשיפה לתקשורת כללית)	לוח 8.4
205		

פרק 9

208	טְעִינּוֹת הַשְּׂאֵלוֹת שֶׁנִּכְלְלוּ בְּנִיתוּחַ הַגּוֹרְמִים	לוח 9.1
211	אַרְבַּעַת הַסּוֹלְמוֹת וּמִשְׁמַעוֹת הָעֵרְכִים עֲלֵיהֶם	לוח 9.2
212	סִיכּוּם הַקְּשָׁרִים בֵּין הַסּוֹלְמוֹת הַשּׁוֹנִים (מִדְּר פִּירְסוֹן)	לוח 9.3

פרק 10

232	הַשְּׁוֹאֵת מְמוּצְעֵי קְבוּצוֹת מִשְׁנָה עַל 7 הַסּוֹלְמוֹת (לְפִי הַגְּדֵרָה עֲצֻמִּית שֶׁל דְּתוּת)	לוח 10.1
234	הַשְּׁוֹאֵת מְמוּצְעֵי קְבוּצוֹת מִשְׁנָה עַל 7 הַסּוֹלְמוֹת (לְפִי מִיקוּם עֲצֻמִּי עַל הַרְצָף יָמִין-שְׂמָאל מְדִינִי-בִּיטְחוֹנִי)	לוח 10.2
235	הַשְּׁוֹאֵת מְמוּצְעֵי קְבוּצוֹת מִשְׁנָה עַל 7 הַסּוֹלְמוֹת (לְפִי גִיל)	לוח 10.3

תודות

אנו חבים תודה לרבים וטובים שסייעו לנו במאמץ שהניב את הדוח זה.

בראש ובראשונה לקרן אנונימית ולראשיה שהעלו את הרעיון לבחון את הנושא אמפירית. תודות גם לפרופ' ידידיה שטרן ולרב ד"ר בני לאו, על שליוו את המחקר בעצה טובה לאורך הדרך ובעיקר על שדחפו אותנו לברוק את הנושא בראייה רחבה ולא להתמקד אך ורק בשאלת מחקר צרה – יחס המחנה הדתי-לאומי לדמוקרטיה – כפי שחשבנו לעשות בתחילה. תודה גם ליאיר שלג על התובנות שתרם לנו בשיחות לא מעטות בנושאים רלוונטיים לדוח. הערכתנו הרבה לד"ר רפאל ונטורה, שסייע לנו במחשבה מקדימה על נושאי הסקר ועזר רבות בגיבוש השאלון.

מלוא הערכתנו למי שעשו את עבודת השרדה: לצוות מכון "מדגם" שביצע את הסקר וכן לצוות מכון הגל החדש שקיים את הדיונים בקבוצות המיקוד.

רוב תודות לצוות ההוצאה לאור במכון הישראלי לדמוקרטיה, שעמל לילות כימים על עריכתו של הדוח והפקתו, ולצוות המנהלה, שסייע לנו בפתרון כל קושיה לאורך הדרך.

בעיקר אנו אסירי תודה לכ-1,000 המרואיינים האנונימיים שהקדישו זמן יקר, ללא כל תמורה, למענה על שאלון הסקר ולהשתתפות בקבוצות המיקוד. בלעדיהם לא היה מפעל זה יכול לצאת מן הכוח אל הפועל.

צוות המחקר

מבוא

בשנים האחרונות חל שינוי במעמדו של המחנה הדתי-לאומי בציבוריות הישראלית. שינוי זה מתבטא בעליית חלקו הדמוגרפי בשכבות הגיל הצעירות¹ וכן בכולטותו ההולכת וגוברת בשיח הציבורי והפוליטי. נוסף על כך, בגין שינויים המתרחשים בקרב הציבור החילוני, ובעיקר התחזקות הרצון להתחבר לשורשים היהודיים והשחיקה בחילוניות האידאולוגית² אנו עדים לפתיחת אפשרויות לשיתופי פעולה חוצי מגזרים, שבעבר ניכרו רק בשוליים. עם אלה נמנית התחזקות התופעה של הצבעת חילונים או מסורתיים שאינם דתיים, ועל אחת כמה וכמה של מסורתיים-דתיים, למפלגות דתיות במובהק, כמו ש"ס ומפלגת הבית היהודי.³

אף על פי כן השיח הדתי-לאומי התוך-מגזרי מאותת על תחושות של אי-נחת עד כדי חשש לשלמות המחנה, כפי שאפשר ללמוד, למשל, מדיון שנערך בבית המדרש החברתי של מדרשת "נשמת" בירושלים ותואר באתר כיפה.⁴ באותו דיון טען הרב חיים נבון כי הציונות הדתית מתפוררת, ואין היום מרכז כובד רעיוני שמלכד את מה שמכונה "הציבור הדתי-לאומי". הרב היחיד שכולם בינתיים את הקרע, כך אמר, הוא ריבוי השסעים: "המחלוקת הדתית בין החרד"לים למתנגדיהם אינה חופפת למחלוקת הממלכתית בנוגע ליחס למדינה ולמוסדותיה, ולכן אין קו שסע ברור". לטענתו, באופן פרדוקסלי, ריבוי הפיצולים הפנימיים הוא שמונע מהציונות הדתית להתפלג סופית. עם זאת הוא הדגיש כי אינו יודע "כמה זמן זה עוד יחזיק מעמד". הרב נבון דיבר על שני תרחישים עתידיים אפשריים: הרחבה של גבולות המגזר, מתוך הכלה הדרגתית ויכולת לחיות יחדיו חרף המחלוקת הרעיונית; או פילוג עתידי לרסיסי קהילות קטנים. "בינתיים, לפי הטון של המחלוקת הפנימיות, לא נראה שאנחנו מצליחים ללכת בכיוון הראשון", כך טען. שר החינוך הרב שי פירון הביע חשש דומה בתשובה שנתן לשאלה בנושא הפיצולים הפנימיים:

אנחנו עדיין משתייכים לזרם אחד? אני חושב שכיום שאלת ארץ ישראל וגבולותיה היא מה שבעיקר מחזיק אותנו יחד בציבור אחד. אם מסיבה כזו או אחרת הסיפור הפוליטי לא יהיה רלוונטי, נהיה בבעיה קשה, או לא בבעיה בכלל.⁵

ואולם ההערכה שהמחנה בסכנת התפוררות אינה נחלת הכלל, ויש הסבורים כי אין לה סימוכין במציאות. באותו דיון השתתף גם איש התקשורת יואב שורק מהעיתון מקור ראשון.

- 1 דיון בשינוי הדמוגרפי ראו בפרק 1.
- 2 לפי סקר גוטמן-אבי חי השני (1999) והשלישי (2009), שיעור החילונים האידאולוגיים (אנטי-דתיים) מגיע ל-3%-5%. שיעור החילונים שאינם אנטי-דתיים הגיע לפי סקר זה ל-46% (1999) ו-43% (2009). ראו אריאן וקיסר-שוגרמן, 2011: 11.
- 3 שיעור החילונים בקרב מי שהצביעו למפלגה זו בבחירות 2013 מגיע לפי הערכות מסוימות לכ-2 מנדטים. ראו דברי פרופ' אשר כהן אצל ליס, 2013.
- 4 מערכת כיפה, 2013.
- 5 אינדיג, 2014.

שורק חלק על דבריו של הרב נבון וטען כי רובו הגדול של הציבור הדתי-לאומי עדיין מלוכד סביב ערכים משותפים ואורחות חיים דומים, וכי הקונסנזוס הדתי-לאומי מתכרסם רק בשוליים. לדבריו, צריך להשלים עם כך שהציבור משתנה, אך שינוי אין פירושו התפוררות. לטענת שורק, המתרחש בשנים האחרונות הוא סוף עידן גוש אמונים, שהתאפיין בהתגייסות ולכידות סביב סדר יום מוגדר. אלא שהציונות הדתית, כך אמר, לא נולדה בגוש אמונים ולא מתה עם שקיעתו. לדבריו, החזון של מימוש התורה בתוך העולם ולא כבריחה ממנו הוא אתגר שממשיך להזין את המרחב המכונה "ציונות דתית", שגדל ומתגוון כל העת.⁶

הרב ד"ר בני לאו מציג עמדת ביניים. הוא נשאל: "הקרקע הגדול בין הזרם החרדי ל"זרם המתון רק הולך ומעמיק. בעוד 20 שנה עדיין נשתייך לאותו מגזר?" תשובתו:

אני משער שלא. כיום אנחנו עדיין מחוברים הרבה בגלל קשרי משפחה. אה אחד הולך להר המור, השני לגוש, השלישי למכינה, הרביעי לצבא והחמישי דיתלש את עצמו. אבל בני הדודים כבר יגדלו בתבניות אחרות והדור שאחריהם יהיה הרבה פחות מחובר אחד אל השני, בדיוק כמו שהדור שלי היה מחובר אל היהדות החרדית והילדים שלי פחות. אנחנו נהיה מספיק גדולים ומבוססים באורחות החיים שלנו בשביל להתפצל למגזרים נפרדים.⁷

כך או כך, ברור שמדובר בציבור שנע במרוצת השנים מן הפריפריה החברתית-פוליטית הישראלית-יהודית אל המרכז, בד בבד עם אובדן הדומיננטיות של מחנות ומגזרים אחרים בחברה. תמורות אלה ואחרות גורמות לרבים בציבור הישראלי לחוש שהקרקע רועדת מתחת לרגליהם ושהחברה הישראלית מתפוררת.

בין שמקבלים את הטענה שהחברה הישראלית הולכת ומתפצלת לשבטים-שבטים ובין שדוחים אותה, אין ספק שהיא "מצטיינת" בגיבוש סטראוטיפים על כל אחת מקבוצות המשנה שבה ומאמצת אותם. אנשי מדעי החברה יודעים לומר כי סטראוטיפים אינם בהכרח תופעה שלילית. אדרבה, לעתים קרובות הם מסייעים לנו לפענח ביתר קלות מצבים ומופעים חברתיים, בלי הצורך לשקוד בכל פעם מחדש על ניתוח מן היסוד של התופעה או האדם העומדים מולנו. במילים אחרות, סטראוטיפים הם כלי פונקציונלי להתנהלות יום-יומית סדירה. יתרה מזו, במקרים רבים יש בהם יותר משמץ מן האמת. ואף על פי כן, כאשר הדברים אמורים במישור הניתוח החברתי והפוליטי, מוטב ורצוי מאוד להניח לסטראוטיפים ולנסות לבדוק את הדברים לאשורם.

ואכן, דוח מחקר זה נועד לפשפש בקרביה של המציאות, ובאופן ספציפי יותר – "לעשות זום-אין" למחנה הדתי-לאומי, שכאמור הוא היום אחת הקבוצות הדינמיות ביותר בחברה הישראלית מבחינת גודלה, המבנה הפנימי שלה, נראותה הציבורית והשפעתה הפוליטית-חברתית.

מטרותיו העיקריות של המחקר הן:

- לברר אם המחנה הדתי-לאומי הוא קטגוריה סוציולוגית מובחנת, בעלת מאפיינים ברורים ועמדות מובהקות.
- לבחון את מידת ההומוגניות הרעיונית והעמדתית של מחנה זה, ואם הוא יימצא הטרוגני – לאתר את קבוצות המשנה שלו ולהעריך את משקלן היחסי ואת מאפייניהן הייחודיים.
- לבדוק באופן שיטתי את שכיחותן, התפלגותן ועוצמותיהן היחסיות של תפיסות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות במחנה זה בנוגע לנושאי ליבה של השיח החברתי-פוליטי בישראל.

מבנה הדוח

הדוח מוקדש רובו ככולו לניתוח של נתונים. אלה נאספו בסקר דעת קהל ייעודי שנבנה כדי להבהיר את שאלות המחקר שהוצגו לעיל וכן בדיונים של שתי קבוצות מיקוד. הדוח בנוי פרקים-פרקים על פי נושאים שנראו לנו חשובים ביותר לאפיון המחנה. כל פרק מתבסס על ניתוח וכתיבה של חבר/ה אחר/ת בצוות (שם הכותב/ת מצוין בהערות שוליים בפרק הרלוונטי), וכולם יחד הם מכלול אחד. מכלול זה מצייר תמונה שלמה, פנורמית, הנותנת מענה לשאלות המחקר שהוצגו לעיל.

בעקבות בדיקות רבות שביצענו החלטנו להתרכז בניתוח שלהלן בכמה משתנים בלתי תלויים, כלומר מסבירים: הגדרה עצמית דתית, גיל, השכלה תורנית (על-תיכונית) גבוהה, הצבעה בבחירות האחרונות לכנסת, הגדרה עצמית מדינית-ביטחונית ולעתים גם מין, ארץ מוצא ומחוז מגורים.

עם זאת מצאנו לנכון לפתוח בפרק רקע – פרק 1: על קצה המזלג: רקע חברתי ופוליטי – שנועד לתת לקורא, עוד בטרם יגיע לנתונים שנאספו במחקר, בסיס להבנת המיקום החברתי-פוליטי של המחנה הדתי-לאומי בפסיפס הישראלי הכולל. פרק זה מבוסס על מקורות חיצוניים ומחקרים קודמים וכמובן על המידע והפרשנות של הכותבים. שאר הפרקים מבוססים על נתונים שנאספו בסקר הייעודי.

מטרתו של פרק 2 – המחנה הדתי-לאומי: גבולות ומאפיינים חברתיים דמוגרפיים – לאפיין את המחנה הדתי-לאומי מבחינה דמוגרפית, פוליטית וסוציולוגית על בסיס ממצאי הסקר. אפיון זה נעשה בעיקר על ידי ניתוח מכמה כיוונים של שאלת סינון ששימשה אותנו כדי להחליט מי הם המרואיינים הרלוונטיים למחקר זה ומי אינם רלוונטיים. לצורך האפיון התבססנו גם על השאלה שהופנתה למרואיינים שעברו את הסינון ושברקה לאיזו קבוצת משנה במחנה הם משייכים את עצמם (הגדרה עצמית דתית).⁸

בפרק 3 – הדמוקרטיה, עקרונותיה ומוסדותיה – נבחנות עמדות המרואיינים בנוגע לשאלות יסוד של הדמוקרטיה הישראלית, ובכלל זה עקרונות הבסיס שלה ומוסדותיה העיקריים. הפרק בוחן גם שאלה עקרונית נוספת: האם העמדות בנושאים קריטיים אלו

של המחנה הדתי-לאומי הן ייחודיות, או שמא מידת הדמיון בתחום זה לעמדות של ציבורים אחרים בחברה הישראלית עולה על השוני?

בפרק 4 – דתיות, חברה, מדינה – מתרחבת היריעה ונדרונת עמדות המחנה הדתי-לאומי, תפיסותיו ותחושותיו כלפי המשולש שבקדקודיו הדת, החברה והמדינה. כאן נבחנת תפיסת המרואיינים בדבר מקום הדת בחיים הציבוריים וכן מידת הסמכות המיוחסת לרבנים לעומת רשויות המדינה וחוקיה.

במוקדו של פרק 5 – עמדות בנושאי חוץ, ביטחון והתיישבות – נבחנות עמדות המחנה הדתי-לאומי בשאלות הקשורות לשלמות הארץ, החובה לציית לחוק ולפקודות בצבא ומעמדה המוסרי של המדינה לאחר ההתנתקות החד-צדדית של 2005, אגב התמקדות בסמכות השלטונות לקבל החלטות בנושאים אלו ובחובת האזרחים לציית להן.

עניינו של פרק 6 – שיקולי הצבעה ויחס למפלגות הדתיות – הוא שיקולי ההעדפה המפלגתית בבחירות של אנשי המחנה הדתי-לאומי, מקומן בזירה של המפלגות הדתיות, וכן המחויבות הראשונית של הפוליטיקאים הדתיים – אם היא מגזרית או כלל-לאומית, ובאיו מידה עליהם להישמע להוראות רבנים.

בפרק 7 – חול, חלון וחילוניות: ערוצי התקשורת של המגזר הדתי-לאומי עם החילוניות – מנותחים ממצאי הסקר בעיקר בנוגע ליחס לצריכת תקשורת כללית (אינטרנט, טלוויזיה ועיתונות מודפסת) ולתרבות הפנאי וכן לשאלת מקומם של לימודי החול במערכת החינוך הדתית. בדבר נערך בו ניתוח של ממצאים הנוגעים ליחסם של דתיים-לאומיים להחזרה בתשובה וללימודי יהדות במתכונת שאינה אורתודוקסית.

פרק 8 – מעמד הנשים – עניינו בתפיסותיהם של אנשי המחנה הדתי-לאומי בנוגע לייעוד של נשים ולתחומי עיסוקיהן. בסקר נגענו בכמה וכמה נושאים שנראו לנו טעימות חשובות מהאופן שבו רואות קבוצות משנה במחנה הדתי-לאומי את שאלת מעמדם של הנשים במערכות דתיות ובמשפחה.

בפרק 9 מוצג במבט-על ניתוח הנתונים שנאספו בסקר. כאן עברנו מניתוח תשובות לשאלות בודדות לארגון הנתונים לפי גורמים וסולמות, מתוך ניסיון לבדוק אם ממעוף הציפור מתגלים דפוסים הנחבאים מן העין כאשר מטפלים בנפרד בכל שאלה או בכל נושא. פרק זה עמוס בניתוחים סטטיסטיים ואינו מכיל נתונים חדשים, ולפיכך מי שאינו מעוניין להתעמק בהיבטים הכמותיים-אנליטיים יכול לדלג היישר לפרק הסיכום.

בפרק הסיכום – פרק 10 – מוצגת תמונה כללית של ממצאי המחקר, בניסיון לענות על שלוש השאלות שהצגנו במבוא בנוגע לייחודו של המחנה הדתי-לאומי ורבגוניותו הפנימית. בסיכום זה אנו מתרכזים בעיקר בשלוש הקבוצות הנחשבות "טבעיות" יותר: קבוצת הליכה הדתית-לאומית, הקבוצה החרד"לית/תורנית והקבוצה הדתית הליברלית/מודרנית.

אנו מקווים כי דוח זה יעשיר את הדיון על המחנה הדתי-לאומי וישמש מקור לנתונים אמפיריים שעד כה לא היו בנמצא, לפחות לא במקובץ.⁹

9 אפשר למצוא את הנתונים הגולמיים של הסקר במתכונת קובץ SPSS, באתר מרכז גוטמן לסקרים בכתובת: <http://tinyurl.com/q8uymjx>

מתודולוגיה

שאלון הסקר

הנושאים לכחינה בסקר וכן השאלון¹⁰ לבדיקתם גובשו בחודשים מאי-אוגוסט 2013 בסדרת דיונים של צוות המחקר.

בסקר 56 שאלות תוכן ו-13 שאלות רקע חברתי-דמוגרפי והגדרות עצמיות. רוב השאלות נוסחו במיוחד עבור מחקר זה, אבל מקצתן שאלות חוזרות מסקרי מדד הדמוקרטיה הישראלית ומסקרי גוטמן-אבי חי. כל השאלות בשאלון, למעט שתיים, היו שאלות סגורות.

המדגם

קבוצת המדגם שלנו מנתה 978 איש ואישה ששייכו את עצמם למחנה הדתי-לאומי (להלן "קבוצת המדגם"). קבוצה זו סוננה מתוך מדגם כללי-ארצי מייצג של האוכלוסיה היהודית הבוגרת בישראל שמנה 4,597 מרואיינים.

בניית המדגם לצורך בדיקת הנושאים שהעסיקו אותנו לא הייתה פשוטה, שכן אין בנמצא הגדרה מוסכמת של המחנה הדתי-לאומי או של הקריטריונים להשתייכות אליו, וגם אין "מידע קשה" על השתייכות או אי-השתייכות כזו לפי הגדרה כלשהי (יש בנמצא, כפי שנבחר מיד, בסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה – הלמ"ס – נתונים מצרפיים מסוימים, אך אלה אינם מספיקים לצרכינו כאן). לכן התלבטנו בהגדרת האוכלוסיה, או במילים אחרות, בשאלה מה יהיה כלל האצבע שלנו כדי לקבוע מי נכללים במחנה הדתי-לאומי, אשר את מאפייניהם ועמדותיהם אנחנו מעוניינים לחקור.¹¹ החלטנו אפוא לנסח שאלת סינון שרק מי שיצ'לח אותה ייכנס לקבוצת המדגם שלנו. כדי להחליט מהי שאלת הסינון המתאימה ביצענו שתי בדיקות מקדימות: בבדיקה הראשונה, בסקר מדד הדמוקרטיה 2013 (שכובצע באפריל 2013), הוצגה למרואיינים (היהודים בלבד, מסיבות ברורות) השאלה: "האם אתה מרגיש חלק מהציבור הציוני-דתי?". התוצאה – 28.7% שהגדירו את עצמם "שייכים לציבור הציוני-דתי במידה רבה או במידה רבה מאוד" – נראתה לנו גבוהה במידה מעוררת תמיהה ומחשבה, לנוכח העובדה ששיעורם של מי שהגדירו את עצמם "דתי" בסקר החברתי של הלמ"ס לשנת 2012 היו רק כ-10.12%. אמנם יכולנו להסתפק רק באלה שהגדירו את עצמם "שייכים במידה רבה מאוד" (12%) ולהתקרב לנתוני הלמ"ס, אך סברנו שזהו סינון מחמיר מדי. החלטנו אפוא לבדוק שמא הפער נגרם בשל השימוש בתואר "ציוני", הנושא משמעות חיובית בעיני רוב הציבור הישראלי-יהודי, והיה עשוי לגרום לאנשים שאינם חלק מהמחנה הזה רצון לשייך את עצמם אליו. לפיכך ביצענו בסקר מדד השלום של יולי

10 ראו נספח 1.

11 גם חוקרים אחרים נתקלו בדילמה זו. ראו למשל את מאמרו של עוז אלמוג (2011 [2009]).

12 לפי נתוני הסקר החברתי של הלמ"ס לשנת 2012 ההתפלגות היא כדלקמן: חרדי – 9.4%; דתי – 9.9%; מסורתי דתי – 13.6%; מסורתי לא דתי – 22.6%; חילוני – 43% (למ"ס, 2014).

2013 סיבוב בדיקה נוסף,¹³ שבו הוחלף המונח "ציוני-דתי" במונח "דתי-לאומי". כמו כן השמטנו את הפועל "מרגיש" והחמרנו את תנאי השיוך על ידי התוספת "גם באורה החיים שלך וגם בהשקפותיך". נוסח שאלת הסינון הפעם היה אפוא: "באיזו מידה היית אומר שאתה שייך למגזר הדתי-לאומי גם לפי אורח החיים שלך וגם לפי השקפותיך?". סבב זה גם הציג שני נוסחי תשובות. נוסח התשובה הראשון כלל את האפשרויות: גם לפי אורח החיים שלי וגם לפי השקפותיי; רק לפי אורח החיים שלי; רק לפי השקפותיי; לא לפי אורח החיים שלי ולא לפי השקפותיי; לא יודע. נוסח התשובה השני כלל את האפשרויות: בכלל לא; במידה מעטה; במידה רבה; במידה רבה מאוד; לא יודע. בנוסח התשובות הראשון לא השתנה שיעור המזהים עצמם עם המחנה שבו אנו מתעניינים בהשוואה לסיבוב הבדיקה הקודם, חרף החלפת ה"ציוני-דתי" ב"דתי-לאומי" וחרף החרפת תנאי ההשתייכות. לעומת זאת בנוסח התשובות השני ירד שיעור המזהים את עצמם כשייכים למחנה "במידה רבה מאוד" ו"במידה רבה" לכ-22%, עובדה שהקטינה את הפער בין הממצאים שלנו לבין ממצאי הלמ"ס. מטעמי זהירות מתודולוגית הוחלט אפוא להציג בשאלון את הנוסח השני.¹⁴

בהיעדר ה"מידע הקשה" שציינו, קשה עד בלתי אפשרי לדעת באיזו מידה המדגם שלנו אכן מייצג נכונה את המחנה הדתי-לאומי על קבוצות המשנה שלו. ואולם טענתנו לייצוגיותו, שעליה למעשה מושתת דוח זה כולו, נגזרת מכך שהוא הוצא ממדגם גדול מייצג של האוכלוסייה היהודית הבוגרת (4,600 מרואיניים). כלומר, הקפרנו שהמדגם שממנו הוצאנו את קבוצת המדגם ייצג את כלל האוכלוסייה היהודית לפי הפרמטרים העיקריים שבדקת הלמ"ס, ובעיקר אזור מגורים, מין וגיל. טעות הדגימה המרבית למדגם בגודל זה היא $\pm 3.2\%$. נתוני הסקר שוקללו במין וגיל בנוגע לכלל האוכלוסייה היהודית.

ביצוע הסקר ואיסוף הנתונים

את הסקר הייעודי למחקר זה ביצע מכון "מדגם"¹⁵ בתאריכים 2.9.2013-18.8 (לפני חגי תשרי) ו-7.11.2013-1.10 (לאחר חגי תשרי). הנתונים נאספו ב-897 ראיונות טלפוניים (טלפון קווי) ו-82 ראיונות אינטרנט. נאלצנו לתגבר את הראיונות הטלפוניים בסקר אינטרנטי בגלל הקושי להגיע לייצוג נכון של צעירים בעזרת הטלפון הקווי. כל הראיונות התקיימו בשפה העברית.¹⁶

13 יער והרמן, 2013.

14 לניתוח הממצאים בנושא זה ראו פרק 2.

15 על המכון ראו: www.midgam.co.il

16 כדי להקל את הקריאה, הנתונים מופיעים בפרקי הדוח ובתורשימים בצורתם המעוגלת (מספרים שלמים). ואולם בנספח 1, שבו מוצגות ההתפלגויות של התשובות לכל השאלות שבשאלון, שמרנו על רמת דיוק גבוהה יותר, והמספרים מופיעים בתבנית של ספרה אחת אחרי הנקודה (למשל 1.8, 20.9).

קבוצות מיקוד

כפי שאפשר לראות בפרק 2, חרף הזהירות שנקטנו בהגדרת הציבור הרלוונטי, בכדיקות שעשינו נוכחנו לדעת שוב ושוב שמרואיינים מסורתיים ואף חילונים או חרדים, כשמדובר בהגדרה העצמית הדתית שלהם, העידו שהם רואים עצמם חלק מהמחנה הדתי-לאומי "במידה רבה מאוד" או "במידה רבה". ניתוח תשובותיהם לשאלות רבות בסקר אכן העיד שבמגוון מובנים ונושאים הם מביעים דעות ומדווחים על התנהגויות דומות ואף זהות לאלה של הקבוצות ה"טבעיות" של המחנה. כדי לתהות על קנקן של הקבוצות ה"לא טבעיות" לכאורה, כלומר אלה שעל פי הדעה הרווחת אין מקומן במחנה הדתי-לאומי, החלטנו להיעזר גם בשיטת ניתוח איכותנית – קבוצות מיקוד. בחדשים פברואר ומרץ 2014 קיימנו אפוא, בעזרת מכון "הגל החדש"¹⁷, שתי קבוצות מיקוד:

- קבוצה של גברים ונשים שמגדירים עצמם מסורתיים-דתיים, אבל שצינו באוזני המראיינים שהם רואים את עצמם "במידה רבה מאוד" ו"במידה רבה" חלק מהמחנה הדתי-לאומי.
- קבוצה של גברים המגדירים עצמם חרדים, אבל ציינו באוזני המראיינים שהם רואים את עצמם "במידה רבה מאוד" ו"במידה רבה" חלק מהמחנה הדתי-לאומי.

הדיון בכל קבוצה נמשך כשעה וחצי, על פי מתווה שהכנו מראש ובהנחיית מנחים מקצועיים.¹⁸ חברי צוות המחקר צפו בדיונים באמצעות מראה חד-כיוונית (בידיעת המתדיינים). השיחה תומללה וצולמה. נציין כאן רק כי הדיון הראשון בקבוצת המיקוד המסורתית חיזק מעבר לכל ספק את ממצאי הסקר הכמותי: כמעט כל חבריה היו רוצים מאוד להשתייך למחנה הדתי-לאומי, ובמידה רבה הם רואים בו אידאל התנהגותי ורוחני. הדיון השני העלה כי הקבוצה החרדית ספקנית יותר (עד כדי התנשאות) בנוגע למידת הדתיות של המחנה הדתי-לאומי, אך היא בכל זאת ביטאה שייכות מסוימת אליו, בעיקר בכל הנוגע להיבט הפוליטי-לאומי. ציטוטים נבחרים מהדיונים של שתי קבוצות המיקוד הללו משולבים בפרקים הרלוונטיים של הדוח.

17 על המכון ראו: <http://nwr.co.il>

18 המתווים לשיחות בקבוצות המיקוד נמצאים בנספח 3.

פרק 1

על קצה המזלג: רקע חברתי ופוליטי¹⁹

פרק זה הוא בבחינת הקדמה לדיון ולניתוח האמפירי שיבואו לאחוריו. הוא נועד למקם את מושא המחקר שלנו במרחב הסוציולוגי, הדמוגרפי והפוליטי של החברה הישראלית-יהודית ומושתת על ידע חיצוני לדוח זה.

רכיבי הזהות העיקריים

חלק גדול מן היהודים האורתודוקסים ומנהיגיהם בגולה התנגדו לתנועה הציונית מראשיתה כמו גם לעלייה ארצה שהתנועה הטיפה לה. ואולם מיעוט מתוכם ראה עצמו שותף לאידאולוגיה ולמעשה הציוני ואף נמנה עם העולים לארץ ישראל. קבוצה זו התארגנה במסגרת ההסתדרות הציונית בתנועת "המזרחי". באותן שנים לא היה הציבור שהתאסף תחת דגלה של תנועה זו קבוצה חברתית-פוליטית-תרבותית מגובשת ומובחנת, לא מול האורתודוקסיה הלא-ציונית, זו שלימים תיקרא "חרדית", ולא מול החברה הלא-דתית ביישוב ואחר כך במדינה. הגבולות בין ציבורים אלה לא היו תמיד ברורים. רק בתהליך ממושך נקבעו המאפיינים של הציבור הדתי-לאומי, או הציוני-דתי כפי שאחרים מעדיפים להתייחס אליו, כגון מוסדות חינוך וסגנון לבוש ("הכיפה הסרוגה").

זהות המחנה הדתי-לאומי מושתתת על שלושה רכיבים: דתיות, לאומיות (ציונות) ופתיחות מסוימת למודרנה. אמנם משולש הזהות הזה מגדיר באופן כללי את גבולות המחנה, אך בה בעת גם תורם לערפול גבולותיו ולגיוון בתוכו, שכן לכל אחד מרכיבי הזהות הללו פרשנויות שונות, היוצרות בתוכו זרמים ותת-זרמים.

הרכיב הראשון, דתיות, ממקם את המחנה הדתי-לאומי, כולל אגפיו הליברליים, בתוך המגרש האורתודוקסי. אף על פי כן באגפים השמרניים יש שמתייחסים לדתיים הליברלים כאל "נאו-רפורמים", בגלל יוזמות של הזרמים הללו למתוח את גבולות ההלכה והמנהגים האורתודוקסיים, בייחוד בכל הקשור לתחום הטעון של מעמד האישה. הדתיות-הלאומית אינה אפוא מקשה אחת, אלא מייצגת רצף הנע בין תפיסות אולטרה-אורתודוקסיות ושמרניות, תפיסות אורתודוקסיות מרכזיות ותפיסות אורתודוקסיות ליברליות.²⁰

19 החלק הראשון של פרק זה מבוסס על עבודתו של ד"ר חנן מוזס; חלקו השני על עבודתו של ד"ר קלמן נוימן.

20 יש אנשים השייכים במובהק לזרם הקונסרבטיבי המגדירים את עצמם "ציונים דתיים". כך למשל אומר הרב הקונסרבטיבי דב חיון:

הן העולם הנאו-אורתודוקסי והן העולם המסורתי היו מאז ומתמיד בעלי תפיסה ציונית, ולכן מבחינתי אני מגדיר את עצמי כדתי ציוני. כפי שבאורתודוקסיה המודרנית יש קשת של תגובות, כך גם בתנועה המסורתית: באורתודוקסיה הפתוחה יש קשת רחבה של חרד-לים למיניהם ועד לאורתודוקסיה הפתוחה המאפשרת מקום לנשים במידה זו או אחרת בבית הכנסת וכמורות הלכה. גם בתנועה המסורתית קשת של דעות: החל משמרנות הלכתית הקרובה לאורתודוקסיה הפתוחה, ועד לליברלים. [...] היהדות הדתית-לאומית עברה גם מהפך פוליטי החל מ-1967: הדתיים-לאומיים הלכו והפכו מזוהים עם התפיסה הלאומית-שמחית, ובשנים

הרכיב השני, הלאומיות (או הציונות), הניב אף הוא מגוון תפיסות ופרשנויות. חוקרי המחנה הדתי-לאומי עמדו על קיומן המקביל בתוכו של "משיחיות מתונה", המעמעמת את הקשר בין הציונות לבין חזון הגאולה המשיחי, ושל "משיחיות גלויה", המדגישה את הקשר הזה.²¹ יש גם כמובן גורמים במחנה הדתי-לאומי השוללים כל קשר בין המחנה ובין משיחיות כזאת או אחרת.

הרכיב השלישי, הפתיחות למודרנה, הוא אולי הטעון ביותר וסביבו מתרכזות מחלוקות קשות בין האגפים השמרניים, המרכזיים והליברליים. חוקרים רבים כבר עמדו במחקריהם על מאפיינים מודרניים בולטים בתשתית התאולוגית של המחנה הדתי-לאומי, כמו חיוב הפעילות האקטיבית כביטוי לאחריות האדם לגורלו, חיוב הרציונליזם, הפנמת ערכי הלאומיות המודרנית ופתיחות להישגי המדע והתרבות הכלליים. בה בעת ציינו חוקרים גם היבטים דתיים אורתודוקסיים המוטמעים בליבה התאולוגית של המחנה הדתי-לאומי והמתנגשים עם תפיסות והלכי רוח מודרניים, שהבולט שבהם הוא שלילת הלגיטימציה של החילון.²² ממחקרים עולה גם התוכנה שאין דגם אחד המאפיין את התגובה הדתי-לאומית למודרנה. רובם מציינים שהפרקטיקה הרווחת בציבור היא פרקטיקת ה"מידור", מעין בררת מחדל שמאחוריה לא עומדת הצדקה תאולוגית כלשהי. פרקטיקת המידור מחלקת את עולמו של המאמין לשני מדורים נפרדים: מדור הקדושה, הכלול במלואו במערכת האמונות והפרקטיקה הדתי-אורתודוקסית; ומדור החולין, המופקע מזיקה ממשית למערכת הזאת.²³ כך למשל, אדם דתי-לאומי "ממדר" יקבל את ערכי השוויון בין גברים לנשים בתחומי החולין של חייו, אך יעמוד על כך שבכית הכנסת שהוא מתפלל בו יישמרו בהקפדה סדרי התפילה הנוהגים, שהם בעלי צביון פטריארכלי. אסטרטגיות רווחות נוספות הן של "מיקוח" – ויתור על חלק מהפרקטיקות הדתיות ושימורן של האחרות; של "גטו סלקטיבי", כלומר, הסתגרות סלקטיבית מפני המודרנה; ושל "הרחבה והשתלטות" – אסטרטגיה השואפת להחיל את ערכי הדת על העולם המודרני, בניסיון יצירתי להרחיב את המושגים הדתיים כך שיכללו גם את הערכים המודרניים.²⁴ המכנה המשותף לכל אסטרטגיות ההתמודדות הוא הקבלה וההפנמה הסלקטיבית של ערכים מודרניים לתוך העולם הדתי. במחנה הדתי-לאומי יש מנעד רחב של התמודדויות הנע בין היפתחות מינימלית ומבוקרת למודרנה מצד אחד לבין קבלה והפנמה כמעט מוחלטת שלה מן הצד האחר. יתרה מזו, כפי שנראה בהמשך, יש מתאם ברור בקרב הדתיים-הלאומיים בין השתייכות לקבוצת משנה לבין מידת הפתיחות לערכי המודרנה.

האחרונות אף חלה הקצנה דתית מבחינה הלכתית אצל חלק מהם, והם הקרויים חרדים לאומיים (חרד"ל). בתנועה המסורתית חלה באותה העת תווה שמאלה אל הפוסט-מודרנה והליברליות. עם זאת בעקבות כל קשת הדעות ההלכתיות והשינויים שעברה התנועה המסורתית יחד עם גדילתה והפיכתה בארץ לבעלת זהות ישראלית, ניתן לומר: כולנו ציונים דתיים (חיון, 2013).

21 למשל שוורץ, 1999: 20.

22 שגיא, 2000: 168-124.

23 למשל Liebman and Don-Yehiya, 1983; ספראי, 1999: 602-582.

24 דוגמה לאסטרטגיית ההרחבה וההשתלטות אפשר לראות בניסיון הפרשני של הוגים ציונים-דתיים לייחס ערך דתי לאידאולוגיות מודרניות דוגמת הלאומיות או הסוציאליזם ולמצוא להן מקור דתי-תורני.

מאפיין מרכזי נוסף של הזהות הדתית-לאומית הוא ההכרעה הבסיסית בזכות השותפות הבלתי מותנית בחברה הישראלית הכללית וויתור מודע על "שיח שוליים", אם כי בשולי המחנה, מימין, מתגברות בשנים האחרונות מגמות של הפניית עורף לשיח הישראלי המרכזי והעדפה של גיבוש שיח אלטרנטיבי. ההבחנה המקובלת היא לשתי קבוצות קצה: האגף השמרני, המכונה "חרדי-לאומי" או "תורני-לאומי" (להלן חרד-לי/תורני)²⁵ והאגף הליברלי, המגדיר את עצמו "דתי-מודרני" או "אורתודוקסי-מודרני". רק מיעוט מכלל האוכלוסייה הדתית-לאומית משתייך במובהק לאחד הקצוות הללו, והרוב נמצא בתווך.

חוקרי המחנה הדתי-לאומי מציינים שישה תחומים עיקריים של מחלוקות אידאולוגיות בין האגף השמרני, האגף החרד-לי/תורני, האגף המרכזי והאגף הליברלי: דת ואמונה, חינוך ותרבות, גברים ונשים, יהודים ולא-יהודים, סמכות ואוטונומיה, חברה ומדינה.²⁶ ניתוח של ביטויים התנהגותיים ועמדותיים של מחלוקות אלה מוצג בפרקי הרוח הבאים.

מאפיינים סוציולוגיים, דמוגרפיים ותרבותיים

אנשי המחנה הדתי-לאומי חותרים מחד גיסא להשתתפות ולהשתלבות מלאה במדינת ישראל, בחברה הישראלית ובחיים המודרניים ומאידך גיסא מעוניינים בשמירה על מאפיינים תרבותיים וחברתיים ייחודיים. כפועל יוצא נעה החברה הדתית-לאומית על המוטלת שבין השתלבות בסביבת הרוב החילוני לבין הפרדות ובידול עד כדי נתק מסביבת הרוב.²⁷ אלה האחרונים באים לידי ביטוי במגורים בשכונות נפרדות וביצירת מסגרות אלטרנטיביות וייחודיות של תרבות ותקשורת.²⁸ עם זאת גם כאשר נוצר בידול, לרוב מן הראוי להגדירו "רך", שכן בדרך כלל הוא משמר את הזיקה לחברה הישראלית ולהווי הישראלי ואת המפגש השגרתי עם הרוב החילוני, למשל במרחבים של לימודים אקדמיים, מקום עבודה או שירות מילואים. בועה שקופה הוא דימוי המתאים לתיאור דפוס הבידול של רוב האוכלוסייה הדתית-לאומית, בניגוד למטפורת החומה האטומה, המתארת את אידאל הבידול של רוב האוכלוסייה החרדית.

כאמור, יש מתאם בין ההשתייכות לקבוצות המשנה במחנה הדתי-לאומי למידת ההשתלבות בסביבת הרוב או ההתבדלות ממנה, אך המתאם רחוק מלהיות מלא. למשל, מיזם הגרעינים התורניים יוצר דגמים של השתלבות מבוקרת של אוכלוסייה תורנית בסביבה לא-תורנית ואף לא-דתית כלל, ולצדם יש קבוצות ליברליות המתגוררות במסגרות נפרדות, בעיקר בקיבוצים הדתיים.

25 המונח "חרדי לאומי" היה מקובל עד לאחרונה בספרות המחקרית ככינוי לאגף השמרני במחנה הדתי-לאומי, אך בסקרים שכללו שאלות של הגדרה עצמית התברר שציבור זה מעדיף את הכינוי "תורני-לאומי".

26 הסיווג מתבסס בעיקר על שפירא, 2011: 117-139.

27 ליברמן, 2004.

28 אלה הבולטים שבהם: עלוני השבת המחלוקים בכתי הכנסת, אתרי אינטרנט מגזריים כמו כיפה, מורשת וסרוגים, ואפילו פאבים דתיים שנפתחים בריכוזים עירוניים.

דפוסי המגורים של הציבור הדתי-לאומי מגוונים וכוללים את כל צורות ההתיישבות המקובלות (והמקובלות פחות) בחברה הישראלית: החל במאחזים והתנחלויות, עבור במושבים וקיבוצים דתיים וכלה בסביבת מגורים עירונית. על אף הגיוון הזה רובה הגדול של האוכלוסייה הדתית-לאומית הוא עירוני מובהק ומתרכז בכמה מוקדים, שהבולטים שבהם הם ירושלים, ערי גוש דן שמצפון לתל אביב ואזור השרון (פתח תקווה, גבעת שמואל, רעננה, נתניה). ריכוזי אוכלוסייה גדולים למדי יש גם בבית שמש, במודיעין, ברחובות ובבאר שבע, אך לאמיתו של דבר כמעט בכל יישוב בעל אוכלוסייה יהודית מתגוררת אוכלוסייה דתית-לאומית.²⁹ בריכוזים העירוניים יש שכונות דתיות-לאומיות הומוגניות, כדוגמת שכונות משהב בפתח תקווה ובנתניה. עם זאת מרבית האוכלוסייה הדתית-לאומית העירונית מתגוררת בשכונות מעורבות עם אוכלוסייה חילונית, אם כי ניכרת העדפה ברורה למגורים באזורים שיש בהם ריכוז גדול של אוכלוסייה דתית-לאומית. הסיבה לכך, מלבד ההעדפה הברורה מאליה של הפרט להתגורר עם אנשים הדומים לו בהשקפה ובאורח החיים, היא הצורך של האדם הדתי במוסדות ובמבני ציבור מתאימים – בית כנסת, גן ובית ספר דתיים, מקווה וכדומה. מגורים של דתיים-לאומיים בסמיכות לאוכלוסייה חרדית או בצוותא עמה נדירים, ומסתבר שהדתי-לאומי הטיפוסי, למעט אנשי האגף החרד"ל/תורני, חש בנוח בסביבה חילונית יותר מבזו החרדית. ביישובים כפריים (מושבים, קיבוצים), ביישובים קהילתיים ובהתנחלויות שכיח יותר הדגם ההומוגני.

האוכלוסייה החרד"לית/תורנית מפוזרת אף היא ביישובים בכל רחבי הארץ, אך מרוכזת יותר בשכונות מסוימות בירושלים (קריית משה, קריית יובל, הר חומה) וביישובים ביהודה ושומרון (י"ש), בעיקר ביישובי גב ההר, המזוהים כאידאולוגיים יותר מההתנחלויות הסמוכות לקו הירוק. ריכוזי אוכלוסייה חרד"לית/תורנית מתהווים לעתים קרובות בקרבת ישיבה גבוהה או ישיבת הסדר, בשלב הראשון כשכונת מגורים לאברכי הישיבה ואחר כך כאבן שואבת לאוכלוסייה תורנית. בעיירות פיתוח התבססו בשנים האחרונות ריכוזים קטנים של אוכלוסייה חרד"לית/תורנית במסגרת גרעינים תורניים. הציבור החרד"לית/תורני מתגורר לעתים קרובות בדיירות שכורות בריכוזים העירוניים, בעיירות הפיתוח ובמבנים זמניים (קרוואנים וכדומה) בהתנחלויות לתקופות ממושכות יחסית. לעומתם, הקבוצה הגדולה הדתית-לאומית נוטה להתגורר בשכונות מבוססות בערים וביישובים.³⁰ התנחלויות רבות הסמוכות לקו הירוק ולמטרופולין ירושלים או גוש דן הן בעלות צביון דתי בורגני מובהק (אפרתה, נווה דניאל, אלקנה, פדואל ועוד). האגף הליברלי מאופיין גם הוא ברמה חברתית-כלכלית גבוהה. ריכוזים נכבדים של אוכלוסייה דתית ליברלית יש בשכונות מסוימות בירושלים (למשל בקעה) בקיבוצים הדתיים ובריכוזי אוכלוסייה ממוצא אנגלוסקסי (למשל רעננה).

לחברה הדתית-לאומית מאפיינים קהילתיים מובהקים. החיוב ההלכתי להתפלל בציבור, לפחות בשבת, הוא התשתית שעליה מתבסס המבנה הקהילתי. קהילה דתית-לאומית טיפוסית נבנית אפוא סביב בית כנסת, שבמקרים רבים הוא הרבה מעבר למקום

29 היהוי והפילוח של ריכוזי האוכלוסייה הדתית-לאומית מבוסס על מקור ראשון ובשבע, על ניתוח תוצאות הבחירות לכנסת ה-19 ועל מאמרים באתר אנשים – ישראל.

30 ככלל, המחנה הדתי-לאומי משתייך ברובו למעמדות הביניים. ראו למשל ליאון, 2009.

תפילה ומשמש מוקד לפעילות תרבותית וחברתית ענפה. משרד הדתות והרשויות המקומיות אחראים על הקמת בתי כנסת ותקצובם, אך זהו תקצוב בסיסי ביותר. תהליכי הבנייה, העיצוב, התחזוקה והשיפוץ מוטלים בדרך כלל על חברי הקהילה וממומנים באמצעות מסי חבר ותרומות של חברי קהילה אמידים. מסי החבר מממנים במקרים רבים גם את הפעילויות החברתיות ובהן מסיבות, שיעורים, הרצאות, טיולים ואף רשת של תמיכה חומרית לנזקקים בתוך הקהילה ומחוצה לה. עיקר הפעילות הקהילתית היא וולונטרית, וחברי הקהילה מקיימים לעתים קרובות רשת של תמיכה הדדית הכוללת סיוע לילודות, התארגנות לביקור חולים, טיפול בילדים שהוריהם חלו, השאלת ציוד רפואי או אחר וכדומה. אמנם בית הכנסת האורתודוקסי הוא ברוב המקרים ככולם אתר פטריארכלי מובהק, ואת התפילה מנהלים הגברים בלבד,³¹ אך ברובן המכריע של קהילות בתי הכנסת הנשים הן שותפות מלאות לארגון הפעילות החברתית והתרבותית. רמת התמיכה ההדדית ביישובים הקהילתיים גבוהה מזו שבקהילות העירוניות בגלל הצורך המוגבר בעזרה הדדית (למשל בהסעות בתוך היישוב ומחוצה לו) וביישובים ביו"ש גם עקב ההתמודדות עם מצבים ביטחוניים מורכבים. הקהילות העמוקה ומצב העניינים שבו כולם מכירים את כולם עשויים להוביל לתחושת מחנק אצל פרטים אינדיווידואליסטים, אך ברוב המקרים, ובמיוחד בקהילות העירוניות, המסגרת הקהילתית נוטה להיות רופפת ולאפשר פרטיות אישית ומשפחתית. לצורך חברות בה, הקהילה הדתית-לאומית נוטה להסתפק בעמידה בסטנדרט של נורמות סף – שמירה בסיסית על הלכות של זהות דתית אורתודוקסית הנחשבות מכוונות (הימנעות מחילול שבת בפרהסייה, הימנעות מאכילת חמץ בפסח, צום ביום הכיפורים, שמירה בסיסית על כשרות ועוד).³² הסובלנות היחסית של הקהילה ורשת התמיכה החברתית שהיא מעניקה הן מן הסיבות לכך שבמקרים רבים הזיקה לקהילה נשמרת גם אצל פרטים שעברו תהליכי חילון מהותיים, ובכלל אלה המכונים דת"שים (דתיים לשעבר).

החברה הדתית-לאומית מכוונת את בניה ובנותיה להינשא בגיל צעיר ולרכוש מקצוע מתגמל. עיסוקים פרקטיים המצריכים הכשרה והשכלה על-תיכונית בולטים גם בקרב הנשים (ניכרת עדיפות למקצוע ההוראה). במשק בית דתי-לאומי טיפוסי, כמו בציבור החילוני בגילים הרלוונטיים, לרוב שני בני הזוג עובדים. האגף החרד-לי/תורני הוא החוליה החלשה במדרג החברתי-כלכלי הדתי-לאומי. עובדה זו היא תוצאה של ריבוי יחסי של אברכים המקדישים שנים ארוכות ללימוד בישיבה ושל ריבוי ילדים, של השקעה כספית גדולה בחינוך (פרטי במקרים רבים) ושל העדפת עיסוק במקצועות מתגמלים פחות, בעיקר בתחום החינוך. אורח החיים הסגפני יחסית המאפיין חלקים מהאגף הזה מגובה, בדומה לחברה החרדית, באידאולוגיה המקדשת את ערכי הצניעות וההסתפקות במועט.

31 בכמה קהילות ליברליות אמנם יש בתי כנסת "שווינויים", אך בשלב זה לפחות הם מעטים ביותר, וגם בהם הניסיון היצירתי "לרבע את המעגל" ולשלב בין דרישות ההלכה לבין אידאל השוויון יוצר מתכונת שוויונית בעירבון מוגבל.

32 אחד הביטויים הבולטים לסובלנות יחסית זו הוא העובדה שחלק גדול מבתי הכנסת הדתיים-לאומיים פעילים בעיקר בשבתות ובחגים והנוכחות בהם בימי החול חלקית ביותר.

החברה הדתית-לאומית מתאפיינת בדומיננטיות אשכנזית מתמשכת, הניכרת פחות במבנה הדמוגרפי ויותר בהרכב ההנהגה הפוליטית, הרבנית והחינוכית, באידאולוגיות המודגשת ובסגנון הדתיות. ברוב הישיבות הציוניות-דתיות נוסח התפילה, צורת הלימוד ועוד תואמים את המסורת והמנהגים האשכנזיים. עם זאת בשנים האחרונות חל שינוי בנושא זה ומידת ההתאמה בין מוצא התלמידים לנוסח התפילה גדלה במידה ניכרת. על אף האמור בולטת נוכחותם של יוצאי ארצות האסלאם בקהילות דתיות-לאומיות, ונישואים בין-עדתיים מקובלים. עם זאת פלח רחב של ציבור מזרחי מסורתי אינו משתייך לחברה הדתית-לאומית ואינו משייך עצמו אליה בגלל התחושה של קושי להתקבל אליהם על בסיס שוויוני ומכבד. על רקע זה ניתן להבין מדוע בדפוסי ההצבעה לכנסת של אוכלוסייה זו חל שינוי דרמטי מאז שנות השמונים של המאה הקודמת, עם הקמת תמ"ו ולאחר מכן ש"ס, והיא נטשה במספרים גדולים את המפד"ל על גלגוליה.

באגף הליברלי של המחנה הדתי-לאומי יש נוכחות ניכרת של אוכלוסייה ממוצא אנגלוסקסי. עולים רבים מארצות הברית שהגיעו מקהילות קונסרבטיביות הצטרפו לקהילות דתיות-לאומיות, בהיעדר חלופה קונסרבטיבית ממשית בישראל. יתר על כן, העולים הללו הביאו עמם לא פעם רעיונות שהיו מקובלים במולדתם, אבל לא היו מקובלים עד השנים האחרונות במחנה הדתי-לאומי הישראלי, למשל פמיניזם אורתודוקסי. סוכן החברות המרכזי המשפיע על אופי ההשתייכות המגזרית והתת-מגזרית הדתית-לאומית הוא מערכת החינוך. הגיוון והפיצול האידאולוגי המתגבר ניכרים במיוחד במערכת החינוך של המחנה, העוברת בשנים האחרונות גם תהליכי הפרטה מואצים. הזרם הממלכתי-דתי היה הזרם המוכר היחיד עד לשנות השבעים. כוחו הפוליטי ומשקלו הדמוגרפי של האגף התורני היה באותה תקופה שולי. המסגרת האלטרנטיבית הראשונה, בית ספר "נועם", הוקמה ב-1972 בידי קואליציה של הורים תורניים, שלא היו מרוצים מהרמה הדתית של החינוך הממלכתי-דתי, והורים בורגנים, שלא היו מרוצים מרמת הלימודים הכללית ומהאינטגרציה החזקה עם תלמידים ממשפחות מסורתיות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. "נועם", שהתפתחה במרוצת הזמן לרשת בעלת מאפיינים אליטיסטיים מובהקים, משכה אליה אוכלוסייה בורגנית. בעקבות זאת חלה התמתנות מסוימת בצביונה התורני וברמת ההקפדה על הנורמות הדתיות המחמירות שחרתה על דגלה בראשית דרכה. תהליך זה חולל התפצלויות מהרשת והביא להקמת מסגרות תורניות יותר. תלמוד תורה ציוני-דתי, שבו נלמדים אך ורק לימודי קודש, הוקם לראשונה בשנות התשעים בידי בוגרי ישיבת "מרכז הרב" והפך בהדרגה לחלופה מקובלת באגף התורני. הקמת המסגרות התורניות והדומיננטיות הברורה של מחנכים מהזרם התורני גם במערכת החינוך הדתית-לאומית חוללו שינויים גם בה, והיא הפכה בהדרגה תורנית יותר. וכך, בד בבד עם ההפרטה והגיוון, התהליך הדומיננטי במערכת החינוך הדתית-לאומית הוא של התחזקות דתית, או הקצנה בלשון המבקרים. הביטוי המרכזי לכך הוא ההפרדה בין תלמידים לתלמידות המתקיימת היום לא רק בבתי הספר שיש בהם השפעה חדר"לית/תורנית. כיתות מעורבות בחינוך הממלכתי-דתי הוחלפו בכיתות נפרדות המשוכנות באותו מבנה, ויש גם בתי ספר שבהם ההפרדה היא למבנים שונים. תוספת שעות ללימודים תורניים ובתי ספר ממלכתיים-דתיים רבים המאמצים את הכותרת "בית ספר ממ"ד תורני" הם ביטויים נוספים לאותו תהליך.

תהליך ההפרטה והגיוון ניכר גם בחינוך העל-יסודי. בשנות החמישים והששים התבססה מערכת החינוך העל-יסודית בעיקר על תכונים דתיים ומיעוט אקסקלוסיבי של ישיבות תיכוניות בתנאי פנימייה, שבהן הוקדשו כל שעות הבוקר ללימודים תורניים (בעיקר תלמוד) ושעות אחר הצהריים ללימודים כלליים. עם הפיכת הדגם של הישיבה התיכונית לנפוץ יותר, התברר שהמוטיבציה של תלמידים רבים להקדיש שעות ארוכות ללימוד גמרא איננה רבה, ועל כן ברבות מן הישיבות התיכוניות הופחתו השעות המוקדשות ללימודים אלה. בד בבד בעשורים האחרונים התרכבו מאוד המסגרות הישיבתיות. רבים מן התיכונים הדתיים עברו הסבה ל"ישיבות תיכוניות עירוניות" ואימצו את הסדרים ואת חלוקת השעות המקובלים בישיבה התיכונית. כחלק מהתחרות הגוברת על תלמידים והגיוון האידאולוגי והתרבותי המתרחב, עברו ישיבות רבות תהליכי מיתוג המוצאים ביטוי בחזון חינוכי ייחודי או במגמות לימוד ייחודיות (אמנויות, לימודי סביבה וכדומה). גם רמת התורניות של הישיבות משתנה, ובצד ישיבות המשמרות את המתכונת המקובלת של איוון מסוים בין לימודי קודש ללימודים כלליים קמו ישיבות תורניות, שבהן עיקר הזמן מוקדש ללימודים תורניים ברמה גבוהה, ואף "ישיבות קטנות" שבהן לומדים רק לימודי קודש, למעט שנת הלימודים האחרונה שבה ניתנת למעוניינים האפשרות ללמוד לקראת בחינות הבגרות.

במסגרות החינוך לבנות מתחולל תהליך דומה של גיוון מוסדי, הפרטה ותורניות. האולפנות עם מסגרת של פנימייה, שהן במידה רבה המקבילה לישיבות התיכוניות, התרכבו והתגוונו, ורבים מבתי הספר התיכוניים הפכו לאולפנות עירוניות על ידי הוספת שעות תורניות למערכת והעלאתו של רף ההקפדה על דרישות דתיות. גם מסגרות החינוך העל-תיכוניות עוברות תהליך דומה. יש מגוון ניכר של מכינות קדם-צבאיות, ישיבות הסדר וישיבות ציוניות גבוהות (כלומר ישיבות ללא הסדר או בעלות הסדר מיוחד), ובהן הדגשים אידאולוגיים שונים ואפשרויות שילוב מגוונות בין לימודים תורניים לשירות צבאי: החל במכינות, שבהן לאחר שנה או שנתיים של לימודים תורניים המשולבים בפעילויות של הכנה לשירות הצבאי מתגייסים החניכים לשירות מלא, וכלה בישיבות הגבוהות שבמסגרתן שלב השירות הצבאי הוא לרוב בסיסי ומקוצר. לפני בנות המעוניינות בלימודים תורניים גבוהים פתוחות היום יותר מ-30 מדרשות.³³ כמה מהן פועלות מתוך סדר יום מוצהר של שוויוניות וקידום ערכים של פמיניזם אורתודוקסי, ובהן לומדים גמרא כמו בישיבות; אחרות מקדמות סדר יום שמרני ומתמקדות בלימודי תנ"ך, מחשבת ישראל ("אמונה") וחינוך לערכי משפחה. ככלל, הממסד הרבני והחינוכי הדתי-לאומי אינו מעודד שירות של בנות בצה"ל ומעדיף את מסגרת השירות הלאומי, אך בכל שנתון בוחרות לא מעט בנות דתיות להתגייס. בשנת 2006 אף הוקמה מכינה קדם-צבאית לבנות, "צהל"י, על ידי מרכז יעקב הרצוג, מוסד המזוהה עם האגף הליברלי של המחנה הדתי-לאומי.

33 המדרשה הראשונה לנשים, "מדרשת ברוריה" (לינדנבאום), הוקמה ב-1977. נתון זה חשוב להבנת חלק מהממצאים במחקר שלנו, שבו נשים שלמדו במכללה או מדרשה דתית מתחלקות לשתים קבוצות: המבוגרות יותר, שלמדו במסגרות להכשרת מורים כמו המכללה בירושלים, וצעירות יותר, שלמדו במדרשות.

ההעדפה של חלק מבוגרי מערכת החינוך הדתית-לאומית לשמור על מאפיינים של בידול מגדרי גם בשלב הלימודים האקדמיים הובילה לפתיחת מסגרות רבות המיועדות לכך, במנעד רחב של תחומי ידע ובמגוון תחומים של הכשרה מקצועית. חלק מהמסגרות משלבות לימודים אקדמיים עם לימודים תורניים ומיועדות רק לסטודנטים דתיים, ואילו אחרות, הפונות לכלל האוכלוסייה, פותחות מסלולים ייחודיים לציבור הדתי. בהקשר זה מן הראוי לציין את המגמה המתפתחת בציבור החרדי-לי/תורני להעדיף לימודים אקדמיים במסגרות החדשות שנפתחו עבור הציבור החרדי. מגמה זו, הניכרת גם במסגרת השירות הצבאי,³⁴ מבטאת את הבידול מרצון של ציבור זה.

נושא המשפחה תופס מקום מרכזי בסדר היום הדתי-לאומי. התסיסה שהוא מעורר נובעת ממיקומה של החברה הדתית-לאומית על קו התפר שבין שמרנות למודרניות. המציאות הציונית-דתית מנסה לשלב בין שני דפוסים של זוגיות וחי משפחה: דפוס שמרני, המבוסס על מוסד השדכנות בפיקוח ההורים ובהכוונתם והדגשת ערכים של צניעות, טוהרה והמשך שרשרת הדורות; ודפוס מודרני וליברלי, המבוסס על היכרות ספונטנית והדגשת האיכות של מערכת היחסים הזוגית. גיל הנישואים בחברה הדתית-לאומית נמוך מהמקובל בחברה החילונית אך גבוה מהמקובל בחברה החרדית. משפחה דתית-לאומית טיפוסית קטנה ממשפחה חרדית אופיינית אך גדולה ממשפחה חילונית אופיינית. עם זאת יש שונות גדולה בשני הפרמטרים הללו בין תת-הזרמים השונים. באגף החרדי-לי/תורני ניכרת מגמה של הקדמת גיל הנישואים לתחילת העשור השלישי לחיים (ובחוגים מסוימים אף קודם לכן³⁵) ושל ריבוי ילדים. באגף המושפע יותר ממגמות מודרניות של אינדיווידואליזם ופמיניזם גיל הנישואים מתאחר לגיל 25 בממוצע ומספר הילדים קטן יותר. אחד ממוקדי השיח בחברה הדתית-לאומית הוא הרגשת הרווקים שהם מודרים מהקהילה המבוססת על תא משפחתי נורמטיבי ושמופעל עליהם לחץ חברתי להינשא. תוצאה בולטת של תחושת אי-הנוחות הזאת של הרווקים בקהילה היא הקמת קהילות רווקים הקרויות בסלנג המגזרי "ביצות". הביצה המפורסמת ביותר נמצאת בשכונת קטמון בירושלים, אך יש בעיר ביצות קטנות נוספות, וגם באזור גוש דן – בגבעת שמואל ובתל אביב – יש ריכוזים בעלי מאפיינים "ביצתיים".³⁶

תופעת הרווקות המאוחרת מתדלקת גם תופעות של פמיניזם דתי ומעצימה אותן. רווקות דתיות המקיימות בעצמן מצוות שנחשבות גבריות, כגון קידוש והבדלה, מטמיעות בד בבד גם דפוסי התנהגות פמיניסטיים, ההופכים עבורן לנורמה המקובלת והשכיחה.³⁷ תופעת הרווקות המתמשכת העלתה את אחד הפולמוסים הנוקבים במגזר בעניין הורות יחידנית בגלל אילוצים של "שעון ביולוגי".

34 מחזור אופייני של גדוד הנח"ל החרדי ("נצח יהודה") כולל כ-70% חרדים ו-30% חרד-לים/תורניים.

35 מגמה זו מעוררת ביקורת נוקבת באגפים הליברליים יותר במגזר. אלה מאשימים את רבני הישיבות והאולפנות, המנחים את תלמידיהם להינשא בגיל צעיר ככל האפשר, באחריות לנישואי בוסר המגיעים פעמים רבות למבוי סתום. ראו פיוטרקובסקי, 2010: 23-26.

36 קהילת ביצה כזאת תוארה במידה גבוהה של אותנטיות, לדברי יודעי דבר, בסדרת הטלוויזיה "סרוגים", בבימוים של לייזי שפירא וחוה דיבון. הסדרה שודרה בערוץ 10 וזכתה להצלחה מרובה במרחבי רייטינג ולחמישה פרסי האקדמיה הישראלית לטלוויזיה.

37 ראו על כך ברטוב, 2005: 327-334.

נושא נוסף שעלה לסדר היום הציוני-דתי בעשור האחרון הוא היחס לחד-מיניים (הומוסקסואלים ולסביות) דתיים. שו"ת האינטרנט, שאפשר פנייה אנונימית של הומוסקסואלים דתיים אל רבנים, חשף לראשונה במדיום פומבי סוגיה שהחברה הדתית-לאומית העדיפה לטאטא עמוק אל מתחת לשטיח.³⁸ האיסור הדתי המפורש על קיום יחסי מין הומוסקסואליים אינו משאיר מרחב פרשני גם לליברל הדתי האורתודוקסי, ולכן השיח הרבני והחינוכי מתמקד בשאלה של מידת ההכלה האפשרית של חד-מיניים בחברה הדתית ובמידת היעילות והתועלת של "טיפול המרה" שהתפתחו בקהילות נוצריות שמרניות בארצות הברית. היום פעילים בתחום במחנה הדתי-לאומי שני ארגונים: ארגון הלסביות הדתיות "בת קול", שהוקם ב-2005 וארגון ההומואים הדתיים "הו"ד", שהוקם ב-2007.³⁹

ברוב המקרים של הנושאים שנדונו בחלק זה של הדוח נחזור ונטפל כחלק מניתוח הנתונים האמפיריים שאספנו בסקר ובקבוצות המיקוד.

רקע פוליטי

בניגוד למגזר החרדי, המאפיין הפוליטי הבולט ביותר של המחנה הדתי-לאומי הוא השתלבותו בתוך ההוויה הפוליטית והחברתית של מדינת ישראל כדבר מובן מאליו. החרדיות הסתייגה, ועדיין מסתייגת, מהתנועה הציונית ומן המדינה. אמנם עם הקמת המדינה החליטה "אגודת ישראל" לקחת חלק במערכת הפוליטית, לחתום על מגילת העצמאות ולקבל תפקידי שרים בממשלה, אך פלגים אחרים שפרשו מאגודת ישראל ("העדה החרדית") נמנעים עד היום מכל השתתפות בדמוקרטיה הישראלית.⁴⁰ לנוכח ההכרעה הזאת שקיבלה אגודת ישראל הצטמצם לכאורה הפער בינה לבין המחנה הדתי-לאומי, דבר שאפשר הקמת חזית משותפת של כל המפלגות הדתיות בבחירות לכנסת הראשונה. ואולם הניסיון לבסס מכנה פוליטי משותף לקבוצות הדתיות השונות צלח רק לתקופה קצרה, ומאז התרחב הפער החברתי והפוליטי ביניהן.⁴¹

ביטוי בולט להשתלבותו באתוס הפוליטי הישראלי הוא השתתפותו של הציבור הדתי-לאומי בריטואלים האזרחיים הישראליים⁴² ובמיוחד בציון יום העצמאות (אגב ייחוס

38 גם הסרט "לפניך ברעדה" (בכימוי סנדי שמחה דובובסקי) והספר "ארון בתוך ארון" (מאת עירית קורן), שהתפרסמו באותה תקופה תרמו להצפת הבעיה.

39 מקורות להרחבה בנושא: אופק, 2006: 169-177; שבידל, 2006: 85-114.

40 ראו וינמן, 1995; פונד, 1999.

41 ראו אונא, 1985. להיעדר התמיכה של דתיים-לאומיים במפלגות חרדיות יש יוצא מן הכלל בולט: המעבר של מצביעים מזרחים מן המפד"ל לש"ס שהחל בשנות השמונים. תופעה זו התאפשרה בין היתר עקב החרדיות ה"רכה" של ש"ס, שאיננה משדרת אידאולוגיה אנטי-ציונית, ושל אופייה המכליל לעומת הסגירות הכיתתית של החרדיות האשכנזית (ראו פישר ובקרמן, 2001). נסים ליאון סבור שמדובר ביהודים מזרחים שלא מצאו את מקומם מבחינת השפה הדתית והמעמדית של הגרעין הדתי-לאומי ומצאו בש"ס חלופה קהילתית, אידאולוגית ופוליטית. ראו ליאון, 2000, במיוחד עמ' 28-30.

42 ציון יום הירצחו של יצחק רבין הוא יוצא מן הכלל בגין הרגישות שנבעה מהיותו של הרוצח איש המחנה הדתי-לאומי, הדיווחים על גילויי שמחה אחרי הרצח והפגיעה שרבים במחנה זה חשו בשל העובדה שהמחנה כולו נחשד באהדה למעשה.

משמעות דתית לחג), לעומת הציבור החרדי על כל גווניו שאיננו מציין יום זה כחג. עם השתלבותו במערכת הפוליטית הישראלית, חלק נכבד של הציונות הדתית התארגן במסגרות פוליטיות ייחודיות לה. בעיקר מדובר במפלגה הדתית-לאומית (המפד"ל), שנוצרה ב-1956 מאיחוד בין "המזרחי" ל"הפועל המזרחי", ובגלגולה העכשווי – "הבית היהודי". מתוך המפד"ל התפצלו במרוצת השנים קבוצות שונות שחלקן התאחדו מחדש לקראת הבחירות האחרונות.

אף שמעולם לא גובשה הגדרה בעניין המשמעות הדתית של המדינה, סיממת המזרחי הייתה "ארץ ישראל לעם ישראל על פי תורת ישראל". לפיכך מפלגות הציונות הדתית⁴³ נאלצו להתמודד עם הפער בין החזון הזה של מדינה שמתנהלת על פי התורה – לבין מדינה המבטאת ככלל את תפיסותיו והעדפותיו של הרוב החילוני. בשנים הראשונות התנהלה ויכוח פנימי בקרב הוגי הציונות הדתית בשאלה אם יש להתמיד בדרישה ליישם את החזון של מדינת התורה, אך ויכוח זה נדם והדרישה לכך נעשתה – מבחינת הזרם המרכזי של הציונות הדתית – למס שפתיים בלבד.⁴⁴ עם זאת המפד"ל, אף על פי שהכירה בכך שהמדינה איננה מדינת התורה, התנגדה להגדרת המדינה כחילונית. עצם הקמת המדינה ואף השירות בצה"ל הוגדרו "קטגוריות הלכתיות כמצוות מן התורה". עם הקמת המדינה פעלו מפלגות המחנה הדתי-לאומי בעיקר בשני תחומים:

1. דאגה לאינטרסים המגזריים של הציבור הדתי-לאומי, בראש ובראשונה לחינוך הדתי-לאומי. זרם "המזרחי" של תקופת היישוב נעשה לזרם החינוך הממלכתי-דתי וזכה לאוטונומיה בנושאים פדגוגיים ולחסות של המפלגה הדתית-לאומית. החינוך הממלכתי-דתי הפך להיות המכנה המשותף של המגזר. נוסף על כך פעלו הפוליטיקאים של המחנה לתקצוב של שירותי הדת היהודיים ולשמירה על זכויות היחיד הדתי במקומות עבודה, בצבא וכדומה.
2. השרשת ביטויים דתיים למיניהם במרחב הציבורי ("שמירת פרהסיה יהודית של המדינה"⁴⁵), בתחומים כמו שבת, כשרות במוסדות ציבור ובעיקר ביסוס מעמדה של ההלכה האורתודוקסית בענייני המעמד האישי, אשר שיאו הוא חקיקת חוק שיפוט בתי הדין הרבניים (תשי"ג).

תמורת מילוי דרישותיה העיקריות בתחומים אלו הצטרפה המפד"ל לרוב הקואליציות הממשלתיות בתקופת ההגמוניה של מפא"י ומפלגת העבודה. השותפות הזאת כונתה לעתים "הברית ההיסטורית", הגם שלא הייתה נטולת מתחים. ככלל, בנושאי דת ומדינה סוכם על סטטוס קוו, שגם אם בפועל חלו בו שינויים, הוא היה מנגנון הסכמי שאפשר הכלת סכסוכים ומניעת התדרדרות המחלוקות בעניין יחסי דת ומדינה לכדי מלחמת תרבות. הוויתורים של מפא"י לציונות הדתית הניחו למפלגת השלטון חופש פעולה נרחב בנושאים אחרים, והיא לא נאלצה לצרף לקואליציה שחקנים מפלגתיים אחרים,

43 לצורך הפשטות נדבר על המפד"ל גם כשמדובר על המזרחי והפועל המזרחי.

44 כהן, 1998א.

45 כהן, 2002.

שהיו מציעים, או דורשים, אימוץ מדיניות ביטחונית או כלכלית שונה בעליל מן הקו שלה עצמה.⁴⁶

ככל שמדובר בנושאים המדיניים והכלכליים לא הייתה עמדה דתית-לאומית אחידה, ועמדות המפלגה נקבעו בעיקר על פי העמדות האישיות של מנהיגיה. כך למשל, משה שפירא, שהיה מנהיג המפד"ל מהקמתה ועד 1968, התנגד לאקטיביזם ביטחוני, הביע שאט נפש מפעולת קיביה שבה נהרגו בידי חיילי צה"ל נשים וילדים רבים (היחיד מקרב שרי הממשלה) והתנגד ליציאה למלחמת ששת הימים.⁴⁷ דעה שונה לחלוטין ביטא, למשל, ש"ז שרגאי, מבכירי הוגי הרעות של "הפועל המזרחי". שרגאי יצא נגד מותחי הביקורת על הפעולה בקיביה וראה בה גמול סביר למעשה הרצח של משפחה יהודית ביהוד, שקדם לפעולה.⁴⁸

לאורך השנים פעלה המפד"ל כ"מפלגת המחנה" של הציבור הדתי-לאומי. ואולם ברור שלמן ההתחלה לא הייתה חפיפה מלאה בין המפלגה לציבור זה, והיו ציונים דתיים שתמכו במפלגות "כלליות" ואף ייצגו מפלגות אלו ככנסת.⁴⁹ תמיכת דתיים-לאומיים במפלגות אחרות יכלה לנבוע משלילת עצם קיומן של מפלגות דתיות או מהתנגדות ספציפית למדיניות של מפלגות אלו. היו מהם שסברו שניתן להשיג הישגים דתיים דווקא על ידי תמיכה במפלגה כללית והתנגדו לגטו פוליטי מגזרי. אחרים חלקו על העמדה המפד"לית בנושאי דת ומדינה והתנגדו במידה זו או אחרת לכפייה דתית (הדוגמה המפורסמת ביותר לכך היא פרופ' ישעיהו ליבוביץ, שתמך בהפרדה מוחלטת בין דת למדינה). עם זאת המפד"ל, שבין 1948 ל-1977 יוצגה בידי 10-12 חברי כנסת, ראתה עצמה כמייצגת את כלל הציבור הדתי-לאומי.

בעקבות מלחמת ששת הימים חלו במחנה הדתי-לאומי, וממילא בפוליטיקה הדתית-לאומית, תמורות מהותיות, והן נמשכו ביתר שאת מאז 1977.⁵⁰ הבולטת בתמורות אלה הייתה התבססות הסוגיה המדינית בנושא המרכזי, ובעקבות כך החבירה ההדוקה של המגזר למחנה הימין. בתהליך ממושך אך עקיב התגבשה בציבור הדתי-לאומי עמדה הגמונית כלפי הנושא המדיני, והיום רובו שולל ויתור על השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים בכלל והקמת מדינה פלסטינית ופינוי יישובים יהודיים בפרט.

פניית המפד"ל ימינה והמהפך שהעלה את הימין לשלטון שינו את מיצובה של המפלגה בתוך המערכת הפוליטית. ואכן, במשך הזמן הפכה המפד"ל למפלגת לוויין של הליכוד. עם זאת מאז הגיעה המפד"ל לשיא כוחה – 12 מנדטים – בבחירות 1977 היא סובלת מנטישה לכיוונים שונים, למשל אל עבר הליכוד, המוביל את מחנה הימין ואיננו נתפס כעוין את הדת. יש הטוענים כי המצביע הדתי-לאומי אינו מרגיש עוד שההישגים הדתיים נתונים בסכנה ועל כן אין הוא רואה צורך בהענקת קולו דווקא למפלגה שתשמור

46 ראו צחור, 1998, במיוחד עמ' 34-37; וכן כהן, 1998ב.

47 ראו למשל דון יחיא, 2004.

48 מוריס, 1996: 43.

49 מבחינה זו, המצביע הדתי-לאומי מובחן בהתנהגותו הפוליטית מעמיתו החרדי, המצביע ברוב המקרים ככולם עבור מפלגות חרדיות.

50 לאמיתו של דבר, ניצני השינוי ניכרו כבר קודם לכן בדמות "חוגי הצעירים" במפד"ל מחד גיסא ושבת "איתנים" בבני עקיבא מאידך גיסא. ראו ארן, 2002; גארב, 2004ב.

על האינטרסים המגזריים.⁵¹ יתר על כן, העברת משקל הכובד לנושא המדיני ואימוץ קו ימני מתון יחסית הביאו לנטישה לשני צדי המפה הפוליטית. כיוון אחד הוא זה שבחרו בעלי עמדה ימנית רדיקלית-אידאולוגית, שפילגו את המפלגה עקב השלמתה עם ויתורים שעשו ממשלות הליכוד (הסכמי קמפ דייוויד, הסכמי וואי) והצטרפו למפלגות ימין מובהקות יותר (התחיה, מולדת, האיחוד הלאומי). הכיוון השני הוא זה שבחרו אנשי המיעוט בתוך המחנה הדתי-לאומי המגזריים עצמם "שמאל" או "מרכז", אשר נטשו את המפד"ל וצידדו במפלגות כלליות המבטאות את עמדתם המדינית;⁵² החלק הנותר נשארו נאמנים למפד"ל.⁵³ בעקבות עליית כוחן האלקטורלי והפוליטי של המפלגות החרדיות מאז שנות השמונים, באינטרסים המגזריים של הציונות הדתית נכלל גם מאבק על משאבים כלכליים וסמליים מול הציבור החרדי, בייחוד כשמדובר בתקצוב של מוסדות הדת ושליטה בהם.

בבחירות 2013 הביא האיחוד בין המפד"ל (שכבר בבחירות 2009 התמודדה בשם הבית היהודי) למפלגת תקומה (קבוצה שפרשה מהמפד"ל ב-1999 והייתה אחד מרכיבי האיחוד הלאומי) לזכייה ב-12 מנדטים. זו הייתה הפעם הראשונה מאז 1977 שהמפלגה זכתה ביותר מ-9 מנדטים. למרות האיחוד וההישג האלקטורלי המרשים ברור שדתיים-לאומיים רבים הצביעו לליכוד, למפלגות שמאל-מרכז, כמו העבודה ויש עתיד, או לרשימת הימין עוצמה לישראל.⁵⁴ הבחירות הביאו גם לשיא במספר חברי הכנסת הדתיים-לאומיים: 11 בסיעת הבית היהודי (וח"כית אחת המגדירה עצמה חילונית⁵⁵) ועוד 9 חברי כנסת במפלגות כלליות (הליכוד-ישראל ביתנו, יש עתיד והתנועה).

כך כבד עם עליית הסוגיה המדינית למעלת נושא הציר בפוליטיקה הדתית-לאומית חלו שינויים נוספים בעניינים דתיים שהשפיעו על ההתנהלות הפוליטית של המחנה. הפריחה של עולם הישיבות הציוני, ובתוכן ישיבות ההסדר, הביאה לקדמת הבמה סוג חדש של מנהיגות – האליטה הרבנית הדתית-לאומית, שעמדותיה הולכות וצוברות השפעה על עמדת המפלגה.⁵⁶ אם בציונות הדתית הקלסית הוגבלה סמכות הרבנים לענייני הלכה בלבד והתייעצות אתם נערכה במקרים פוליטיים מיוחדים, כעת עלתה קרנם של רבנים כאנשי רוח שיש התובעים או רוצים לשמוע את דעתם גם בעניינים

51 פרידמן, 1982.

52 הניסיון היחיד להקים רשימה ציונית-דתית הדוגלת בקו מדיני של מרכז-שמאל, מימד – מחנה המרכז הדתי – כשל, שכן המפלגה לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה בשנת 1988. מאוחר יותר היא התמודדה שוב, אבל כחלק מגוף פוליטי שהורכב גם ממפלגות אחרות, וגם אז היו הישגיה האלקטורליים זניחים.

53 כהן, 2004א: 291. דוגמה מובהקת לכך היא קריאתו של הרב אהרן ליכטנשטיין, הבולט בקרב רבני הציונות הדתית בעמדתו המדינית המתונה, להצביע עבור מפלגת הבית היהודי בבחירות 2013.

54 עוצמה לישראל, בראשות אריה אלדר ומיכאל בן-ארי, זכתה ב-66,840 קולות והייתה קרובה לעבור את אחוז החסימה.

55 עדיין מוקדם לומר אם צירופה לראשונה של אישה חילונית לרשימה דתית-לאומית משנה את פניה של המפלגה או שמא היא בגדר קישוט או מופע חד-פעמי. אשר כהן טוען שרק 7 מנדטים מתוך 12 של הבית היהודי באים ממצביעים דתיים-לאומיים, וממילא לא הייתה ירידה מהותית בשיעור הציונים-דתיים המצביעים למפלגות כלליות. ראו כהן, 2013.

56 ראו שרלו, תשס"ט.

מדיניים כאלה ואחרים.⁵⁷ עמדת הקצה בנושא זה מתאפיינת בדרישה להכפיף את כל ההחלטות במפלגה להכרעה רבנית ("דעת תורה"⁵⁸), מתוך גישה שאין מקום להפריד שאלות פוליטיות משאלות הלכתיות. מתנגדיה של עמדה זו רואים בה העתקת הדגם המקובל בציבור החרדי ומתארים אותה כחלק מתהליך של התחרדות, או למצער "התחרד"לות", של הציונות הדתית.⁵⁹

יש להבחין בין השינויים שחלו בעמדות המדיניות לבין השינויים בתחום הדתי: ההזדהות עם הימין היא נחלת הרוב המוחלט של הציבור הדתי-לאומי, ואילו העמדות התורניות אינן בהכרח בכחינת קונסנזוס. שני הנושאים אומצו באופן שווה על ידי הגרעין הקשה האידאולוגי הניתן לאיתור בקבוצת המשנה החרד"לית/תורנית. הגישה החרד"לית מכפיפה את העניין הלאומי לעניין הדתי ומאמצת פרשנות לאומית (או אפילו לאומנית) של הדת. לפי הגדרתו הקולעת של גדעון ארן, מדובר במעבר "מציונות דתית לדתיות ציונית".⁶⁰ כך, מפלגת תקומה (הנמנית עם הקבוצות שפרשו מן המפד"ל וכעת שותפה במפלגת הבית היהודי) הקימה גוף רבני שישמש גוף עליון של המפלגה, שעה שהמפד"ל נמנעה בעקבות מלהקים גוף רבני מחייב.⁶¹ חוגים ציוניים ליברליים, כמו "נאמני תורה ועבודה" והקיבוץ הדתי, וגם רבנים בעלי עמדה "פתוחה" יותר, כמו הרבנים ליכטנשטיין, שרלו ואחרים, מתנגדים למתן סמכות מוחלטת לרבנים בהכרעות פוליטיות. החוגים החרד"ליים (המושפעים במובהק מן האידאולוגיה של הרב צבי יהודה קוק) הם בעלי קו ימני עקיב המתבסס על טיעונים דתיים. רבניהם, שרבים מהם נמצאים בעמדות השפעה מגוריות כראשי מוסדות חינוך מובילים או כסמכויות דתיות רואים בוותר על כל שטח מארץ ישראל איסור הלכתי ובגישה בתורת ישראל.⁶²

הגישה הרואה בשאלת הנסיגה משטחי ארץ ישראל שאלה הלכתית חד-משמעית הביאה רבנים חרד"ליים מסוימים (אך לא את כולם) לתמוך בסירוב פקודה של חיילים בזמן ההתנתקות. נושא זה הפך לסוגיה מפלגת במיוחד, והיא העמיקה את הפער בין מי שמנסים למצוא דרכים להשלים בין המחויבות להלכה לדין המדינה לבין הנוקטים את עמדת "ייקוב הדין את ההר" ורואים בנושא הטריטוריאלי נושא הלכתי מובהק. המחלוקת בנושא הסרבנות ניטשת גם בתוך תת-המגזר החרד"לי/תורני, המתחלק בין

57 ביום עיון שהתקיים ב-2013 במכון הישראלי לדמוקרטיה בנושא ההנהגה הרוחנית בעולם הדתי והחרדי אמר פרופ' ידידיה שטרן:

עברו 65 שנים והרבנות עולה ופורחת במישור הלאומי, משפיעה ביותר [...] כל חבר כנסת עישי בישראל אומר שהוא כפוף לרבנים, שהחלטותיו ככנסת הן מתוך שמיעה לרב כלשהו. מובן שזו סמכות אלטרנטיבית לסמכות הייצוגית הרגילה בדמוקרטיה. כשליש מהישראלים אומרים שהכרעה של הרבנים כסוגיות חוץ וביטחון, חשובה להם ביותר.

58 הביטוי "דעת תורה" מבטא קביעה רבנית שאיננה נסמכת על מקורות הלכתיים ולכן איננה פסק הלכה. ההבחנה בין דעת תורה לפסק הלכה אינה נשמרת תמיד בקפדנות לא בציבור החרדי ולא בציבור הדתי-לאומי. עם זאת אחד המאפיינים של פסיקת הלכה ציונית-דתית לא חרדית הוא הנכונות להבחין בין פסק הלכה לבין עמדה ערכית של הרב.

59 בראון, 2004.

60 ארן, 2013.

61 בתוך המפד"ל היו שסברו שיש להתייעץ בקביעות עם דמויות רבניות כמו הרב אברהם שפירא והרב מרדכי אליהו, אך לא הייתה תמיכה רחבה להקמת גוף רבני בעל מעמד על.

62 נוימן, 2013.

מחנה ה"ממלכתיים", המעניקים משמעות דתית למחויבות המדינה כחלק מן התהליך הגאולי, לבין ה"לא-ממלכתיים", השוללים את הדרישה להישמע לשלטון הפועל נגד התורה. העמדת נושא גבולות הארץ כנושא מרכזי, והתחושה שהימין החילוני איננו נחוש דיו כדי למנוע מסירת שטחים, הביאו חלקים בציונות הדתית להציב להם למטרה לא רק את השותפות בהנהגת המדינה אלא את נטילת המושכות לידיהם. עמדה זו גברה במיוחד לאחר משבר היציאה מגוש קטיף.

לעומת ההומוגניות היחסית בעמדות המדיניות (בוודאי בקרב נציגי הרשמיים של הציונות הדתית), בנושאי דת ומדינה אפשר לאתר מגוון עמדות בזרם המרכזי של הציונות הדתית. רבים מהם (גם בקרב רבנים ומנהיגים אחרים) מביעים אכזבה מכישלון הניסיון לקרב את עם ישראל ליהדות באמצעות חקיקה כופה וקוראים לשינוי גישה זו.⁶³ כך, נעשו כמה וכמה ניסיונות לנסח אמנות שישמשו בסיס למערכת הסדרית חדשה בנושאי דת ומדינה.⁶⁴ הצעה אחת, למשל, מכירה בייחודה של השבת כיום תרבות וביולוגי ומצדדת בהסכמה לקיום תחבורה ציבורית בשבת בצד ההסכמה לביטול פעילות מסחר ביום זה. בתוך הציבור הדתי התעוררו חילוקי דעות אם נכון לקבל פשרות אלו, הנותנות לגיטימציה לחילול שבת, ואם ההסכמות אינן עלולות ליצור מדרון חלקלק שיוביל לוותורים נוספים. באופן כללי אפשר לומר שבזרם המרכזי בציונות הדתית יש פתיחות לרעיונות אלו, אך לא הסכמה גורפת. לעומתם, אנשי התקומה שבבית היהודי, המייצגים גישה חרד"לית/תורנית, מתנגדים לרוב לכל שינוי במצב הקיים.

כאמור, אחד היסודות הרעיוניים המאפיינים את המחנה הזה הוא ההשתלבות הפוליטית והחברתית ומחויבות למדינה ולחוקיה המעשיים בכלל זה שירות צבאי. אף על פי שהמקרא והתלמוד מציבים אידאל של שלטון מונרכי, המחנה הדתי-לאומי קיבל על עצמו את המשטר הדמוקרטי הנהוג בישראל. בשונה מן העמדה החרדית, מנהיגיו ואנשיו לא פקפקו בסמכות המדינה לחוקק חוקים, להטיל מסים ולקבוע עונשים, הגם שהיא אינה מתנהלת על פי ההלכה. למעשה, מראשית ימי המדינה נטה השיח הרבני הציוני-דתי לתת לחוקי המדינה מעמד הלכתי מחייב. גם כשנוצרה התנגשות לכאורה בין חוקי המדינה לציווי ההלכה, נמצאו לכך בדרך כלל פתרונות הלכתיים.⁶⁵ השינויים בתוך המחנה הדתי-לאומי שתיארנו לעיל, וכן שינויים שחלו בתפיסת הדמוקרטיה בישראל בכלל, מעמידים היום עמדה זו במבחן, ולא ברור שמה שהיה הוא גם מה שיהיה.

63 מנהיג הבית היהודי נפתלי בנט אף קרא בישיבת הסיעה הראשונה לבחון מחדש את הסטטוס קוו. ראו ניר, 2013א.

64 דרומי, 2005.

65 דוגמה מעניינת לכך הם ההיתרים ההלכתיים שניתנו להשתתף במפקד אוכלוסין. ראו "המפקד וההלכה", באתר מפקד האוכלוסין: www.cbs.gov.il/census/census/pnimi_sub_page.html?id_topic=1&id_subtopic=8. במישור העקרוני נותרה בעיה לא פתורה והיא מעמד המשפט העברי בתחום המשפט האזרחי. הרוב המכריע של רבנים דתיים-לאומיים התנגדו להתדיינות לפני בתי משפט של המדינה וסברו שיש להתדיין רק על פי "דין תורה". גם היום העמדה הרבנית של רוב מוחלט של הרבנים הציונים היא כזאת, אם כי יש פער ניכר בין עמדת הרבנים לבין המעש של הציבור (למעט האגף החרד"לי), שאיננו מהסס לפנות לבית משפט של המדינה להסדיר סכסוכים כספיים ואחרים (ואף לשמש עורכי דין ושופטים במערכת הזאת).

השינוי החשוב הראשון בתחום זה הוא עליית הזרם החרד"לי ודרישתו להכפיף את היסוד הלאומי ליסוד הדתי. דרישה זו מגבירה את הסיכויים להתנגשות בין חוקי המדינה לבין ההלכה. פערים שעד לאחרונה נפתרו מתוך רצון שלא לשבור את הכלים נתפסים כעת כעימות שאיננו ניתן לגישור. כך, הגישה המגדירה נסיגה כלשהי משטחי ארץ ישראל כאיסור הלכתי חמור מביאה עמה אפשרות ראלית שהחלטה של ממשלה נבחרת תעמוד בסתירה מהותית לצו ההלכה. הציונות הדתית הקלסית נמנעה מלהגיע לעימות כזה, אך הציונות הדתית הרדיקלית העכשווית איננה נרתעת מכך. אדרבה, היא מנסה לסרטט גבולות למחויבות למדינה, ובפועל מתנה מחויבות זו בפעולה של המדינה למען "גאולת הארץ". דווקא משום שיש הטוענים בשם הדמוקרטיה שיש לפנות חלקים משטחי ארץ ישראל (דבר שרבים במחנה הדתי-לאומי תופסים כפסול מבחינה הלכתית ומסוכן מבחינה ביטחונית-לאומית), הפכה הדמוקרטיה להיות מערכת מושגית בעייתית עבור חלקים לא קטנים בציבור זה.⁶⁶

שינויים חלו לא רק בתוך המחנה הדתי-לאומי אלא גם בחברה הישראלית בכללותה. התפיסות שאפשרו דו-קיום בשלום בין הציונות הדתית הקלסית לבין המדינה החילונית התאימו לתקופה שבה החברה היהודית בישראל הדגישה יותר את הזהות הקולקטיבית, המדינה נחשבה כשייכת לעם ולא ליחידים והדמוקרטיה נתפסה בעיקר כמערכת של כללים פורמליים להסדרת השלטון.⁶⁷ בחברה המחזיקה באתוס זה, המחנה הדתי-לאומי היה יכול להרגיש בנוח ולראות במדינה "שלטון של עם ישראל", ואילו אורחיה הלא-יהודים היו בעבורו שקופים, גם אם הוענקו להם זכויות פורמליות. ואולם מאז שנות השבעים של המאה העשרים החלו מדינת ישראל, ובעיקר האליטות המשפטיות שלה, להרגיש תפיסה אוניברסלית של דמוקרטיה ליברלית, המעמידה במרכז את הפרט וזכויותיו.⁶⁸ מעבר זה גרם אי-נוחות לרבים במחנה הדתי-לאומי, שהיו ועודם אמונים על תפיסה לאומית פריטיקולריסטית. הוא אף יצר בציבור זה ניכור כלפי חלק ממוסדות המדינה, בעיקר כלפי בית המשפט העליון, בגלל האקטיביזם שלו ופעולתו לקידום גישה ליברלית-חילונית.⁶⁹ הניכור נבע לא רק מפסיקות בית המשפט בנושאים שיהיו להם השתמעויות דתיות, אלא גם מפסקי דין שנתפסו כבגידה בערכי הציונות של גוף שאיננו מייצג את העם, כמו למשל בג"ץ קעדאן (שבו נקבע שאי-אפשר להקים יישוב שיהיה מיועד ליהודים בלבד).⁷⁰ במילים אחרות, בעוד חלק מהאליטות בישראל אימצו בריש גלי ערכים ליברליים ושיח זכויות, הציונות הדתית לא חוותה את ה"פרדה משרוליק".⁷¹ יתרה מזו, אישור בית המשפט העליון (בדעת מיעוט של השופט אדמונד לוי) להתנתקות מגוש קטיף נתפס כהתעמרות של ממש במתיישבים, שהיו ברובם דתיים-לאומיים,

66 טאוב, 2006.

67 פלד ושפיר, 2005.

68 מאוטנר, 1993.

69 מאוטנר, 2009.

70 בג"ץ 6698/95, עאדל קעדאן נ' מנהל מקרקעי ישראל, פ"ד נד (1) 258. הקושי שיש לחלק מן המחנה הדתי בכל הנוגע לבית המשפט העליון משתקף, למשל, אצל הרמן ואחרים, 2012: 59 – 82.6% מן החילונים נותנים אמון בבית המשפט העליון, לעומת 56.6% מן הדתיים 47.4% מן החרד"לים ו-41.2% מן החרדים.

71 אלמוג, 2004.

וכפגיעה בזכויות האדם שלהם, זכויות שבית המשפט מקפיד לכבד כשמדובר בעותרים ערבים, על פי תפיסתם של רבים מאנשי המחנה הדתי-לאומי.

עליית שיח הזכויות, המשקף גישה דמוקרטית ליברלית מהותית ולא גישה דמוקרטית שהיא בעיקרה תהליכית-פורמלית, העמידה באור בעייתי (בלשון המעטה) גם את העמדות הקלסיות של הציונות הדתית בנושאי דת ומדינה, כמו למשל חיוב של כל יהודי בישראל בטקס נישואים אורתודוקסי. עם התפתחות זו בחשיבה ובפרקטיקה הדמוקרטית קשה היה לציונות הדתית להשלים.⁷² בשיח הדמוקרטי החדש הערכים הלאומיים-פרטיקולריים, שהיו החישוק שחיבר את המחנה הדתי-לאומי למדינה, כבר אינם עומדים בבסיס האמנה החברתית. אדרבה, יש אפילו הגורסים כי בנסיבות מסוימות הלאומיות הפרטיקולרית היא סכנה לדמוקרטיה: "הערך המתחרה באורח חמור ביותר בדמוקרטיה בישראל הוא הלאומיות".⁷³ במצב כזה לא מפתיע שבחלקים מהמחנה הדתי-לאומי התפתחו תפיסות סקפטיות ואף שליליות ממש כלפי המושג "דמוקרטיה".

עם זאת גם אם בשוליים יש נטייה לבחון את גבולות הנאמנות למשטר הדמוקרטי, אצל ה"רוב הדומם" אין רצון לשבור את הכלים, והראיה – אפילו בזמן ההתנתקות היו מקרים מעטים יחסית של סרבנות בקרב החיילים שבאו מהמחנה הדתי-לאומי. עובדה זו מרגיעה משקיפים מסוימים, הסבורים שהזרם המרכזי של הציונות הדתית איננו עומד לפני שבירת כלים מול המדינה. אחרים, לעומת זאת, סבורים שקשה לנבא את העתיד אם הפער התפיסתי בעניין מהות הדמוקרטיה יישאר בעינו או אפילו יתרחב.

על רקע האמור בפרק זה והשאלות העולות ממנו – למשל בנוגע לגיוון הפנימי שבמחנה הדתי-לאומי, העמדות כלפי הרוב החילוני, הפוליטיקה הדתית, מעמדן של נשים ואורח החיים המודרני לעומת זה ההלכתי וכמובן כלפי תפיסות הדמוקרטיה – ניגש עתה לניתוח הממצאים האמפיריים העולים מן הסקר ומקבוצות המיקוד שערכנו.

72 הרב אלישע אבינר מקבל את הדמוקרטיה אך לא את "התרבות הדמוקרטית" כפי שהוא מכנה זאת.

אבינר, 1996: 54-57

73 פרס ויער-יוכטמן, 1998: 54.

פרק 2

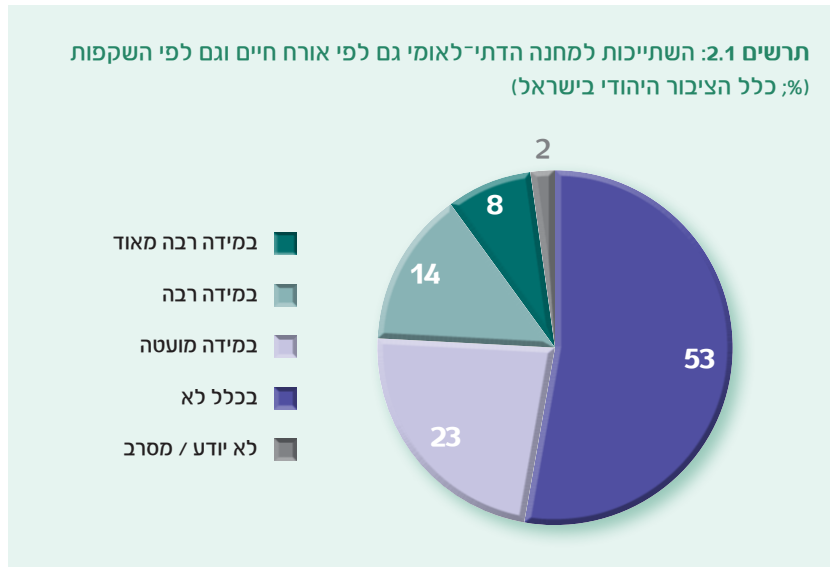
המחנה הדתי-לאומי: גבולות ומאפיינים

חברתיים-דמוגרפיים⁷⁴

גבולות המחנה⁷⁵

כפי שנאמר בפרק המתודולוגיה, שאלת המפתח במחקר הייתה ההשתייכות למחנה הדתי-לאומי. הנסקרים נשאלו: "באיזו מידה היית אומר שאתה שייך למגזר הדתי-לאומי גם לפי אורח החיים שלך וגם לפי השקפותיך?" הניסוח המורכב של השאלה נועד לסנן משיבים פוטנציאליים משתי קבוצות: מצד אחד מי שחשים הזדהות עם האידאולוגיה הדתי-לאומית (כפי שהם תופסים אותה), אך אינם מתנהגים לפי הנורמות של המחנה הדתי-לאומי; מן הצד האחר אנשים שעל פי אורחות חייהם שייכים למחנה, אך רחוקים ממנו תפיסתית. כאמור, התשובה שהתקבלה לשאלה הממוקדת צמצמה את ממדי המחנה לכ-22% מסך של כ-4,600 הנשאלים, בחלוקה המוצגת בתרשים 2.1.

הקבוצה שעברה את הסינון (רק מי שענו "במידה רבה מאוד" או "במידה רבה"; בסך הכול – כ-22%) תיקרא להלן "קבוצת המדגם". ביקשנו לבדוק באיזו מידה קבוצה זו דומה במאפייניה החברתיים-דמוגרפיים לכלל האוכלוסייה היהודית בישראל או שונה ממנה.

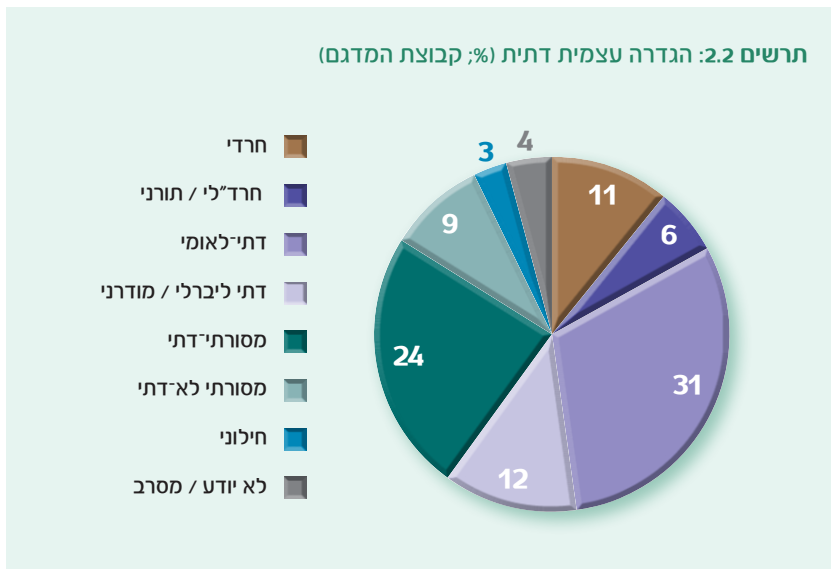
74 פרק זה מבוסס על עבודתו של ד"ר חגן מוסס.
75 הפרק ידון בשאלות: 1, 2, 12, 38 בשאלון הסקר (ראו נספח 1).

תחילה רצינו לאתר את קבוצות המשנה של המשייכים את עצמם למחנה על פי ההגדרה העצמית הדתית שלהם. אפשרנו בחירה בין 7 קטגוריות: חרדי, חרד"לי/תורני, דתי-לאומי, דתי ליברלי/מודרני, מסורתית-דתי, מסורתי לא-דתי, חילוני. כאן ציפתה לנו ההפתעה הראשונה, שכן בכל הכדיקות המקדימות ובסקר עצמו נמצאו מספרים ניכרים של אנשים שאמנם שייכו את עצמם למחנה הדתי-לאומי במידה רבה מאוד ובמידה רבה, אבל מיקמו את עצמם בקטגוריות דתיות שבררך כלל אינן מזוהות עם מחנה זה ("דתיים") – החל בחרדים וכלה בחילונים. הדבר העלה את האפשרות, שאכן זכתה לאישוש בהמשך מחקר זה, שבשיח ובחשיבה של הציבור הישראלי-יהודי היום המחנה הדתי-לאומי הוא קטגוריה חברתית-פוליטית שההשתייכות אליה אינה מושתתת על דתיות גרדא.

מהפילוח הזה של קבוצת המדגם על פי הגדרה עצמית דתית עולים הנתונים הבאים:

1. שתי קבוצות המשנה הגדולות ביותר בה, ועל סמך הנחת ייצוגיות המדגם גם במחנה הדתי-לאומי, הן הקבוצה הדתית-לאומית (שתכונה להלן גם "קבוצת הליכה", 31%) והקבוצה המסורתית-דתית (24%). אחריהן, בסדר יורד מבחינת גודלן היחסי, הקבוצות: דתיים ליברלים/מודרנים (12%), חרדים (11%), מסורתיים לא-דתיים (9%), חרד"לים/תורניים (6%) וחילונים (3%).

2. קבוצת הליכה הדתית-לאומית, הקבוצה החרד"לית/תורנית והקבוצה הליברלית/מודרנית, שהן קבוצות המזוהות לרוב עם המחנה הדתי-לאומי הן כ-50% (בלכד) מכלל קבוצת המדגם. להלן תיקראנה קבוצות אלו "הקבוצות הטבעיות".

3. גודלו של האגף התורני (6%) קטן מן ההערכה הרווחת. הדבר נובע מכך שבסקרים אחרים שיעורו חושב על בסיס הקטגוריה הדתית בלבד, ואילו אנחנו חישבנו אותו מתוך מי שהגדירו את עצמם שייכים במידה רבה מאוד או במידה רבה למחנה הדתי-לאומי, שחלק ניכר מהם אינם "דתיים" במונח השכיח של המושג. אילו ניכינו מקבוצת המדגם את מי שאינם מגדירים את עצמם דתיים, היינו מגיעים להערכה קרובה לזו שבסקרים אחרים (כ-12% מהציבור הדתי).⁷⁶

4. בקבוצת המדגם יש קבוצות משנה שאינן משויכות באופן טבעי למחנה הדתי-לאומי. בולטות במיוחד הקבוצות המסורתיות וזו החרדית, שהיקפן אינו מבוטל והן מגדילות את המחנה מעבר לחלק באוכלוסייה שנהוג לייחס לו רק לפי הגדרת הדתיות.

דיון מפורט במאפיינים החברתיים-דמוגרפיים של הקבוצות השונות המשייכות את עצמן למחנה הדתי-לאומי כפי שהוא עולה מן הסקר יובא בהמשך הפרק. בשלב זה נסתפק בהערכה של גודל המחנה לנגזרותיו בהשוואה לנתוני הסקר החברתי של הל"מ⁷⁷, המתבססים על הגדרת דתיות של 5 קטגוריות (חרדי, דתי, מסורתי-דתי, מסורתי לא-דתי, חילוני). כפי שאפשר לראות בלוח 2.1, גודלן היחסי של קבוצות הדתיים והמסורתיים לגוניהן בכלל הציבור היהודי בישראל לא השתנה מאוד בעשור האחרון.⁷⁷ ואולם לטענתנו המחנה הדתי-לאומי גדול בהרבה משיעור הדתיים בלבד, בגלל ה"נספחים" הרעיוניים, ובמידה מסוימת לפחות גם ההתנהלותיים, שהצטרפו אליו מהקבוצות האחרות. פירוש ההרחבה ההשתייכותית הזאת הוא שנתוני הל"מ⁷⁷ מטעים במידת מה, אם משתמשים בהם כאמת המידה הבלעדית להערכת גודל המחנה הדתי-לאומי, שגודלו למעשה אינו סטטי.

לוח 2.1: התפלגות הדתיות בציבור היהודי בישראל (% לפי סקרי למ"ס 2002–2013)

	2013	2012	2011	2010	2009	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	
חרדי	8.9	9.4	8.8	8.8	8.2	8.0	7.8	7.5	6.7	8.0	6.4	5.9	
דתי	10.5	9.9	10.0	9.6	11.7	9.8	9.5	9.8	9.8	8.7	9.3	10.0	
מסורתי-דתי	13.5	13.6	15.0	13.7	13.3	13.9	13.5	13.8	13.4	11.6	12.2	13.0	
מסורתי לא-דתי	23.3	22.6	23.2	24.4	25.2	26.3	25.5	25.0	25.0	26.7	27.3	28.4	
לא-דתי, חילוני	43.4	43.9	42.5	43.4	41.4	41.7	43.4	43.6	45.0	44.8	44.4	42.5	
לא ידוע	0.3	0.7	0.3	0.1	0.3	0.4	0.4	0.2	0.2	0.3	0.4	0.3	

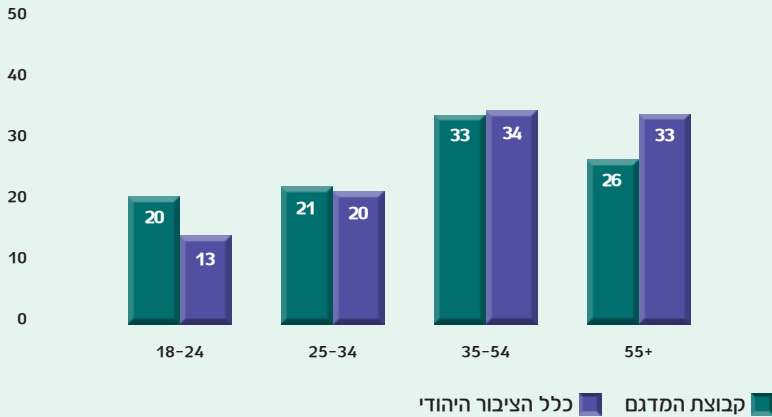
76 למשל, בסקר של מכון "מאגר מוחות" עבור תנועת אמונה משנת 2010 (564 מרואיינים) עמד מספרם של מי שהגדירו את עצמם חרדי-לים על 14%. יש לציין כי בסקר זה פרמטר הדתיות היה היחיד ששימש שאלת סינון, בעוד אנחנו השתמשנו כאמור לעיל בשאלה מפורשת על השתייכות למחנה הדתי-לאומי. מכאן שבסקר "מאגר מוחות" לא נכללו מי שרואים את עצמם חלק מהמחנה אבל אינם מגדירים את עצמם "דתיים-לאומיים". על רקע זה אפשר להבין את השיעור הגבוה יותר של חרדי-לים שם ואת שיעורם הנמוך יותר בסקר שעליו מבוסס דוח זה.

77 הנתונים מעובדים מהסקרים החברתיים של הל"מ⁷⁷ (2002–2013). כמו כן פילוח של הסקר החברתי לשנת 2011 מעלה כי בקבוצת הגיל הצעירות שיעור המגדירים את עצמם דתיים מגיע ל-12.8% ושל המסורתיים ל-36.6%.

בהנחה ששאלת הסינון עשתה את מלאכתה ושקבוצת המדגם משקפת את המציאות נאמנה, אוכלוסיית המחנה הדתי-לאומי מונה היום להערכתנו כ-1,200,000 איש ואישה. מתוכה קבוצת הליבה הדתי-לאומית מונה כ-400,000 איש, ויחד עם שתי הקבוצות ה"טבעיות האחרות" – החרד"לית/תורנית והליברלית/מודרנית – גודלה כ-600,000-650,000 נפש, ערך קרוב מאוד לשיעורה של קבוצת ההגדרה "דתי" בסקר של הלמ"ס. ואולם למספר זה יש להוסיף את אותם מסורתיים-דתיים, מסורתיים לא-דתיים, חרדים וחילונים שהעידו על עצמם בסקר שלנו שהם משתייכים במידה רבה מאוד ובמידה רבה למגזר הדתי-לאומי. כל אלה מוסיפים למחנה הדתי-לאומי עוד כמעט כשיעור הזה. על נתון מפתיע זה והשפעותיו – והיה והערכתנו נכונה – נדון בהרחבה בכמה מקומות בהמשך הדוח וכמובן בפרק הסיכום.

המשתנה השני שבדקנו, אחרי רמת הדתיות, היה גיל. כפי שאפשר ללמוד מתרשים 2.3, לפי הממצאים שלנו המחנה הדתי-לאומי צעיר יותר בממוצע מכלל הציבור היהודי בישראל. ההבדל ניכר בעיקר בשתי קבוצות גיל: קבוצת הגיל הצעירה ביותר (18-24), שבקבוצת המדגם שיעורה 20% ואילו בכלל האוכלוסייה היהודית בישראל שיעורה רק 13%; והקבוצה המבוגרת ביותר (+55), ששיעורה בקבוצת המדגם הוא רק 26%, לעומת שיעורה בכלל האוכלוסייה היהודית בישראל, העומד על 33.3%⁷⁸. במילים אחרות, המחנה הדתי-לאומי, לפי ממצאינו, צפוי להגדיל בעתיד את השפעתו הדמוגרפית, ומכאן גם החברתית-פוליטית, אלא אם כן תהיה ממנו "כריחה" גדולה של צעירים.⁷⁹

תרשים 2.3: קבוצת המדגם בהשוואה לכלל הציבור היהודי בישראל (% לפי גיל)

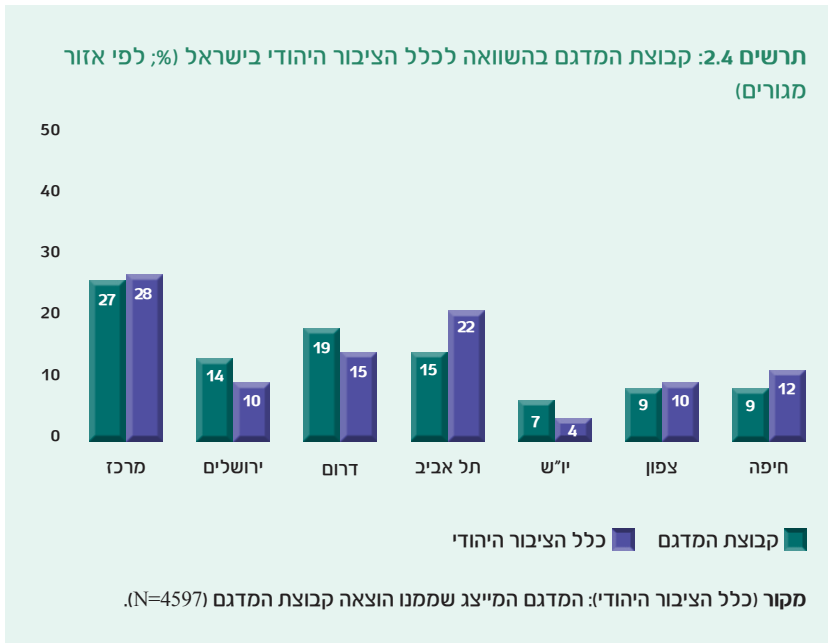

מקור (כלל הציבור היהודי): המדגם המייצג שממנו הוצאה קבוצת המדגם (N=4597).

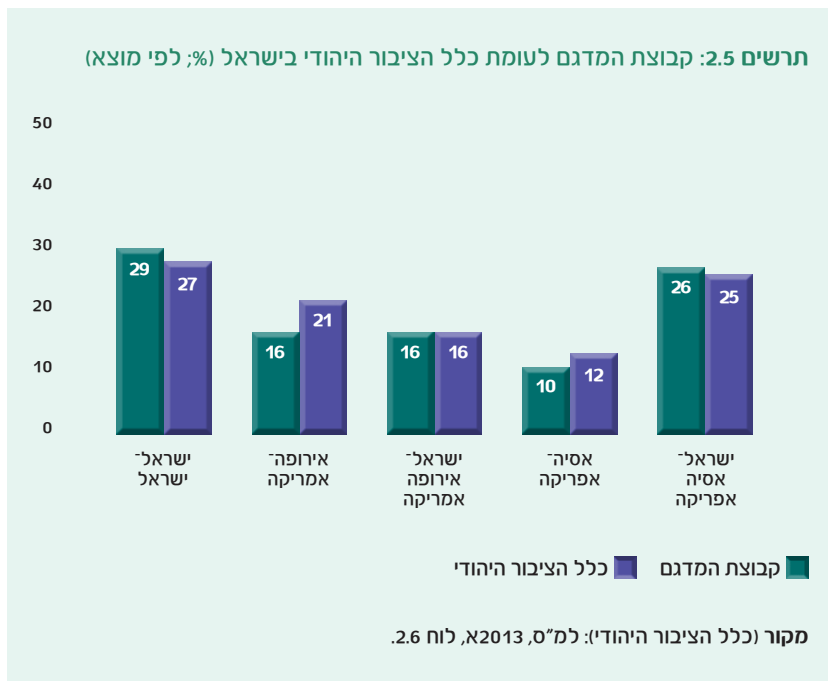
78. היות שאין לנו אפשרות לנטרל את המחנה הדתי-לאומי להגדרתנו מתוך נתוני הלמ"ס, ההשוואה כאן אינה לגמרי "נקייה", שכן המחנה נכלל בתוך כלל האוכלוסייה של הלמ"ס.

79. ההערכה הרווחת היא שהיציאה בשאלה מן הקבוצה הדתית עומדת על כ-24%-30%, לרוב בגילאי 25-15. ראו למשל פרסיקו, 2011.

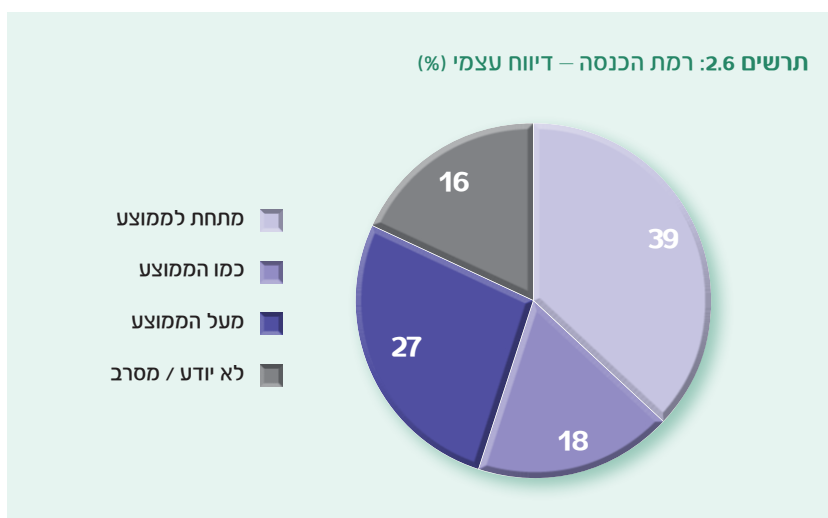
המשתנה השלישי שבדקנו היה **אזור מגורים**. למשתנה זה משמעות רבה לנוכח הזיהוי השכיח (אך המוטעה ברמה הגיאוגרפית-טכנית) בשיח הישראלי בין המחנה הדתי-לאומי לבין קהילת המתנחלים. כפי שאפשר לראות בתרשים שלהלן, יש הבדל בעניין זה בין המחנה הדתי-לאומי לכלל הציבור בישראל: שיעור המגדירים את עצמם שייכים למחנה המתגוררים בשטחי יהודה ושומרון גבוה בהשוואה לשיעורם מכלל הציבור היהודי. עם זאת רוב המזדהים עם המחנה הדתי-לאומי אינם מתגוררים מעבר לקו הירוק, אלא באזורי המרכז והדרום (בשאר האוכלוסייה האזוריים השכיחים הם המרכז ותל אביב).

המשתנה הרביעי שבדקנו היה **מוצא**. כפי שאפשר ללמוד מהתרשים הבא, מהסקר שלנו עולה שבמחנה הדתי-לאומי נוכחות הקבוצה המזרחית גבוהה מן ההנחה המקובלת, ובוודאי מכפי שאפשר להסיק מהרכב ההנהגה הפוליטית והדתית של המחנה. השיעור שמצאנו מעיד שאין מדובר בקבוצה נספחת, אלא בעצם מעצמותיו של המחנה הדתי-לאומי. נוסף על כך מצאנו כי שיעורם של עולי שנות התשעים ואילך מברית המועצות לשעבר בקבוצת המדגם קרוב ל-4% בלבד, בהשוואה לכ-15% בכלל האוכלוסייה הישראלית היהודית. ממצא זה הגיוני ביותר, מאחר שידוע לנו שהעולים מארצות אלו גם אם הם נוטים ימינה, אינם מוצאים בדרך כלל את מקומם בסביבה דתית או בעלת יחס חיובי לדת, מה גם שרבים מהם אינם יהודים לפי ההלכה.

המשתנה החמישי שנבדק בסקר היה הכנסה. המרוויינים נשאלו: "ההכנסה הממוצעת למשק בית בישראל היא כיום כ-13,000 ש"ח נטו. האם הכנסתכם הכוללת היא: הרבה/מעט מעל הממוצע, באזור הממוצע, מעט/הרבה מתחת לממוצע?". מעט למעלה משליש (39%), השיעור הגבוה ביותר, מיקמו את עצמם מתחת לממוצע, 27% מעל הממוצע ו-18% כמו הממוצע. בשאלה זו היה לנו שיעור גבוה במיוחד של מסרבים להשיב. להלן התפלגות התשובות.

נתוני למ"ס לשיעורי הכנסה מחושבים באופן שונה ובחלוקה מפורטת יותר, אך אפשר ללמוד מהם על מעמדו הכלכלי היחסי של הציבור הדתי לגונו בהשוואה לכלל האוכלוסייה היהודית בישראל. על פי הנתונים לשנת 2011 מתברר שמעמדה של קבוצה זו הוא נמוך מעט מזה של כלל האוכלוסייה היהודית.

לוח 2.2: הכנסה ממוצעת – כלל הציבור היהודי בישראל (ש"ח)⁸⁰

כילוני	מסורתי לא־דתי	מסורתי־דתי	דתי	חרדי	כלל האוכלוסייה היהודית	הכנסה למשק בית
13,900	11,700	10,300	11,300	7,600	12,100	ממוצע (מעוגל למאות)

יש סבירות רבה שהממוצע של כל המחנה הדתי-לאומי, כפי שאנחנו מתייחסים אליו במחקר זה, "נמשך מטה" עוד יותר מאשר בנתוני למ"ס בהשפעת מצבן הכלכלי המבוסס פחות של הקבוצה החרדית ששייכה את עצמה אליו ושל החרד"לית/תורנית, אשר כפי שאפשר ללמוד מנתוני הלוח הבא שיעור גבוה מתוכן מדווח על הכנסה מתחת לממוצע, 52.5%-52%, בהתאמה.

לוח 2.3: הכנסה (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

חילונים ⁸¹	מסורתיים לא־דתיים	מסורתיים־דתיים	ליברלים/ מודרנים	דתיים־לאומיים	חרד"לים/ תורניים	חרדים	מתחת לממוצע
39	35	39	40	33	52.5	52	כמו הממוצע
18	19	19	19	17	15	16.5	מעל הממוצע
27	31	29	25	31	20	16.5	לא יודע / מסרב
16	15	13	16	19	12.5	15	סך הכול
100	100	100	100	100	100	100	

80 למ"ס, 2011.

81 יש לזכור כי קבוצת החילונים שמשייכת את עצמה למחנה הדתי-לאומי והמנותחת כאן קטנה מאוד ויאנה מאפיינת את כלל הציבור החילוני.

המשתנה השישי שבדקנו היה **השכלה**. חילקנו משתנה זה לשניים: השכלה כללית והשכלה תורנית על-תיכונית. משתנה ההשכלה הכללית חולק ל-5 קבוצות: עממית/תיכונית חלקית, תיכונית מלאה, על-תיכונית, אקדמית חלקית ואקדמית מלאה. משתנה ההשכלה התורנית העל-תיכונית חולק גם הוא ל-5 קטגוריות: ישיבה גבוהה חרדית, ישיבה גבוהה ציונית-דתית, ישיבת הסדר, מכינה קדם-צבאית דתית, מכינה קדם-צבאית מעורבת. גם במשתנה ההשכלה מחושבים נתוני למ"ס לפי סולם הגדרות שונה במקצת מהגדרות הסקר שלנו, אך למרות ההבדלים ניתן להתרשם מהשוואה בין רמת ההשכלה של קבוצת המדגם לזו של כלל האוכלוסייה היהודית. כפי שאפשר לראות להלן, שיעור בעלי ההשכלה הנמוכה (עממית/תיכונית חלקית) בקבוצת המדגם נמוך מזה שבאוכלוסייה הכללית, וכך גם שיעורם של בעלי ההשכלה התיכונית המלאה; שיעור בעלי ההשכלה העל-תיכונית זהה, ולעומת זאת שיעור בעלי ההשכלה האקדמית גבוה בהשוואה לכלל האוכלוסייה היהודית.

לוח 2.4: השכלה כללית (% קבוצת המדגם בהשוואה לכלל הציבור היהודי בישראל)⁸²

רמת השכלה	קבוצת המדגם	כלל הציבור היהודי
עממית/תיכונית חלקית	11	17
תיכונית מלאה	29	37 ⁸³
על-תיכונית לא אקדמית	18	18
אקדמית חלקית	9	-
אקדמית מלאה	30	28
לא השיבו	3	-
סך הכול	100	100

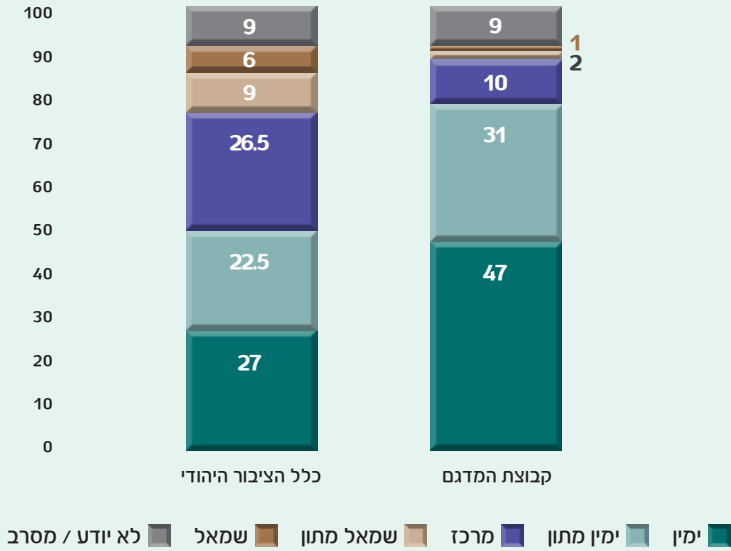
נתוני ההשכלה שאספנו בסקר מורים גם על כך שמרבית הגברים (60%) והנשים (73%) מן המחנה הדתי-לאומי אינם ממשיכים בלימודים במוסד תורני על-תיכוני כלשהו. מנתוני הסקר עולה שמתוך הגברים שעשו כן, 14% הם בוגרי ישיבות הסדר, 9% למדו בישיבה גבוהה חרדית, 7% בישיבה גבוהה ציונית-דתית וכ-7% במכינה דתית או מעורבת; מתוך הנשים כ-23% הן בוגרות מכללה או מדרשה תורנית.

המשתנה השביעי שבדקנו היה **מיקום פוליטי** על הציר ימין-שמאל מדיני-ביטחוני. תוצאות הסקר מצביעות על האוריינטציה הימנית המובהקת של המחנה. 78% משייכים את עצמם לימין (מהם 31% מגדירים את עצמם "ימין מתון"), 10% למרכז, ורק 3% ממוקמים לדבריהם בשמאל לגונו. כפי שמורה תרשים 2.7, במשתנה זה המחנה הדתי-לאומי שונה מאוד מן החברה הישראלית-יהודית בכללותה. להערכתנו, לימניות פוליטית זו חלק ניכר מכוח המשיכה שיש למחנה מנקודת ראותם של מי שאינם דתיים בסגנון הקלסי המזוהה עמו.

82 למ"ס, 2011ב.

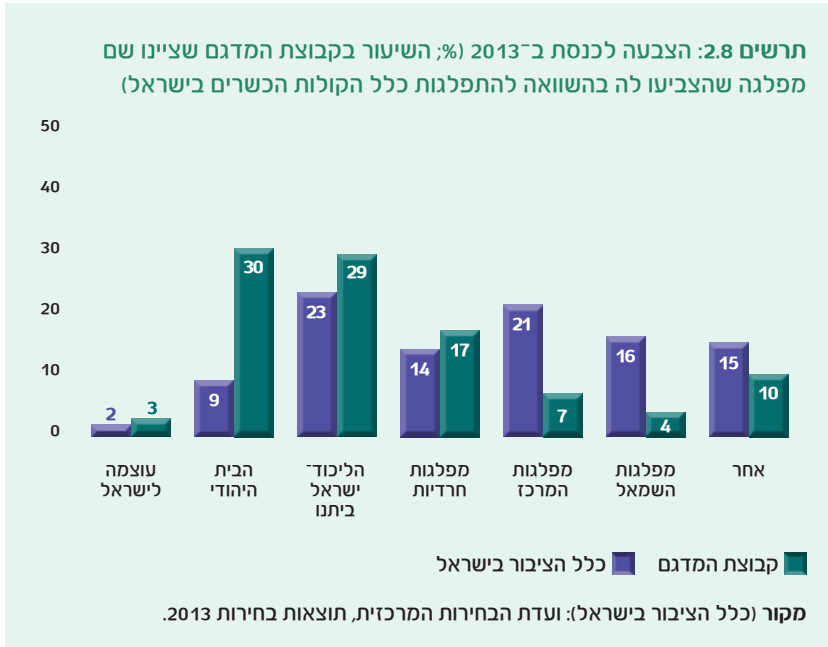
83 בנתוני הלמ"ס קבוצה זו מחולקת לשתי קבוצות משנה זהות בגודלן: השכלה תיכונית מלאה ללא תעודת בגרות (18.5%) ועם תעודת בגרות (18.5%).

תרשים 2.7: מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני (% קבוצת המדגם בהשוואה לכלל הציבור היהודי בישראל)

מקור (כלל הציבור היהודי): מדד השלום, אוקטובר 2013.

המשתנה השמיני שבדקנו היה הצבעה למפלגות בבחירות האחרונות לכנסת (2013). כאן אפשר לראות השתקפות ברורה של התפלגות המשתנה השביעי – מיקום עצמי על הרצף המדיני-ביטחוני. השוואה עם התוצאות הארציות מלמדת על הבדלים בולטים, שעיקרם העדפה למפלגות הבית היהודי והליכוד-ישראל ביתנו ומיעוט של מצביעים למפלגות השמאל והמרכז.

מה אפשר ללמוד מהנתונים שהצגנו עד כה?

1. גודל המחנה הדתי-לאומי. הערך שהתקבל – 22% מכלל הציבור היהודי החשים שייכות במידה רבה מאוד או רבה למחנה הדתי-לאומי – הוא ללא ספק ממצא מפתיע. הוא אינו עולה בקנה אחד עם ההערכות הרווחות שהשיעור נמוך יותר, והוא מאותה שמדובר בקבוצה חברתית-פוליטית החורגת בגודלה במידה ניכרת מגבולות ההגדרה העצמית של דתיות. הנתון מאשש את כותרת המשנה למאמרו של עוז אלמוג – “מיעוט גדול שממדיו הם תעלומה” – ואת האמור בפסקת הפתיחה שלו. אלמוג עוסק בה בבעיה העיקרית העומדת לפני חוקר המנסה להעריך את גודל המחנה – קיומם של שוליים רחבים ועמומים משהו, הן בתפר שבין דתי-לאומי לחרדי והן בתפר שבין דתי-לאומי למסורתי ואף מעבר לכך עד לקצה החילוני.⁸⁴ במילים אחרות, הערכות גודלו של המחנה אגב ההסתמכות על ההגדרה הלמ”סית של דתיות, שלהערכתנו אינה משקפת נכוחה את הגודל האמיתי של המחנה הדתי-לאומי על כל היבטיו, הן הערכות חסר.

כדי לתהות על קנקנם של השייכים לקבוצות שאינן “טבעיות”, ואשר שייכו את עצמם למחנה הדתי-לאומי, נעזרנו בדברים שנאמרו בקבוצות המיקוד. השיח שהתקיים בהן מגלה כי הקבוצה החרדית שזיהתה את עצמה עם המחנה הדתי-לאומי היא היברידית ומאופיינת בראש ובראשונה ברצון להשתלבות בחברה הישראלית במתכונת “מודרנית”.⁸⁵ במובן זה קבוצת הליכה הדתי-לאומית היא בבחינת מודל חיקוי טוב

84 להערכתו של אלמוג ליבת המגזר מונה כ־600,000 נפש, והשוליים מונים עוד כ־200,000 נפש לפחות (אלמוג, 2011 [2009]).

85 אחד המשתתפים בקבוצת המיקוד החרדית אמר בהקשר זה: “אנחנו כן סגורים, חיים בגטו, הם יותר בעד פתיחות ולהתחבר לכולם”.

בעיניה. גם העניין הימני-לאומי מחבר אותה למחנה זה. ובכל זאת, אותה קבוצה חרדית רחוקה מקבוצת הליבה הדתית-לאומית בעיקר בשאלות כמו סוציאליזציה חינוכית, מעמד הנשים, התנהגות דתית ודפוסי הצבעה.⁸⁶ יתרה מזו, במובן הדתי-ערכי מסתכלים אנשי הקבוצה הזאת על הדתיים-לאומיים "מלמעלה".⁸⁷

ככל הנוגע לקבוצה המסורתית המזהה את עצמה עם המחנה, הדברים שנאמרו בקבוצת המיקוד מעידים שעמדת המוצא של חבריה מבטאת הערכה רבה למחנה הדתי-לאומי, וגם הם רואים בו מודל לחיקוי.⁸⁸ נוסף על כך הם משקפים תחושה של מי שנמצאים בשולי המחנה הדתי-לאומי והיו רוצים להרחיב את ההגדרותיו כדי להיכלל בתוכו.⁸⁹ ואף על פי כן הם אינם חסידים שוטים של המחנה הדתי-לאומי, והם ממקדים את ביקורתם עליו באליטיסטיות האשכנזית שלו⁹⁰ ובהקצנה הדתית שעברו הקבוצות "הטבעיות", בעיקר בנושא החינוך הנברל לבנים ובנות.⁹¹

הקבוצה החילונית, שהיא קטנה מאוד, אינה ניתנת לאבחון נוסף כעת. ואולם, היות שהיא חזרה והופיעה בכל הבדיקות המקדימות, וכמוכן בסקר עצמו, מצאנו לנכון לציין אותה בניתוחים שלהלן חרף העובדה שמבחינה סטטיסטית הממצאים בנוגע אליה אינם מובהקים.

2. גיל. כאמור, במשתנה זה מצאנו בקבוצת המדגם עודף, אם כי לא דרמטי, בשיעורה היחסי של קבוצת הגיל הצעירה (18-24). ממצא זה אינו מפתיע, שכן ידוע לנו לפי נתוני למ"ס ששיעורי הילודה בציבור הדתי-לאומי גבוהים (היום 4.7 ילדים לאישה) מאלה של המגזרים המסורתי והחילוני ואף ניכרת בהם עלייה מתמדת בשנים האחרונות.⁹² הערכות

86 וציטוט נוסף: "אנחנו קרובים רעיונית, מאמינים באותם עקרונות בסיסיים, אבל כל אחד מיישם את זה אחרת, זה לא שני מחנות נפרדים לגמרי. אבל יש עניינים עקרונתיים בהשקפות שלהם שהם שונים".

87 ציטוט נוסף: "אצלם קודם כול הארץ ואחר כך התורה, אצלנו זה הפוך".

88 על תופעה זו עמד החוקר יעקב ידגר כדלקמן:

גם כאשר לבני שיחי הייתה ביקורת על הנטייה של הדתיות לקבע ו"להקפיא" את המסורת (בעצם, זהו שורש הסתייגותם של מסורתיים רבים מהעולם הדתי), הם נטו לראות בציונות הדתית, ב"מפד"לניק הצעיר", מיצוי של כל המידות הטובות והנעלות שביהדות. השילוב של נאמנות למסורת ישראל עם מחויבות לעם ישראל ולמדינת ישראל נתפס בעיני מסורתיים רבים כשיאה של זהות יהודית דתית אותנטית, והם לא היססו לבטא את הערכתם כלפיה. שיחותיי עם מסורתיים שבו והדגימו עד כמה הם מאמצים ללבם את הדגם הכמו-מושלם של ה"כיפה הסרוגה" כמודל לחיקוי, שגם אם הם עצמם אינם חשים מחויבים ללכת בעקבותיו בכל תג ותג, הרי שהוא מגלם עבורם את האופק הראוי ליהדות הדתית בעידן המודרני. הביקורת החריפה שהם מתחו על מה שהם תיארו כהסתגרות חרדית וכצרות אופקים שמאפיינת חוגים רחבים אחרים בקרב אנשים שמזדהים כדתיים רק חידדה את הדימוי החיובי של הציונות הדתית בעיניהם (ידגר, ללא ציון תאריך).

89 ציטוט מקבוצת המיקוד של מסורתיים-דתיים: "אז כאן הבעיה, מי מגדיר את זה? זה מבלבל. אולי כולם דתיים-לאומיים, כולם קצת שומרי מסורת כולם לאומניים".

90 ציטוט: "אני מכירה כיפות סרוגות מגבעת שמואל שהם כאילו מתנשאים, הם כמו אליטה, אבל זה נראה לי משהו עדתי ולא דתי".

91 ציטוט: "הייתי רוצה שתהיה דרך שהילדים ילמדו בבית ספר דתי, כי אני לא מוכן להפרדה בין בנים לבנות. היהדות מאוד חשובה לי אבל ההפרדה הזו לא מקובלת עליי".

92 ראו למ"ס, 2011א.

שאינן להן בשלב זה ביסוס סטטיסטי רשמי טוענות לגיוון דמוגרפי גם בתוך המחנה הדתי-לאומי: באגפיו החרד"ליים/תורניים שיעורי הילודה גבוהים יותר ומתקרבים לאלה של המגזר החרדי, ואילו באגפיו הליברליים שיעורי הילודה וקרובים יותר לאלה של המגזר החילוני. בניגוד למגזר החרדי, שבו הגידול הדמוגרפי ידוע, מוכח ומתקשר, בשיח המחקרי והציבורי כמעט שאינן התייחסות לשאלת הדינמיקה הדמוגרפית של המגזר הדתי-לאומי. ייתכן ששיעורי הנטישה הגבוהים של המגזר, בעיקר כתוצאה של חילון ובמידה קטנה יותר בשל התחדדות, הם שיצרו את הממצא הסטטיסטי של קיפאון דמוגרפי יחסי.⁹³ ואולם אם אכן שיעור הדתיים-לאומיים בקבוצת הגיל הצעירה הוא הגדול ביותר ביחס לכלל האוכלוסייה, כפי שמורים נתוני סקר הל"מ וממצאי הסקר שלנו גם יחד, ואם לא יהיה שינוי דרמטי במופע הדמוגרפי הזה, יש לצפות בעתיד הנראה לעין לגידול חלקו היחסי של המחנה הדתי-לאומי בכלל האוכלוסייה בישראל מעל לחלקו העכשווי.

3. פיזור גאוגרפי. ממצאינו מראים שבכל אחד מהאזורים יש ייצוג נכבד לציבור הדתי-לאומי, אם כי לא בהתאמה לפיזור של כלל האוכלוסייה. לאמיתו של דבר, כמעט בכל יישוב שאוכלוסייתו יהודית יש קהילה דתית-לאומית. אפשר לשער כי הקהילות הגדולות בפתח תקוה, גבעת שמואל, רעננה ונתניה הן תחליף במרכז למגורים בתל אביב, שבה עלויות המגורים גבוהות מאוד. יתר על כן, בשל תדמיתה ואופייה החילוני המובהק של תל אביב ניכרת במרוצת השנים הגירה נרחבת של אוכלוסייה דתית ממנה, ויעידו על כך עשרות בתי הכנסת הריקים או הריקים למחצה ברחבי העיר. הייצוג הגבוה בירושלים מבטא העדפה אידאולוגית, חברתית ותרבותית, והריכוז הגדול של מוקדי תרבות וכלי המתיימרים לאוכלוסייה הדתית הוא מוקד משיכה משמעותי לציבור שאנו דנים בו. ייצוג היתר מעבר לקן הירוק הוא פועל יוצא של עמדה אידאולוגית ושל שיקולי נוחות גם יחד, מכיוון שיישובים רבים ביו"ש הם למעשה פריפריה של גוש דן ושל ירושלים ומציעים לאוכלוסייה הדתית-לאומית מגורים ושירותים קהילתיים ברמה גבוהה ובמחירים נמוכים יחסית. הנוכחות הגבוהה של דתיים-לאומיים בדרום היא תוצאה של שלושה גורמים עיקריים: מדיניות היישוב בשנותיה הראשונות של המדינה, אז הופנו לדרום אוכלוסיות בעלות אוריינטציה דתית או מסורתית דתית, מחירי הדיור הזולים יחסית וגרעינים תורניים גדולים בערי הפיתוח שבאזור (בשדרות, באפקים, בדימונה, בירוחם, במצפה רמון ובמקומות נוספים).

4. מוצא. ממצאי הסקר סודקים, חלקית לפחות, את התדמית האשכנזית של המחנה הדתי-לאומי. מסתבר שתדמית זו שיקפה, ומשקפת היום, את תמונת המצב בקרב ההנהגה הפוליטית, הרבנית והחינוכית אך לא את הרכב הציבור הרחב. המחנה הדתי-לאומי

93 מחקרים רבים נעשו על מגמות החילון במגזר הדתי-לאומי, אך הם התמקדו בעיקר בגורמים לתופעה, במניעי החילון וביחסם הרפלקטיבי של הנוטשים לחברה הדתית ולמערכת הערכים הדתית. ראו למשל לסלוי, 1993; פישרמן, 1998, 2000; לסלוי וריץ', 2001; נאמן, 2002. בכל המחקרים הללו לא ניתנות הערכות המבוססות על שיעורי החילון, בין היתר בשל עליית המודעות לכך שתהליכי חילון והדתה אינם דיכוטומיים. זו הסיבה לכך שבדיונים הפנים-מגזריים על תופעת החילון מופרדים לאויר ערכים בטווח רחב שבין 15% ופחות ל-30% ויותר, שכאמור אין להם כל ביסוס מחקרי.

שילם מחיר חברתי ופוליטי על דחיקתם של המזרחים והדרתם ממוקדי הכוח המגזריים. תחושת הניכור שהתפתחה בקרב ציבור מסורתי גדול על אף הקרבה האידאולוגית מצאה ביטוי בשדה הפוליטי בשינוי דפוסי ההצבעה של ציבור זה, שמשנות השמונים נטש בהמוניו את המפד"ל והעדיף את ש"ס ואת הליכוד.

5. **מצב כלכלי.** כפי שראינו, נתוני הסקר שלנו ונתוני הלמ"ס ממקמים את המגזר הדתי-לאומי במעמד בינוני אך מעט נמוך מהממוצע הישראלי-יהודי. השוואה בין קבוצות המשנה על פי הגדרה עצמית דתית מצביעה על הבדלים ניכרים ועל כך שבהכללה קבוצת הליכה הדתית-לאומית אמידה במעט מהקבוצות האחרות.

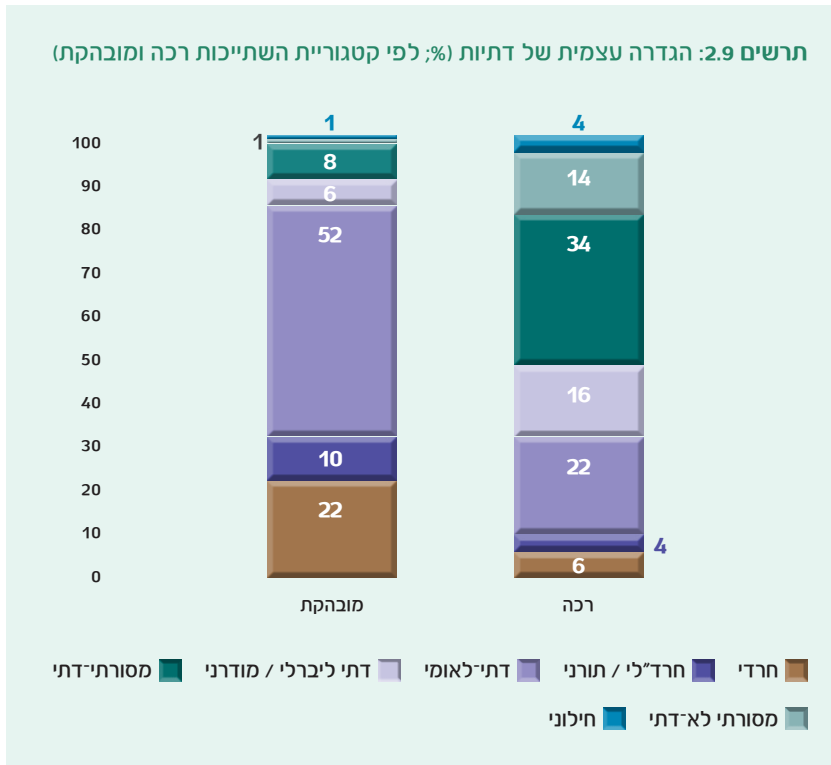
6. **השכלה.** כפי שהראינו לעיל, באופן כללי ההשכלה במחנה הדתי-לאומי גבוהה מעט מהממוצע של כלל האוכלוסייה הישראלית-יהודית. גם בתחום זה יש ריבוד פנימי בין הקבוצות השונות, וקבוצת הליכה הדתית-לאומית וזו הליברלית/מודרנית משכילות יותר. ממצא זה משקף את החשיבות המיוחסת ללימודים באתוס המגזרי. הממצאים גם מעידים על המיעוט היחסי של הממשיכים ללמוד במסגרות תורניות לאחר לימודי התיכון. מכאן אפשר להסיק כי האתוס הדתי-לאומי אמנם מחשיב את לימוד התורה, אך בפועל אינו רואה בו את הערך העליון והבלעדי כבעולם החרדי. בד בבד הוא מעניק לגיטימציה רחבה להגשמה ולהצטיינות במסלולים חלופיים של צבא, קריירה מקצועית וכדומה.

7. **עמדות בתחום המדיני-ביטחוני.** ממצאי הסקר, המלמדים על האוריינטציה הימנית של המחנה הדתי-לאומי, עולים בקנה אחד עם מחקרים רבים שמהם עולה הזיקה המובהקת בין רמת הדתיות לבין העמדות הפוליטיות.⁹⁴

8. **הצבעה.** ממצאי הסקר מראים דגם מובהק של "הצבעה שבטית" לשתי מפלגות מועדפות: הבית היהודי והליכוד-ישראל ביתנו. דפוסי ההצבעה השבטית בולטים גם במיעוט המצביעים למפלגות המרכז-שמאל.

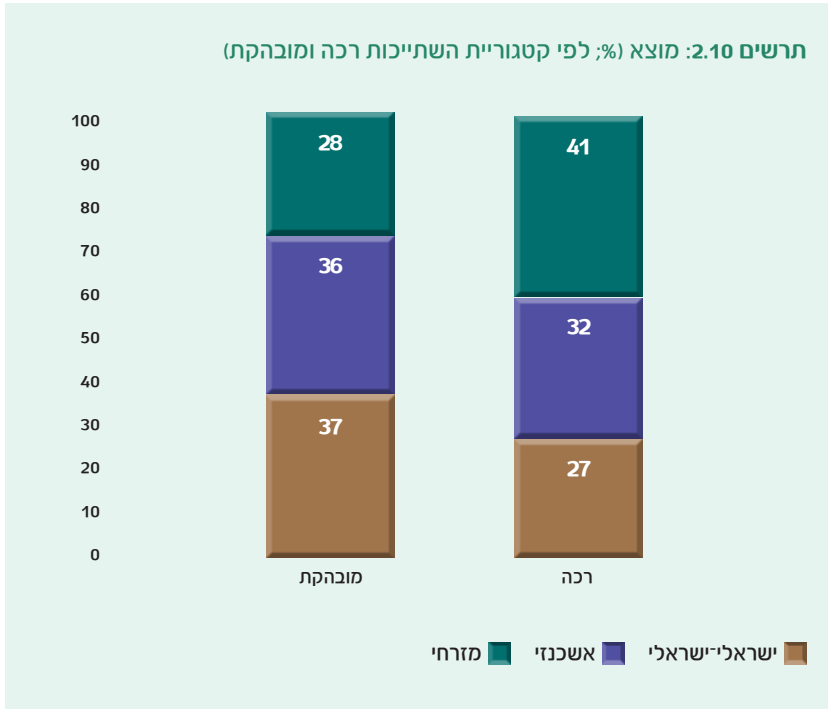
ניתוח הנתונים לפי קבוצות משנה

בשלב הראשון בדקנו אם יש הבדלים של ממש בין מי שהשיבו כי הם שייכים "במידה רבה מאוד" למחנה הדתי-לאומי (36% מכלל קבוצת המדגם), שאותם נכנה קטגוריית ה"השתייכות המובהקת", לבין קטגוריית ה"השתייכות הרכה" – מי שענו כי הם שייכים למחנה "במידה רבה" (64% מקבוצת המדגם) ושיעורם כמעט כפול משיעור המשתייכים המובהקים. כפי שנראה להלן, קטגוריות ההשתייכות אינן שונות זו מזו רק בגודלן אלא גם במאפיינים רבים אחרים.

מן התרשים עולה כי אמנם בקטגוריית ההשתייכות המובהקת יש ייצוג גבוה (52%) לקבוצת הליבה הדתית-לאומית אבל אין חפיפה מוחלטת בין שתי ההגדרות. עובדה זו מחזירה אותנו לטענה שהגדרת הדתיות אינה ממצה באופן מלא את שאלת ההשתייכות למחנה הדתי-לאומי. בקטגוריית ההשתייכות הרכה אין קבוצת רוב חד-משמעית אלא אם כן מצרפים את שתי קבוצות המסורתיות (מסורתיים-דתיים – 34% ומסורתיים לא-דתיים 14%. סך הכול – 48%). ממצא המצריך מחקר נוסף וביאור הוא השיעור הגבוה של מי שהגדירו עצמם חרדים ובכל זאת הצהירו על השתייכות מובהקת למחנה הדתי-לאומי. אפשר לשער כי מי מהם שהיה מוכן לעשות את המהלך התודעתי הדרמטי מחרדיות לדתיות לאומית משוכנע עמוקות ביעד הבחירה ה"לא-טבעי" שלו.

אשר למוצא, בקטגוריית ההשתייכות המובהקת שתי השייכויות הגבוהות ביותר הן ישראל-ישראלית (37%) ואשכנזי (36%) ושיעור המזרחיים בה נמוך יותר (28%). לעומת זאת בקטגוריית ההשתייכות הרכה המזרחיים הם הקבוצה השכיחה (41%).

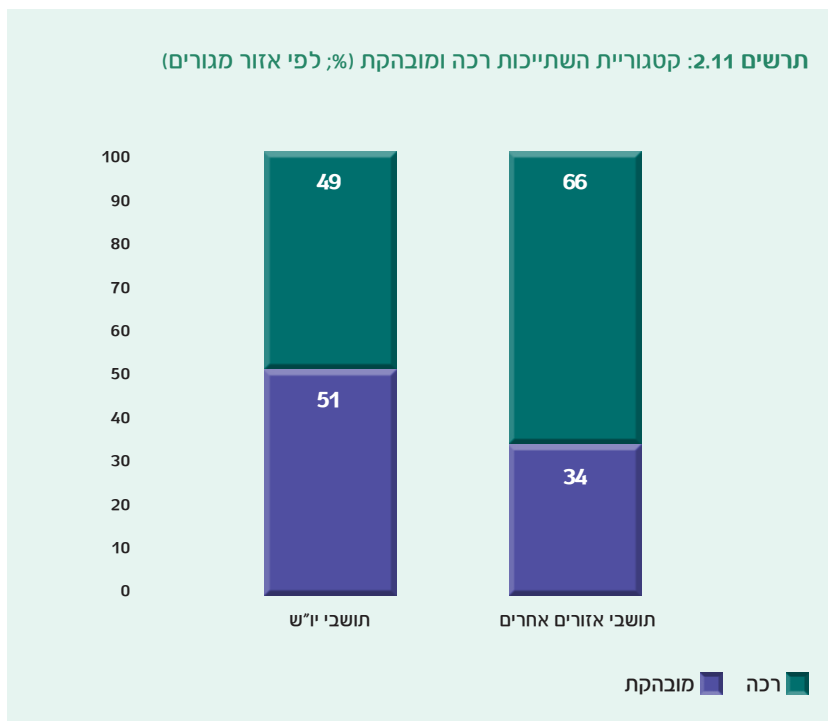

הבדל ברור יותר בין שתי הקטגוריות, המובהקת והרכה, ניכר כשמדובר בפיזור הגאוגרפי. בקטגוריית ההשתייכות המובהקת שיעור המתגוררים מעבר לקו הירוק גבוה פי שניים משיעורם בקטגוריית השתייכות הרכה (10% לעומת 5%). הוא הדין במגורים בירושלים (20% לעומת 11%, בהתאמה).

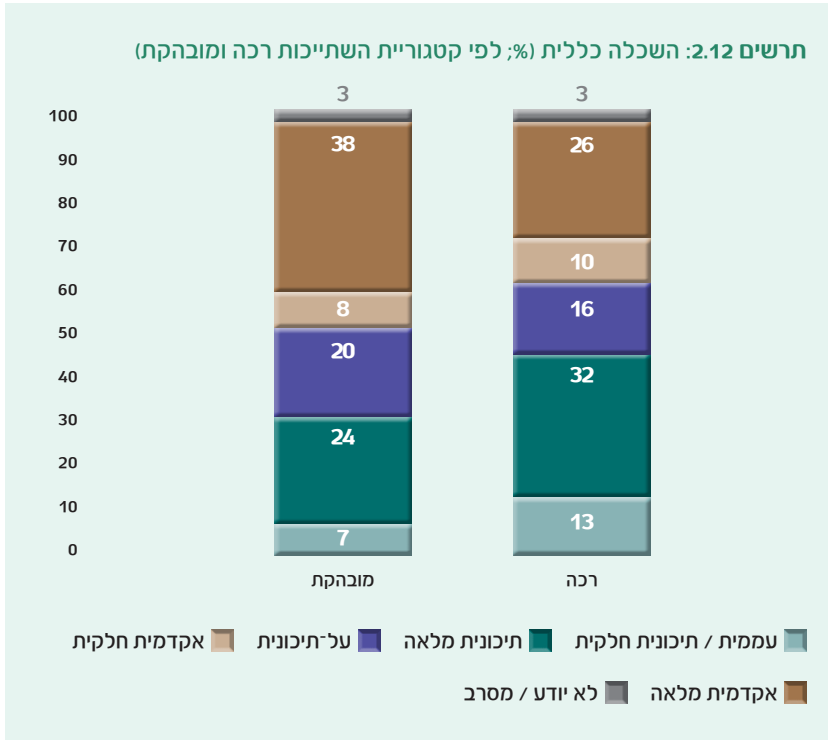
לוח 2.5: קטגוריית השתייכות למחנה הדתי-לאומי (% לפי אזור מגורים)

אזור מגורים	קטגוריית השתייכות רכה	קטגוריית השתייכות מובהקת
מרכז	27	27
ירושלים	11	20
דרום	20	17
ת"א	17	12
י"ש	5	10
צפון	10	7
חיפה	10	7
סך הכול	100	100

בחנו משתנה זה גם מכיוון הפוך וביקשנו לדעת אם יש הבדלים בתחושת ההשתייכות (מובהקת לעומת רכה) בקרב תושבי יו"ש לעומת תושבי אזורים אחרים בארץ. התברר שאכן יש הבדל, כפי שאפשר לראות בתרשים הבא: תושבי יו"ש הם מובהקים יותר בשיוכם העצמי למחנה מן השאר, ממצא שיכול להיות תוצאה של מגורים בסביבה הומוגנית יחסית מבחינה תפיסתית.

גם רמת ההשכלה הכללית התבררה כמשתנה מבחין (ללא הקבוצה החרדית ההבדלים בנתוני ההשכלה מובחנים עוד יותר): קטגוריית ההשתייכות המובהקת משכילה הרבה יותר מקבוצת ההשתייכות הרכה, כשמדובר בהשכלה אקדמית (38% לעומת 26%), ושיעור בעלי ההשכלה הנמוכה ביותר בה נמוך בעליל מזה שבקטגוריה הרכה (7% לעומת 13%, בהתאמה). ככל הנראה השכלה גבוהה יותר מלווה גם בגיבוש תפיסת עולם חדה יותר.

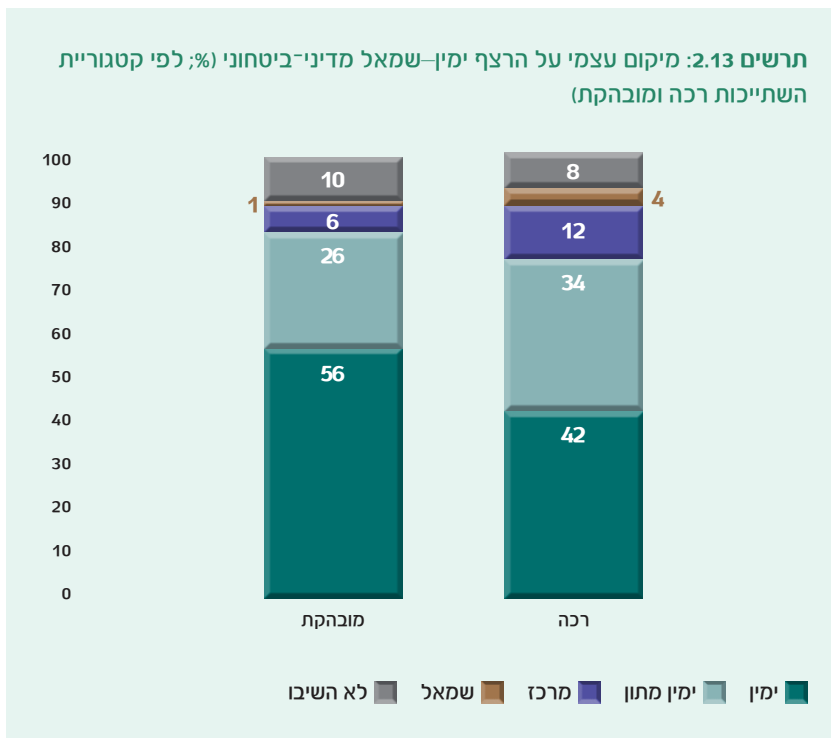
כפי שאפשר ללמוד מן הלוח הבא, בין שתי קטגוריית השתייכות יש הבדלים בולטים גם בתחום ההשכלה התורנית העל-תיכונית. הבדל זה בולט במיוחד כאשר מדובר בלימודים בישיבות הסדר: 72% מהנמצאים בקטגוריית השתייכות המובהקת, לעומת 28% מקטגוריית השתייכות הרכה. פער גדול זה מבחיר את מעמדן של ישיבות הסדר כסוכן סוציאליזציה מן המעלה הראשונה למחנה הדתי-לאומי.

לוח 2.6: התפלגות קטגוריית השתייכות למחנה הדתי-לאומי (% לפי השכלה תורנית; גברים)

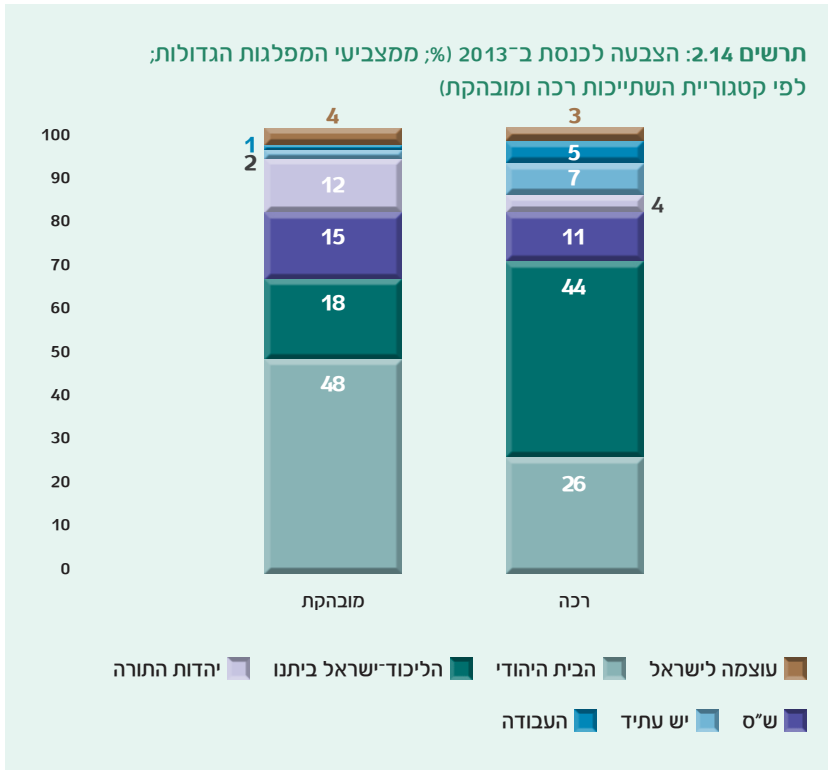
השכלה תורנית	השתייכות רכה	השתייכות מובהקת	סך הכול
ישיבה חרדית	60	40	100
ישיבה גבוהה ציונית-דתית	47	53	100
ישיבת הסדר	28	72	100
מכינה קדם-צבאית דתית	78	22	100
מכינה קדם-צבאית מעורבת	82	18	100
לא למדו במסגרת על-תיכונית תורנית	81	19	100

הקשר בין לימודים בישיבה לבין רמת ההשתייכות למחנה אינו רק של סיבה ומסובב אלא גם של נסיבות מוקדמות. מחקריו של אברהם לסלוי הראו ששיעור גבוה של מסיימי הישיבות התיכוניות (כ-50%) פונה ללימודים בישיבות הסדר/ישיבות גבוהות שעה שבקרב בוגרי התיכונים הדתיים העיוניים והמקיפים השיעור נמוך בהרבה (14% ו-6%, בהתאמה).⁹⁵ מחקרים אלו העלו גם שהורי הבוגרים בישיבות התיכוניות מגדירים את עצמם דתיים יותר מהורי הבוגרים בתיכונים. אם כך, השילוב של השתייכות למשפחה בעלת דתיות "חזקה", לימודים בישיבה תיכונית ולימודים בישיבה גבוהה/ישיבת הסדר הוא ככל הנראה מכלול התורם לתחושת השתייכות גבוהה למחנה. השיעור הגבוה יחסית של בוגרי ישיבות חרדיות בקבוצת הליבה מושפע מאוד מהקבוצה החרדית על מאפייניה, החרויים ביחס לקבוצות ההגדרה הדתית האחרות במדגם. בקרב הנשים התמונה דומה, אם כי מובהקת פחות. בקבוצת ההשתייכות המובהקת 32% הן בוגרות מדרשה/מכללה, ובקבוצת ההשתייכות הרכה – 18% בלבד.

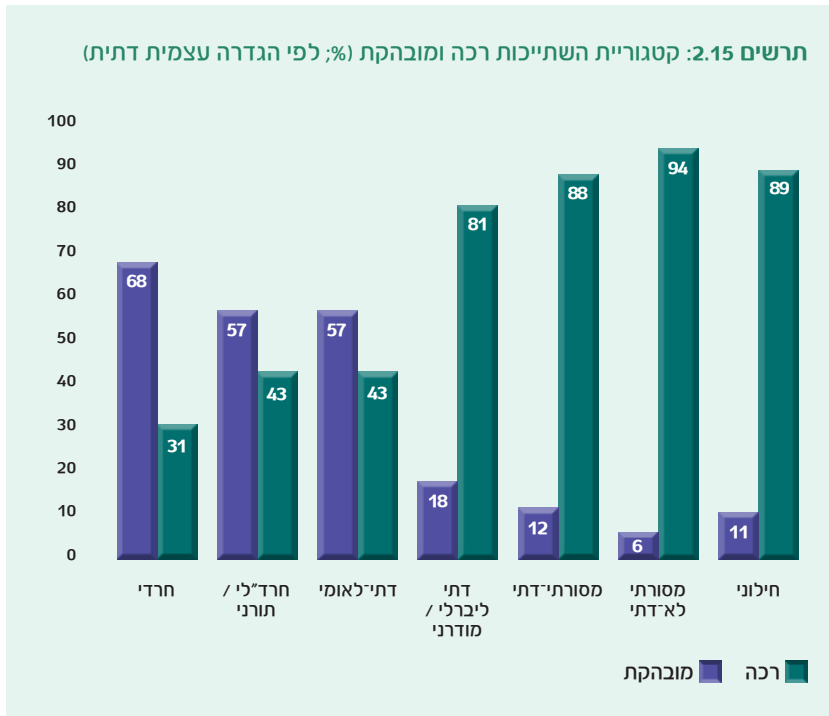
כצפוי, וכפי שאפשר ללמוד מהתרשימים שלהלן, יש הבדלים בין הקבוצות גם בכל הנוגע למיקום פוליטי על הציר ימין-שמאל מדיני-ביטחוני, וקטגוריית ההשתייכות המובהקת היא בעליל ימנית יותר מזו הרכה.

השוואה בין שתי הקטגוריות בכל הקשור להצבעה בכנסת ב-2013 מוכיחה כי אכן המובהקת מתאפיינת ב"פטריוטיות" מגזרית חזקה יותר, ולפיכך שיעור ההצבעה שלה למפלגת הבית היהודי (48%) גבוה בהרבה מזה של הקטגוריה הרכה (26%), שבה ניכרת העדפה לליכוד-ישראל ביתנו דווקא (44% ו-18%, בהתאמה). הריכוז היחסי של מצביעים למפלגות החרדיות בקבוצה הראשונה מושפע מאוד מהצבעתו של הפלח החרדי בקבוצה; והשיעור הזניח של הצבעה למפלגות המרכז-שמאל בקטגוריית ההשתייכות המובהקת מבטא את דפוס ההצבעה השבטי, שהוא כאמור חלש יותר בקטגוריית ההשתייכות הרכה.

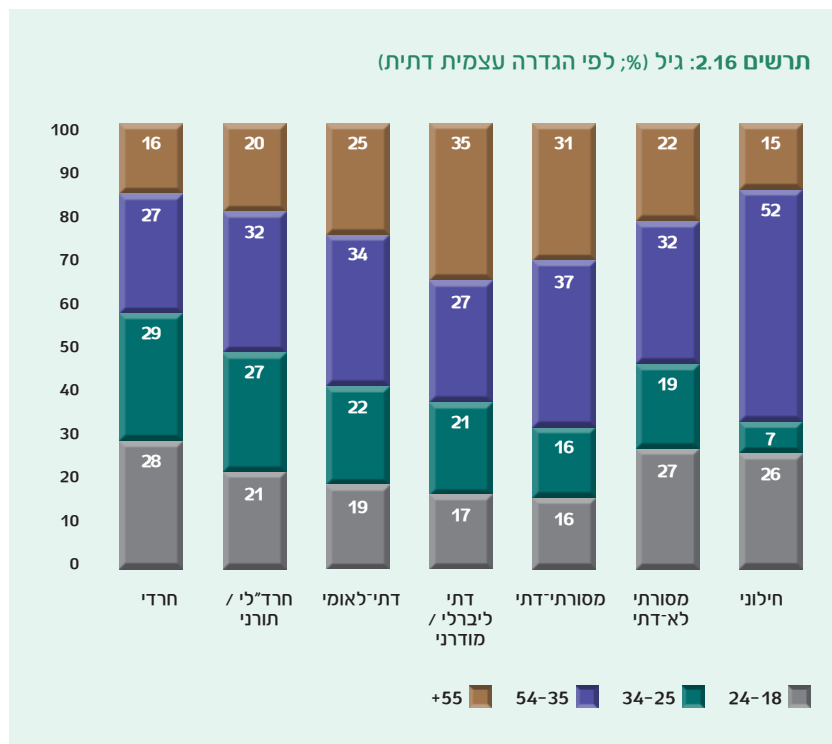
ניתוח של שתי קטגוריות ההשתייכות לפי גיל, מין והכנסה לא העלה הבדלים גדולים, ולפיכך משתנים אלו אינם קשורים כנראה לעוצמת ההשתייכות למחנה הדתי-לאומי. נעבור כעת לנתח את קבוצות ההגדרה העצמית הדתית לפי המשתנים השונים, כדי ללמוד אם יש ביניהן הבדלים בעלי משמעות בהיבט זה. המשתנה הראשון הוא תחושת ההשתייכות למחנה הדתי-לאומי.

מז התרשים אפשר לראות קשר ברור בין רמת הדתיות לבין ההשתייכות למחנה – בין שמדובר בקטגוריה המובהקת או הרכה. המחנה נחצה למעשה לשניים. מצד אחד נמצאות קבוצת הליכה הדתית-לאומית, הקבוצה החרד'לית/תורנית והקבוצה החרדית,⁹⁶ שהרוב בהן משייכים עצמם באופן מובהק למחנה הדתי-לאומי; מז הצד האחר נמצאות הקבוצה הדתית ליברלית/מודרנית, הקבוצה המסורתית-דתית, הקבוצה המסורתית לא-דתית והקבוצה החילונית, שבהן הרוב משייכים את עצמם באופן "רך" למחנה זה. מעניין במיוחד הממצא הנוגע לקבוצת הדתיים הליברלים/מודרנים: קבוצה זו, הממוקמת, לכאורה לפחות, בלב המגזר הדתי-לאומי, מעדיפה בכירור את אופציית ההשתייכות הרכה אליו. אפשר להציע לתופעה זו שני הסברים, המשלימים זה את זה: הראשון, עמדתם הביקורתית של רבים מאנשי הקבוצה הליברלית בכל הנוגע להלכי הרוח הדתיים והפוליטיים העכשוויים במחנה מובילה לכרוסוס בתחושת ההשתייכות שלה אליו; השני, בבחירה ברמת ההשתייכות מעורב רכיב סובייקטיבי משמעותי – ככל שהפרט נוטה לתפיסה אינדוידואליסטית יותר, כך תגדל הסתייגותו מהזדהות גורפת עם קולקטיב מסוים. לכן סביר להניח שהקבוצה הליברלית, המאופיינת ברמת אינדוידואליזם גבוהה יחסית לקבוצת הליכה ולקבוצה החרד'לית, תבחר ברובה בהשתייכות רכה ולא מובהקת.

96 פרט לעניין השפעתה של ה"המרה" לכיוון הדתי-לאומי שהצגנו קודם אין בידינו הסבר מניח את הדעת להערפה הגורפת של אופציית ההשתייכות המובהקת בקבוצה החרדית.

פילוח לפי גיל מעלה הברלים ניכרים בין קבוצות ההגדרה העצמית הדתית. כצפוי, הקבוצה החרדית היא הצעירה ביותר (גילאי 18-34 – 57%) ולאחריה הקבוצה החרד"לית (48%). המבוגרת ביותר היא הקבוצה החילונית המזדהה עם המחנה (גילאי 35 ומעלה – 67%) ולאחריה הליברלית/מודרנית (62%). גם הקבוצה המסורתית-דתית מבוגרת יחסית, וייתכן שההברלים בהתפלגות הגילים בינה לבין קבוצת המסורתיים הלא-דתיים משקפת את התנועה – שנמצאה במחקרים רבים – של צעירים מסורתיים-דתיים לכיוון חילוני יותר.

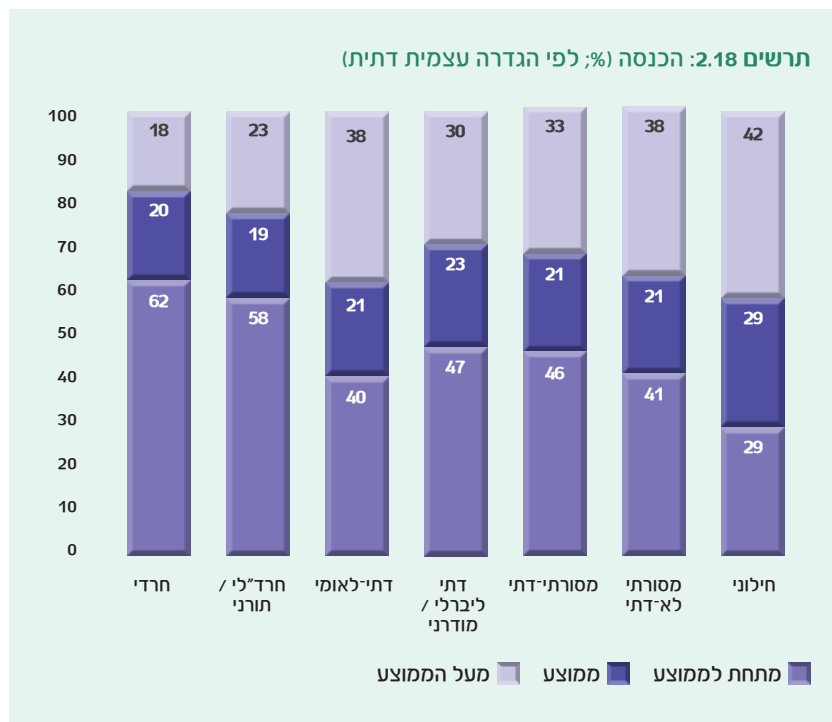
אשר למוצא, ככל שהקבוצה צעירה יותר, כך גדל הסיכוי שיימצאו בה יותר ישראלים-ישראלים (כלומר כאלה שאביהם כבר נולד בישראל). לפיכך לא מפתיע שבקרוב הקבוצה החרדית שיעורם הוא הגבוה ביותר. בקבוצה החרד"לית/תורנית יש איזון בין שלוש קבוצות המוצא, וגם בקרב קבוצת הליכה הדתית-לאומית היחס המספרי קרוב לאיזון כזה, עם שכיח אשכנזי. המצב דומה למדי בקבוצה הליברלית/מודרנית אם כי שיעור הישראלים-ישראלים בה נמוך במעט. בקבוצה המסורתית יש רוב ברור למזרחים, והם גם הקבוצה השכיחה יותר בקרב המגדירים את עצמם מסורתיים לא-דתיים. בקרב החילונים בקבוצת המדגם שלנו יש רוב אשכנזי.

ניגשנו לממצאים גם מכיוון הפוך וביקשנו לדעת אם יש הבדל בהגדרה העצמית הדתית בין תושבי יו"ש לתושבי אזורים אחרים. כפי שאפשר לראות בלוח הבא, מצאנו כי בקרב תושבי יו"ש במדגם שיעורם של מי שמשייכים את עצמם לקבוצת הליכה הדתית-לאומית (56%) עולה באופן ניכר על שיעורם בקרב תושבי האזורים האחרים (31%).

לוח 2.8: הגדרה עצמית דתית (% לפי אזור מגורים; יו"ש לעומת אזורים אחרים)

תושבי יו"ש	תושבי אזורים אחרים	
14	11	חרדי
7	6	חרד"ל/תורני
56	31	דתי-לאומי
7	13	ליברלי/מודרני
9	26	מסורתית-דתי
3	10	מסורתית לא-דתי
4	3	חילוני
100	100	סך הכול

תרשים 2.18: הכנסה (% לפי הגדרה עצמית דתית)

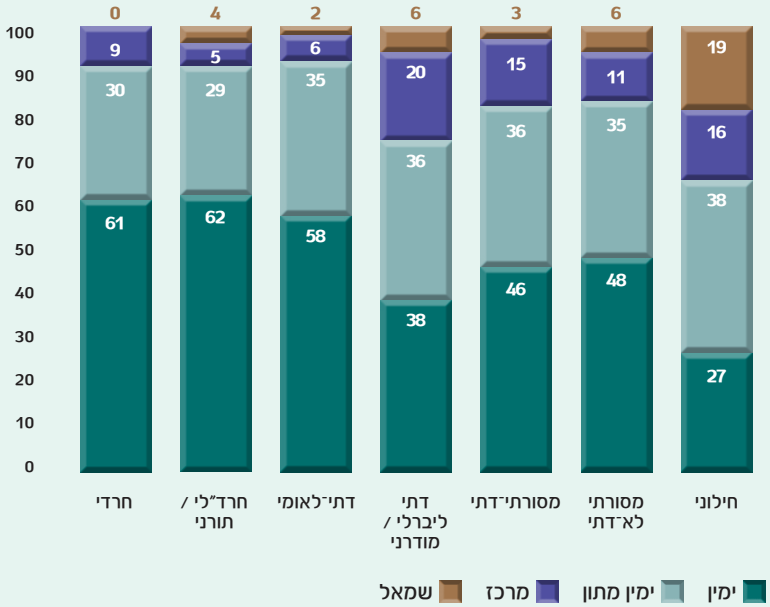

בדיקת משתנה ההכנסה (תרשים 2.18), הראתה בבירור כי הקבוצות החרדית והחרד"לית הן מעוטות ההכנסה ביותר (62% ו-58%, בהתאמה, מכריזים על הכנסה מתחת לממוצע). הקבוצות המבוססות ביותר הן החילונית, המסורתית הלא-דתית וקבוצת הליבה הדתית-לאומית (42%, 38% ו-38% מן הנשאלים, בהתאמה, מצהירים על הכנסה מעל הממוצע). מבדיקת משתנה ההשכלה הכללית עולה ששיעור האקדמאים גבוה בקבוצה החרד"לית/תורנית (שרבים מאנשיה מקורם בקבוצת הליבה הדתית-לאומית) ובקבוצת הליבה הדתית-לאומית, והוא נמוך יחסית בקבוצות המסורתיות. בקרב החרדים בולט השיעור הגבוה של בעלי השכלה על-תיכונית, אך לא אקדמית, והם לרוב בוגרי ישיבה או מכללה. מפתיע במקצת השיעור הנמוך בקבוצת המדגם של בעלי השכלה אקדמית בקרב המגדירים את עצמם דתיים ליברלים/מודרנים. ייתכן שגם כאן תקף ההסבר שבקרב מי שזיהו את עצמם ליברלים יש שיעור גבוה של מסורתיים-דתיים, העשויים לזהות ליברליות עם מתינות דתית.

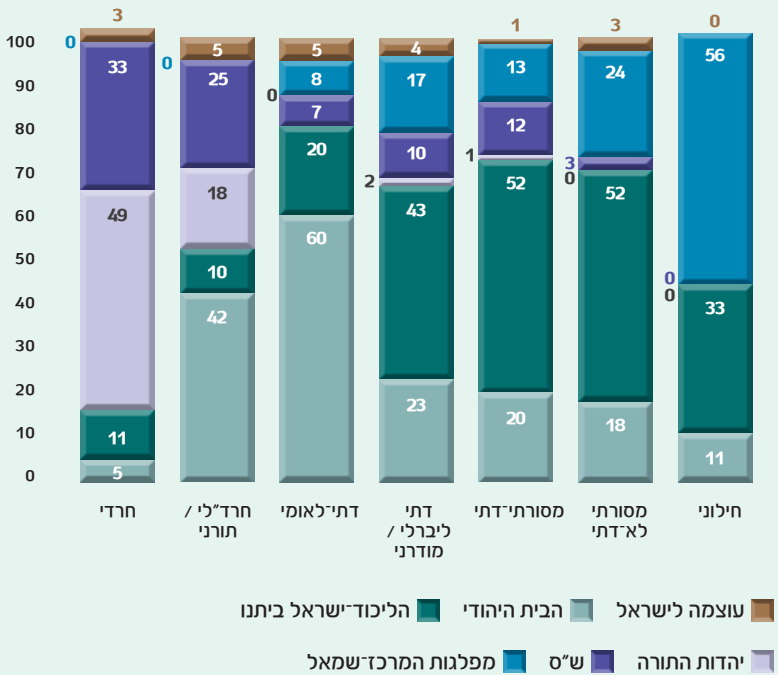
אשר להשכלה תורנית של גברים, הרוב הגדול בקבוצות החילונית, המסורתית הלא-דתית והמסורתית הדתית חסר אותה, וכך גם מחצית מקבוצת הליבה הדתית-לאומית. לעומת זאת בקבוצות החרד"לית/תורנית והחרדית יש רוב ברור לבעלי השכלה התורנית העל-תיכונית. השכלה תורנית רחבה יש רק לנשים מהקבוצה החרד"לית/תורנית (54%), לשיעור קטן יותר של הנמנות עם הקבוצה החרדית (47%) ולכשליש מתוך קבוצת הליבה הדתית-לאומית (33%).

להלן נבחן את שני המשתנים הפוליטיים: האחד הוא מיקום עצמי על הציר ימין-שמאל מדיני-ביטחוני והאחר – הצבעה. גם כאן בולטת החלוקה לשתי קטגוריות מובחנות: בקבוצת הליבה הדתית-לאומית, בקבוצה החרד"לית/תורנית ובקבוצה החרדית יש רוב של למעלה מ-90% למי שמגדירים את עצמם ימין וימין מתון, עם רוב ברור לקטגוריה הפוליטית הראשונה. גם בשאר הקבוצות יש רוב לימין לגונו, אלא שהוא נמוך יותר, והיחס בין הימין לבין הימין המתון מאוזן יותר. אשר להצבעה – הקבוצה החרדית מצביעה בעיקר למפלגות החרדיות, ושיעור ההצבעה למפלגות אלו גבוה (43%) גם בקבוצה התורנית. בקבוצת הליבה הדתית-לאומית נהנית מפלגת הבית היהודי מדומיננטיות (60%), ובקבוצות הליברלית והמסורתיות הליכוד היא המפלגה המובילה.

תרשים 2.19: מיקום עצמי על רצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני (% לפי הגדרה עצמית דתית)

תרשים 2.20: הצבעה לכנסת ב-2013 (% ממצביעי המפלגות הגדולות; לפי הגדרה עצמית דתית)

פילוח התשובות לשאלת המיקום הפוליטי ימין-שמאל לפי אזור מגורים העלה שבקרב תושבי יו"ש שיעור המגדירים את עצמם ימין (62.5%) עולה בהרבה על שיעורם בקרב תושבי המחוזות האחרים (45.5%). אם מצרפים לימין גם את הימין המתון, הסכום בקרב תושבי יו"ש במדגם שלנו מגיע ל-93% (!) לעומת 77% בקרב תושבי מחוזות אחרים. פילוח התשובות לעניין ההצבעה לפי אזור מגורים מעלה, שלא במפתיע, כי שיעור ההצבעה עבור עוצמה לישראל בקרב תושבי יו"ש במדגם שלנו גבוה בהרבה משיעורם בקרב תושבי אזורים אחרים (8% ביו"ש לעומת 2% בלבד באזורים אחרים).⁹⁷ גם שיעור ההצבעה לבית היהודי היה גבוה יותר (50% ביו"ש לעומת 22% באזורים אחרים), ואילו ההצבעה לליכוד-ישראל ביתנו הייתה בשיעור נמוך יותר (15% ביו"ש לעומת 24% במחוזות אחרים).

מיהו דתי-לאומי בעיני אנשי המחנה הדתי-לאומי?

מורכבות האידאולוגיה והזהות הדתית-לאומית הופכת את שאלת הדימוי העצמי של אנשי המחנה הדתי-לאומי למעניינת במיוחד. כדי לברר זאת הצגנו בסקר שאלה פתוחה בנוסח הזה: "כשאתה חושב על מי שמשתייך למגזר הדתי-לאומי, מהו בעיניך המאפיין העיקרי שלו או שלה?" כצפוי, לשאלה זו התקבל מנעד רחב של תשובות או אסוציאציות, שאפשר לסווגן לעשרה ממדים עיקריים:

1. **דת/אמונה:** דרך התורה, יהדות, אמונה בקדוש ברוך הוא, באלוהים, אהבת השם, דתי, ירא שמים/שומר תורה ומצוות, מסורת, לימוד תורה, חיבור לדת, העולם הבא, אברך, יהודי ומאמין, חיי קודש, בכלל זה אזכור של מצוות דתיות ספציפיות (כשרות, שמירת שבת, שלוש תפילות ביום וכדומה).
2. **ציונות וארץ ישראל:** אהבת הארץ/רוגלים בארץ ישראל, שלמות הארץ, ציונות, שטחים, מדינה, חלוציות, התנחלות, שורשים חזקים, פטריוטיות וכדומה.
3. **ערכים כלליים:** עבודה, אנושי, בן אדם, ישר, לא אגואיסט, אוהב לעזור, טוב, משכיל, מנומס, שקט, לא גנב, מלח הארץ, קבלת האחר, קבלת כולם וכדומה.
4. **שילוב של דתיות ולאומיות:** תורת ישראל, עם ישראל וארץ ישראל, דרכו של הרב קוק/דתי-ציוני/דתי-לאומי וכדומה.
5. **מאפיינים חיצוניים:** כיפה סרוגה, סנדלים, לבוש צנוע, חצאית וכדומה.
6. **שילוב של הלכה ומודרנה:** תורה ועבודה, תורה ודרך ארץ, שילוב בין עולמות, השתלבות, לא קיצוני מבחינה דתית, דרכי נועם וכדומה.
7. **עם ישראל:** אהבת עם ישראל, שיבת העם לארצו וכדומה.
8. **צבא (או צבא בשילוב לימוד תורה):** יראת שמים, התנחלות וכדומה.
9. **דעה שלילית:** נצלן, כפייה דתית, פנאטים, ייאוש ותסכול וכדומה.
10. **אין מאפיינים ייחודיים.**

97 נתונים אלה עולים בקנה אחד עם הדיווחים של ועדת הבחירות המרכזית בנוגע לתוצאות הבחירות המתקפים את הייצוגיות של המדגם שלנו.

בלוחות הבאים מוצגת ראשית התפלגות התשובות בכלל המדגם ובשתי קטגוריות ההשתייכות – המובהקת והרכה, ושנית התפלגות התשובות לפי קבוצות ההגדרה העצמית הדתית.⁹⁸

לוח 2.9: מאפיינים של "דתי-לאומי" (%; כלל המדגם ולפי קטגוריות ההשתייכות למחנה הדתי-לאומי)

מאפיין בולט	כלל המדגם	קטגוריית ההשתייכות הרכה	קטגוריית ההשתייכות המובהקת
דת/אמונה	26	25	27
ציונות וארץ ישראל	15	17	13
ערכים כלליים	14	15	13
שילוב של דתיות ולאומיות	10	7	17
מאפיינים חיצוניים	10	11	10
שילוב של הלכה ומודרנה	8	7	9
צבא	4	3	1
אין מאפיינים ייחודיים	13	15	10
סך הכול	100	100	100

מלוח 2.9 ניתן ללמוד שממד הדת/אמונה הוא הבולט ביותר בהגדרת הזהות הדתית-לאומית של המשיבים ללא קשר לקטגוריית ההשתייכות שלהם – מובהקת או רכה. מהמקום השני ואילך ניכרים כבר ההבדלים ביניהן: בקטגוריית ההשתייכות המובהקת נמצא במקום השני שילוב של דתיות ולאומיות, ואילו בקטגוריית ההשתייכות הרכה – שילוב של ציונות וארץ ישראל. לנוכח ההבדלים בין שתי הקטגוריות שנדרו לעיל ברור מדוע בקטגוריה המובהקת נושא הדתיות הוא בעדיפות גבוהה יותר. בקטגוריה הרכה, לעומת זאת, שבה הדתיות מתונה יותר והתפיסה הפוליטית מגורית פחות, הדגש הוא בציונות וארץ ישראל, שהרי נושאים אלו הם שמושכות את הקבוצות הללו אל המחנה הדתי-לאומי. ממצא מעניין בהתחשב בתפיסה הרווחת של המחנה הדתי-לאומי הוא העובדה ששילוב בין דתיות למודרנה אינו זוכה לחשיבות גבוהה ביותר. יש לשים לב שיותר מעשירית מן המשיבים סבורים שאין למחנה הדתי-לאומי מאפיינים ייחודיים.

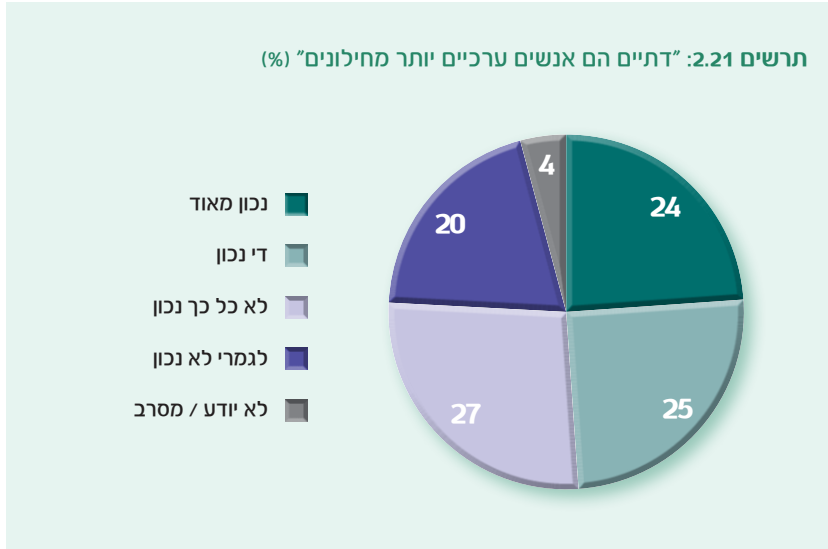
98 בקבוצת המיקוד המסורתית-דתית אפיין אחד המשתתפים את הדתי-לאומי כך: "דתי-לאומי זה אחד שעושה צבא ואוהב את הארץ". משתתף אחר אמר: "ציונות. זה השם המקביל או הנוסף לדתי-לאומי. ככה זה בעיניי. אי-אפשר להיות דתי-לאומי בלי להיות ציוני. זה אומר הכול. ברגע שמדברים על ציונות זה ערכים, צבא, התיישבות, שירות ועבודה במדינה ולא רק ללמוד כאן ולברוח".

לוח 2.10: שכיחות מאפיינים של "דתי-לאומי" (%) לפי הגדרה עצמית (דתית)

הגדרה דתית	חרדי חרד"ל/ תורני	דתי-לאומי	ליברלי / מודרני	מסורתית-דתי	מסורתית לא-דתי	חילוני	מאפיין בולט
דת/אמונה	23	24	22	27	30	25	
ציונות וארץ ישראל	20	26	11	13	26	18	
ערכים כלליים	12	7	11	18	14	4	
שילוב של דתיות ולאומיות	5	18	6	4	5	0	
מאפיינים חיצוניים	12	3	11	12	8	11	
שילוב של הלכה ומודרנה	6	13	9	7	0	11	
אחר (צבא, עם ישראל, שליחי)	2	2	1	2	7	3	בעיקר צבא בעיקר שליחי
אין מאפיינים ייחודיים	19	7	7	17	9	28	
סך הכול	100	100	100	100	100	100	

פילוח התשובות לפי הגדרה עצמית דתית מעשיר את תמונת ההבדלים בתפיסת הזהות העצמית בין הקבוצות. אמנם ברובן הממד הדתי/אמוני הוא הבולט ביותר, אבל בקבוצה החרד"לית/תורנית ממד זה מגיע למקום השני, ואילו המאפיין של ציונות וארץ ישראל נמצא מעליו, במקום הראשון. ממד השילוב בין דתיות ללאומיות הוא המאפיין השני בחשיבותו בתפיסת הזהות של קבוצת הליבה הדתי-לאומית, אך הפופולריות שלו פחותה בשאר הקבוצות. הקבוצה הליברלית דומה לקבוצה המסורתית-דתית, ושתייהן נוטות להדגיש את ממד הערכים הכלליים. בקבוצת החרדית והמסורתית הלא-דתית יש נטייה להדגיש את ההיבט הפוליטי של ציונות וארץ ישראל, שהם כנראה המושך אותן למחנה הדתי-לאומי שאינו ביתן הטבעי. באשר להיעדר מאפיינים ייחודיים – שכיחות תשובות כאלה בקרב קבוצת הליבה הדתי-לאומית והחרד"לית/תורנית נמוכה במיוחד. פירוש הרבר שהן, בניגוד לקבוצות האחרות ובעיקר בניגוד לקבוצות החילונית והחרדית (28% ו-19%, בהתאמה), שאינן "טבעיות" להקשר אבל משייכות את עצמן אליו, חשות בייחודיות המחנה ואולי אפילו פחות מתלהבות מכך שאנשים שאינם בעלי המאפיינים הייחודיים מספחים את עצמם למחנה (רק 7% בשתי הקבוצות הללו אמרו כי אין למחנה הדתי-לאומי מאפיינים מיוחדים).

השאלה האחרונה שנדון בה בפרק זה היא האופן שבו תופסים אנשי המחנה הרתילאומי את החילונים. שאלנו: "האם לדעתך הדעה הבאה נכונה או לא נכונה: דתיים הם אנשים ערכיים יותר מחילונים"? כפי שאפשר ללמוד מתרשים 2.21, קבוצת המדגם הייתה חצויה בשאלה זו, עם יתרון קל לסבורים כי אכן דתיים הם אנשים ערכיים יותר מחילונים (49% לעומת 47%).⁹⁹

פילחנו את הנתונים הללו לפי משתנים שונים, והראשון שבהם הוא ההגדרה העצמית הרתילאומי. כפי שאפשר ללמוד מלוח 2.11, בשאלה זו יש הבדלים גדולים מאוד בין קבוצות המשנה, וסביר להניח שיש קשר בין העמדה בשאלה זו לבין מידת האינטנסיביות של המפגשים בין המשיבים לבין חילונים. ככל שהמשיב דתי יותר, יש להניח שאינטנסיביות זו נמוכה יותר, וייתכן שקל לו יותר לפתח דימוי שלילי של ה"אחר" החילוני. פילוח התשובות לשאלה זו על בסיס מיקום עצמי של המרואיינים על הרצף ימין-שמאל מדיני העלה כי רק הקבוצה הקטנה המזהה את עצמה עם השמאל חריגה, שכן הרוב בה אינו סבור שדתיים הם אנשים יותר ערכיים מחילונים (30%). גיל, מין ומוצא התבררו כמשתנים לא משפיעים לעניין זה.

99 ממצא זה עומדים בניגוד לממצא של סקר "מאגר מוחות" שהוזכר לעיל, שמצא כי רוב מוחלט מבעלי הדעה סבורים כי הציבור הרתילאומי מוסרי יותר מהציבור הרחב (74%). שוב ההסבר לפער הוא מן הסתם העובדה שבמדגם הסקר הוא נכללו רק מי שבמישור הדתי הגדירו את עצמם "דתיים-לאומיים", ואילו במדגם שלנו דתיות לא הייתה פרמטר הסינון העיקרי, ורבים מן המרואיינים נמצאו במקומות אחרים על הרצף חילוני-חרדי ובכל זאת רואים עצמם חלק מן המחנה הרתילאומי.

לוח 2.11: תמיכה/התנגדות להיגד "דתיים הם אנשים ערכיים יותר מחילונים"
(%; לפי הגדרה עצמית דתית)

מסכימים עם ההיגד	
80	חרדים
62	חרד"לים/תורניים
48	דתיים-לאומיים
46	ליברלים/מודרנים
40	מסורתיים-דתיים
41	מסורתיים לא-דתיים
25	חילונים

סיכום

- שאלת הסינון במחקר הייתה: "באיזו מידה היית אומר שאתה שייך למגזר הדתי-לאומי גם לפי אורח החיים שלך וגם לפי השקפותיך?". 22% מתוך מדגם מייצג של הציבור הישראלי-יהודי השיבו "במידה רבה מאוד" או "במידה רבה", ואלה מהווים את קבוצת המדגם שלנו. על פי נתונים אלו, המחנה הדתי-לאומי הוא כחמישית מכלל הציבור היהודי במדינת ישראל.
- פילוח של קבוצת המדגם לפי הגדרה עצמית דתית העלה כי 31% מתוכה מגדירים את עצמם דתיים-לאומיים, 6% חרד-לים/תורניים ו-12% דתיים/ליברלים/מודרנים. דהיינו, כמחצית מקבוצת המדגם שייכים לקבוצות המשנה המזוהות בדרך כלל עם המחנה הדתי-לאומי. 50% הנוספים שזיהו את עצמם עם המחנה הדתי-לאומי, ואף התבררו, על סמך תשובותיהם לשאלות שנשאלו בסקר, כקרובים זה לזה בדעותיהם ומחזיקים בדעות המזוהות עם מחנה זה והנהגתו – הם בעיקרם מסורתיים (24% מסורתיים-דתיים, 9% מסורתיים לא-דתיים, 11% חרדים וקבוצה חילונית קטנה – 3%).
- השוואה על פי גיל הראתה שקבוצת המדגם שלנו צעירה מכלל הציבור הישראלי-יהודי לפי נתוני למ"ס, עובדה העולה בקנה אחד עם המידע על שיעור הילודה הגבוה יותר בקבוצת הליכה הדתי-לאומית ובקבוצה החרד-לית/תורנית.
- התפרוסת הגאוגרפית של המחנה הדתי-לאומי התבררה כשונה מזו של כלל האוכלוסייה הישראלית-יהודית: הריכוז הגדול ביותר הוא במרכז (27%), אך לא בתל אביב (15% לעומת 22% בכלל הציבור הישראלי-יהודי). ריכוזים נוספים נמצאו במחוז הדרום (19%) ובירושלים (14%). שיעורם היחסי של מי שמשייכים את עצמם למחנה הדתי-לאומי ביהודה ושומרון אמנם גבוה מחלקם היחסי באוכלוסייה, אך רק 7% מכלל המחנה מתגוררים מעבר לקו הירוק.
- קבוצת הליכה הדתי-לאומית היא ה"אשכנזית" ביותר. בקבוצה המסורתית-דתית ניכרת דומיננטיות ברורה של מזרחים (52%, לעומת 24% אשכנזים).
- רמת ההכנסה של המחנה נמוכה מעט מהממוצע של כלל האוכלוסייה היהודית בישראל, כנראה בהשפעת הקבוצות החרדית והחרד-לית.
- רמת ההשכלה גבוהה מעט מהממוצע של כלל האוכלוסייה הישראלית-יהודית.
- הנטייה הפוליטית של המחנה היא ימנית בעליל. 78% משייכים את עצמם לימין ומתוכם 47% לימין המובהק, ורק 3% משייכים את עצמם לשמאל.

- בקבוצות המשנה החרדית, החרד"לית/תורנית והדתית-לאומית 90% ויותר מגדירים את עצמם ימנים. בקבוצת המשנה הליברלית/מודרנית ובקבוצות המסורתיות שיעור הימנים עומד על 75%-80%, והיחס בין הימין לבין הימין המתון מאוזן יותר.
- נמצאו הבדלים מובהקים במרבית הפרמטרים בין קטגוריית ההשתייכות המובהקת למחנה (תשובתם לשאלת הסינון: "שייך במידה רבה מאוד") לבין קבוצת ההשתייכות הרכה (תשובתם: "שייך במידה רכה").
 - א. בקטגוריית השתייכות המובהקת יש דומיננטיות לקבוצת הליבה הדתית-לאומית (52%), ובקטגוריית ההשתייכות הרכה לקבוצות המסורתיות (48%).
 - ב. בפרמטר של השכלה תורנית על-תיכונית בולט במיוחד שיעורם הגבוה של בוגרי ישיבות ההסדר שהעדיפו את קטגוריית ההשתייכות המובהקת (72%).
 - ג. קטגוריית ההשתייכות המובהקת ימנית יותר, והמפלגה המועדפת על חברה היא הבית היהודי. בקטגוריית ההשתייכות הרכה המפלגה המועדפת היא הליכוד-ישראל ביתנו.
 - ד. בקבוצות המשנה החרדית, החרד"לית/תורנית והדתית-לאומית הרוב משייכים את עצמם במידה רבה מאוד למחנה הדתי-לאומי. בקבוצה הליברלית/מודרנית, בקבוצות המסורתיות ובקבוצה החילונית הרוב המכריע מעדיפים את קטגוריית ההשתייכות הרכה.

פרק 3

הדמוקרטיה, עקרונותיה ומוסדותיה¹⁰⁰

פרק זה בוחן אם העמדה של המחנה הדתי-לאומי כלפי דמוקרטיה בכלל והדמוקרטיה הישראלית בפרט היא ייחודית, או שמא מידת הדמיון בינה לבין עמדות של ציבורים אחרים בחברה הישראלית היהודית בנושאים אלו עולה על מידת השוני.¹⁰¹ בפרק מוצגות תפיסות המחנה על פלחיו השונים בנוגע לנושאים הבאים: משמעות המושג "דמוקרטיה", המידה שבה נשמרים בישראל עקרונות יסוד של הדמוקרטיה וכן מידת האמון במוסדות הדמוקרטיה הישראלית ובתפקודה. כמו כן נדונה בפרק מידת התמיכה של אנשי המחנה הדתי-לאומי בעקרונות דמוקרטיים כמו חופש הביטוי או שוויון אזרחי ועמדתם בנוגע לחשיבות היחסית של חינוך לדמוקרטיה ולאזרחות לעומת הוראת היסטוריה יהודית ואהבת הארץ.

משמעות הדמוקרטיה

ראשית כול בחנו את המשמעות המוענקת במחנה הדתי-לאומי למושג "דמוקרטיה". מחקרים קודמים הראו שבקרב מעצבי הדעה הדתיים-לאומיים רווחות גישות שונות ביחס לעקרונות הדמוקרטיה.¹⁰² הגישה הראשונה, המכונה "גישת ההתאמה", מעמעמת את המתח שמוצאים אחרים בין ההלכה ובין הדמוקרטיה, ומצדדיה טוענים שעקרונות המשטר הדמוקרטי נמצאים הן בהלכה והן בפרקטיקה של הדת היהודית. דוגמה לגישה זו הם דבריו של הרב יצחק גייגר: "הדמוקרטיה המערבית מושתתת על יסוד מקראיים וחז"ליים [...] בחירת העם בדמוקרטיה מבטאת אפוא רעיון יהודי מקורי".¹⁰³ גישה אחרת תומכת בדמוקרטיה "בלית ברירה". כלומר, גורסת שייתכן שיש מתח כזה, ואולם יש למצוא דרכים לפוגג אותו מסיבות פרקטיות, כדי למנוע קרע בעם. בגישה השלישית מחזיקים חוקרים בתחום הטוענים שיש מתח בין ההלכה היהודית לבין הדמוקרטיה הליברלית, אך יש קרבה בין ההלכה לבין הדמוקרטיה במתכונתה הרפובליקאית-לאומית. יש גם דעות שמסתייגות מהמשטר הדמוקרטי, ואלו מאפיינות יותר את הוגי הזרם החרד"לי/תורני. כך למשל אמר אחד מהם, הרב שלמה אבינר:

רבים מעיקריה של תרבות הדמוקרטיה [...] סותרים את יסודותיה של התורה. הסתירה איננה נובעת רק מהבדלי דגשים אלא ממגמות מנוגדות שאינן ניתנות לאיחוי. ניתן לסמן מספר נקודות בולטות: א. היעדרותן המופגנת של מחויבויות מוסריות. המונח "מחויבויות" הוחלף במונח "זכויות". האדם הוא בעל זכויות שעליו לממשן. מכאן לחשיבותה של התחרות לא רק ככלי אלא כאידאל.

100 פרק זה מבוסס על עבודתה של אלה הלר.

101 הפרק ידון בשאלות: 3, 4, 5, 8, 14.3, 14.5, 26.1 בשאלון הסקר (ראו נספח 1).

102 למשל מאוטנר, 2003: 917-925.

103 שם: 917.

ב. ישנה קפיצה מן ה"אני" אל האוניברסלי המדלגת במכוון על הלאומי ועל המכנה המשותף היהודי [...] ג. אובדן החזון לטובת החירות והתחרותיות.¹⁰⁴

כדי להבין איזו גישה שכיחה בציבור הדתי-לאומי הרחב ביקשנו מהמרוויינים, בשאלה פתוחה (כלומר בלי שפרשנו לפנייהם כמה תשובות אפשריות), להגדיר מהו בעיניהם המאפיין העיקרי של צורת משטר זו. קיבצנו את התשובות לשבע קטגוריות. בלוח שלהלן הן מוצגות לפי סדר השכיחות שלהן, בכלל זה דוגמאות לתשובות שסווגו בכל קטגוריה.

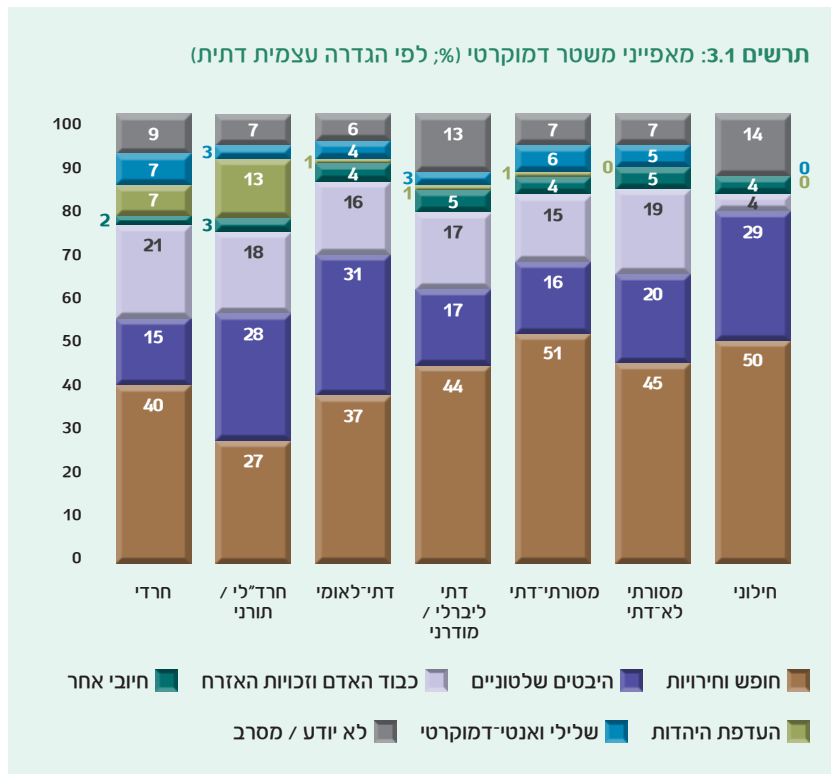
לוח 3.1: מאפייני משטר דמוקרטי (%)

42	חופש וחירויות (בעיקר חופש ביטוי ודעה וגם חופש דת, אמונה, ופולחן) תשובות אופייניות: "אפשרות לעשות מה שמרגישים במסגרת החוק", "אין כפייה", "חופש בחירה", "חיה ותן לחיות", "החופש של כל אדם לנהל את חייו", "מדינה ליברלית"
22	היבטים שלטוניים (בעיקר מנגנונים, ריבונות העם והיענות השלטון) תשובות אופייניות: "רוב", "הכרעת הרוב", "אנחנו בוחרים את נבחרינו", "הזכות לבחור ולהיבחר", "היכולת להשפיע", "הצבעה בבחירות", "בחירות חופשיות"
17	כבוד האדם וזכויות אדם ואזרח / שוויון, פלורליזם ודאגה למיעוט תשובות אופייניות: "הגנה על מיעוט", "הקשבה", "התחשבות בחיי האחר", "ואהבת לרעך כמוך", "זכויות המיעוט", "כבוד כלפי כל אדם באשר הוא", "סובלנות", "הכלה של גוונים שונים", "הוגנות", "כולם יהיו שווים", "שוויון בפני החוק", "צדק"
4	תפיסות חיוביות אחרות של הדמוקרטיה תשובות אופייניות: "שקט", "ביטחון", "חינוך", "תרבות", "מערכת מתפקדת", "מניעת אנרכיה", "שלטון החוק", "חוקים וזכויות", "זו השיטה שלנו", "חובות וזכויות"
2	העדפת היהדות על הדמוקרטיה תשובות אופייניות: "מעדיף מדינה יהודית על דמוקרטיה", "לא אוהב את המסתננים", "מדינה יהודית שייכת לעם ישראל", "לשמוע לרוב כל עוד לא מסכנ קיומנו כעם", "חוקי צניעות ותורה קודמים לדמוקרטיה", "מדינה יהודית שייכת לעם ישראל", "צביון יהודי"
5	תפיסות שליליות של הדמוקרטיה ותפיסות אנטי-דמוקרטיות תשובות אופייניות: "שונא את המונח בהקשר של מדינת ישראל", "אין דמוקרטיה", "לא כל דבר צריך לפרסם בתקשורת", "יותר מדי דמוקרטיה", "בית המשפט קובע פה", "הרס וחורבן האנושות", "משטר בינוני ששם לעצמו רגליים", "שחיתות", "בלגן", "צריך לדעת מהם גבולות הדמוקרטיה"
8	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

כפי שאפשר ללמוד מן הלוח, ההיבט הנתפס העיקרי של הדמוקרטיה, זה שצוין בשיעורים גבוהים מהיבטים אחרים, הוא חופש וחירויות (42%). בעניין זה מתברר כי מי שמשייכים את עצמם למחנה הדתי-לאומי דומים מאוד בעמדותיהם לכלל הציבור הישראלי-יהודי, שכן בולטות כזאת של החופש והחירויות כפרשנות העיקרית לדמוקרטיה מצאנו גם בסקר מדד הדמוקרטיה 2011, שם כלל המדגם את מלוא המרחב הישראלי-יהודי ולא רק את הדתי-לאומי.¹⁰⁵ היבטים נוספים שהוזכרו בשיעורים גבוהים יחסית לאחרים, גם הם בדומה לאלה שהוזכרו בסקר מדד הדמוקרטיה 2011, הם ההיבטים השלטוניים וכבוד האדם וזכויות האזרח.

עם זאת בניגוד לסקר מדד הדמוקרטיה, בסקר זה מצאנו בשכיחות לא מבוטלת גם מכלול של תשובות המעמדות דמוקרטיה עם ערכים יהודיים. כן ראינו כי תפיסות שליליות של הדמוקרטיה רווחות מעט יותר בקבוצת המדגם הזאת בהשוואה למדגם שנבדק בסקר מדד הדמוקרטיה 2011 (5% תפיסות שליליות של הדמוקרטיה כאן לעומת 3% בסקר מדד הדמוקרטיה).

בדקנו את תפיסת מאפייני הדמוקרטיה גם בפילוחים לפי הגדרה עצמית דתית, מין וגיל.

כפי שאפשר ללמוד מהתרשים, בכל קבוצות המשנה נתפסים החופש והחירויות כמאפיין העיקרי של הדמוקרטיה. השיעורים הגבוהים ביותר ניכרים בקרב הקבוצה החילונית (50%) והקבוצות המסורתיות (45% ו-51%), ושיעורים נמוכים יותר בקבוצה הדתית ליברלית/מודרנית (44%), בקבוצת הליכה הדתית-לאומית (37%) ובקרב החרדים (40%). חריגה לעניין זה היא קבוצת החרד"לים/תורניים, שחבריה הציבו את ההיבט השלטוני – ובמובנים ידועים גם הטכני – של הדמוקרטיה במקום הראשון (28%) ורק לאחריו את היבט החופש והחירויות (27%). בקבוצת משנה זו נמצא גם שיעור גבוה במיוחד של העדפת היהדות על פני הדמוקרטיה (13%). בקרב החרדים נמצא השיעור הגבוה ביותר של הדגשת כבוד האדם (21%) וכן שיעור גבוה במקצת של תפיסות שליליות עקרוניות בנוגע לדמוקרטיה (7%).

השוואה בין תפיסות בנוגע למאפיין העיקרי של המשטר הדמוקרטי לפי קבוצות גיל מלמדת כי שיעור המקשרים אותה לחופש וחירויות בקרב הצעירים ביותר, גילאי 18-24, נמוך בהשוואה לקבוצות הגיל המבוגרות יותר (36% לעומת 43%-45%, בהתאמה), ואילו המאפיין של כבוד האדם וזכויות האזרח גבוה יותר בקרב הקבוצה הצעירה בהשוואה למבוגרים יותר (25% בהשוואה ל-14%-16%, בהתאמה).

הבדלים מעניינים בתפיסת מאפייני המשטר הדמוקרטי נמצאו על בסיס המקום הפוליטי שבו הציבו המרואיינים את עצמם ברצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני. אמנם כולם רואים בחופש ובחירויות את המאפיין העיקרי של הדמוקרטיה, אך הבחירה במאפיין זה שכיחה יותר בקרב הממקמים את עצמם במרכז הפוליטי מבקרב הממקמים את עצמם בימין או בשמאל (48.5% לעומת 40%-43%, בהתאמה). הבדלים בין הקבוצות נמצאו גם במאפיינים האחרים: מי שמיקמו את עצמם בשמאל מדגישים יותר מאחרים את היבט כבוד האדם וזכויות האזרח (30% לעומת 14%-21%), ואילו מי שמיקמו את עצמם בימין מחשיבים בשיעורים גבוהים יותר את ההיבטים השלטוניים ואת העדפת היהדות. כן שכיחים כאן יותר אזכורים של היבטים שליליים של הדמוקרטיה וכן עמדות אנטי-דמוקרטיות עקרוניות.

לוח 3.2: מאפייני משטר דמוקרטי (%) לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני

	ימין	ימין מתון	מרכז	שמאל ¹⁰⁶
חופש וחירויות	40	43	48.5	43
היבטים שלטוניים	23	27	16	17
כבוד האדם וזכויות האזרח	14	19	21	30
תפיסות חיוביות אחרות של הדמוקרטיה	4	3	2	7
העדפת היהדות על הדמוקרטיה	3	2	0	0
תפיסות שליליות של הדמוקרטיה ותפיסות אנטי-דמוקרטיות	6	3	2	0
לא יודע / אין לי מושג	10	3	10.5	3
סך הכול	100	100	100	100

106 בגלל מיעוט המרואיינים שמיקמו את עצמם בשמאל קובצו שתי הקטגוריות שבשאלון, שמאל ושמאל מתון, לקטגוריה אחת.

מצאנו כי נשים מציינות את ההיבט של חופש וחירויות יותר מגברים (45% לעומת 39%), ואילו גברים מדגישים יותר מנשים את העדפת היהדות והיבטים שליליים של הדמוקרטיה (11% לעומת 6%).

נמצאו גם הבדלים בתפיסת מאפייני המשטר הדמוקרטי לפי רמת ההשכלה הכללית: עם העלייה בהשכלה מצאנו עלייה בשיעור המדגישים את ההיבטים השלטוניים הפורמליים, ובעלי השכלה אקדמית מלאה ציינו היבט זה יותר מאחרים (31% לעומת 10%-25% בקרב קבוצות השכלה נמוכות יותר). בעלי השכלה תיכונית מלאה ציינו יותר מאחרים את ההיבט של חופש וחירויות (48% לעומת 37%-41.5%), ואילו בעלי השכלה על-תיכונית לא אקדמית ובעלי השכלה אקדמית חלקית ציינו יותר מאחרים את ההיבט של כבוד האדם וזכויות האזרח (21%-23% לעומת 12%-16%, בהתאמה). היבטים של העדפת היהדות והיבטים שליליים אחרים של הדמוקרטיה ציינו יותר על ידי בעלי השכלה נמוכה עד תיכונית חלקית (11%), ועל-תיכונית לא אקדמית (9%), בהשוואה ל-3%-7% בקרב בעלי רמות השכלה אחרות.

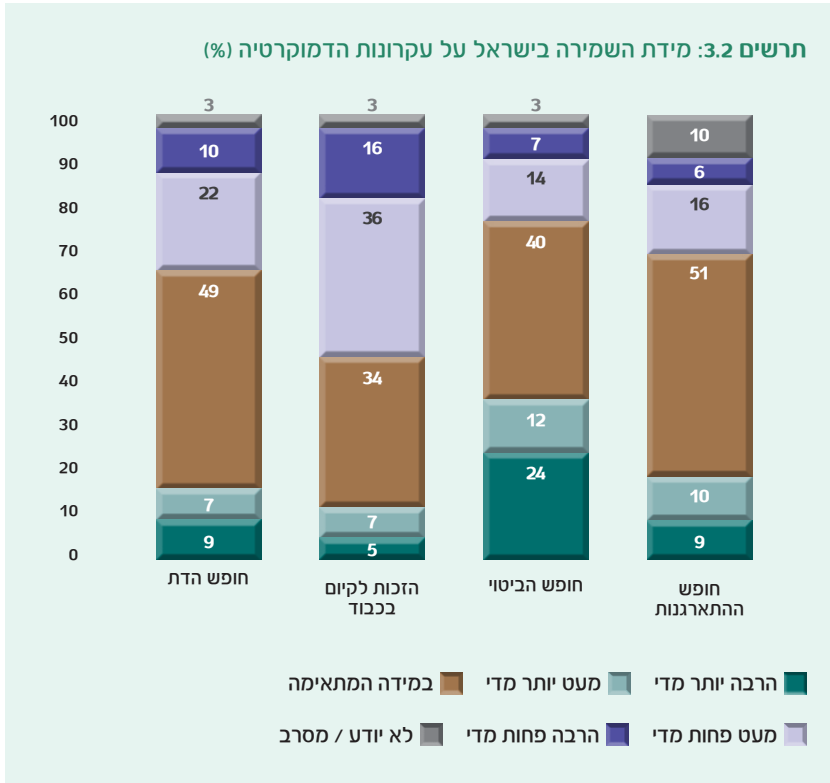
בדיקה של תפיסת הדמוקרטיה לפי השכלה תורנית על-תיכונית של גברים מראה שמי שלמדו בישיבה גבוהה ציונית-דתית מאפיינים משטר דמוקרטי באמצעות היבט החופש והחירויות (50%) בשיעורים גבוהים יותר מהאחרים (29%-45.5%). אפיון של העדפת היהדות על פני הדמוקרטיה או תפיסה שלילית אחרת של הדמוקרטיה שכיח יותר בקרב מי שלמדו בישיבה גבוהה חרדית (14%), בישיבת הסדר (11%) או לא למדו במסגרת תורנית אחרי גיל 18 (11%), בהשוואה לאחרים (0%-6%).

שמירה על עקרונות דמוקרטיים

מכאן עברנו לבדוק את העמדות הנוגעות למידה שבה נשמרים בישראל ארבעת העקרונות הדמוקרטיים הבאים: חופש דת, הזכות לקיום בכבוד, חופש ביטוי וחופש התארגנות. השאלה שנשאלה היא: "לדעתך, עד כמה נשמרים כיום העקרונות האלו בישראל?" כפי שאפשר ללמוד מהתרשים, בנוגע לכל אחד מהעקרונות הללו, למעט הזכות להתקיים בכבוד, השיעור הגבוה ביותר (אם כי לא בהכרח הרוב) בקבוצת המדגם חשבו כי השמירה היא במידה מתאימה (חופש התארגנות – 51%; חופש הדת – 49%; חופש הביטוי – 40%). החרג לעניין זה הוא עקרון הזכות להתקיים בכבוד, שרוב המרואיינים סבורים שהוא נשמר פחות מדי (52%). יש לשים לב שהעיקרון שנשמר בישראל יותר מדי לדעת השיעור הגבוה ביותר בקבוצת המדגם הוא חופש הביטוי – יותר משליש (36%) מעריכים כך, ממש כמו בכלל הציבור בישראל על פי מדד הדמוקרטיה של 2013 (37.2%).

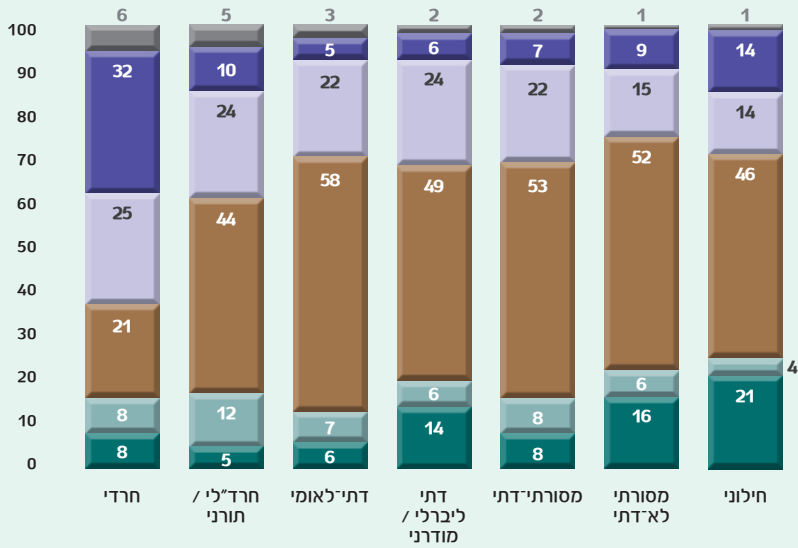
השוואת עמדותיה של קבוצת המדגם הדתית-לאומית בסקר זה לתשובות הציבור החילוני לאותה שאלה מלמדת על דמיון בהערכה בינה לבין המדגם הכללי שנבחן בסקרי מדד הדמוקרטיה.¹⁰⁷ ההבדל היחיד בין המדגמים הוא בתפיסת חופש הדת: החילוניים סבורים בשיעורים גבוהים יותר מהמדגם הדתי-לאומי כי חופש הדת נשמר במידה רבה מדי (26% מהחילוניים לעומת 16% מהמדגם הדתי-לאומי).

107 לנתונים הנוגעים לתפיסת החילוניים במדגם של כלל האוכלוסייה ראו הרמן ואחרים, 2013: 35-37.

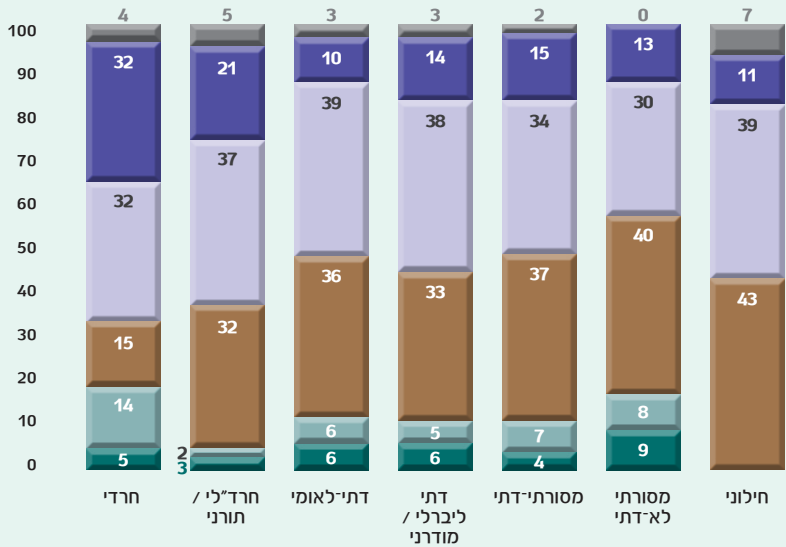

פילוח של התפיסות בקבוצת המדגם הדתית-לאומית בנוגע לשמירה על כל אחד מארבעת העקרונות לפי הגדרה עצמית של דתיות מעלה ממצאים מעניינים. כפי שעולה מן התרשימים שלהלן, רוב החרדים (57%) חשים שחופש הדת נשמר בישראל פחות מדי. בשאר הקבוצות התשובה השכיחה הייתה שהוא "נשמר במידה המתאימה". מעניין שבקבוצה הזעירה של החילונים ששייכו את עצמם למחנה הדת-לאומי שיעורם הכולל של מי שסבורים שחופש הדת נשמר במידה מעטה מדי או רבה מדי (יחד 53%) עולה על שיעור הסבורים שהוא נשמר במידה המתאימה (46%). אמנם מספר הנכללים בקבוצה זו קטן, אך השוני בנושא שמירת חופש הדת בינה לבין הציבור החילוני בכללותו כפי שהיא נמדדה במדד הדמוקרטיה (התשובה השכיחה שם היא שחופש הדת נשמר במידה המתאימה), מתקף את ההבחנה שמדובר בקבוצה חילונית מיוחדת, שלא בכדי שייכה את עצמה למחנה הדת-לאומי.

תרשים 3.3: שמירה על חופש הדת (% לפי הגדרה עצמית דתית)

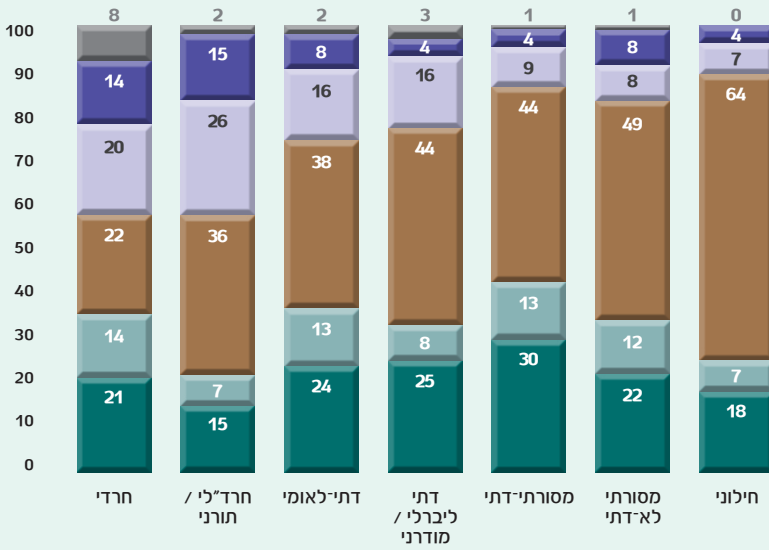

תרשים 3.4: שמירה על הזכות לקיום בכבוד (% לפי הגדרה עצמית דתית)

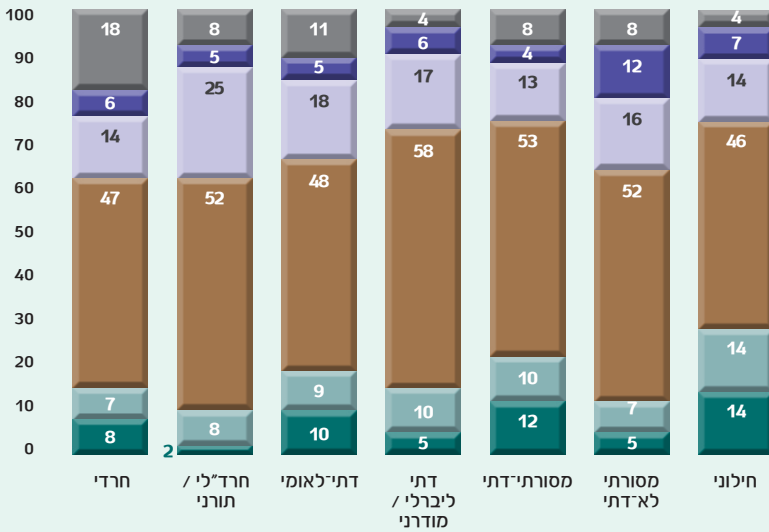

■ רבה יותר מדי
 ■ מעט יותר מדי
 ■ רבה פחות מדי
 ■ מעט פחות מדי
■ לא יודע / מסרב

תרשים 3.5: שמירה על חופש הביטוי (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

תרשים 3.6: שמירה על חופש ההתארגנות (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

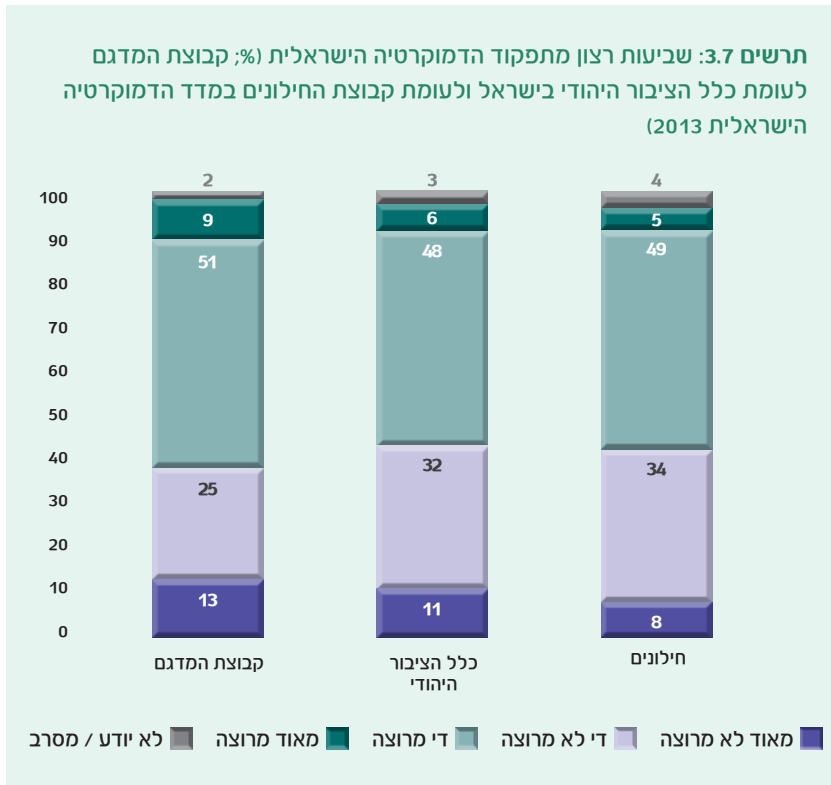
■ הרבה יותר מדי
 ■ מעט יותר מדי
 ■ במידה המתאימה
 ■ הרבה פחות מדי
 ■ מעט פחות מדי
 ■ לא יודע / מסרב

הזכות לקיום בכבוד נשמרת פחות מדי להערכת רוב בולט בקרב החרדים (64%) ולהערכת רוב מי שמגדירים את עצמם חרד"לים/תורניים (58%). אפשר להסביר עמדה זו על רקע הכנסתן הנמוכה יותר של קבוצות אלו.¹⁰⁸ גם בקבוצות האחרות נמצא שיעור גבוה של הסבורים כי אין די הקפדה בישראל על הזכות לקיום בכבוד (52% בקרב הדתיים ליברלים/מורדנים, 50% בקרב החילונים, 49% בקרב קבוצת הליבה הדתית-לאומית ובקרב המסורתיים-דתיים ו-43% בקרב המסורתיים הלא-דתיים).

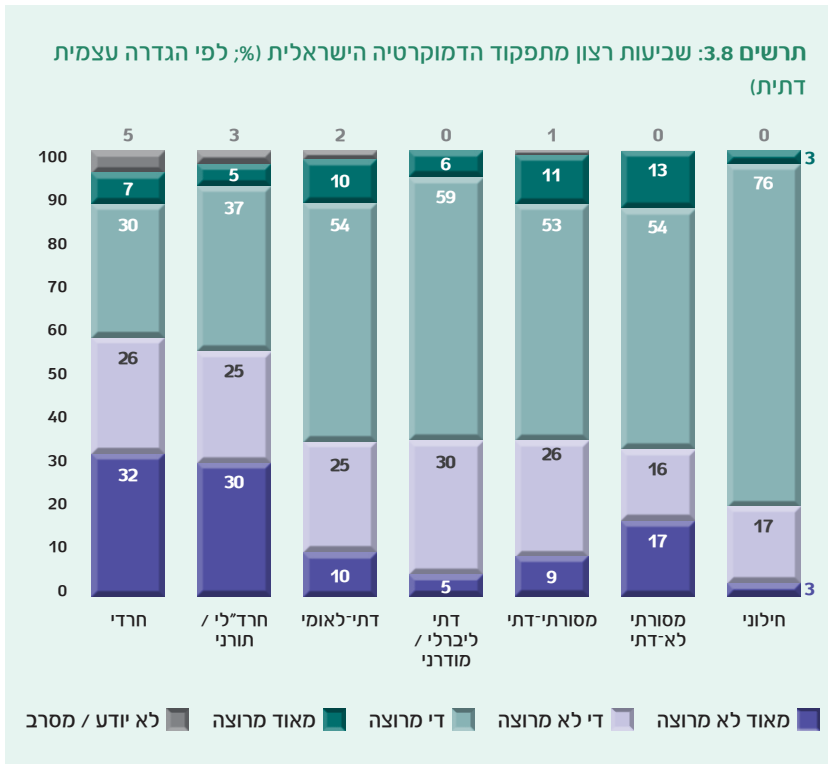
אשר לחופש הביטוי – למעט החרדים והחרד"לים/תורניים, השיעור הגבוה ביותר בכל הקבוצות הגדירו את השמירה בישראל על עיקרון זה "מתאימה". בכל הקבוצות, למעט קבוצת החרד"לים/תורניים, שיעור הסבורים שהשמירה על עקרון חופש הביטוי רבה מדי עולה על שיעור הסבורים כי היא מעטה מדי. לא נראה אפוא שיש כאן "חוסך" דמוקרטי עמוק, אבל בחלק מקבוצות המשנה ניכרת נטייה מסוימת להגביל את חופש הביטוי, בעיקר אצל המסורתיים-דתיים (43%) ובקבוצת הליבה הדתית-לאומית (37%). ניתוח תפיסת השמירה בישראל על עקרונות הדמוקרטיה לפי גיל מראה שחברי קבוצת הגיל המבוגרת (+55) סבורים בשיעורים גבוהים יותר מהצעירים מהם שחופש הדת והזכות לקיום בכבוד נשמרים במידה המתאימה. גילאי 25-34 סבורים בשיעור נמוך מזה של קבוצות הגיל האחרות שחופש הביטוי נשמר במידה המתאימה (35% לעומת 42%-44%). לא נמצאו הבדלים על בסיס גילי בתפיסת השמירה על חופש ההתארגנות. הניתוח של תפיסות הגברים לפי השכלה תורנית על-תיכונית מלמד שאין הבדל בין הקבוצות בכל הנוגע לחופש ההתארגנות. הבדלים בין הקבוצות של משתנה זה נמצאו בעניין שלוש הזכויות האחרות: מי שלא למדו במסגרת כזאת סבורים שחופש הדת נשמר יותר מדי (21% מול 13%-16% מקרב מי שלמדו במסגרות התורניות השונות), ואילו מי שלמדו במכינה קדם-צבאית כלשהי סבורים שחופש הביטוי נשמר יותר מדי בהשוואה למי שלא למדו במסגרות כאלה (50%, בהשוואה ל-27%-40%). פירוש של דבר שלימוד במכינות הקדם-צבאיות אינו מעודד עמדות ליברליות בנוגע לחופש הביטוי. בד בבד מי שלמדו במכינה קדם-צבאית דתית סבורים יותר מהאחרים שחופש הדת (65% בהשוואה ל-50%-58% האחרים) והזכות לקיום בכבוד (67% בהשוואה ל-37%-57% האחרים) נשמרים במידה המתאימה. לעומת זאת מי שלמדו בישיבה גבוהה חרדית מציינים בשיעורים גבוהים יותר מאחרים ששלוש הזכויות הללו נשמרות פחות מדי. נשים שלמדו במדרשה או במכללה דתית מעריכות פחות מנשים שלא למדו לימודים תורניים על-תיכוניים שחופש הדת נשמר במידה המתאימה (38% לעומת 50%) וכך גם בנוגע לחופש הביטוי (42% בהשוואה ל-32.5%).

שביעות רצון מהדמוקרטיה וממוסדותיה

השאלה הבאה שבדקנו הייתה מידת שביעות הרצון מתפקוד הדמוקרטיה הישראלית. כפי שנראה להלן, רובם (60%) של מי ששייכו את עצמם למחנה הדתי-לאומי שבעי רצון. שיעור זה גבוה, אבל לא באופן קיצוני, משיעור שבעי הרצון בכלל הציבור הישראלי-יהודי (54%) או בקבוצת החילונים בסקר מדד הדמוקרטיה 2013.¹⁰⁹

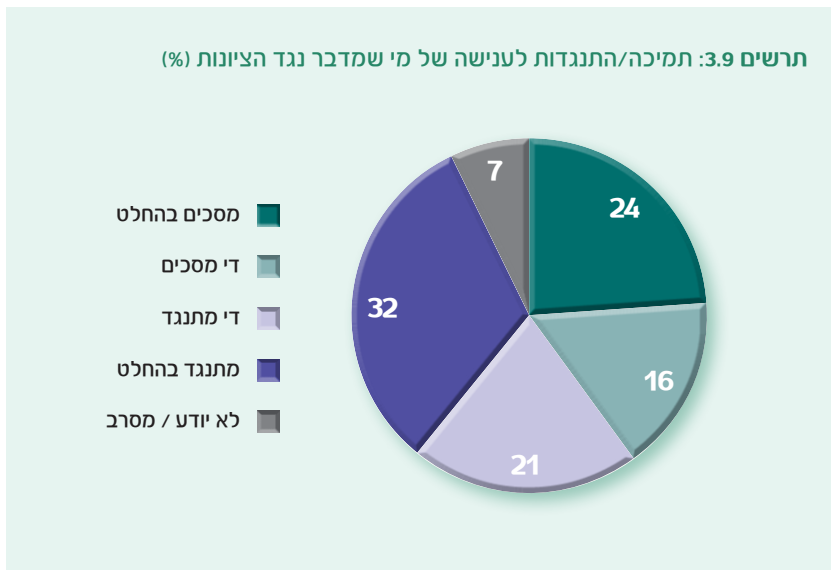
פילחנו את התשובות לשאלה זו לפי הגדרה עצמית דתית, וזו, כפי שאפשר לראות בתרשים שלהלן, התבררה כמשפיעה מאוד: רוב החרדים (58%) והחרד"לים/תורניים (55%) אינם מרוצים מתפקוד הדמוקרטיה הישראלית, ואילו רוב האחרים מרוצים. שיעור שבעי הרצון כולט במיוחד בקרב החילונים ששייכו את עצמם למחנה הדתי-לאומי (79% מרוצים).

ניתוח לפי גיל מלמד שברוב קבוצות הגיל יש רוב של 61%-62% שהם שבעי רצון מתפקוד הדמוקרטיה בישראל. רוב זה מצטמצם ל-53% בקרב גילאי 25-34. רוב המשיבים שלמדו במכינה קדם-צבאית מעורבת לדתיים וחילונים ובישיבה גבוהה חרדית (57%-58%) אינם מרוצים מתפקוד הדמוקרטיה הישראלית. מנגד, רוב מי שלא למדו (61%), ויותר מזה מי שלמדו במוסדות התורניים העיקריים של הציונות הדתית (מכינה קדם-צבאית דתית, ישיבת הסדר וישיבה גבוהה ציונית-דתית), דווקא שבעי רצון (67%-71%). רוב הנשים שלא למדו במסגרת תורנית על-תיכונית מרוצות מהתפקוד, ואילו רוב הנשים שלמדו במכללה או במדרשה דתית אינן מרוצות. לא נמצאו הבדלים בשאלה זו בין גברים לנשים בכלל או לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני.

נוסף על התפיסה השכיחה למדי שמצאנו בקרב מי ששייכו את עצמם למחנה הדתי-לאומי, שלפיה ישראל מאופיינת בחופש ביטוי רב מדי, ביקשנו לבדוק את מידת הסובלנות שלהם כלפי ביקורת על הציונות. ביקשנו אפוא מהמרוויינים להביע הסכמה או התנגדות לקביעה: "יש לקבוע בחוק עונש למי שמדבר נגד הציונות". כפי שמורה תרשים 3.9, הרוב (53%) מתנגדים לענישה על פי חוק של מי שמדבר נגד הציונות. עם זאת מיעוט לא קטן כלל (40%) מסכימים למהלך ענישה חוקי כזה. סקר שנערך בשנת 2010 מצא כי בקרב החילונים שיעור ההתנגדות לענישה היה גבוה יותר (63.5%) ושיעור

ההסכמה היה נמוך יותר (32%).¹¹⁰ ואולם ייתכן שהזמן שחלף הוא גורם משפיע על הברל זה ולא רק פער עקרוני בין המחנה הדתי-לאומי לציבור החילוני. כדי לבדוק אם יש קשר בין ההרגשה בעניין מידת חופש הביטוי בישראל לבין העמדה כלפי ענישה של מבקרי הציונות, הצלבנו בין תשובות המרואיינים לשתי השאלות. מצאנו שהסבורים שבישראל יש חופש ביטוי רב מדי אכן מסכימים בשיעורים גבוהים יותר מאחרים לקביעה שיש לקבוע בחוק ענישה של מי שמדבר נגד הציונות. ואולם גם בקבוצה זו שיעור המסכימים לענישה על פי חוק נופל משיעור המתנגדים לכך. הוספנו ופילחנו את התשובות לשאלת הענישה של המדברים נגד הציונות לפי הגדרה עצמית דתית. הממצאים בלוח שלהלן מלמדים שרק בקרב קבוצת הליבה הדתית-לאומית יש כמעט שוויון בין המתנגדים לתומכים. לעומת זאת בכל שאר הקבוצות, כל אחת מטעמיה היא, רבים יותר המתנגדים לענישה כזאת.

לוח 3.3: תמיכה/התנגדות לענישה של מי שמדבר נגד הציונות (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

סך הכול	לא יודע	מתנגד בהחלט	די מתנגד	די מסכים	מסכים בהחלט	
100	9.5	50.5	18	10	12	חרדים
100	5	33	25	15	22	חרד"לים/תורניים
100	9	27	19	19	26	דתיים-לאומיים
100	7	36	13	19	25	ליברלים-מודרנים
100	6	26	25	17	26	מסורתיים-דתיים
100	6	30	17	16	31	מסורתיים לא-דתיים
100	0.0	27.5	34.5	17	21	חילונים

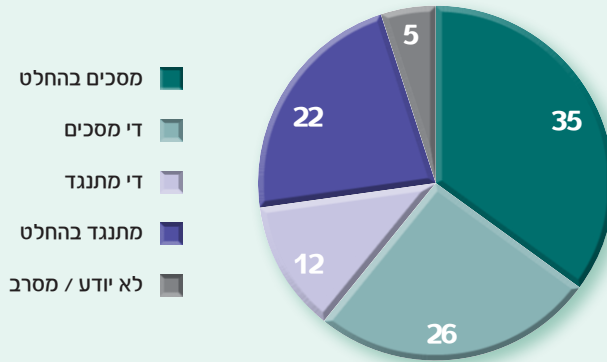
פילוח לפי מיקום פוליטי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני מלמד שבימין יש שוויון בין תומכי הענישה למתנגדים לה, ואילו בכל הקבוצות האחרות יש רוב לשוללים ענישה בשל הבעת ביקורת נגד הציונות. הרוב לשוללים בולט בעיקר בקרב מי שמגדירים את עצמם שמאל פוליטי (73%).

פילוח לפי קבוצות הגיל מעלה כי בכל אחת מהן שיעור המתנגדים לענישה חוקית של מי שמדברים נגד הציונות עולה על שיעור התומכים בה. ההתנגדות העזה ביותר נמצאה בקרב הצעירים, גילאי 18-24 ו-35-44 (כ-56% ו-58%, בהתאמה). בקרב מי שלא למדו במסגרת תורנית לאחר גיל 18 נמצא שוויון בין תומכים למתנגדים. רוב הגברים שלמדו במכינה קדם-צבאית דתית תומכים בענישה (63%). רוב בולט למתנגדי הענישה מצאנו בקרב מי שלמדו בישיבה גבוהה חרדית (71%). נשים שלמדו במכללה או מדרשה דתית מתנגדות לענישה בשיעורים גבוהים יותר מאלה שלא למדו במסגרת תורנית (59% לעומת 50%), כלומר גם בשאלה זו הן מגלות דמיון בעמדותיהן לבוגרי הישיבות החרדיות.

לסיכום עניין זה ניתן לומר שככלל, קבוצת המדגם מראה מידה ניכרת של סובלנות לביקורת על נושא מרכזי כמו הציונות והתנגדות לענישה על ביקורת כזאת, אם כי בקבוצת הליבה הדתית-לאומית ובקרב בוגרי המכינות הקדם-צבאיות הדתיות יש שיעור גבוה של תומכים בענישה כזאת.

מכאן עברנו לבחון את שאלת השוויון האזרחי, אף הוא מאפיין מרכזי של משטר דמוקרטי. רוב קבוצת המדגם (61%) תומכת בשוויון בין יהודים לערבים כשמדובר בהקצאה של תקציב לשירותים חברתיים, עם זאת כשליש (34%) מתנגדים לכך. אם כן, כל עוד אין מדובר בשאלות של "בעלות" על המדינה ניכרת במחנה הדתי-לאומי הפנמה, הגם שלא מלאה, של עקרון השוויון האזרחי.

תרשים 3.10: תמיכה/התנגדות למימון שווה לשירותים חברתיים ליהודים ולערבים (%)

פילוח קבוצת המדגם לפי הגדרה עצמית של דתיות מלמד שרק בקרב החרדים עולה (במעט) עוצמת ההתנגדות לשוויון בהקצאת כספי מדינה לשירותים חברתיים לערבים על התמיכה בכך (47% מתנגדים לעומת 45% מסכימים). ייתכן שמלבד ההתנגדות העקרונית יש בכך גם ביטוי למאבק בין שני ציבורים מעוטי הכנסה על משאבי המדינה המוגבלים. התמיכה הרבה ביותר במימון שווה ניכרת בקרב הפלח החילוני (73%) ואחריה בקרב הקבוצה הליברלית-מודרנית (67.5%). בקבוצת הליכה הדתית-לאומית רוב ברור (64%) תומכים בשוויון במימון.

לוח 3.4: תמיכה/התנגדות למימון שווה של שירותים חברתיים ליהודים ולערבים (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

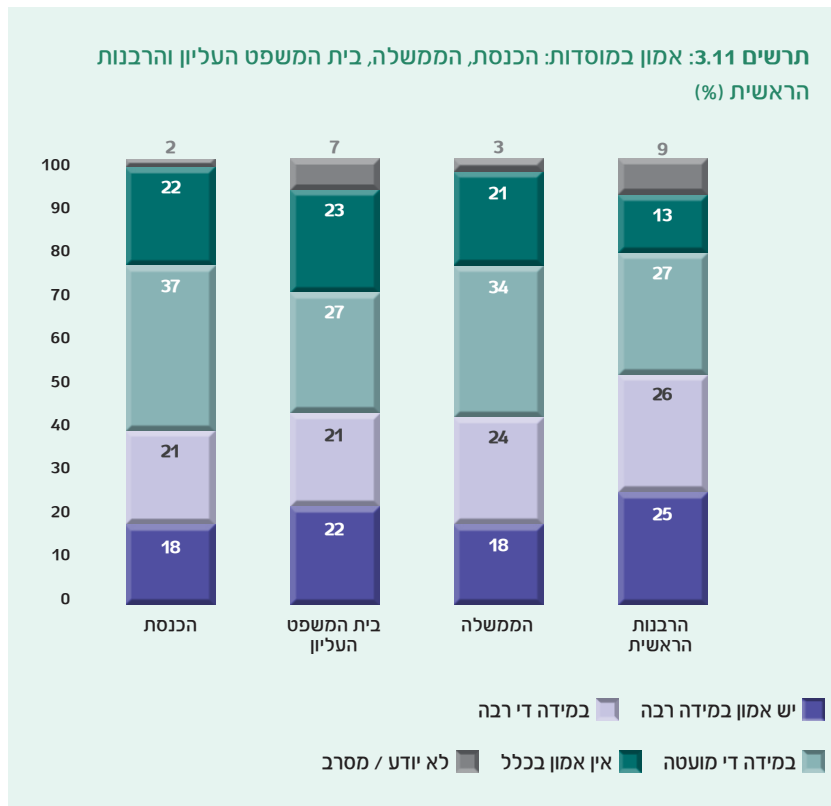
סך הכול	לא יודע	מתנגד בהחלט	די מתנגד	די מסכים	מסכים בהחלט	
100	8	33	14	21	24	חרדים
100	8	20	17	23	32	חרד"לים/תורניים
100	5	20	11	26	38	דתיים-לאומיים
100	6.5	19	7	26	41.5	ליברלים/מודרנים
100	7.5	18.5	13	28	33	מסורתיים-דתיים
100	7	26	10	25	32	מסורתיים-לא-דתיים
100	3	7	17	28	45	חילונים

שיעור תמיכה גבוה יותר בשוויון נמצא, כצפוי, בקרב המגדירים את עצמם מרכז ושמאל מדיני-פוליטי (80% ככל קבוצה), בהשוואה לימין המתון (68%) ולימין (50%).

גברים מסכימים לחלוקה שוויונית יותר מנשים (65% לעומת 57%); ואילו כשמדובר במשתנה הגיל, שיעור המסכימים לשוויון עולה עם ההתבגרות: 49% מקבוצת הגיל 18-24 מסכימים לשוויון בהקצאה, 53% מגילאי 25-34, 64% מגילאי 35-54 ו-71% בקרב קבוצת הגיל המבוגרת ביותר, +55.

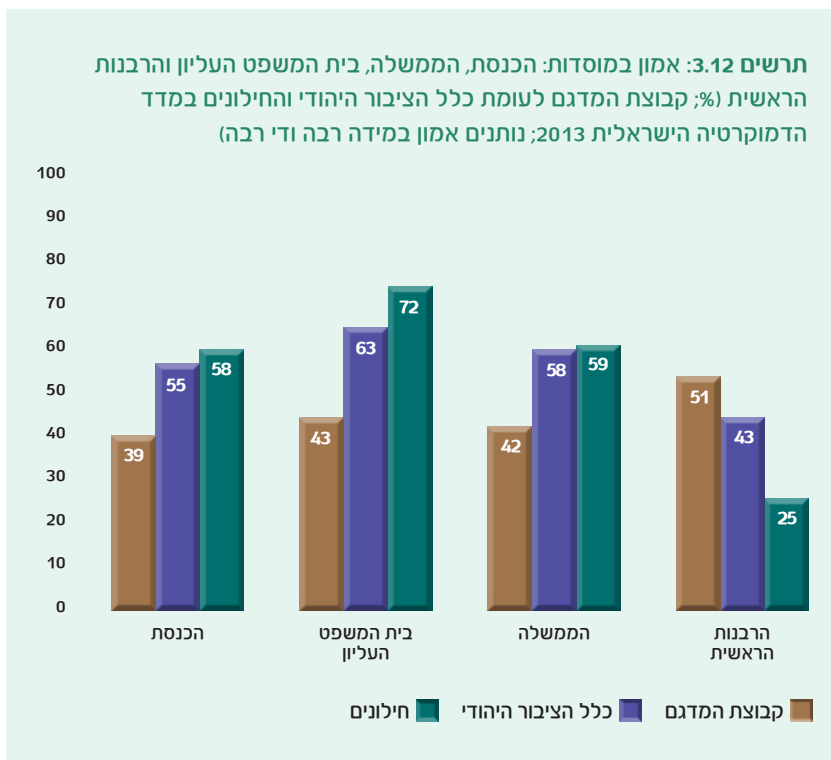
ככל רמות ההשכלה הכללית נמצא רוב לתומכים בשוויון בתקצוב השירותים החברתיים לאזרחים יהודים וערבים, והמובילים בתמיכה זו הם בעלי השכלה אקדמית מלאה (69%). רוב דומה נמצא גם בקרב כל אחת מקבוצות ההשכלה התורנית בקרב הגברים. בקרב הנשים, לעומת זאת, שיעור התמיכה בשוויון בקרב מי שלא למדו במסגרת תורנית (60%) גבוה במידה מובהקת בהשוואה למי שלמדו במדרשה או במכללה דתית (52%).

אחד העניינים המטרידים בניתוח עמדות הציבור הישראלי בנושאים פוליטיים בשנים האחרונות הוא הממצאים החוזרים ונשנים בדבר רמת האמון הנמוכה במוסדות המדינה בכלל ובמוסדות הדמוקרטיים (הכנסת, הממשלה, בית המשפט העליון) בפרט. בדקנו אפוא גם במחקר זה את מידת האמון בארבעה מוסדות: הממשלה, הכנסת, בית המשפט העליון והרכנות הראשית.

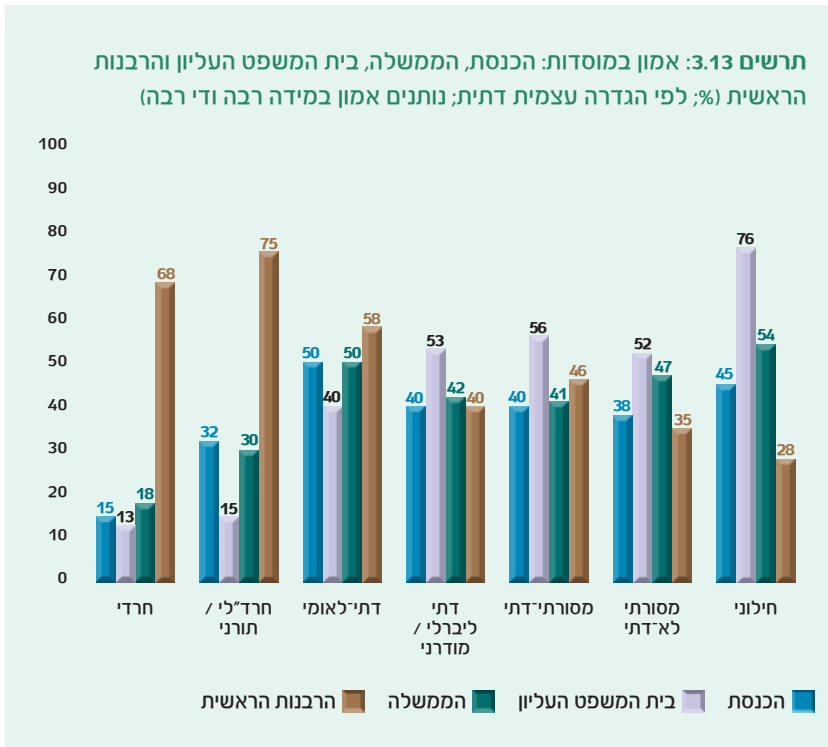

כפי שאפשר ללמוד מן התרשים, האמון הרב ביותר של קבוצת המדגם הדתית-לאומית הוא ברבנות הראשית (כ-51%), מוסד ש"זכה" באי-אמון ניכר מצד כלל הציבור הישראלי-יהודי בסקרי מדד הדמוקרטיה של השנים האחרונות.¹¹¹ מיעוט גדול ממי שזיהו את עצמם עם המחנה הדתי-לאומי הביעו אמון בבית המשפט העליון (כ-43%), בממשלה (כ-42%) ובכנסת (כ-39% בלבד).

תרשים 3.12 מציג את מידת האמון של קבוצת המדגם שלנו בהשוואה לכלל הציבור הישראלי-יהודי בסקר מדד הדמוקרטיה 2013 ולקבוצת החילונים שבתוכו. אפשר ללמוד ממנו שבאופן כללי מידת האמון שרוחש המחנה-הדתית-לאומי למוסדות הדמוקרטיה העיקריים קטנה מזו שרוחש להם כלל הציבור הישראלי-יהודי ובמיוחד קבוצת החילונים. פילחנו את מידת האמון במוסדות לפי הגדרה עצמית של דתיות. הממצאים מלמדים כי הקבוצה הזעירה של החילונים שהגדירו את עצמם כשייכים למחנה הדתי-לאומי מאמינים בכל מוסד (פרט לרבנות) יותר מהקבוצות האחרות (ובעיקר בית המשפט העליון), ואילו החרדים המגדירים את עצמם חלק מהציבור הדתי-לאומי וגם החרד"לים/תורניים הם המאמינים פחות בכל המוסדות (פרט לרבנות).

מעניינת במיוחד העובדה שבעוד האמון ברכנות הראשית בקרב הקבוצה החרדית והקבוצה החרד"לית/תורנית גבוה (68% ו-75% בהתאמה)¹¹², בקרב קבוצת הליכה הדתית-לאומית מדובר ברוב לא גדול הרוחש אמון למוסד זה (58%). בקבוצה המסורתית-דתית השיעור נמוך קצת יותר (46%). בקבוצות הליברלית/מודרנית והמסורתית הלא-דתית מדובר כבר במיעוט ברור (40% ו-35% בהתאמה), וכך גם בקרב החילונים שזיהו את עצמם עם המחנה הדתי-לאומי (28% בלבד).

כפי שלוח 3.5 מלמד, גם בתוך המחנה הדתי-לאומי, כמו בסקר מדד הדמוקרטיה הכללי, נמצאו הבדלים ברמת האמון במוסדות לפי נטייה פוליטית לימין או לשמאל המדיניים-ביטחוניים. באשר לבית המשפט העליון, בכל הקבוצות, למעט מי שממקמים את עצמם בימין, יש רוב (משתנה) לרוחשי האמון, והאמון עולה עם התוזה שמאלה. בכל הקשור לרבנות הראשית התמונה הפוכה – רק בקרב מי שממקמים את עצמם בימין יש רוב לרוחשים אמון למוסד זה. בשום קבוצה אין רוב הרוחש אמון במידה די רבה ורבה בממשלה, והקבוצה שבה שיעור נותני האמון הגבוה ביותר היא זו שחבריה מיקמו את עצמם בימין המתון (47%). הכנסת נהנית מאמון של מחצית הממקמים את עצמם במרכז, אבל באשר הקבוצות רק מיעוט רוחשים לה אמון במידה די רבה ורבה.

112 הסקר נערך לאחר שכבר נודעו תוצאות הבחירות למשרות הרבנים הראשיים החדשים.

לוח 3.5: אמון בכנסת, בממשלה, בבית המשפט העליון וברבנות הראשית (%; לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני; נותנים אמון במידה רבה ודי רבה)

הכנסת	בית המשפט העליון	הממשלה	הרבנות הראשית	
36	32.5	40	55	ימין
43	52	47	49	ימין מתון
50	62	41	48.5	מרכז
37	77	40	39	שמאל

גברים נותנים אמון רב יותר מנשים ברוב המוסדות: בכנסת – 44% לעומת 34%, בבית המשפט – העליון 46% לעומת 41% ובממשלה – 46% לעומת 37.5%. אין הבדל סטטיסטי בשיעור האמון שנותנים שני המינים ברבנות (52%-53%). פילוח הנתונים לפי גיל העלה תוצאות מעניינות: האמון ברבנות יורד עם העלייה בגיל; בשתי קבוצות הגיל הצעירות יש רוב לרוחשים בה אמון, ובשתי קבוצות הגיל המבוגרות מדובר במיעוט. בממוצע, קבוצת הגיל 25-34 מתבלטת ברמת האמון הנמוכה שלה בכל המוסדות, מלבד הרבנות הראשית. במיוחד נמוך האמון של קבוצה זו בבית המשפט העליון.

לוח 3.6: אמון בכנסת, בממשלה, בבית המשפט העליון וברבנות הראשית (%; לפי גיל; נותנים אמון במידה רבה ודי רבה)

הכנסת	בית המשפט העליון	הממשלה	הרבנות הראשית	
40	42	40	60.5	18-24
31	28	34	52	25-34
39	49	38	48.5	35-54
45	49	54	48	55+

ניתוח שיעור האמון של גברים במוסדות לפי השכלה תורנית מלמד שרוב (83%) מי שלמדו בישיבה גבוהה חרדית אינם נותנים אמון בכנסת, בבית המשפט העליון (83%) ובממשלה (79%). רק הרבנות הראשית זוכה לאמון ניכר מצד רוב הניכרי הישיבות הגבוהות החרדיות (71%), ואילו רוב מי שלמדו בישיבה גבוהה ציונית-דתית (52%) אינם נותנים אמון ברבנות הראשית. מתוך כל הקבוצות זוכות הכנסת והממשלה למידת האמון הגבוהה ביותר מצד מי שלמדו בישיבת הסדר (58.5% ו-61%, בהתאמה). נשים שלמדו במכללה או במדרשה דתית רוחשות אמון מועט יותר לכנסת, לממשלה ולבית המשפט העליון בהשוואה לנשים שלא למדו במוסדות אלה.

בדקנו את המתאמים בקבוצת המדגם שלנו בין רמות האמון במוסדות השונים ומצאנו מדרג הרומה לזה שנמצא באוכלוסייה הכללית:¹¹³

- קשר גבוה בין רמות האמון בממשלה ובכנסת.
- קשר בינוני בין רמות האמון בממשלה ובית המשפט העליון, וכן בין רמות האמון בכנסת ובית המשפט העליון.
- קשר נמוך בין רמות האמון בממשלה וברבנות הראשית, ובין רמות האמון בכנסת וברבנות הראשית.
- קשר נמוך מאוד בין רמות האמון בבית המשפט העליון וברבנות הראשית.

פירוש הדבר הוא שלא כל המוסדות הם בבחינת קטגוריה אחת כשמדובר באמון הציבור: רמות האמון בכנסת ובממשלה הולכות יד ביד; קשר בינוני נמצא בין מידת האמון בכל אחד משני המוסדות האלה לבין מידת האמון בבית המשפט העליון, ועוד פחות מכך בין האמון בכנסת ובממשלה לבין האמון ברבנות הראשית; המתאם הנמוך ביותר הוא בין רמות האמון ברבנות הראשית ובית המשפט העליון.

לוח 3.7: מתאמים בין רמות האמון בארבעת המוסדות (מדד פירסון)*

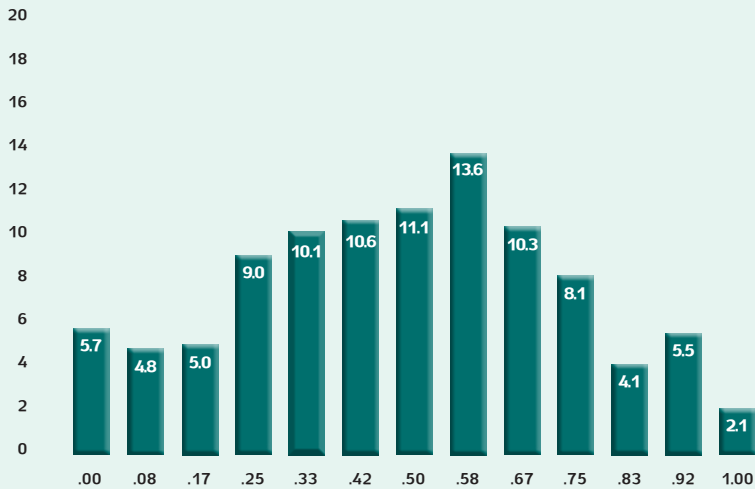
הכנסת	בית המשפט העליון	הממשלה	הרבנות הראשית	
-	.445	.697	.239	הכנסת
-	-	.422	.148	בית המשפט העליון
-	-	-	.273	הממשלה
-	-	-	-	הרבנות הראשית

* כל התוצאות מובהקות ברמה של $P \leq 0.01$.

לסיכום יצרנו סולם משותף המורכב משאלת שביעות הרצון מתפקוד הדמוקרטיה הישראלית ומהאמון בשלושת המוסדות הדמוקרטיים העיקריים – הרשות המחוקקת, המבצעת והשופטת (כנסת, ממשלה ובית המשפט העליון). הסולם נע בין 0 – היעדר אמון/שביעות רצון, ל-1 – אמון/שביעות רצון גבוהים תרשים 3.14 מתאר את התפלגות הציונים של הסולם.

113 עיבודים לנתוני מדד הדמוקרטיה הישראלית 2011 (הרמן ואחרים, 2011).

תרשים 3.14: התפלגות סולם שביעות הרצון והאמון במוסדות הדמוקרטיה¹¹⁴

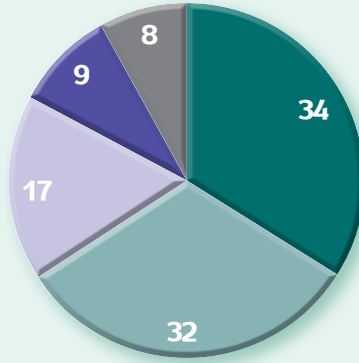

חינוך לדמוקרטיה מול חינוך לאהבת הארץ

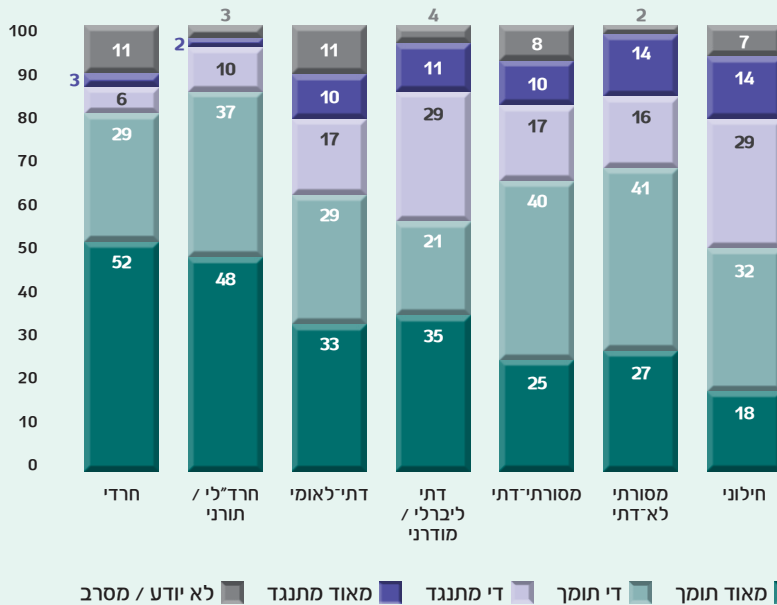
הנושא האחרון שבדקנו בפרק זה הוא שאלת היחס לחינוך לדמוקרטיה ולאזרחות לעומת הוראת ההיסטוריה היהודית ואהבת הארץ. לימודי האזרחות והחינוך לדמוקרטיה נתפסים תדיר ככבת עינם של אנשי שמאל, ואילו הוראת ההיסטוריה היהודית ואהבת הארץ נתפסת לא פעם כקרובה יותר ללבם של אנשי הימין. כאמור בפרק הקודם, הנתונים שנאספו בסקר זה איששו את התפיסה שהמחנה הדתי-לאומי הוא ימני מבחינה פוליטית, ולפיכך ביקשנו לברוק את החשיבות שמייחס המחנה הזה לחינוך לדמוקרטיה ולאזרחות לעומת לימודי ההיסטוריה היהודית והחינוך לאהבת הארץ. ביקשנו אפוא מהמרוויינים להביע את דעתם בנוגע לקביעה: "עדיף לצמצם את לימודי האזרחות והדמוקרטיה ולהקדיש יותר שעות להיסטוריה היהודית ולאהבת הארץ". ההתפלגות המוצגת בתרשים 3.15 מאמתת את העניין שבשאלה: רוב ברור בקבוצת המדגם (66%) תומך בצמצום לימודי האזרחות והדמוקרטיה לשם הרחבה של לימודי היסטוריה יהודית ואהבת הארץ. רק כרבע (26%) מתנגדים לכך ברמות שונות.

114 מהימנות הסולם גבוהה: אלפא קרוונבך = 0.765; בציר x: ממוצעים בין 0 ל-1, בציר y: אחוז המרוויינים בכל ציון; ממוצע הסולם 0.48 (סטיית תקן 0.26), החציון קרוב לממוצע - 0.50, השכיח גבוה יותר - 0.58 (n=878); ממוצעי סולם זה לפי משתנים שונים (ראו פרק 9).

תרשים 3.15: תמיכה/התנגדות לצמצום לימודי דמוקרטיה ואזרחות והרחבת הוראת היסטוריה יהודית ואהבת הארץ (%)

תרשים 3.16: תמיכה/התנגדות לצמצום לימודי דמוקרטיה ואזרחות והרחבת הוראת היסטוריה יהודית ואהבת הארץ (%) ; לפי הגדרה עצמית דתית

ניתוח של התפלגות התשובות לפי הגדרה עצמית של דתיות מלמד שבכל אחת מקבוצות המשנה של המדגם, פרט לחילונים, הרוב תומך בצמצום לימודי האזרחות והדמוקרטיה ובהרחבת לימודי היסטוריה יהודית ואהבת הארץ. רוב זה בולט במיוחד בשתי קבוצות: החרד"לית/תורנית (85%) והחרדית (81%). הוא מצטמצם לכשני שלישים בקרב קבוצת הליכה הדתית-לאומית ובקרב הקבוצות המסורתיות ויורד ל-56% (עדיין רוב!) בקרב הליברלים/מודרנים. מקרב החילונים, שכאמור זיהו את עצמם עם המחנה הדתית-לאומי, בדיוק מחצית תומכים בצמצום לימודי האזרחות. ייתכן מאוד שאילו שאלה זו הוצגה למדגם מייצג של חילונים שלא מזהים את עצמם עם המחנה, התשובות היו שונות והם היו מגלים התנגדות גדולה ממש לצמצום כזה.

ניתוח התמיכה בצמצום לימודי האזרחות לפי מיקום עצמי פוליטי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני בקבוצת המדגם שלנו מלמד שנמצא רוב לכך בכל קבוצה, אך הוא גבוה יותר בקרב המשייכים את עצמם לימין (68.5%), פחות מכך בקרב המרכז (65%) והימין המתון (62%), ועוד פחות, אך עדיין רוב, גם בקרב מי שמשייכים את עצמם לשמאל (58%).

ניתוח לפי גיל מלמד שגם כאן יש בכל הקבוצות רוב לתומכים בצמצום לימודי האזרחות והדמוקרטיה ובהרחבת לימודי ההיסטוריה היהודית ואהבת ארץ ישראל. עם זאת לא נמצא קשר שיטתי בין גודל הרוב הזה לגיל. התפלגות העמדות של נשים וגברים דומה, אך עוצמת התמיכה של הנשים מעט גבוהה יותר (35% מהנשים מאוד תומכות בכך לעומת 31% מהגברים).

התמיכה בצמצום לימודי האזרחות והרחבת לימודי היסטוריה יהודית ואהבת הארץ גבוהה יותר ככל שרמת השכלה הכללית נמוכה יותר (שיעור התומכים: 75% בקרב בעלי השכלה יסודית או תיכונית חלקית, 70.5% בקרב בעלי השכלה תיכונית מלאה, 69% בקרב בעלי השכלה על-תיכונית ו-57%-58% בקרב בעלי השכלה אקדמית חלקית או מלאה).

ניתוח לפי השכלה תורנית של גברים מלמד על שיעורי תמיכה גבוהים במיוחד בצמצום לימודי האזרחות בקרב מי שלמדו בישיבה גבוהה ציונית-דתית (77%), ישיבה גבוהה חרדית (76%) ומכינה קדם-צבאית דתית (75%). רוב של תומכים בצמצום, אך בשיעורים נמוכים יותר, נמצא בקרב מי שלמדו בישיבת הסדר (67.5%), בקרב מי שלא למדו במסגרת תורנית (63%) ובקרב מי שלמדו במכינות קדם-צבאיות מעורבות לחילונים ולדתיים (60%).

בקרב הנשים, שיעור גבוה יותר של תמיכה בצמצום לימודי האזרחות נמצא בקרב מי שלמדו במדרשה או מכללה דתית (77%), בהשוואה למי שלא למדו במסגרת תורנית לאחר גיל 18 (65%).

סיכום

- במבט כללי, גישת המחנה הדתי-לאומי לדמוקרטיה מורכבת. בחלק מן השאלות שבחנו ניכר דמיון רב לעמדות של הציבור הישראלי בכללותו (למשל, בהערכת מידת המימוש של עקרונות הדמוקרטיה), ובשאלות אחרות ניכר במחנה יותר חסך דמוקרטי (למשל, בשאלת האמון במוסדות העיקריים של הדמוקרטיה).
- לפי קבוצת המדגם, הציבור הדתי-לאומי נותן אמון מועט מזה שנותן הציבור החילוני בכל אחד ממוסדות הדמוקרטיה (בית המשפט העליון, הממשלה והכנסת). החרדים וגם החרד"לים/תורניים רוחשים פחות אמון לכל אחד ממוסדות הדמוקרטיה, בהשוואה לקבוצות האחרות בציבור הדתי-לאומי. התמונה הפוכה כשמדובר ברכנות.
- הגדרת הדמוקרטיה על ידי קבוצת המדגם דומה בעיקרה לזו של כלל הציבור הישראלי-יהודי וגם לזו של החילונים במדגם הכללי. הממד המרכזי הנתפס של הדמוקרטיה שנמצא בסקר הוא בראש ובראשונה חופש וחירויות, אחריו – ההיבטים השלטוניים ולאחריו כבוד האדם וזכויות האזרח. ייחוס משמעות שלילית למונח "דמוקרטיה" נמצא בעיקר בקרב החרדים ששייכו את עצמם למחנה הדתי-לאומי ובקרב החרד"לים/תורניים. בקרב הצעירים מאוד (גילאי 18-24) נמצא שיעור גבוה יותר של מי שזיהו את הדמוקרטיה עם כבוד האדם ונמוך יותר של מי שזיהו אותה עם חופש, בהשוואה למבוגרים יותר.
- בדרך כלל שיעור שביעות הרצון מן התפקוד הדמוקרטי של ישראל גבוה יותר בקרב המשייכים את עצמם למחנה זה מבקרב כלל הציבור הישראלי-יהודי.
- רוב המשתתפים במדגם הביעו שביעות רצון מתפקוד הדמוקרטיה הישראלית. עם זאת רוב החרדים והחרד"לים/תורניים שבקבוצת המדגם לא היו מרוצים. המרוצים יותר מתפקוד הדמוקרטיה הישראלית גם מעריכים בצורה חיובית יותר את המידה שבה נשמרים עקרונות הדמוקרטיה בישראל.
- כשמדובר בעקרונות הדמוקרטיה, הרוב סבורים שהזכות לקיום בכבוד נשמרת פחות מדי. כשליש מרגישים שחופש הביטוי רב מדי או שחופש הדת מועט מדי. עם זאת השיעור הגבוה ביותר בכלל המדגם בעניין זה חשבו שחופש הביטוי, חופש הדת וחופש ההתארגנות נשמרים במידה המתאימה. גם התפלגות זו דומה לזו של הציבור היהודי בכללותו.
- רוב החרדים חשים שחופש הדת והזכות לקיום בכבוד נשמרים פחות מדי, וגם בנוגע לחופש ההתארגנות וחופש הביטוי דעתם נוחה פחות משל האחרים.
- הרוב מתנגדים להגבלת חופש הדיבור של מי שמדבר נגד הצינות על ידי ענישה, אך מיעוט ניכר תומכים בכך. התמיכה בענישה של המבקרים גבוהה בעיקר בקרב הסבורים כי יש בישראל יש יותר מדי חופש ביטוי וגבוהה כמעט גם בקרב מי שאינם מרוצים מתפקוד הדמוקרטיה הישראלית.

- רוב בקבוצת המדגם תומכים בשוויון בין יהודים לערבים כשמדובר בהקצאה של תקציב לשירותים חברתיים. רק בקרב החרדים עולה עוצמת ההתנגדות לשוויון בהקצאת כספי מדינה לשירותים חברתיים לערבים על התמיכה בשוויון כזה. עוצמת התמיכה הרבה ביותר היא בקרב הפלח החילוני ואחריה בקרב הליברלי-מודרני. שיעורי התמיכה בהקצאה שווה עולים עם הגיל, ותמיכתם של גברים גבוהה מזו של נשים.
- לימוד במכינות הקדם-צבאיות אינו מעודד אימוץ דעות ליברליות בנוגע לחופש הביטוי: מחצית ממי שלמדו במכינות אלו סבורים שחופש הביטוי נשמר בישראל במידה רבה מדי.
- רוב בולט, כשני שלישים, תומכים בצמצום לימודי אזרחות ודמוקרטיה כדי לתגבר לימודי היסטוריה יהודית ואהבת הארץ. תמיכת הרוב בצמצום לימודי האזרחות נמצאה בכל הקבוצות בעלות הגדרה עצמית דתית.

פרק 4

דתיות, חברה, מדינה¹¹⁵

בפרקים הקודמים עמדנו על מאפייני המחנה הדתי-לאומי מן הבחינה החברתית-דמוגרפית ועל יחסו לשאלות מרכזיות בנושא הדמוקרטיה. בפרק זה מנותחות תפיסות ועמדות באשר לפן הדתי של החברה והמדינה.¹¹⁶

היחס ליום העצמאות

הנושא שבו נפתח הדיון הוא היחס ליום העצמאות. מאז קום המדינה עסקו אישים בקרב היהדות הדתית-לאומית בשאלה כיצד להקנות ליום העצמאות תוכן ומשמעות דתיים על פי התבניות של חגי ישראל העתיקים, ובכלל זה גם בנוסח הראוי לתפילות החג.¹¹⁷ לעיסוק בשאלה זו היו שתי מטרות: הרצון לתת לחג לגיטימציה דתית ולשבצו בתוך העולם הדתי,¹¹⁸ והרצון לתת פרשנות דתית לנרטיב הציוני.¹¹⁹

השיח של הזרם המרכזי בציבור הדתי-לאומי משלב דתיות ולאומיות ועל כן מייחס ליום העצמאות משמעות דתית. מולו ניצבת עמדתם של אנשים כמו ישעיהו ליבוביץ, ששלל מיום העצמאות כל מעמד דתי והציע לציין אותו ב"הנפת הדגל, תהלוכות וטיולים, משתה ושמחה".¹²⁰ עמדתו זו של ליבוביץ היא עמדת קצה, אך דומה שאנשי המחנה הדתי-לאומי חווים את החג הזה באופנים שונים מהציבור החילוני. שאלנו אפוא את המרואיינים בסקר אם יום העצמאות הוא עבורם בעיקר "חג ישראל-אזרחי" או בעיקר "חג יהודי-דתי". כפי שאפשר ללמוד מתרשים 4.1, הרוב (57%) בקבוצת המדגם ראו ביום העצמאות בעיקר חג ישראל-אזרחי.

עם זאת מצאנו הבדלים ניכרים בעניין בין קבוצות משנה במחנה. כך, נמצאו הבדלים על פי הגדרה עצמית דתית. בקבוצת הליכה הדתית-לאומית שיעורי הרואים ביום העצמאות חג ישראל-אזרחי וחג יהודי-דתי הם שווים (36%), אבל זוהי הקבוצה היחידה שבה יש איזון כזה בין שתי התפיסות. בכל שאר קבוצות המשנה, ובכלל זה בקרב החרדים והחרד-לים/תורניים, יש עדיפות ברורה למי שרואים בחג בעיקר חג ישראל-אזרחי (אם כי כשליש מהקבוצה החרד-לית/תורנית רואים ביום העצמאות חג יהודי-דתי).

115 פרק זה מבוסס על עבודתו של יובל לבל, למעט הדיון ביום העצמאות, המתבסס על עבודתו של ד"ר קלמן נוימן.

116 הפרק ידון בשאלות: 6, 7, 14.1, 14.2, 14.4, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 30 בשאלון הסקר (ראו נספח 1).

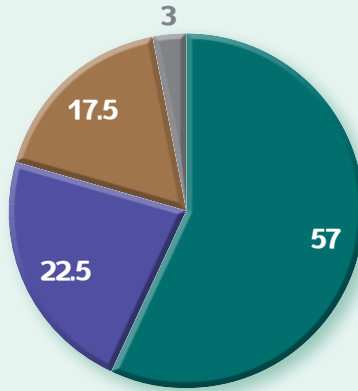
117 רקובר, 1973; ארנר, 2012.

118 ראו למשל לאו ורפל, 2013: ט.

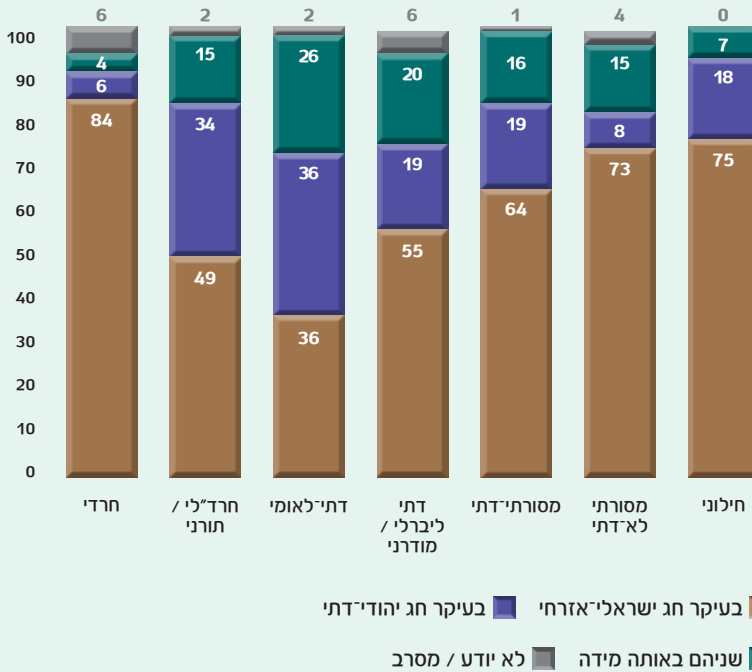
119 עבור החוגים המושפעים מתפיסת הראי"ה קוק ובנו הרב צבי יהודה קוק, הרואים את מדינת ישראל כ"יסוד כיסא ה' בעולם", הגישה למדינה איננה בנויה על השתלבות באתוס האזרחי אלא על פרשנות דתית לציונות ולהקמת המדינה. ראו כ"ץ, 2013: 41-50.

120 ראו אצל זיוון, 2006.

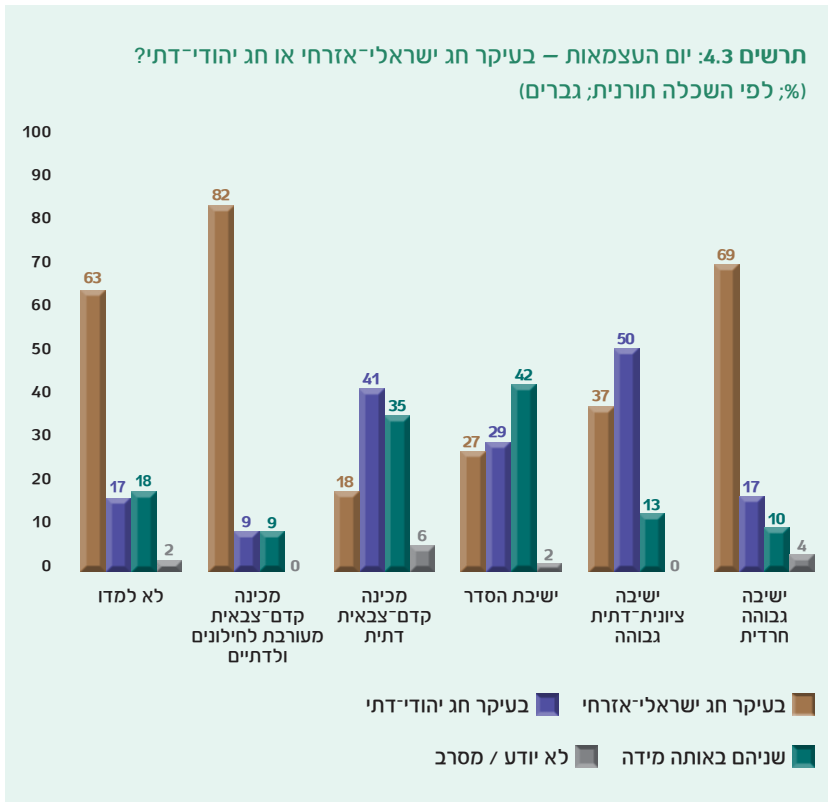
תרשים 4.1: יום העצמאות – בעיקר חג ישראלי־אזרחי או חג יהודי־דתי? (%)

תרשים 4.2: יום העצמאות – בעיקר חג ישראלי־אזרחי או חג יהודי־דתי? (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

שיעורנו שיש קשר בין השכלתו התורנית של המרוויין לבין עמדתו בשאלה זו, ואכן מצאנו שכאשר בוחנים את הגברים שלמדו במוסדות תורניים על-תיכוניים מגזריים (ישיבה גבוהה ציונית, ישיבת הסדר או מכינה קדם-צבאית דתית), מתברר שמספר הרואים ביום העצמאות חג ישראלי-אזרחי בלבד קטן באופן ניכר ממספרם של אלו שלא למדו במסגרת כזאת. נראה שיש לייחס עמדה זו לדגש הרב שניתן להנחלת הגישה של שילוב דת ולאומיות במסגרות אלו ולאופן שבו מציינים בהן את יום העצמאות. אין הבדל גדול בין שיעור הנשים שתשובתן הייתה "חג ישראלי-אזרחי" (59%) לבין שיעור הגברים שענו כך (55%), ובקרב הנשים בין אלו שלמדו במכללה או מדרשה דתית (58%) לאלו שלא למדו במוסד כזה (59.5%).

פילוח התשובות לשאלה זו על פי הצבעה לכנסת מראה הברל של ממש בין מצביעיהן של שתי המפלגות העיקריות במדגם שלנו – הליכוד-ישראל ביתנו והבית היהודי. בקרב מצביעי הבית היהודי יש כמעט שוויון בין הרואים ביום העצמאות בעיקר חג ישראל-י אזורי למי שרואים בו בעיקר חג יהודי-דתי או שניהם באותה מידה. בקרב מצביעי הליכוד-ישראל ביתנו, לעומת זאת, שיעור הרואים בחג בעיקר חג ישראל-י אזורי עולה במידה רבה על השיעורים שרואים בו חג יהודי-דתי או שניהם באותה מידה.

לוח 4.1: יום העצמאות – בעיקר חג ישראל-י אזורי או חג יהודי-דתי? (% מצביעי הבית היהודי לעומת מצביעי הליכוד-ישראל ביתנו)

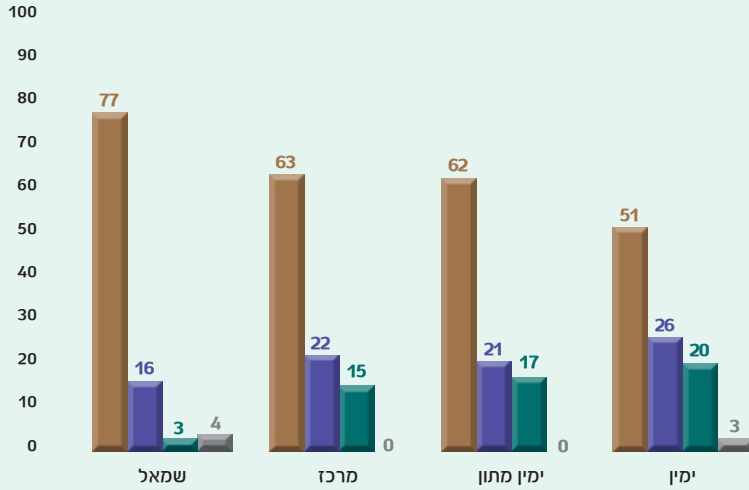
הליכוד-ישראל ביתנו	הבית יהודי	
63	32.5	בעיקר חג ישראל-י אזורי
19	34	בעיקר חג יהודי-דתי
16	31	שניהם באותה מידה
1	2.5	לא יודע/ מסרב
100	100	סך הכול

יש גם שוני בין קבוצות המשנה על פי המיקום העצמי על הרצף המדיני-ביטחוני: אם כי בכל המחנות יש רוב שמייחס לחג בעיקר משמעות ישראלית-אזורית, שיעור הרואים זאת כך עולה בהתמדה עם המעבר מן הימין שמאלה. כך, בקרב מי שהגדירו את עצמם ימין הרוב הוא 51%, בימין המתון הוא עולה כבר ל-62%, במרכז ל-63% ובשמאל ל-77%.

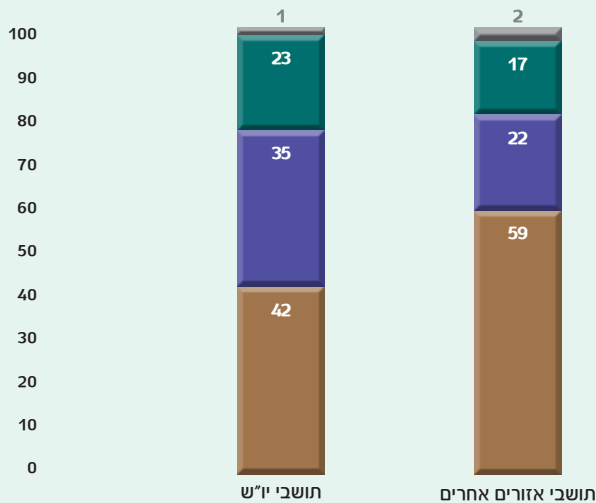
האם ניתן להבחין אצל הרואים ביום עצמאות בעיקר חג ישראל-י אזורי בגישה "אזורית" יותר כלפי המדינה? במידה מסוימת התשובה חיובית. למשל, השיעור של העונים מתוכם שאינם מייחסים כל חשיבות לפסיקת רבנים בנושאים מדיניים (19%)¹²¹ גבוה באופן מובהק משיעורם של העונים כך בקרב המייחסים ליום העצמאות בעיקר משמעות יהודית-דתית (9.5%) או בקרב המייחסים לחג משמעות דתית ואזורית באותה מידה (10.5%).

פילחננו את התשובות לשאלה זו לפי אזור מגורים – יו"ש לעומת האזורים האחרים – ומצאנו ששיעורם של תושבי יו"ש בקבוצת המדגם שלנו המקנים ליום העצמאות משמעות יהודית-דתית עולה על שיעורם בקרב תושבי אזורים אחרים. בד בבד נמוך יותר שיעורם של תושבי יו"ש המקנים לחג משמעות ישראלית-אזורית משיעורם של האחרים.

תרשים 4.4: יום העצמאות – בעיקר חג ישראל־אזרחי או חג יהודי־דתי? (% לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני)

תרשים 4.5: יום העצמאות – בעיקר חג ישראל־אזרחי או חג יהודי־דתי? (% לפי אזור מגורים)

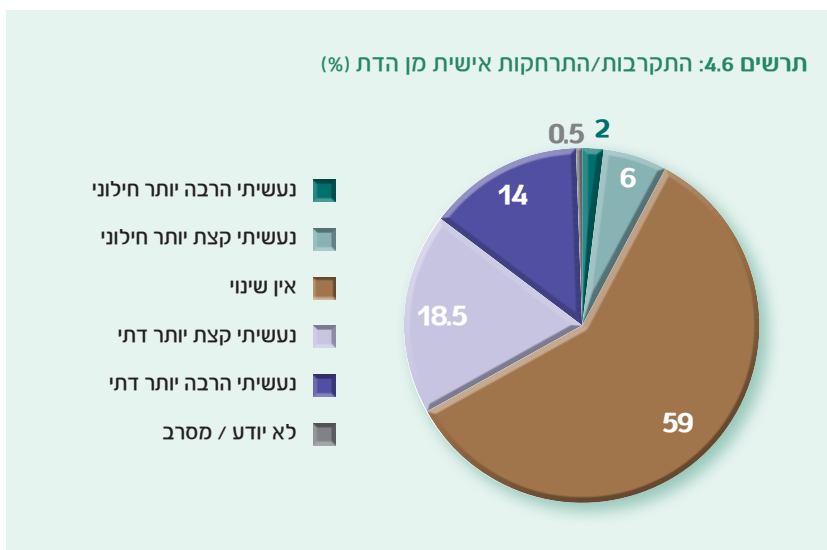
■ בעיקר חג ישראל־אזרחי
 ■ בעיקר חג יהודי־דתי
■ שניהם באותה מידה
 ■ לא יודע / מסרב

נעבור כעת לנתח מגמות התחזקות או התרחקות מן הדת של הפרט ושל החברה בישראל. אחר כך נעסוק במקומה של הסמכות הרבנית בקביעת עמדות פוליטיות והשפעותיה הממסדיות. נמשיך בבחינת התפיסות של אופי החברה היהודית וגבולותיה, כפי שהן משתקפות מן העמדות בנוגע להכרה מדינתית באמצעות תקצוב של קהילות יהודיות לא-אורתודוקסיות; מידת הנכונות להקל או הרצון להחמיר עם מצטרפים חדשים ליהדות בתהליך הגיור; התניית קבלתה של אזרחות ביהדות לפי ההלכה; והנכונות לתרום איברים גם למי שאינם יהודים. נסיים בבחינת הנכונות לשינוי הסטטוס קוו בנושאי דת ובאופן ספציפי – האפשרות של הנהגת נישואים אזרחיים ותחבורה ציבורית בשבת. לאחר ניתוח השאלות הללו נציג סולם "נכונות לפשרה בנושאים הקשורים לדת" המבוסס על 4 שאלות ונתח בעזרתו כמה נושאים נוספים.

התקרבות או התרחקות של המחנה מן הדת ברמה האישית והלאומית

הנושא הראשון שבחנו במקבץ כאן הוא התקרבות לדת ("התחזקות") והתרחקות מהדת. שאלנו בהקשר זה שתי שאלות: הראשונה נוגעת למצב האישי – "האם נעשית דתי יותר או פחות בשנים האחרונות?"; והשנייה עניינה החברה היהודית בישראל – "אם החברה הישראלית נעשתה דתית יותר או פחות בשנים האחרונות?"

ההתפלגות של התשובות לשאלה העוסקת בהתקרבות או התרחקות אישית מן הדת מראה כי מרבית המרואיינים בקבוצת המדגם (59%) ציינו שנשארו כשהיו. כשליש (32.5%) ציינו שעברו תהליך של התקרבות, ומיעוט קטן (8%) דיווחו על התרחקות מן הדת בשנים האחרונות.¹²²

122 יש להביא בחשבון שדיווח על התרחקות מן הדת הוא בעייתי למי שגדל בעולם הדתי לנגזרותיו, ולכן ייתכן שיש כאן תופעה של תת-דיווח בעקבות מנגנון הרצייה החברתית.

בסקר גוטמן-אבי חי השלישי (2009) הוצגה למדגם של כלל הציבור היהודי שאלה זהה.¹²³ הדפוס שנמצא שם דומה: הרוב נותר יציב ברמת הדתיות שלו. בשני הסקרים קבוצת המתקרבים גדולה בהרבה מקבוצת המדווחים על התרחקות, אבל ככל הנראה היות שסקר גוטמן-אבי חי עסק בכלל הציבור הישראלי-יהודי ולא רק במחנה הדתי-לאומי כמו הסקר הזה, שיעור המתרחקים מן הדת שנמצא בו היה בכל זאת גבוה יותר (17.5%). יש לציין כי בסקר החברתי של למ"ס לשנת 2009, מקרב מי שהגדירו את עצמם חרדים ו/או דתיים ציינו 46% שנעשו דתיים יותר ו-4% שהפכו דתיים פחות.¹²⁴ עם זאת ההבדלים בין שני הסקרים של הלמ"ס ושלנו בהגדרת האוכלוסייה הרלוונטית יכולים להסביר את השוני בממצאים.

בהשערה זו תומך חיתוך שעשינו בנתוני הדיווח האישי שאספנו על התקרבות לדת או ההתרחקות ממנה, לפי הגדרה עצמית דתית בתוך קבוצת המדגם. חיתוך זה מראה כי בכל הקבוצות שיעור המדווחים על התרחקות מהדת הוא הנמוך מתוך האפשרויות שהוצגו בשאלה, וקבוצת השכיח היא "אין שינוי". עם זאת שיעור זה שונה מקבוצה לקבוצה (קבוצת הליבה הדתית-לאומית 71%, הקבוצה הליברלית/מורדנית 58.5%, הקבוצה המסורתית-דתית 57%, הקבוצה המסורתית לא-דתית 60% והחילונים 61%). ההתקרבות לדת לדרגותיה בולטת בקרב החרדים והחרד"לים/תורניים (במצורף "נעשיתי קצת או הרבה יותר דתי" – 54% ו-50%, בהתאמה). היציבות המוצהרת החד-משמעית של קבוצת הליבה הדתית-לאומית מעניינת על רקע הטיעון השכיח שקבוצה זו הופכת דתית יותר ומקצינה את עמדותיה.

לוח 4.2: התקרבות/התרחקות אישית מן הדת (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

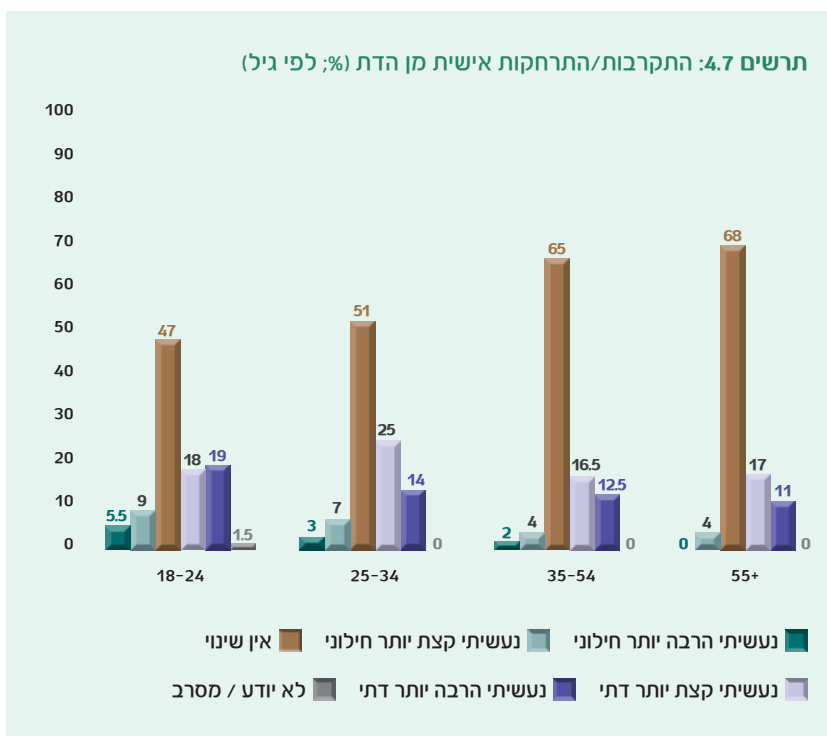
סך הכול	לא יודע / מסרב	נעשיתי הרבה יותר דתי	נעשיתי קצת יותר דתי	אין שינוי	נעשיתי קצת יותר חילוני	נעשיתי הרבה יותר חילוני	
100	0	35	19	46	0	0	חרדי
100	0	33	17	45	5	0	תורני
100	0	10	15	71	3	1	דתי-לאומי
100	0.5	8.5	22	58.5	8.5	2	ליברלי
100	0	10	22	57	8	3	מסורתית-דתית
100	2	3	16	60	13	6	מסורתית לא-דתית
100	7	0	14	61	4	14	חילוני

123 אריאן וקיסר-שוגרמן, 2011.

124 לקט נתונים מתוך הסקר החברתי 2009: שמירה על המסורת היהודית ושינויים במידת הדתיות לאורך החיים בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל. ראו למ"ס, 2010ב: 4.

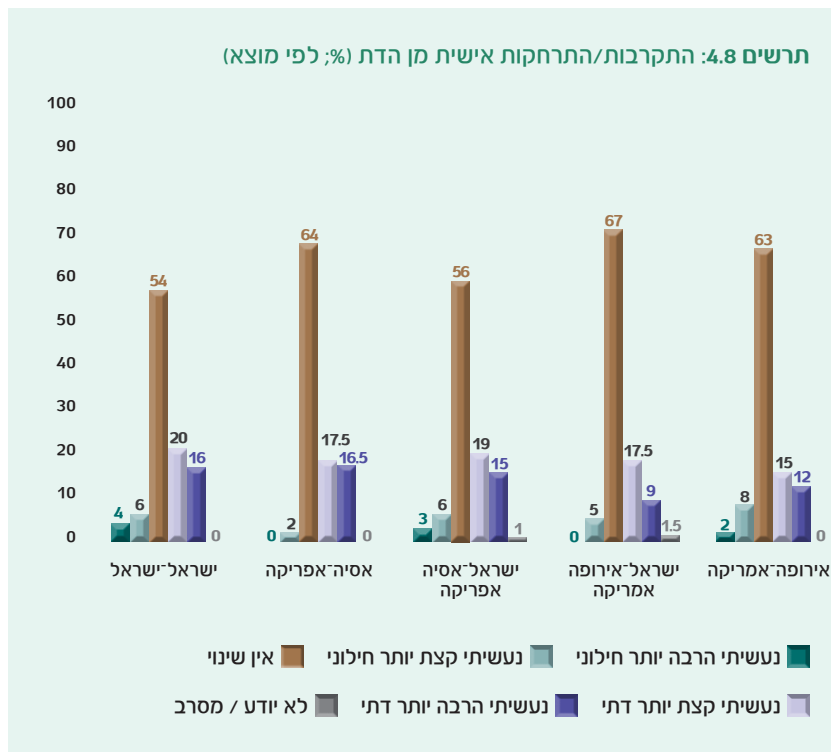
בחינת הקשר בין התקרבות לדת או התרחקות ממנה לבין השכלה תורנית מראה תופעה מעניינת: 46% מבוגרות המדרשות והמכללות הדתיות ציינו שהן התקרבו לדת, אך שיעור הגברים בוגרי ישיבות הסדר, ישיבות גבוהות ציוניות וישיבות גבוהות חרדיות שדיווחו כך נמוך באופן ניכר (26%, 21% ו-31%, בהתאמה).

כפי שמראה תרשים 4.7, ניתוח על פי גיל מראה שאמנם בכל הקבוצות הרוב מדווחים על אי-שינוי, אבל בשתי קבוצות הצעירים (גילאי 18-24, 25-34) שיעור המתקרבים לדת לפי הצהרתם הוא הגבוה ביותר (37% ו-39%, בהתאמה), אך גם מגמת ההתרחקות מן הדת בקבוצות אלו גבוהה במקצת מזו של המבוגרים יותר (14.5% ו-10% לעומת 6% ו-4%).

פילוח לפי אזור מגורים העלה כי שיעור מי שהעידו על עצמם שהתקרבו אל הדת בקרב תושבי יו"ש (25%) היה נמוך מזה של תושבי האזורים האחרים (32%). שיעורם של מי שנשארו כשהיו דומה ביו"ש ובאזורים האחרים, ואילו השיעור (הקטן) של מי שמעידים על עצמם שהתרחקו גבוה במקצת ביו"ש לעומת האזורים האחרים (12.5% ו-8%, בהתאמה).

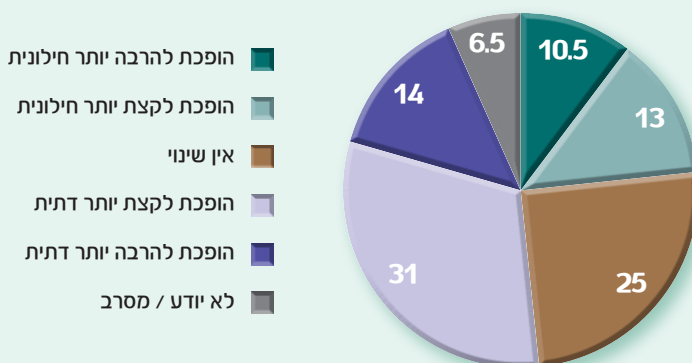
אשר למשתנה המוצא, תרשים 4.8 מראה כי הישראלים-ישראלים (מי שגם אביהם נולד בישראל) הם המתקרבים ביותר (36%), מיד לאחריהם יוצאי אסיה-אפריקה וילדיהם (34%) והאחרונים הם יוצאי אירופה-אמריקה וצאצאיהם (27% ו-26.5%).

ככל שמדובר בהצבעה, שיעור המתקרבים בקרב מצביעי הבית היהודי והליכוד-ישראל ביתנו דומה (27% ו-28.5%, בהתאמה), והוא נמוך באופן ניכר משיעורם בקרב מצביעי ש"ס, שם הרוב (58%) מעידים על התקרבות אישית לדת בשנים האחרונות. לא מצאנו הבדלים של ממש לפי המיקום על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני. נשים יותר מגברים טענו כי נעשו קצת או הרבה יותר דתיות (37% ו-26.5%, בהתאמה).

מן הרמה האישית עברנו לשאלה אם להערכת המרואיינים החברה הישראלית הופכת דתית יותר או חילונית יותר. התפלגות התשובות כאן שונה משמעותית מן ההתפלגות של הרמה האישית: קרוב למחצית (45%) ענו שלהרגשתם החברה הופכת בשנים האחרונות דתית יותר (בשכיחות רבה יותר של "קצת יותר דתית" – 31%), וכרבע (23.5%) מרגישים שהחברה הופכת קצת או הרבה יותר חילונית. כרבע מרגישים שאין שינוי. מכאן שאמנם ברמה האישית אנשים מעידים לרוב על אי-שינוי, אך ברמה הכלל-חברתית התחושה של קבוצת המדגם הדתית-לאומית היא תזוזה מתונה בכיוון הדתי, כלומר בכיוון "שלהם" (מה שעשוי להסביר גם את שביעות הרצון הגבוהה יחסית של קבוצה זו, תופעה שבה דנו לעיל). ייתכן שההערכה שהחברה הופכת דתית יותר מתייחסת בעצם להפיכתה "יהודית" יותר, כפי שאפשר ללמוד למשל מאמירתו של השר נפתלי בנט: "המדינה הופכת יום-יום יותר יהודית, זו ברכה אדירה".¹²⁵

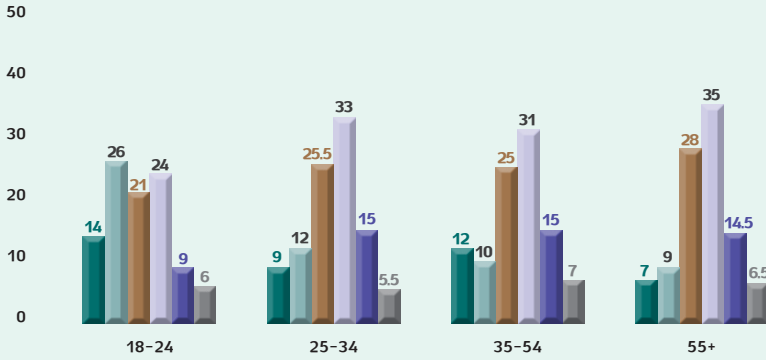
תרשים 4.9: התקרבות/התרחקות מן הדת של החברה הישראלית (%)

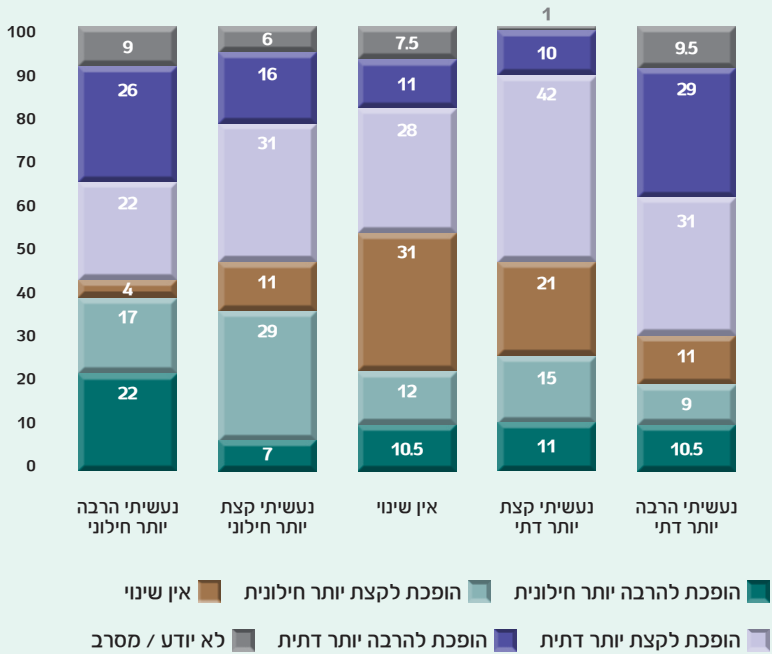
פילוח של התשובות לשאלה זו לפי הגדרה עצמית דתית העלה כי יותר ממחצית המגדירים את עצמם חרדים או חרד"לים/תורניים חושבים כי החברה הופכת קצת או הרבה יותר דתית (59% ו-50%, בהתאמה). יש לזכור כי אלו גם הקבוצות שדיווחו יותר על התקרבות אישית אל הדת. בשאר הקבוצות (דתיים-לאומיים, ליברלים/מודרנים, מסורתיים-דתיים ולא-דתיים וחילונים) שיעור הסבורים כי החברה נעה לכיוון זה נע בין 41% ל-44%.

מכאן עברנו לפילוח התשובות לפי גיל. כפי שאפשר ללמוד שלהלן מתרשים 4.10, דווקא המרואיינים מקבוצת הגיל הצעירה ביותר (18-24) – כאמור הקבוצה שהעידה על עצמה יותר מאחרות שהיא מתקרבת אל הדת – הרגישו שהחברה נעשית קצת או הרבה יותר חילונית מבעבר (40%), ואילו בכל שאר קבוצות הגיל התפיסה שונה מאוד (21%, 22%, 16%, בהתאמה, בסדר עולה). ייתכן שאפשר להסביר זאת בפרספקטיבת ההסתכלות של קבוצת הגיל הצעירה ובחשיפתה התקשורתית הגבוהה יותר לחברה הכללית, למשל באמצעות המדיה הדיגיטלית, המותירות אצלם רושם של התרחקות החברה מן הדת. בדיקת התשובות לשאלה זו בחיתוך עם הצבעה לכנסת ב-2013 מראה כי רוב (60%) מצביעי ש"ס – שכאמור העידו על עצמם יותר מאחרים שהם מתקרבים לדת – מעריכים שהחברה הישראלית הופכת קצת או הרבה יותר דתית, כלומר רואים אותה בצלמם ודמותם. בקרב מצביעי הליכוד-ישראל ביתנו סבורים כך 45% וכמעט כשיעור הזה גם מקרב מצביעי הבית היהודי (43%). גם כמחצית המרואיינים מצביעי יש עתיד והעבודה שזיהו את עצמם עם המחנה הדתי-לאומי חושבים כך (48%). לא נמצאו הבדלים מובהקים בין נשים לגברים בשאלה זו. השכלה תורנית ממלאת תפקיד מסוים – בוגרי הישיבות החרדיות סבורים ברובם כי המדינה נעשית קצת או הרבה יותר דתית (58.5%); וכמעט מחציתם של בוגרי הישיבות הגבוהות הציוניות וישיבות ההסדר סבורים כך (48% בשתי הקבוצות). לעומת 40% בקרב מי שאינם בעלי השכלה תורנית. אצל הנשים, השכלה תורנית לא נמצאה כגורם משפיע. בהקשר של שאלה זו בחינה על ציר ימין-שמאל מדיני-ביטחוני מצביעה על הבדלים קטנים בלבד.

תרשים 4.10: התקרבות/התרחקות מן הדת של החברה הישראלית (%) (לפי גיל)

תרשים 4.11: התקרבות/התרחקות מן הדת של החברה הישראלית (לפי התקרבות/התרחקות אישית מן הדת)

פילוח של התשובות לשאלה זו לפי אזור מגורים מעלה כי שיעור הסבורים שהחברה הפכה חילונית יותר בשנים האחרונות גבוה ביו"ש מבקרב תושבי האזורים האחרים (28% לעומת 23.5%). בהתאמה – בקרב תושבי יו"ש שיעור הסבורים כי החברה הפכה דתית יותר נמוך משיעורם בקרב תושבי שאר האזורים (37% לעומת 45.5%).

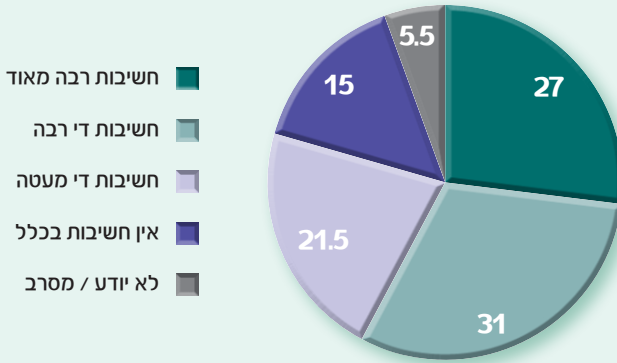
הצלבה של תשובות המרואיינים לשתי השאלות, התקרבות/התרחקות אישית מהדת והתקרבות/התרחקות כלל-חברתית מהדת, מראה כי יש קשר בין הדיווח האישי ובין הערכת המגמה הכלל-חברתית. רוב המתקרבים ברמה האישית (מי שנעשו קצת או הרבה יותר דתיים) מעריכים כי החברה הופכת דתית יותר (52% ו-60%, בהתאמה), ואילו בקרב המתרחקים מן הדת (מי שנעשו קצת או הרבה יותר חילונים) אמנם עדיין השיעור הגבוה יותר סבור שהחברה עוברת הדתה, אבל שיעור המעריכים כי היא עוברת חילון הוא גבוה בכירור מבקרב מי שמדווחים על אי-שינוי או על התקרבות מסוימת או רבה לדת. מי שצינו כי לא חל שינוי במידת הדתיות שלהם הם גם מי שחשבו יותר מן האחרים (31%) שאין שינוי גם באופי הדתי של החברה.

הסמכות של רבנים להכריע בעניינים פוליטיים-מדיניים

אחד הנושאים העומדים במוקד החיכוך בין דתיים ללא-דתיים בישראל הוא שאלת הסמכות לקבל הכרעות גורליות באופן כללי, ובאופן ספציפי יותר – ייחוס חשיבות לפסקי הלכה בנושאים פוליטיים מדיניים שנויים במחלוקת. בדקנו שאלה זו ברמה האישית, כלומר באיזו מידה המרואיינים באופן אישי מייחסים חשיבות לפסיקות של רבנים בנושאים מדיניים-פוליטיים. הממצאים מורים כי רוב המשתתפים בקבוצת המדגם שלנו מייחסים חשיבות רבה מאוד או די רבה (58%) לפסיקות רבנים בנושאים פוליטיים מדיניים, 21.5% מייחסים לפסיקות רבניות בנושאים אלו חשיבות מעטה ורק מיעוט קטן אינו מייחס לפסיקות אלו כל חשיבות (15%). מכאן אפשר להסיק שהתפיסה הרווחת אצל מי שמשייכים את עצמם למחנה הדת-לאומי היא שלמנהיגות הדתית תפקיד חשוב לא רק בהסדרת חיי הפרט, המשפחה והקהילה אלא גם בנושאים פוליטיים ציבוריים, אם כי כשליש מהם אינם שותפים לתפיסה זו.

פילוח התשובות לשאלה זו לפי הגדרה עצמית דתית מלמד על חלוקה משולשת: רוב מכריע בקרב החרדים והחרד"לים/התורניים (89% ו-87%, בהתאמה) בקבוצת המדגם מייחסים ברמה האישית חשיבות רבה מאוד או די רבה לפסיקות של רבנים בנושאים מדיניים-פוליטיים. בקרב קבוצת הליכה הדתית-לאומית והמסורתיים-הדתיים מצאנו רוב מסוים המקנה לכך חשיבות אישית רבה מאוד או די רבה (58% ו-53%, בהתאמה), ואילו בקרב הליברלים/מודרנים, המסורתיים הלא-דתיים והחילונים רק מיעוט, בשיעורים שונים, מייחס חשיבות רבה לפסיקות רבנים בנושאים כאלה (43.5% ו-38%, בהתאמה).

תרשים 4.12: חשיבות ברמה האישית לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים (%)

לוח 4.3: חשיבות ברמה האישית לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים (%)

סך הכול	לא יודע / מסרב	אין חשיבות בכלל	חשיבות די מעטה	חשיבות די רבה	חשיבות רבה מאוד	
100	2	5	4	15	74	חרדים
100	3	3	7	22	65	חרד"לים/תורניים
100	7	12	23	37	21	דתיים-לאומיים
100	7.5	17	32	26.5	17	ליברלים/מודרנים
100	5.5	19.5	22	38	15	מסורתיים-דתיים
100	3	29	30	24	14	מסורתיים לא-דתיים
100	14.5	24	34.5	17	10	חילונים

שיעור הנשים המקנות חשיבות רבה מאוד או די רבה לפסיקות רבנים בנושאים מדיניים-פוליטיים עולה באופן ניכר על שיעור הגברים (62% ו-52%, בהתאמה). גם כאן מצאנו שהשכלה תורנית על-תיכונית בקרב נשים מגבירה אצלן, יותר מבקרב הגברים, את החשיבות המוקנית לפסיקות רבנים: רוב קטן (52%) מהנשים שאינן בעלות השכלה כזו ייחסו חשיבות אישית לפסיקות לעומת 75% מקרב בוגרות המדרשות והמכללות הדתיות. בקרב הגברים נמצא פער בין בוגרי הישיבות הגבוהות החרדיות (81% מייחסים אישית חשיבות רבה מאוד או די רבה לפסיקות רבנים בנושאים מדיניים-פוליטיים) לבין בוגרי ישיבות הסדר וישיבות גבוהות ציוניות, ששיעור נמוך יותר מהם מייחסים לפסיקות אלה חשיבות רבה מאוד או די רבה, אם כי עדיין מדובר ברוב (57% ו-50%, בהתאמה).

מתוך קבוצות המוצא, המקנים חשיבות אישית רבה ביותר לפסיקות רבנים הם הישראלים-ישראלים, כלומר אלה שגם אבותיהם נולדו בישראל (68%), אחריהם מזרחים דור שני (61%) ואשכנזים דור שני (58%) ולבסוף מזרחים דור ראשון (49%) ואשכנזים דור ראשון (39%).

שלא במפתיע מצביעי המפלגות החרדיות מייחסים ברובם המכריע חשיבות רבה לפסיקות של רבנים (ש"ס – 92%, יהדות התורה – 89%). בקרב מצביעי הבית היהודי במדגם שלנו נמצא רוב, אך לא גדול (58%), לאלו המייחסים להן חשיבות רבה מאוד או די רבה, ובקרב המרואיינים מצביעי הליכוד-ישראל ביתנו רק מיעוט, אם כי גדול (48%), מחזיקים בעמדה זו.

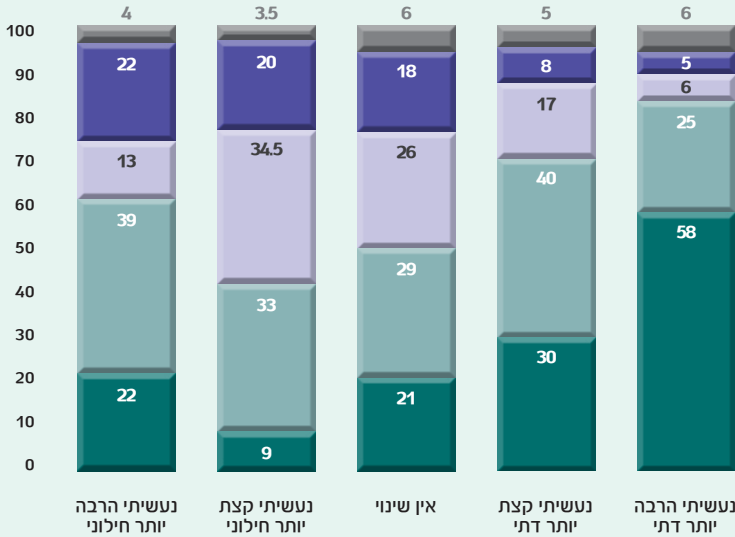
פילוח לפי גיל מעיד על ירידה בחשיבות המוקנית לפסיקות רבנים בנושאים מדיניים-פוליטיים עם העלייה בגיל: בקרב הצעירים ביותר 69% מקנים חשיבות רבה או רבה מאוד לפסיקות כאלה; בקרב הצעירים פחות – 67%; אצל גילאי הביניים – 55%; ואצל המבוגרים רק מיעוט של 43% מקנה חשיבות לפסיקות הרבנים בנושאים הנדונים כאן. בחינה של החשיבות המיוחסת לפסיקות רבנים בנושאים פוליטיים-מדיניים מול התקרבות/התרחקות אישית מן הדת מעלה ממצא מעניין (תרשים 4.13): גם בקרב מי שמדווחים שהתרחקו במידה מסוימת מהדת יש קבוצה גדולה שעדיין מייחסת חשיבות אישית די רבה או רבה מאוד לפסיקות של רבנים בנושאים מדיניים-פוליטיים. מחציתם של מי שבשנים האחרונות לא חל שינוי במידת הדתיות שלהם מייחסים חשיבות לפסיקות של רבנים בנושאים מדיניים-פוליטיים.

לנוכח החשיבות האישית הניכרת המיוחסת לפסיקה הרבנית בנושאים פוליטיים-מדיניים ביקשנו להבין את מדרג הסמכויות כפי שהוא נתפס בעיני המשייכים את עצמם למחנה הדתי-לאומי. שאלנו אפוא את המרואיינים אם לדעתם חברי הכנסת הדתיים אמורים להיות כפופים להוראות הרבנים אם לאו. רוב קטן (51%) מקרב המשתתפים בסקר רואה בחיוב כפיפות של חברי הכנסת הדתיים לפסיקות של רבנים בנושאים מדיניים, מיעוט גדול (44%) רואה זאת בשלילה (תרשים 4.14). במילים אחרות, כמחצית בלבד מן הציבור שבו מדובר סבור כי למנהיגות הדתית סמכות עדיפה מזו של נציגי הציבור הנבחרים, ממצא לא טריוויאלי כלל כשמדובר בציבור שמגדיר את עצמו דתי.

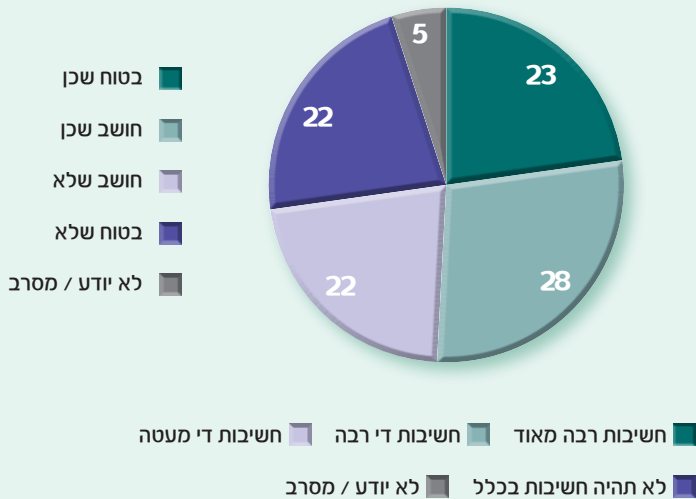
פילוח התשובות לפי הגדרה עצמית דתית מעיד, כצפוי, שרוב מכריע של החרדים והחרד"לים/תורניים רואים בחיוב כפיפות של חברי כנסת דתיים לפסיקות רבנים (91% ו-82%, בהתאמה). לעומת זאת מעט פחות ממחצית (48%) אנשיה של קבוצת הליכה הדתית-לאומית חושבים כך. בקרב הליברלים/מורדרנים, המסורתיים הלא-דתיים והחילונים אף נמצא רוב השולל כפיפות כזו (57%, 64% ו-65.5%, בהתאמה). מקרב המסורתיים-דתיים שיעור כמעט שווה מחייבים כפיפות של חברי כנסת לרבנים או מתנגדים לה (46% ו-47%, בהתאמה).

שוב מצאנו אצל נשים השפעה רבנית חזקה יותר: נשים תומכות בכפיפות של הפוליטיקאים לרבנים יותר מגברים (54% ו-46%, בהתאמה). כשמדובר בהשכלה תורנית על-תיכונית, רק מיעוט בקרב בוגרי ישיבות ההסדר (38%) רואה בחיוב כפיפות של חברי כנסת דתיים לרבנים, ואילו רוב (61.5%) של נשים בוגרות מדרשות ומכללות דתיות דווקא תומכות בכפיפות כזאת.

תרשים 4.13: חשיבות ברמה האישית לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים (% לפי התקרבות/התרחקות אישית מן הדת)

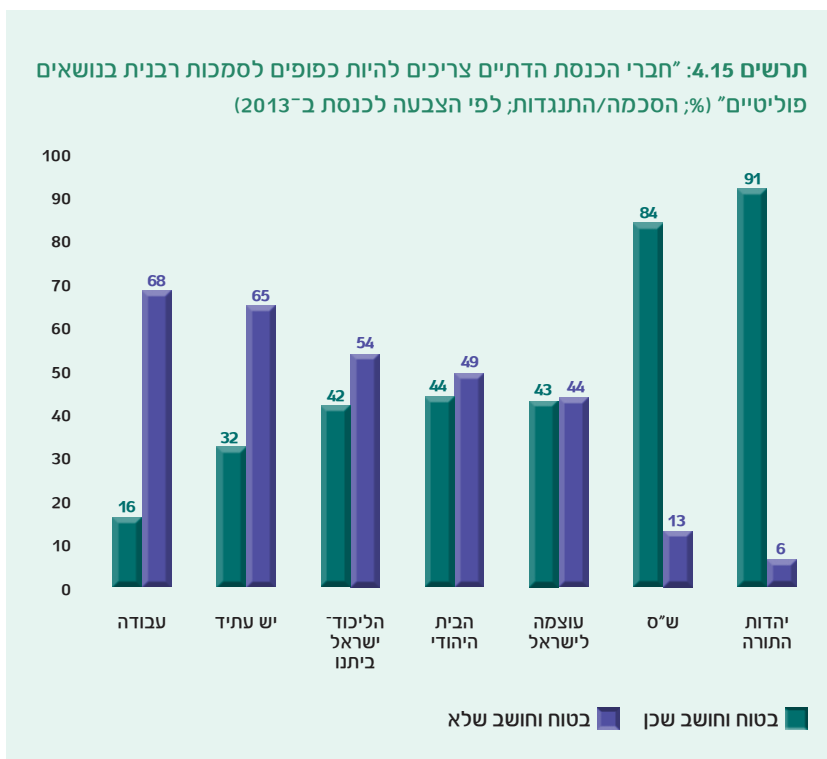
תרשים 4.14: "חברי הכנסת הדתיים צריכים להיות כפופים לסמכות רבנית בנושאים פוליטיים" (%)

באופן התואם את הממצאים הקודמים שהצגנו, הנתונים מראים שעם העלייה בגיל יורדת התמיכה בכפיפות של פוליטיקאים לרבנים: מקרב הצעירים ביותר (גילאי 18-24) הרוב (59%) תומכים בכפיפות כזאת; בקרב הצעירים (25-34) קצת פחות (53%); מקרב גילאי הביניים (35-44) 49%; ואילו בקבוצה המבוגרת ביותר (בני 55+) רק מיעוט, אם כי גדול, (44%) מחזיקים בדעה זו.

אשר להבדלים על בסיס הצבעה בבחירות האחרונות לכנסת (2013), מן התרשים עולה תמונה של ירידה בתמיכה בכפיפותם של חברי כנסת דתיים לפסיקות רבנים בנושאים מדיניים במעבר ממצביעי המפלגות החרדיות אל מצביעי המפלגות הציוניות-דתיות ואל המפלגות הציוניות חילוניות. מעניין מיקומה של מפלגת הבית היהודי, שבקרב מצביעיה בקבוצת המדגם שיעור המתנגדים לכפיפות נבחרי הציבור לפסיקות רבנים עולה על שיעור התומכים בכך.

בחינת התשובות לשאלה זו לפי מיקום עצמי על ציר ימין-שמאל מדיני-ביטחוני מעידה על ירידה בתמיכה בכפיפות של חברי הכנסת לפסיקות רבנים במעבר מימין לשמאל: בימין תומכים בכפיפות 60%, בימין המתון 47%, במרכז 44% ואילו בשמאל רק 33%.

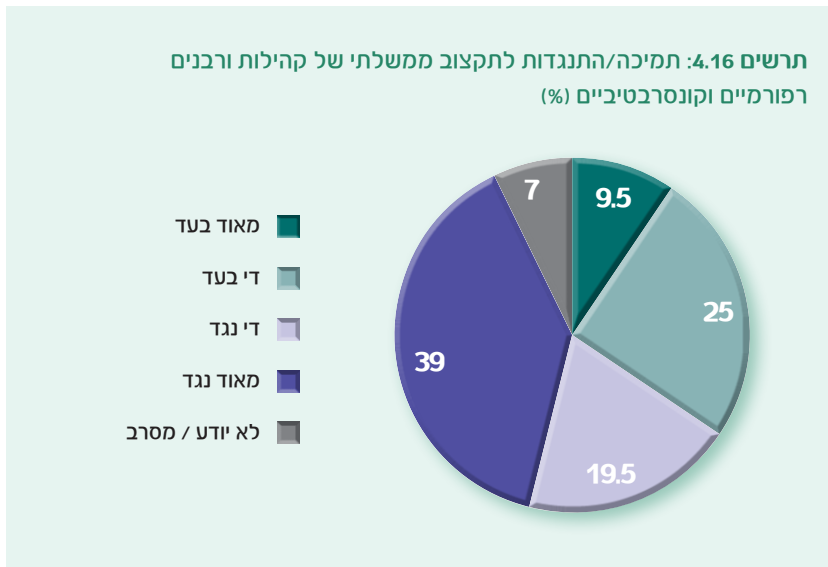

הגבולות החברתיים של המחנה

חמש השאלות הבאות עוסקות במידת הסגירות/פתיחות של הגבולות החברתיים שמעדיפים המרואיינים. במילים אחרות, באיזו מידה הם נכונים להקל או נחושים להקשות את הצטרפותם של "אחרים" לקולקטיב היהודי-ישראלי.

השאלה הראשונה עניינה נושא התקצוב מטעם המדינה של פעילות הזרמים הלא-אורתודוקסיים, הקונסרבטיבי והרפורמי, שהנכונות לו היא אמת מידה לגיטימיות בעיני המשיבים של קהילות אלו, שהן קטנות למדי בישראל אך יש להן ייצוג נכבד בקרב יהדות התפוצות.¹²⁶ שאלנו אפוא: "האם אתה בעד או נגד מתן תקציב ממשלתי לקהילות ורבנים רפורמיים וקונסרבטיביים?" מתרשים 4.16 עולה כי הרוב (58.5%) בקבוצת המדגם שלנו מתנגדים בהחלט או די מתנגדים לתקצוב כזה. יתרה מזו, קבוצת השכיח היא של מי שמתנגדים מאוד לכך (39%).

במדד הדמוקרטיה 2013 נשאלה שאלה דומה, אך לא זהה, שנוסחה: "האם לדעתך צריך שיהיה לזרמים הדתיים, הקונסרבטיבי והרפורמי, במדינת ישראל מעמד שווה לזה של הזרם האורתודוקסי?"¹²⁷ השוואה בין התפלגות התשובות לשאלה בסקר זה להתפלגות התשובות לשאלה במדד הדמוקרטיה מעלה דפוס דומה: התנגדות בולטת בקרב הדתיים-הלאומיים להכרה בזרמים שאינם אורתודוקסיים, אם כי גם בכלל הציבור היהודי התנגדו מחצית המשיבים להכרה כזאת. רק בקרב החילונים נמדדה ב-2013 תמיכה של הרוב בהכרה בזרמים אלה.

126 על פי כהן והרמן (2013), 3.2% מתוך היהודים בישראל מגדירים עצמם שייכים לזרם הקונסרבטיבי ו-3.9% לזרם הרפורמי.

127 הרמן ואחרים, 2013: 196.

בדיקה לפי הגדרה עצמית דתית מעלה כי רק בקרב המסורתיים הלא-דתיים נמצא רוב קטן לתומכים בתקצוב של הקהילות והרבנים הלא-אורתודוקסיים (52%), אולי משום שמקצתם אינם אורתודוקסים בעצמם. אצל הליברלים/מודרנים שיעור התומכים עולה על שיעור המתנגדים, אך לא מדובר ברוב של ממש (48.5% בעד ו-42.5% נגד). המסורתיים-דתיים חצויים (45% בעד ו-47% נגד). קבוצת הליכה הדתית-לאומית מתנגדת ברובה (61% נגד לעומת 32.5% בעד), ואילו הקבוצה החילונית הקטנה מציגה דפוס דומה מאוד (57% נגד לעומת 36% בעד). בקרב החרדים והחרד"לים/תורניים הרוב נגד הוא עצום (בהתאמה 90% ו-87%).

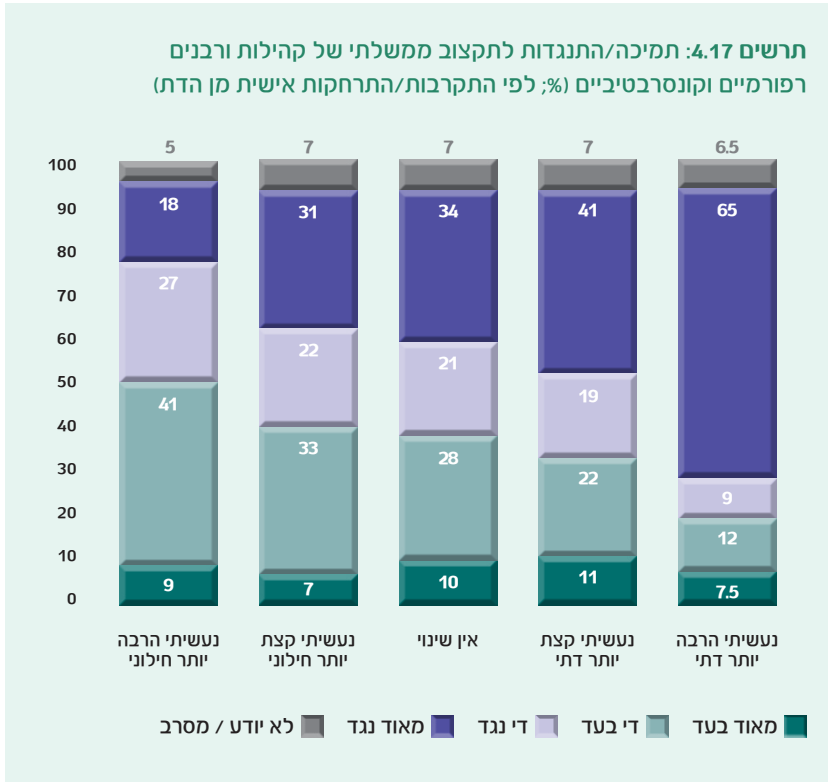
לוח 4.4: תמיכה/התנגדות לתקצוב ממשלתי של קהילות ורבנים רפורמיים וקונסרבטיביים (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

מאוד בעד	די בעד	די נגד	מאוד נגד	לא יודע / מסרב	סך הכול	
5.5	3	9	81	1.5	100	חרדים
0	8	12	75	5	100	חרד"לים/תורניים
10	22.5	26	35	6.5	100	דתיים-לאומיים
14.5	34	10	32.5	9	100	ליברלים/מודרנים
10	35	20	27	8	100	מסורתיים-דתיים
13	39	18	27	3	100	מסורתיים-לא-דתיים
4	32	43	14	7	100	חילונים

פילוח התשובות לפי גיל העלה כי בקרב הצעירים ביותר (18-24) ההתנגדות למתן תקציבים היא הגבוהה ביותר (72%), והיא יורדת בהדרגה אצל קבוצות הגיל 25-35 ו-35-54 (63% ו-59%, בהתאמה). בקרב המבוגרים ביותר (גילאי 55+) רק מיעוט (42%) התנגדו לתקצוב כזה. שוב אנו רואים כי הדור הצעיר במחנה הדת-לאומי מגלה דבקות עזה יותר בדגם האורתודוקסי כדגם ההגמוני.

פילוח של התשובות לשאלת הנכונות לתקצוב לקהילות יהודיות לא-אורתודוקסיות לפי התקרבות/ התרחקות אישית מן הדת מעלה, כצפוי, כי ההתנגדות להכרה ב"אחרים" כיהודים גבוהה במיוחד בקרב ה"מתחזקים" במידה רבה מאוד ובמידה די רבה (74% ו-60%, בהתאמה) (תרשים 4.17). עם זאת גם מי שלא היה שינוי בדתיותם מתנגדים ברובם לתקצוב הזרמים הלא-אורתודוקסיים (55%), ואפילו שיעורים גבוהים בקרב המתרחקים מן הדת במידה די רבה ובמידה רבה סבורים כך (53% ו-45%, בהתאמה).

גיור כהלכה היה הנושא הבא שבדקנו בהתייחס להגדרת חדירותם של גבולות הקולקטיב הישראלי-יהודי. במסגרת חוק השבות עלו ארצה מאות אלפי אנשים, בעיקר מברית המועצות לשעבר, שאינם יהודים כהלכה, והם השתלבו היטב בחברה הישראלית היהודית. עלייה זו חידדה את הדיון על הגיור כדרך לגשר על הפער בין המציאות הסוציולוגית לבין ההלכה.

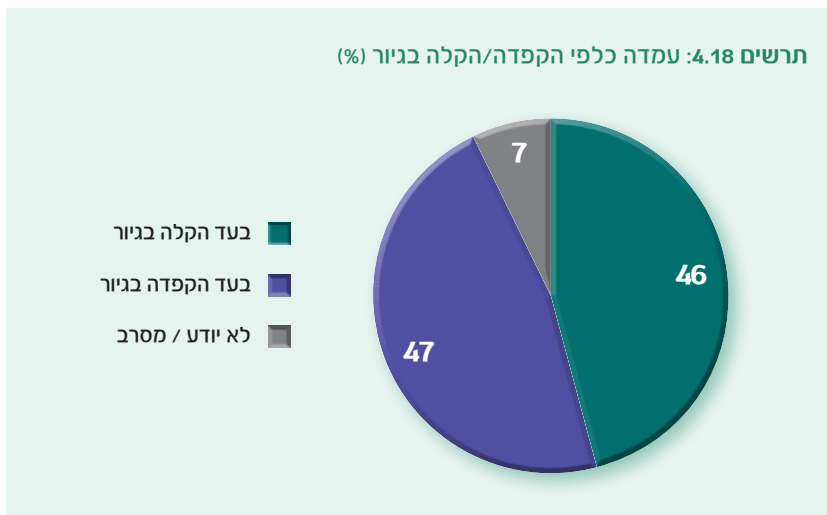

ניתן להעריך שרוב המשתתפים בסקר אינם בקיאים בדקדוקי הדיונים ההלכתיים בנושא ואף לא התעמקו בשאלת מדיניות הגיור.¹²⁸ עמדתם בשאלה זו מושפעת ככל הנראה ממה שיעקב כץ כינה "אינסטינקט ריטואלי" – תחושה שבגינה האדם או הקהילה מחמירים או מקלים שלא על פי ההלכה הפורמלית, מתוך תחושה פנימית של "מה ראוי".¹²⁹ אפשר להניח שאינסטינקט זה קשור באופן כללי ליחס ללא-יהודים או להבדל האנושי המהותי שהם רואים בין יהודים למי שאינם יהודים.

שאלנו: "לדעתך, האם צריך להקל בגיור עד כמה שניתן בגבולות ההלכה כדי לאפשר ליותר גרים להצטרף לעם היהודי, או שצריך להקפיד מאוד בגיור גם אם יהיו פחות מתגיירים?" תרשים 4.18 מראה כי הדעות בשאלה זו חלוקות כמעט שווה בשווה (46% חושבים שצריך להקל בגיור ו-47% מתנגדים לכך). יש להדגיש כי בשאלה מובהר שמדובר בהקלות במסגרת ההלכתית ולא למשל בגיור רפורמי או קונסרבטיבי.

128 פישר, 2011.

129 כ"ץ, 1984.

פילחנו את ההעדפות בשאלה זו לפי הגדרה עצמית דתית. בקרב הקבוצות החרדית והחרד"לית/תורנית יש רוב התומך בהקפדה בגיור, אך רוב זה שונה מאוד בגודלו (81% ו-58%, בהתאמה). בקבוצות האחרות יש רוב מסוים של המוכנים להקלות במסגרת גיור כהלכה (דתיים-לאומיים ומסורתיים-דתיים ולא-דתיים – 52%, ליברלים/מודרנים – 53%). רק בקרב החילונים נמצא רוב גדול (79%) המצדד בגישה מקלה לגיור כהלכה.

לוח 4.5: הקפדה/הקלה בגיור (% לפי הגדרה עצמית דתית)

סך הכול	לא יודע / מסרב	צריך להקפיד	צריך להקל	
100	7	81	12	חרדים
100	19	58	23	חרד"לים/תורניים
100	8	40	52	דתיים-לאומיים
100	2	45	53	ליברלים/מודרנים
100	6	42	52	מסורתיים-דתיים
100	1.5	46.5	52	מסורתיים-לא-דתיים
100	3	18	79	חילונים

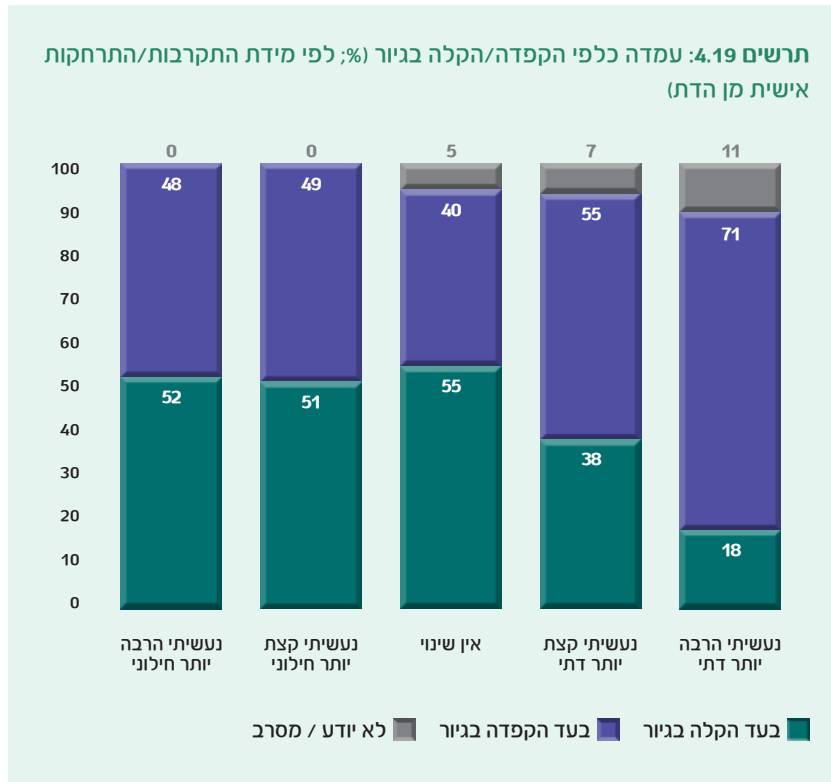
ניתוח הנתונים לפי מוצא מראה כי המתנגדים הנחושים ביותר להקלה בגיור הם הישראלים-ישראלים, ילידי ישראל שגם אבותיהם נולדו בארץ (56%), ואילו התומכים ביותר בהקלות הם ילידי אסיה-אפריקה (57%).

ניתוח לפי גיל מעיד על התנגדות פוחתת להקלה בגיור עם העלייה בגיל – 58% מתנגדים להקלות בקרב צעירים (18-23); 55% בקרב הצעירים פחות (25-34); ו-45.5% בקרב גילאי הביניים (35-54). את התמיכה הרבה ביותר בהקלה בגיור מצאנו אצל המבוגרים ביותר (בני 55+), שרובם (61%) חושבים שיש להקל בו.

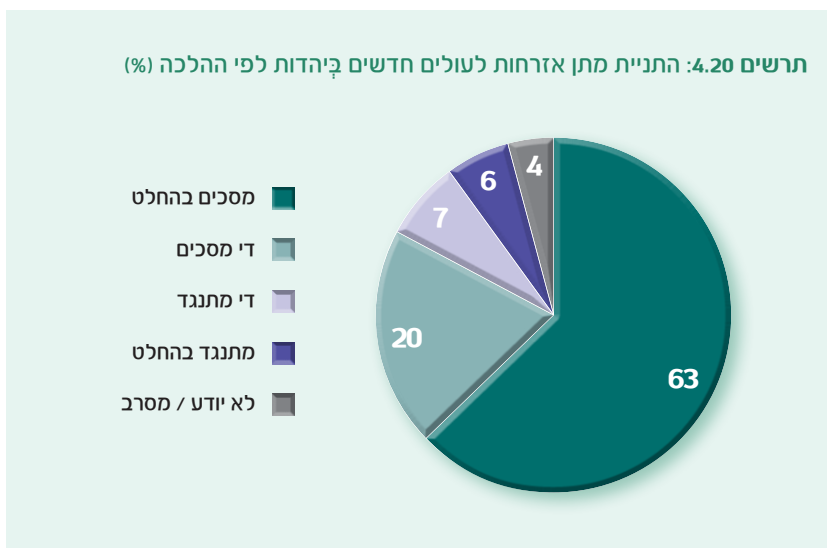
בחינה לפי השכלה תורנית לגברים מראה כי בוגרי ישיבות ההסדר הם התומכים ביותר בהקלה בגיור (57%), אחריהם ניצבים מי שאין להם השכלה תורנית (49%), בוגרי ישיבות גבוהות ציוניות (47%) ומיעוט קטן מקרב בוגרי ישיבות חרדיות גבוהות (26%). גם במקרה זה בוגרות המדרשות קרובות יותר לבוגרי ישיבות חרדיות, ורק 32.5% מהן תומכות בהקלה, לעומת 49% בקרב הנשים שאין להן השכלה תורנית.

בקרב הגברים התמיכה בהקלה גבוהה במעט מן התמיכה שבקרב הנשים, אך אין מדובר בהבדל מובהק סטטיסטית (48% ו-45%, בהתאמה). ניתוח על פי מיקום על רצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני מראה, כצפוי, כי רוב ניכר בשמאל ובמרכז (76% ו-61.5%, בהתאמה) תומכים בהקלה בגיור; בימין המתון יש רוב קטן להקלה (53%), ואילו בימין תומך בכך רק מיעוט (44%).

בחינת המוכנות להקלה או להקפדה בגיור על פי התחזקות/התרחקות אישית מן הדת מראה כי מעט יותר ממחציתם של מי שלא חוו שינוי בדתיותם או של מי שחוו התרחקות מעטה וגדולה יותר מוכנים להקלות בגיור במסגרת ההלכה (55%, 51% ו-52%, בהתאמה). לעומת זאת בקרב המתחזקים קצת והרבה יותר הרוב (55% ו-71%, בהתאמה) הוא בעד הקפדה בגיור, גם אם הדבר יביא לכך שיהיו מתגייסים מעטים יותר.

שאלה נוספת בהקשר זה של גבולות חברתיים בחנה הסכמה או התנגדות להתניית מתן אזרחות לעולים חדשים ביהדות על פי ההלכה. ביקשנו התייחסות לקביעה כי "רק עולים חדשים שהם יהודים לפי ההלכה צריכים לקבל באופן אוטומטי אזרחות ישראלית". רוב מכריע (83%) מסכים עם קביעה זו, ובכך הוציא למעשה מגבולות האזרחות את מי שאינם עונים להגדרות ההלכתיות של יהדות.

בחינה של היחס לקביעה זו לפי הגדרה עצמית דתית מעלה כי בכל הקבוצות, להוציא החילונים, הרוב מסכימים בהחלט עם הקביעה שמשמעותה אימתן אזרחות לעולים חדשים שאינם יהודים על פי ההלכה. אם מוסיפים גם את שיעור ה"די מסכימים", גם בקרב החילונים יש רוב התומכים בהתניית מתן אזרחות ביהדות על פי ההלכה.

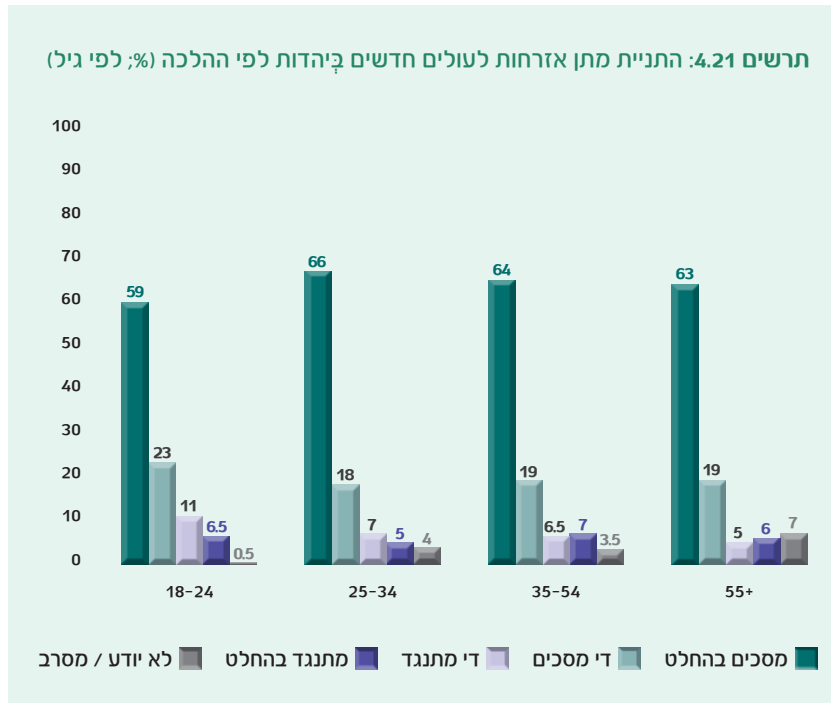
לוח 4.6: התניית מתן אזרחות לעולים חדשים ביהדות לפי ההלכה (%); לפי הגדרה עצמית דתית; מסכים בהחלט ודי מסכים

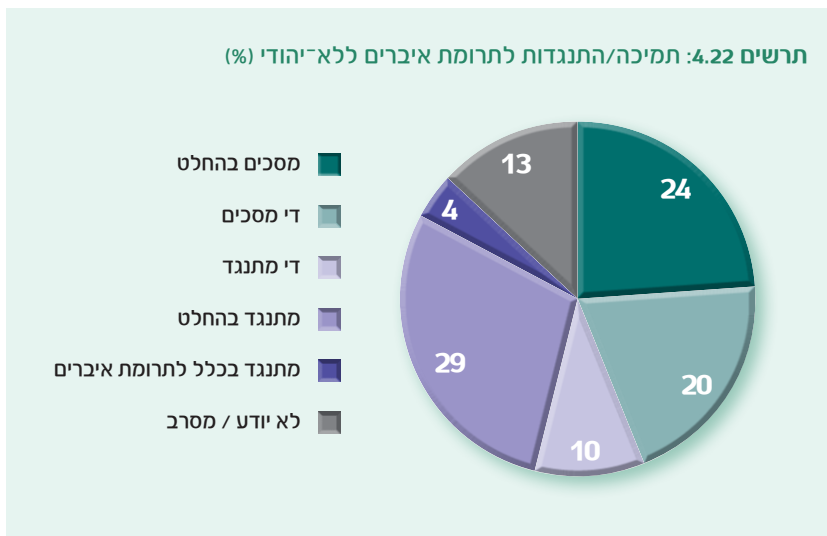
מסכים בהחלט	די מסכים	
81	10	חרדים
75	7	חרד"לים/תורניים
66	20	דתיים-לאומיים
55	25	ליברלים/מודרנים
56.5	19	מסורתיים-דתיים
59	26	מסורתיים-לא-דתיים
44	37	חילונים

כפי שעולה מתרשים 4.21, בחינה לפי גיל מעלה כי בקרב הצעירים ביותר שיעור התומכים בהתניית מתן אזרחות ביהדות על פי ההלכה נמוך כמעט משיעורם בקבוצות הגיל המבוגרות יותר, אבל ההבדל שולי.

בחינה של ההתניה לפי השכלה תורנית מראה כי עם הקביעה המדירה מסכימים 100% מקרב בוגרי הישיבות החרדיות הגבוהות, 83% מקרב בוגרי הישיבות הציוניות וישיבות ההסדר וגם 79% ממי שאין להם השכלה תורנית; וכך גם 90% מבוגרות המדרשות. נשים רבות יותר מסכימות בהחלט עם הקביעה לעומת הגברים (66% לעומת 59%).

בשאלה האחרונה בחלק זה נגענו עוד יותר ב"בשר החי" מבחינת היחס לאחר ושאלנו על מידת הנכונות לתרום איברים לחולה לא-יהודי. השאלה הייתה: "האם במקרה של מוות, חס וחלילה, תסכים או לא תסכים לתרום איברים של קרובים אליך לחולה לא-יהודי?" התשובה השכיחה, אם כי לא תשובת רוב, הייתה הסכמה (44%), ושיעור המתנגדים עמד על מעט יותר משליש (39%). אם נוסיף למתנגדים לתרומה ללא-יהודי את מי שמתנגדים לתרומת איברים בכלל (4%), מדובר כמעט בשוויון בין מסכימים למתנגדים.

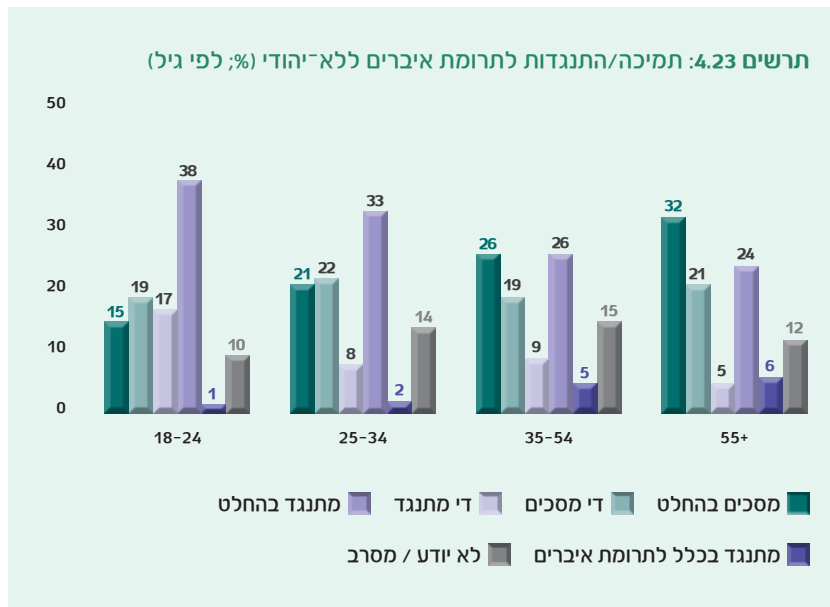
בשאלה זו מצאנו הבדלים ניכרים לפי הגדרה עצמית דתית: בקרב המגדירים את עצמם חרדים יש התנגדות גורפת (80%) לתרומה ללא־יהודי. אצל החרד"לים/התורניים שיעור המתנגדים כמעט כפול משיעור התומכים (44% ו-23%, בהתאמה), אבל יש לשים לב לשיעור הגבוה במיוחד של מי שאינם יודעים או סירבו להשיב לשאלה (28%). בקבוצות האחרות מספר התומכים בתרומה ללא־יהודי עולה על מספר המתנגדים. בקרב קבוצת החילונים הקטנה יורד שיעור המתנגדים ל-18% בלבד.

לוח 4.7: תמיכה/התנגדות לתרומת איברים ללא־יהודי (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

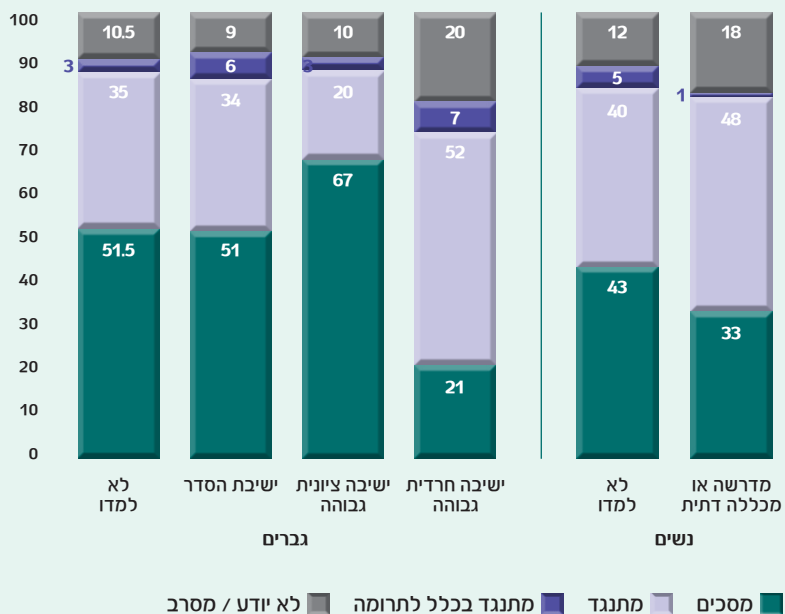
סך הכול	לא יודע / מסרב	מתנגד בכלל	מתנגד בהחלט	די מתנגד	די מסכים	מסכים בהחלט	
100	9.5	4	70	10	0	6.5	חרדים
100	28	5	26	18	10	13	חרד"לים/תורניים
100	11.5	4	26	10	23.5	25	דתיים־לאומיים
100	11	4	23	7	17	38	ליברלים/מודרנים
100	11	4	25	8	29	23	מסורתיים־דתיים
100	8	1	28	10	24	29	מסורתיים לא־דתיים
100	14	4	11	7	18	46	חילונים

בשאלת תרומת האיברים ללא־יהודי מצאנו שנשים מתנגדות לכך יותר מגברים. כמו כן, עם העלייה בגיל חלה ירידה בהתנגדות לתרומת איברים ללא־יהודי. רוב (55%, ו־56.5% כולל המתנגדים לתרומת איברים בכלל) מקרב הצעירים ביותר מתנגדים לתרומה ללא יהודי, ואילו בקרב המבוגרים שיעור המתנגדים יורד ל־29% (ואם מוסיפים התנגדות לתרומת איברים בכלל, ל־35%).

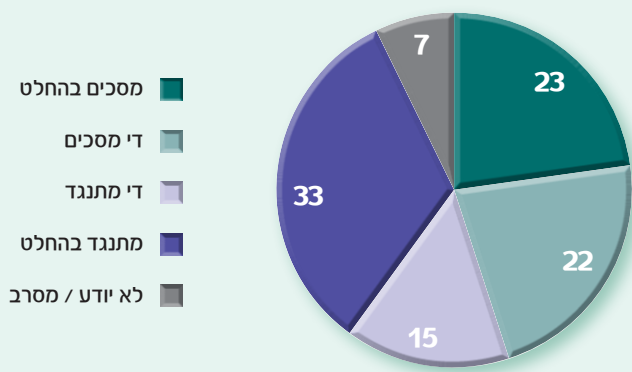
בחינת הנכונות לתרומת איברים ללא־יהודי לפי השכלה תורנית מראה ששיעור הגברים בוגרי הישיבות החרדיות המתנגדים הוא הגבוה ביותר (52%), ואילו בראש המסכימים לתרומה כזאת עומדים בוגרי ישיבות ציוניות גבוהות (67%). בקרב הנשים ההתנגדות לתרומה כזאת היא השכיח אצל בוגרות המדרשות, ואילו אצל מי שאין להן השכלה על־תיכונת תורנית השכיח הוא דווקא הסכמה לתרומת איברים ללא־יהודי. השאלה האחרונה בחלק זה, שעניינה הגבולות החברתיים והמוכנות לאפשר לאחרים להיכלל בתוכם, היא בנושא קבלה של חד־מיניים (הומוסקסואלים ולסביות) לקהילה. נושא זה טומן בחובו רגישות הלכתית ועם זאת רלוונטיות רבה, כאמור בפרק המבוא. מהתפלגות התשובות לשאלה עולה כי אמנם קבוצת השכיח היא של המתנגדים בהחלט לקבלתם של חד־מיניים לקהילה (33%), אך התמונה הרחבה יותר מורה כי שיעור המתנגדים (די ובהחלט) עולה רק במעט על שיעורם של מי שדווקא מסכימים (די ובהחלט) לקבלם (48% לעומת 45%) (תרשים 4.25).

תרשים 4.24: תמיכה/התנגדות לתרומת איברים ללא-יהודי (%) לפי השכלה תורנית)

תרשים 4.25: נכונות/התנגדות לקבל לקהילה אנשים חד-מיניים (%)

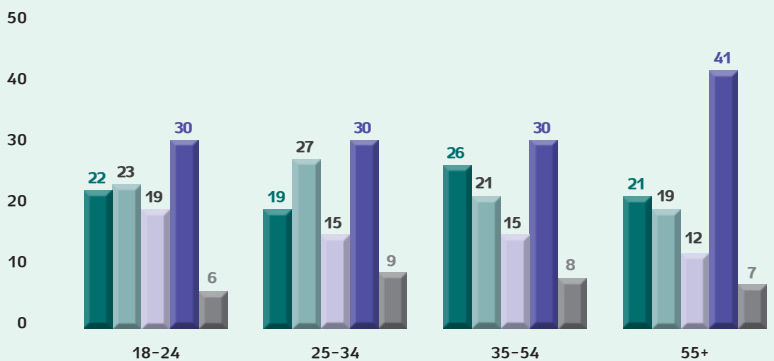
בחינה של התפלגות העמדות בנושא זה על פי דתיות מראה כי רוב גדול מקרב החרדים והחרד"לים/תורניים מתנגד לקבלה (74% ו-72.5%, בהתאמה). בקרב קבוצת הליבה הדתית-לאומית רוב קטן מתנגד (53%), ואילו מתוך הליברלים, המסורתיים-הדתיים והלא-דתיים והחילונים רק מיעוט מתנגד לקבלה של חד-מיניים לקהילה, והרוב תומך בכך (57%, 54%, 69% ו-82%, בהתאמה).

לוח 4.8: תמיכה/התנגדות לקבלת אנשים חד-מיניים לקהילה (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

סך הכול	לא יודע / מסרב	מתנגד בהחלט	די מתנגד	די מסכים	מסכים בהחלט	
100	15	60	14	4	7	חרדים
100	8.5	64	8.5	14	5	חרד"לים/תורניים
100	7.5	34	19	23.5	16	דתיים-לאומיים
100	2	25	16	21	36	ליברלים/מודרנים
100	6	25	15	30	24	מסורתיים-דתיים
100	5	17	9	28	41	מסורתיים לא-דתיים
100	4	7	7	25	57	חילונים

בחינה על פי חלוקה של קבוצת המדגם לקבוצות גיל מראה כי קבוצת הגיל המבוגרת (55+) היא גם השמרנית יותר במובן זה (53% מתנגדים לקבלת חד-מיניים לקהילה). מיד אחריהם נמצאת קבוצת הגיל הצעירה ביותר (49% מתנגדים), ואחריהן שתי קבוצות הביניים (45% מתנגדים בכל אחת).

תרשים 4.26: נכונות/התנגדות לקבל לקהילה אנשים חד-מיניים (%; לפי גיל)

מסכים בהחלט ■ די מסכים ■ די מתנגד ■ מתנגד בהחלט ■ לא יודע / מסרב

בחינה לפי מיקום עצמי על ציר ימין-שמאל מדיני-ביטחוני מראה כי ההתנגדות הרבה ביותר לקבלה נמצאת אצל מי שהגדירו את עצמם ימין (57%). בימין המתון, יותר מבמרכז, מסכימים לקבלה של חד-מיניים לקהילה (55% ו-51.5%, בהתאמה), ובשמאל הרוב (65%) מסכימים לקבלה כזאת.

פילוח התשובות לפי הצבעה לכנסת בבחירות 2013 מראה כי בקרב מצביעי הליכוד-ישראל ביתנו כמחצית (51.5%) תומכים בקבלה, וכך גם שיעור התומכים בקרב מצביעי הבית היהודי (50%). מצביעי המפלגות החרדיות, אגודת ישראל וש"ס, מתנגדים ברובם לקבלת חד-מיניים לקהילה (67% ו-64%, בהתאמה), ואילו בקרב מצביעי יש עתיד נמצא רוב גדול התומך בקבלה (77.5%).

מבחינה של השאלה לפי השכלה תורנית עולה שבקרב בוגרי ישיבות ההסדר מעל למחצית (52%) תומכים בהשתלבות של חד-מיניים בקהילה, ואילו בוגרי ישיבות ציוניות או חרדיות מתנגדים ברובם לשילוב כזה (55% ו-73%, בהתאמה). בקרב מי שאינם בעלי השכלה תורנית שיעור התומכים בקבלה גבוה במקצת (46%) משיעור המתנגדים (37%). נשים בוגרות מדרשות מתנגדות ברובן לשילוב (62%), ואילו רוב הנשים שאינן בעלות השכלה תורנית תומכות בו (55%). מסכימים לשילוב בקהילה של אנשים חד-מיניים 42% מהגברים ו-47% מהנשים.

תמיכה בשינויים בסטטוס קוו בענייני דת

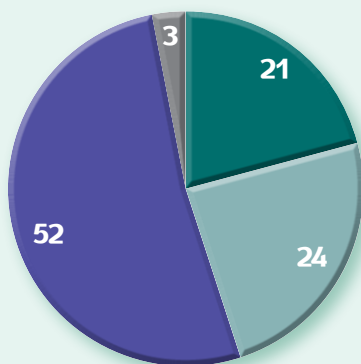
לצמד השאלות האחרון בפרק זה משותפת הצגת אפשרות לשינוי מסוים של הסטטוס קוו בענייני דת. תחילה בחנו את היחס להנהגת נישואים אזרחיים בישראל. שאלנו: "האם אתה בעד או נגד הנהגת נישואים אזרחיים בישראל?" התשובות אפשרו למשיבים לבחור מלבד בתמיכה או בהתנגדות גם באפשרות ביניים: "נישואים אזרחיים רק למי שלא יכול להתחתן ברבנות". תרשים 4.27 מראה כי אמנם הרוב בקבוצת המדגם (52%) התנגדו לכל דפוס של נישואים אזרחיים, אבל שיעור נמוך אך במעט (45%) תמכו לפחות באחת האפשרויות של שינוי המצב הקיים – הנהגת נישואים אזרחיים לכול (21%) או רק למי שאינו יכול להינשא ברבנות (24%).¹³⁰

פילוח התשובות לפי הגדרה עצמית דתית מראה כי רוב גדול של החרדים והחרד-לים/תורניים מתנגדים לנישואים אזרחיים (90% ו-73%, בהתאמה). גם 57% מקבוצת הליכה הדתית-לאומית התנגדו, ואילו בקרב המסורתיים-דתיים, הליברלים/מודרנים והמסורתיים הלא-דתיים הרוב מוכן לאפשר נישואים אזרחיים לכולם או לפחות למי שאינו יכול להינשא ברבנות (54%, 59% ו-70%, בהתאמה). רוב לתומכים בנישואים אזרחיים לכל מי שרוצה בכך נמצא רק בקרב החילונים (64%).

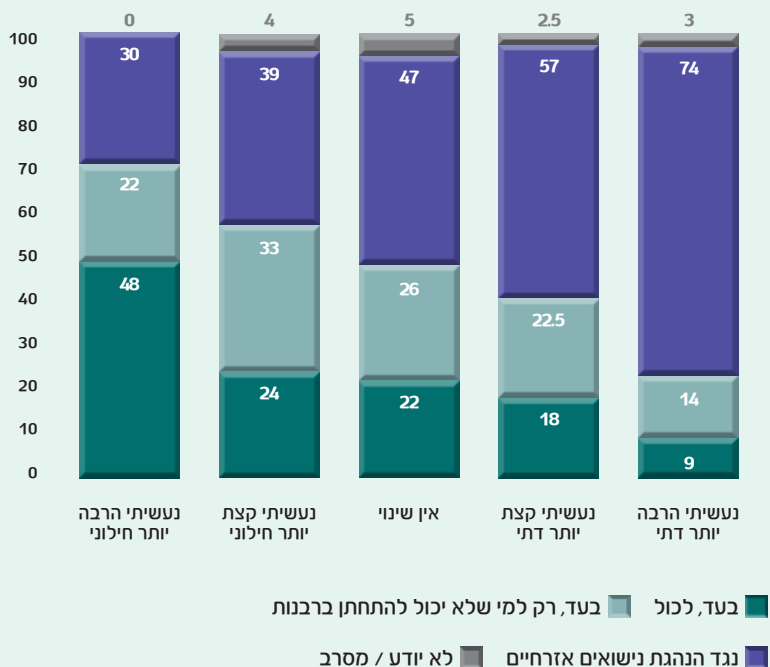
בחינה על פי השכלה תורנית מעלה כי רוב מי שלמדו בישיבות ציוניות גבוהות, ועוד יותר בקרב בוגרי ישיבות חרדיות, מתנגדים לכל אפשרות של נישואים אזרחיים (57% ו-76%, בהתאמה), לעומת מיעוט בקרב בוגרי ישיבות ההסדר (43%). שיעור המתנגדות לנישואים אזרחיים בקרב בוגרות המדרשות והמכללות הדתיות הוא 77% (לעומת 46.5% בקרב מי שלא למדו במסגרות תורניות על-תיכוניות).

130 בסקר החברתי של הל"מ"ס משנת 2009 הסכימו 20% מן הדתיים שיש לאפשר עריכת נישואים אזרחיים למי שמעוניין בכך (לעומת 62% בכלל הציבור היהודי). למ"ס, 2010: 2.

תרשים 4.27: תמיכה/התנגדות להנהגת נישואים אזרחיים בישראל (%)

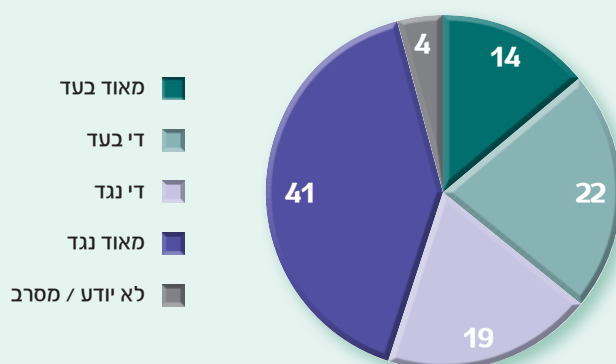

תרשים 4.28: תמיכה/התנגדות להנהגת נישואים אזרחיים בישראל (%); לפי התקרבות/התרחקות אישית מן הדת

עברנו לבדוק את העמדות בשאלה זו לפי התקרבות/התרחקות אישית מן הדת. כצפוי, רוב המתחזקים (בהרבה – 74%, ובקצת – 57%) מתנגדים להנהגת נישואים אזרחיים גם למי שאינם יכולים להתחתן ברבנות. מי שדיווחו שלא חל אצלם שינוי בנושא הדתי מתחלקים כמעט שווה בשווה בין המסכימים לנישואים אזרחיים לכול או רק למי שאינו יכול להינשא ברבנות לבין המתנגדים לנישואים אזרחיים (48% ו-47%, בהתאמה). לעומת זאת בקרב המתרחקים מן הדת יש רוב למסכימים לנישואים אזרחיים; בקרב מי שנעשו חילונים קצת יותר מסכימים 24% לנישואים אזרחיים לכול ו-33% נוספים רק למי שאינם יכולים להינשא ברבנות, ואילו בקרב מי שנעשו חילונים הרבה יותר מצדדים 48% בנישואים אזרחיים לכול ו-22% נוספים רק למי שאינם יכולים להינשא ברבנות. השאלה האחרונה בחלק זה נועדה לבחון את נושא הפעלת תחבורה ציבורית בשבת. בנוסח השאלה צוין במפורש שהתחבורה הציבורית בשבתות תהיה באזורים שבהם לא מתגוררים דתיים רבים. מצאנו רוב ניכר השולל הפעלה של תחבורה ציבורית גם באזורים שבהם אין דתיים רבים (60%, מהם 41% מאוד מתנגדים) ורק מיעוט (36%) התומך בכך. גברים תומכים מעט יותר מנשים (39% ו-32%, בהתאמה) בהפעלת התחבורה בשבת באזורים שבהם אין דתיים רבים. פילוח התשובות לפי הגדרה עצמית דתית מעלה שגם בנושא זה החרדים והחרד"לים/תורניים הם הנוקטים את העמדה הנוקשה ביותר, כלומר, המתנגדים ביותר להפעלת תחבורה ציבורית בשבת (87% ו-90%, בהתאמה). גם בקרב הקבוצות המתונות יותר, דתיים-לאומיים, ליברלים/מודרנים ומסורתיים-דתיים, הרוב מתנגדים לשינוי המוצע (67%, 53% ו-53%, בהתאמה). רק בקבוצות (הקטנות) של המסורתיים הלא-דתיים והחילונים נמצא רוב גדול (70% ו-88%, בהתאמה) של תומכים בשינוי שיאפשר תחבורה בשבת באזורים מעוטי דתיים.

תרשים 4.29: תמיכה/התנגדות להפעלת תחבורה ציבורית בשבת באזורים שאין בהם הרבה דתיים (%)

מעניין לבחון כיצד מצב כלכלי משפיע על הנכונות לאפשר הפעלה של תחבורה ציבורית. כפי שמפורט בלוח 4.9, בקרב כל רמות ההכנסה ניכר רוב למתנגדים להפעלת תחבורה ציבורית בשבת, וההתנגדות פוחתת דווקא עם העלייה בהכנסה. ממצא זה מפתיע, שכן היינו מצפים שדווקא מעוטי הכנסה, התלויים יותר בתחבורה הציבורית, יתמכו בכך יותר, לפחות מתוך סולידריות עם בעלי הכנסות נמוכות המעוניינים בתחבורה בשבת, וה"מקורקים" לבתייהם בניגוד לרצונם במצב הקיים. ההסבר טמון ככל הנראה במידת השמרנות הגבוהה יותר של הקבוצות שהכנסתן נמוכה יותר.

לוח 4.9: תמיכה/התנגדות להפעלת תחבורה ציבורית בשבת באזורים שאין בהם הרבה דתיים (% לפי הכנסה)

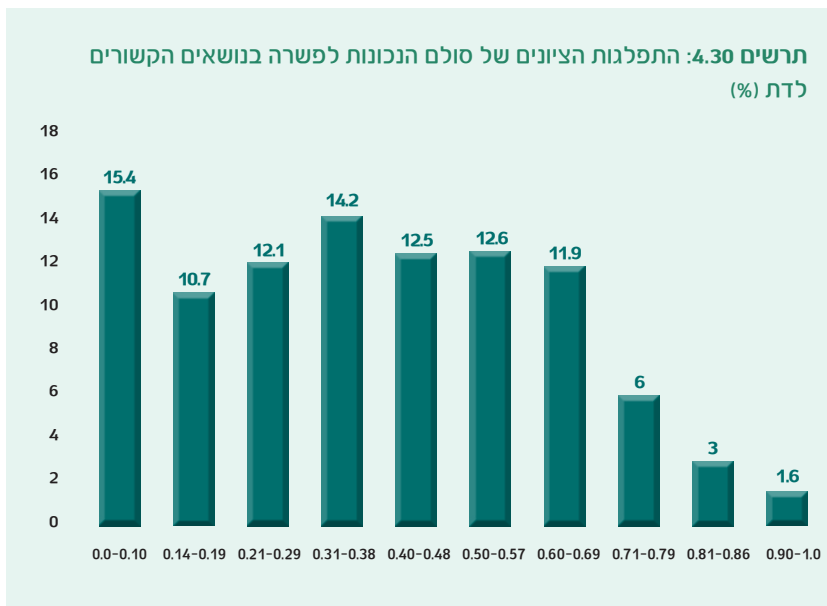
הכנסה	בעד	נגד	לא יודע / מסרב	סך הכול
מתחת לממוצע	31	65	4	100
ממוצע	41	57	2	100
מעל הממוצע	41	54	5	100

בחינת התשובות לשאלה זו לפי מיקום עצמי על ציר ימין-שמאל מדיני-ביטחוני מראה כי בימין ובימין המתון רק מיעוט מן המשיבים (32% ו-42%, בהתאמה) תומכים בהפעלת תחבורה ציבורית בשבת, ואילו במרכז ובשמאל הרוב (51% ו-67%, בהתאמה) תומך בכך.

לצורך מבט-על על נושא הדתיות והחברה יצרנו סולם שנועד לשקף את מידת המוכנות לפשרות בתחום זה. הסולם כולל את התשובות לשאלות: התקצוב הממשלתי לקהילות ורבנים רפורמים וקונסרבטיבים; הקלה/החמרה בגיור; התניה של הענקת אזרחות לעולים חדשים ביהדות על פי ההלכה; הסכמה/אי-הסכמה לתרומת איברים ללא-יהודי; מוכנות/התנגדות לקבלת חד-מיניים לקהילה; הנהגת נישואים אזרחיים; והפעלת תחבורה ציבורית בשבת.

סולם זה, שאותו נכנה "סולם הנכונות לפשרה בנושאים הקשורים לדת", נע בין 1 (נכונות רבה מאוד לפשרה) ל-0 (היעדר נכונות לפשרה).¹³¹ התרשים הבא מתאר את התפלגות הציונים (מקובצים ל-10 טווחי ציוני סולם בציר x) של הסולם ומראה כי הוא מוטה לכיוון היעדר נכונות לפשרה.

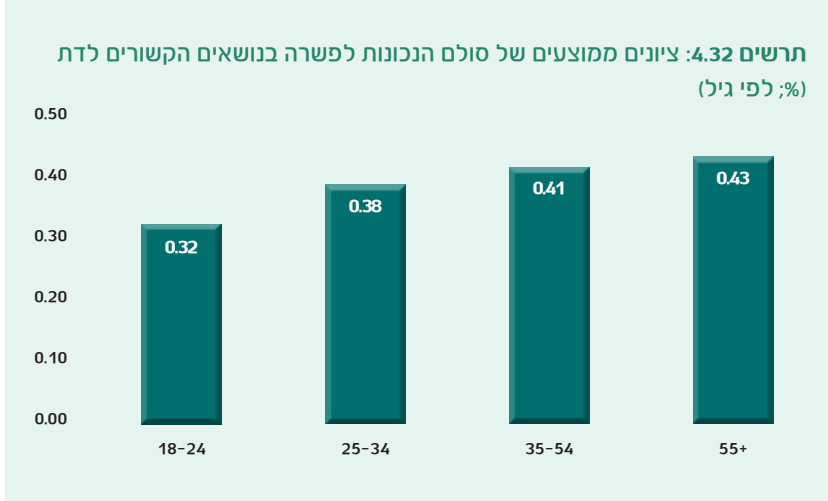
131 בסולם נכללות תשובות של 650 מרואיינים. ממוצע הסולם – 0.38, סטיית התקן שלו – 0.24, אלפא קרונברך – 0.716.

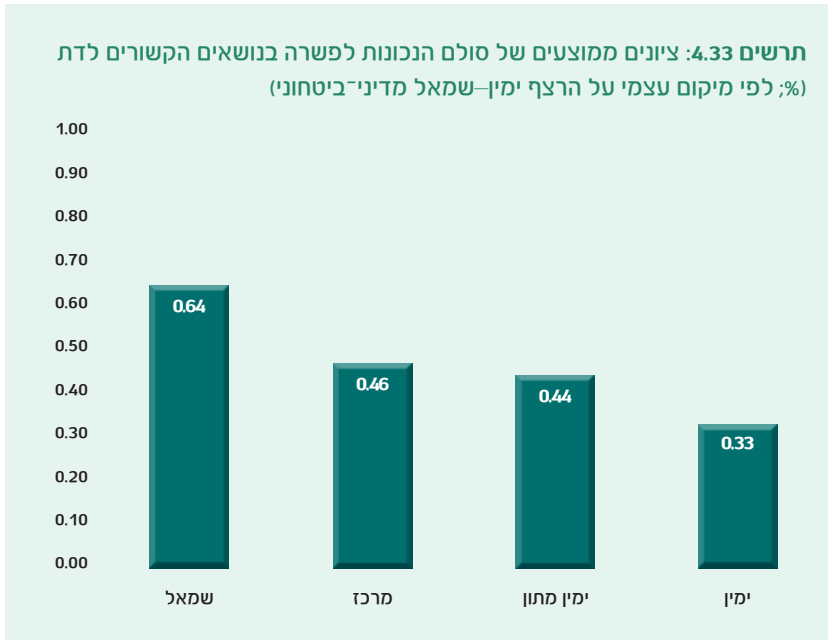
להלן נבחן את הקשרים בין הציונים על הסולם לבין משתנים רלוונטיים. לפי ציוני הסולם, שלא במפתיע מצאנו כי המוכנים פחות לפשרות הם החרדים, והמוכנים ביותר לפשרות הם החילונים. כדאי לשים לב שהציון הממוצע שמקבלים הליברלים/מודרנים גבוה יותר מהציון של המסורתיים-דתיים.

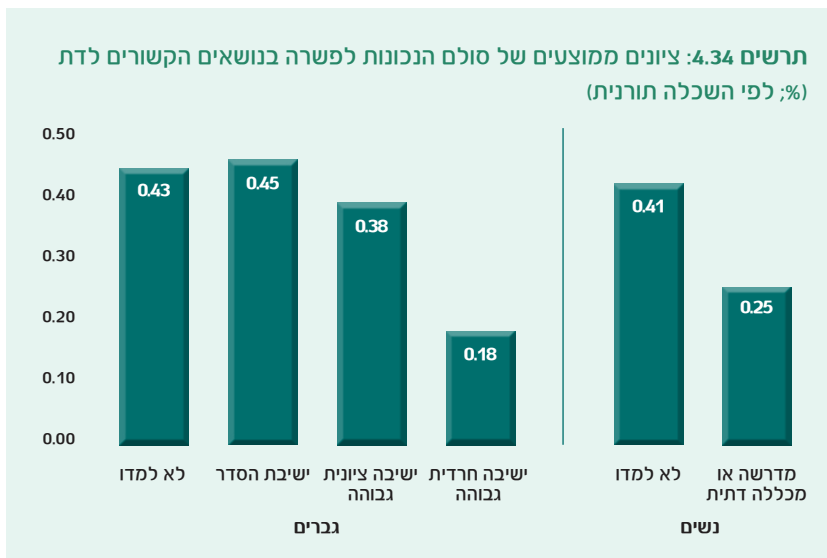
עם העלייה בגיל עולה מידת הנכונות לפשרה. כפי שמורים ציוניהם, הצעירים הם המוכנים פחות לפשרות. כדאי לשים לב שבכל קבוצות הגיל הציון הממוצע נמצא מתחת לאמצע הסולם (5), מרחב שפירושו נכונות נמוכה לפשרות.

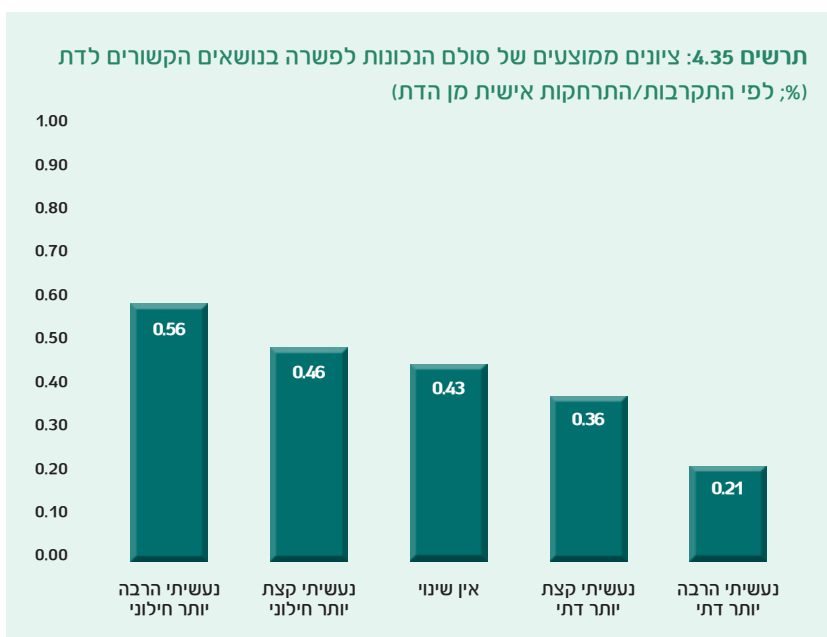
מי שמשייכים את עצמם לימין מוכנים פחות לפשרות בנושאים דתיים, ואילו הקבוצה הקטנה המשייכת את עצמה לשמאל מוכנה הרבה יותר לפשרות בנושאים אלו.

נשים בעלות השכלה תורנית מוכנות לפשרות פחות מנשים שאין להן השכלה כזאת, אך שתי הקבוצות פחות מוכנות לפשרות מגברים שאינם בעלי השכלה תורנית או מגברים שהם בוגרי ישיבות הסדר. בקרב הגברים בולט חוסר הנכונות לפשרות של בוגרי ישיבות חרדיות.

הנכונות לפשרה בתחומים שמייצג הסולם עולה כאשר עוברים מן המתחזקים בדת אל המתרחקים ממנה. במילים אחרות, הנטייה לפשרנות קטנה ככל שעולה מידת ההתחזקות הדתית. כדאי עם זאת לשים לב שגם הקבוצה הקטנה של מי שדיווחו שנעשו חילונים יותר ממוקמת קרוב למרכז הסולם מבחינת הנכונות לפשרה, ומכאן שגם נכונות חבריה לפשרות אינה גבוהה, כפי שאפשר היה לצפות.

מי שמקנים חשיבות רבה לפסיקות של רבנים מקבלים ציונים נמוכים בסולם הנכונות לפשרה, בהשוואה למי שמקנים חשיבות מעטה או כלל אינם מייחסים חשיבות לפסיקות אלו.

סיכום

- אשר ליום העצמאות, יותר ממחצית הנשאלים מדגישים את האופי הישראלי-אזרחי של החג. לעומתם יש מיעוט לא מבוטל כלל המייחסים לו משמעות יהודית-דתית. עמדה זו נוכחת במיוחד בקרב בוגרי החינוך התורני המגזרי ובקרב מצביעייה של מפלגת הבית היהודי.
- הנטייה להצהיר על התקרבות לדת עולה בהרבה על הנטייה להצהיר על התרחקות מהדת, וקבוצת השכיח מדווחת על אי-שינוי בנושא זה. מי שהגדירו את עצמם חרדים וחרד"לים/תורניים וכן צעירים ונשים נוטים יותר מקבוצות אחרות לדווח על התקרבות לדת.
- כמחצית המרואיינים העריכו כי החברה היהודית בישראל הופכת דתית יותר. כרבע סבורים כי התהליך שעוברת החברה הוא הפוך. המגדירים את עצמם חרדים וחרד"לים/תורניים נוטים יותר מקבוצות ההגדרה העצמית הדתית האחרות לראות מגמה של הדתה בחברה, וכך הדבר גם בקרב גברים בוגרי מוסדות השכלה תורניים ובקרב קבוצות הגיל המבוגרות במחנה.
- לרבנים ופסיקותיהם בנושאים פוליטיים מדיניים מיוחסת חשיבות רבה. רק מיעוט קטן אינם רואים כל חשיבות בפסיקות אלו. בקרב מי שמייחסים חשיבות רבה לפסיקות הרבנים אפשר למצוא בעיקר חרדים או חרד"לים/תורניים, אך גם רוב בקרב קבוצת הליבה הדתית-לאומית הם בעלי תפיסה דומה. נשים מייחסות לפסיקות רבנים חשיבות רבה יותר מגברים.
- מחצית הנשאלים, ובעיקר מצביעי המפלגות החרדיות וצעירים, רואים בחיוב כפיפות של חברי כנסת דתיים לפסיקות רבנים בנושאים פוליטיים מדיניים, אם כי חשוב לציין ששיעור המתנגדים לצורה כזאת של מעורבות רבנית אינו מבוטל.
- ניכרת נטייה להעדיף גבולות סגורים לחברה הישראלית היהודית. הרוב מתנגדים להענקת תקצוב ממשלתי לזרמים הקונסרבטיבי והרפורמי, ורק בקרב המסורתיים הלא-דתיים והחילונים נמצא רוב התומכים בתקצוב כזה. גם בהקשר זה הצעירים מתנגדים יותר מהמבוגרים.
- כמעט מחצית הנשאלים מתנגדים להקלות בגיור במסגרת ההלכה, אם כי יש פער לא גדול בין שיעור זה לבין שיעור התומכים בהקלות בגיור. החרדים וחרד"לים/התורניים הם המתנגדים ביותר להקלות בגיור, ובשאר הקבוצות אין רוב למתנגדים. בוגרי ישיבות ההסדר תומכים ברובם בהקלה בגיור, לעומת בעלי/ות השכלה תורנית אחרים/ות, שרובם מתנגדים להקלה כזאת.
- הרוב תומכים בטענה שיש להעניק אזרחות לעולים רק אם הם יהודים מבחינה הלכתית. רק בקרב חילונים לא נמצא רוב למסכימים בהחלט עם קביעה זו.

- בשאלה של תרומת איברים ללא־יהודי מספר התומכים והמתנגדים כמעט שווה. במקרה זה המתנגדים החריפים ביותר הם החרדים והחרד"לים/תורניים. בשאר הקבוצות הרוב תומכים בתרומה. נשים מתנגדות יותר מגברים לתרומות האיברים ללא־יהודי, ועם העלייה בגיל ניכרת עלייה גם במוכנות לתרומה.
- אשר לקבלה של אנשים חד־מיניים לקהילה, מספר המתנגדים גבוה במעט ממספר התומכים.
- מחצית מן המשתתפים בסקר מתנגדים להנהגה של נישואים אזרחיים. רק כרבע מהם מוכנים לאפשר נישואים אזרחיים למי שאינו יכול להינשא ברבנות בלבד, וחמישית מוכנים לאפשר נישואים אזרחיים לכול. רוב בקרב החרדים, החרד"לים/תורניים והרתיים־הלאומיים מתנגדים לנישואים אזרחיים מכל סוג.
- רוב הנשאלים גם מתנגדים להנהגת תחבורה ציבורית בשבת, אפילו בשכונות שאין בהן דתיים רבים. רק בקרב המסורתיים הלא־דתיים נמצא רוב המוכנים לכך. גברים, מעט יותר מנשים, מוכנים לאפשר תחבורה באזורים שבהם אין דתיים רבים. בעלי הכנסה נמוכה אינם תומכים בהפעלת תחבורה בשבת יותר ממי שמצבם הכלכלי טוב יותר.
- התפלגות הציונים על "סולם הנכונות לפשרה בנושאים הקשורים לדת" אינה מציגה הפתעות משמעותיות. היא מעידה שהלא פשרנים ביותר הם אנשי הקבוצות החרדית והתורנית/חרד"לית; הצעירים מוכנים לפשרות פחות מן המבוגרים; וכך גם בעלי הדעה הפוליטית הימנית בהשוואה לאחרים. מקרב בוגרי מערכות ההשכלה התורניות, בוגרי ישיבות ההסדר הם הנוטים יותר לפשרות. הנשים נכונות לפשרות פחות מגברים. המתחזקים בדתותם ומי שמייחסים חשיבות לפסיקות רבנים בנושאים פוליטיים־מדיניים מקבלים ציונים נמוכים יותר על סולם המוכנות לפשרה מציוניהם של המתרחקים מן הדת או של מי שאינם מייחסים חשיבות להתייעצות עם רבנים בנושאים הללו.

פרק 5

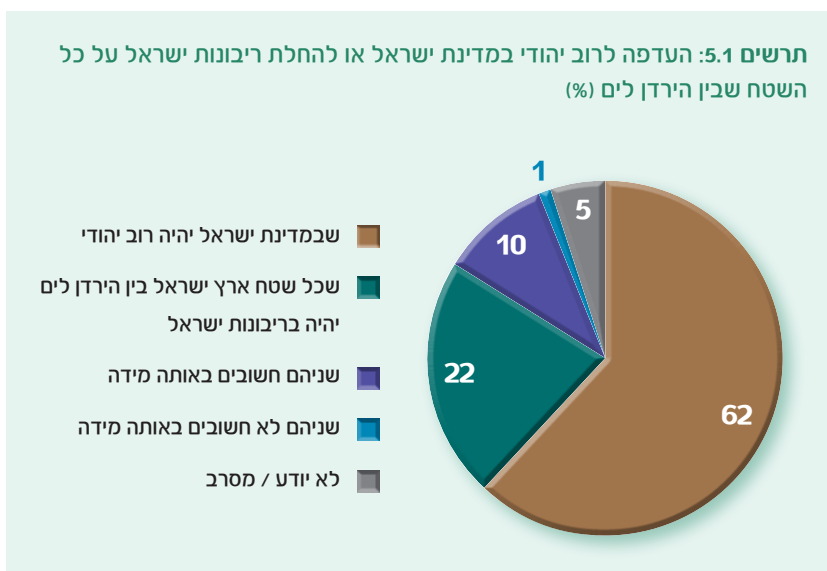
עמדות בנושאי חוץ, ביטחון והתיישבות¹³²

כפי שכבר ציינו בפרקים הקודמים, מממצאינו עולה שרוב רובו של המחנה הדתי-לאומי ממוקם בצד הימני של המפה הפוליטית בכל הקשור לנושא המדיני-ביטחוני. פרק זה עניינו בעיקר נושאים הקשורים בהיבט זה.

רוב יהודי או החלת ריבונות על כל השטח שבין הירדן לים

תחילה התבקשו המרואיינים להבהיר את העדפתם בבחירה בין שני ערכים: רוב יהודי במדינת ישראל או החלת ריבונות ישראלית על כל השטח שבין הירדן לים. ההנחה שבבסיס השאלה היא כמובן ששתי המטרות אינן יכולות לדור בכפיפה אחת בשל המציאות הדמוגרפית במרחב.

כפי שאפשר לראות בתרשים 5.1, שיעור המעדיפים רוב יהודי במדינת ישראל עולה במידה רבה על שיעורם של מי שמעדיפים ריבונות בכל שטחי ארץ ישראל שבין הירדן לים. התפלגות דומה התקבלה בסקר מדד הדמוקרטיה 2013, שהתבסס על מדגם של כלל האוכלוסייה היהודית בישראל ולא רק על מדגם של המחנה הדתי-לאומי כמו בסקר זה.¹³³

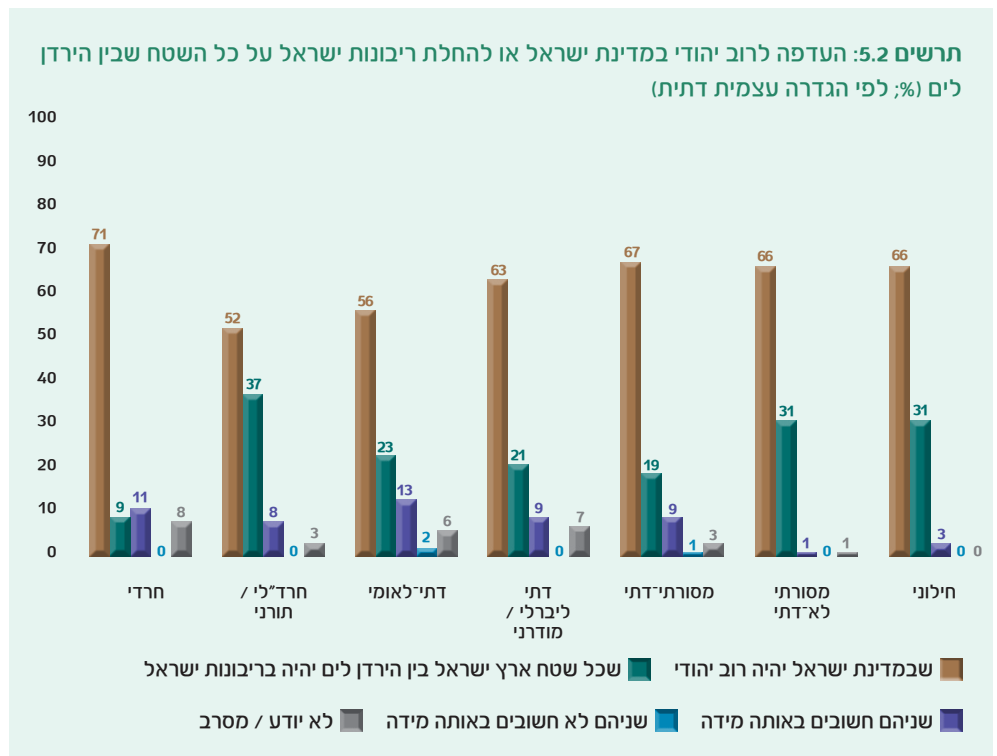
132 פרק זה מתבסס על עבודתו של ד"ר קלמן גוימן. הפרק ידון בשאלות: 9, 10, 11, 13, 22 בשאלון הסקר (ראו נספח 1).

133 הרמן ואחרים, 2013: 201.

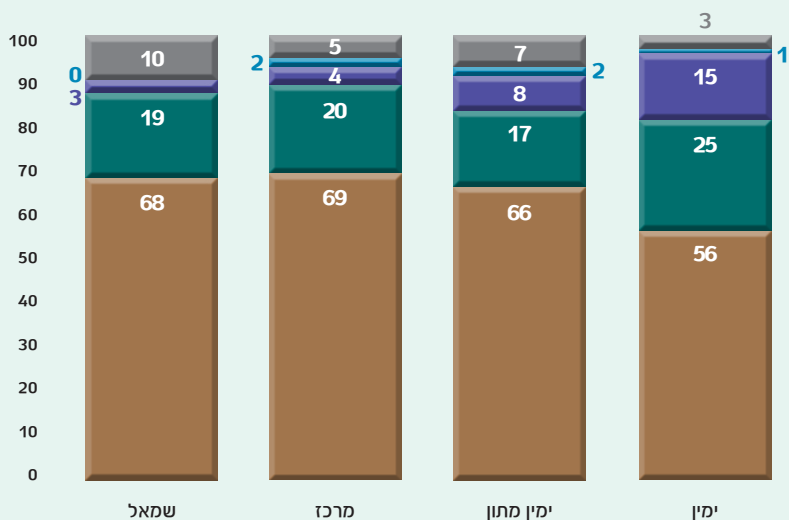
פילחנו את התשובות לשאלה זו לפי כמה משתנים. הפילוח העלה כי החלופה של רוב יהודי במדינת ישראל זכתה לעדיפות ברוב מעט גדול יותר (64%) בקרב נשים מבקרב גברים (60%). גיל התברר כחסר משמעות לעניין זה וכך – באופן מפתיע למדי – גם הגדרה עצמית דתית. במילים אחרות, כאשר מדביקים לאידאל ארץ ישראל השלמה "תג מחיר" – אוברן הרוב היהודי במדינת ישראל – אפילו בציבור הדתי-לאומי אין הוא זוכה היום לרוב. ממצא זה תואם את הממצאים של חוקרים אחרים המציינים את הירידה המשמעותית במעמדו של אידאל זה לאורך השנים.¹³⁴

אף על פי כן ניכר הברזל מסוים בתוך המחנה הדתי-לאומי שכדאי לתת עליהם את הדעת: נראה שהחרדים מדגישים פחות משאר הקבוצות את הצד הטריטוריאלי, ואילו התמיכה הגבוהה ביותר בהיבט הטריטוריאלי נמצאה (גם במדד הדמוקרטיה) בקרב החרד"לים/תורניים. קרובים אליהם בעניין זה במדרגם שלנו הם המסורתיים הלא-דתיים והחילוניים, שכנראה משייכים את עצמם למחנה הדתי-לאומי בדיוק בגלל העניין שיש להם בשליטה ריבונית ישראלית בכל שטחי ארץ ישראל.

הקשר בין זיהוי עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני לבין התשובה לשאלה מעניין, שכן קו החיתוך בו עובר בין הימין לשאר הקבוצות. הרוב התומך ברוב יהודי במדינה בקרב השמאל, המרכז והימין המתון הוא דומה מאוד (68%, 69%, 66%, בהתאמה), ואילו בקרב מי שמיקמו את עצמם בימין הוא נמוך בהרבה (56%) (תרשים 5.3).

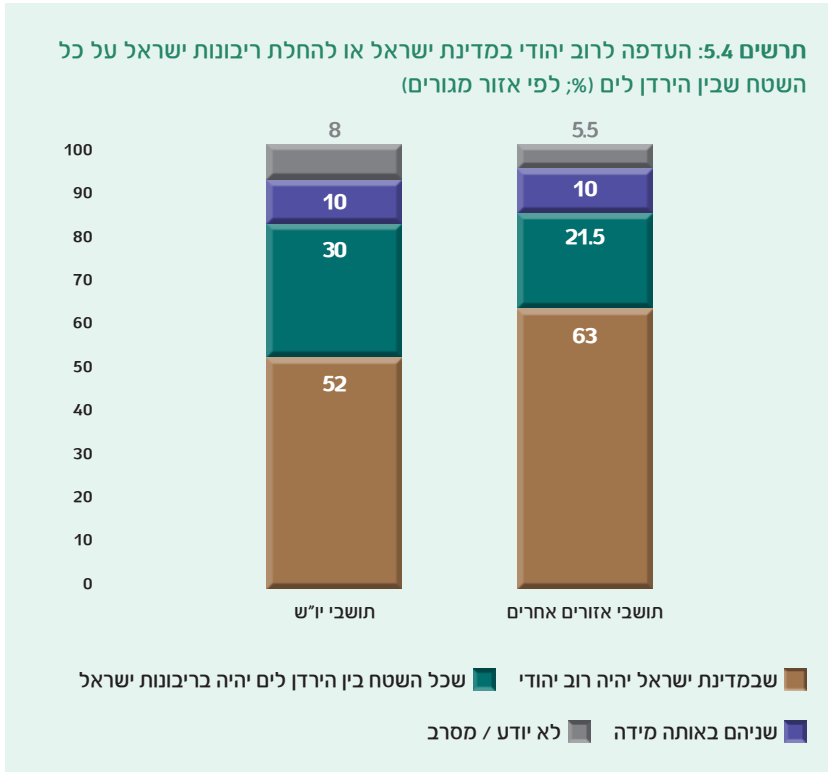
תרשים 5.3: העדפה לרוב יהודי במדינת ישראל או להחלת ריבונות ישראל על כל השטח שבין הירדן לים (%) לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני

■ שבמדינת ישראל יהיה רוב יהודי ■ שכל השטח בין הירדן לים יהיה בריבונות ישראל
 ■ שניהם חשובים באותה מידה ■ שניהם לא חשובים באותה מידה ■ לא יודע / מסרב

גם פילוח לפי הצבעה לכנסת בבחירות 2013 העלה הבדלים מעניינים. אצל מצביעי עוצמה לישראל נמצא השיעור הנמוך ביותר (39%) של הרואים ברוב יהודי במדינת ישראל את הערך החשוב יותר, לעומת רוב, הגם שבגדלים שונים, אצל מצביעיהן של שאר המפלגות. בקרב מצביעי עוצמה לישראל נמצא גם השיעור הגבוה ביותר המעדיפים שכל שטח ארץ ישראל מהירדן לים יהיה בשליטת ישראל (35%).

פילחנו את התשובות לשאלה של העדפת הרוב היהודי או שלמות הארץ בריבונות ישראלית לפי אזור מגורים – יו"ש או מקום אחר – ומצאנו הבדלים ניכרים. באופן לא מפתיע, בקרב המתגוררים ביו"ש יש תמיכה גבוהה יותר בריבונות ישראלית מהירדן לים בהשוואה לאחרים (30% לעומת 21.5%), ושיעור נמוך יותר מהם, אם כי עדיין רוב קטן, מעדיף רוב יהודי במדינת ישראל (52% לעומת 63%).

הבחירה השכיחה ברוב יהודי במדינת ישראל כערך החשוב יותר מקרבת אותנו לשאלה: בידי מי נתונה הסמכות לוותר על שטחים במסגרת חתימה על הסכם שלום? בחנו זאת תחילה מן הזווית האישית ולאחר מכן מן הזווית הלאומית.

מי רשאי להכריע בנושאים מדיניים-פוליטיים?

בפרק הקודם דיווחנו על התפלגות החשיבות המיוחסת באופן אישי להכרעות של רבנים בנושאים מדיניים-פוליטיים. בפרק זה נבדקת תפיסת הסמכות הרבנית ברמה הלאומית בכל הנוגע לאישור הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל משטחי יהודה ושומרון ופינוי יישובים. לשאלת הסמכות העליונה לקבלת הכרעה על נסיגה ופינוי יישובים יש משמעויות בכמה רבדים. הרובד הראשון נוגע לגורם המכריע: העם או נציגיו הנבחרים; הרובד השני נוגע לשאלה מי נכלל ב"עם" שאמור להכריע, ומי אינו נכלל בו, דהיינו יהודים בלבד או גם ערבים; הרובד השלישי עניינו בשאלה אם להזדקק להכרעת רבנית או להותיר את ההכרעה בידי רשות פוליטית. שאלנו אפוא: "בידי מי צריכה להיות הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל משטחי יהודה ושומרון ופינוי יישובים?". האפשרויות התשובה שהצענו היו: הכנסת; אזרחי ישראל היהודים בלבד, במשאל עם; כלל אזרחי ישראל, יהודים ולא-יהודים, במשאל עם; פוסקי הלכה/רבנים.

משאל עם (בתכניות שונות) הוא ההעדפה של 66% מקבוצת המדגם שלנו לעומת 13% בלבד שהיו רוצים להפקיד סמכות זאת בידי הכנסת. דפוס דומה, אם כי בשיעורים שונים, נמצא גם במדגם של כלל הציבור היהודי בישראל במדד הדמוקרטיה 2013,¹³⁵ שם העדיפו 54.5% משאל עם ו-22.5% נטו להפקיד את הסמכות הזאת בידי הכנסת.¹³⁶ במילים אחרות, משאל עם פופולרי יותר בקרב המחנה הדתי-לאומי מבקרב כלל הציבור הישראלי-יהודי, ממצא שאפשר לקשור לרמה הנמוכה יותר של אמון בכנסת של המחנה הדתי-לאומי. עצם הנכונות להכיר בלגיטימיות של החלטה על הסכם שלום הכולל נסיגה במשאל עם כלשהו, יהודי או כלל-אזרחי, או לחלופין הפקדת סמכות ההכרעה בידי הכנסת, מפקיעה אותה מהתחום הדתי המובהק. בזמן ההתנתקות היו אכן חילוקי דעות בקרב הרבנים הדתיים-לאומיים בשאלת ההסכמה להכרעה במשאל עם. כך, היו מתוכם שסברו שאם "עם ישראל" מחליט שלא לשמור על ארץ ישראל, אין לפעול בניגוד לעמדתו ויש לקבל את דעת הרוב.¹³⁷

לוח 5.1: הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל (%)

13	הכנסת
50	אזרחי ישראל היהודים בלבד, במשאל עם
16	כלל אזרחי ישראל, יהודים ולא-יהודים, במשאל עם
14	פוסקי הלכה/רבנים
2	לאף אחד אין סמכות להחליט החלטה כזאת (לא הוקרא)
5	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

ואולם יש להבחין בין הרוצים משאל עם של כלל אזרחי המדינה לבין התומכים בהכרעה שתתקבל בידי אזרחיה היהודים בלבד (אפשרות שהיא בלתי חוקית בעליל במדינה דמוקרטית המושתתת על שוויון אזרחי). חצי בדיוק מקבוצת המדגם שלנו העדיפו הכרעה במשאל של יהודים בלבד, ורק 16% בחרו במשאל עם של כלל אזרחי ישראל. זאת לעומת סקר מדד הדמוקרטיה 2013, שכלל מדגם של הציבור היהודי בישראל בכללותו, שבו נמצאו 31% שהעדיפו הכרעה של יהודים בלבד ו-25% שבחרו במשאל בקרב כלל אזרחי ישראל, הבדל המבהיר את הדגש היהודי בחשיבה הפוליטית של המחנה הדתי-לאומי.

על פי מדד הדמוקרטיה 2013, החילונים העדיפו הכרעה כלל-אזרחית, ואילו בקרב המסורתיים, הדתיים-לאומיים והחרדים הייתה תמיכה רבה יותר במשאל ליהודים.¹³⁸

135 הרמן ואחרים, 2013: 100.

136 ב-12 במרץ 2014 חוקקה הכנסת את חוק היסוד: משאל עם. ראו את נוסח החוק בכתובת: <http://justice.gov.il/NR/rdonlyres/DDD717BF-BD29-4882-9C87-3B8B19EC28E8/43018/2443.pdf>

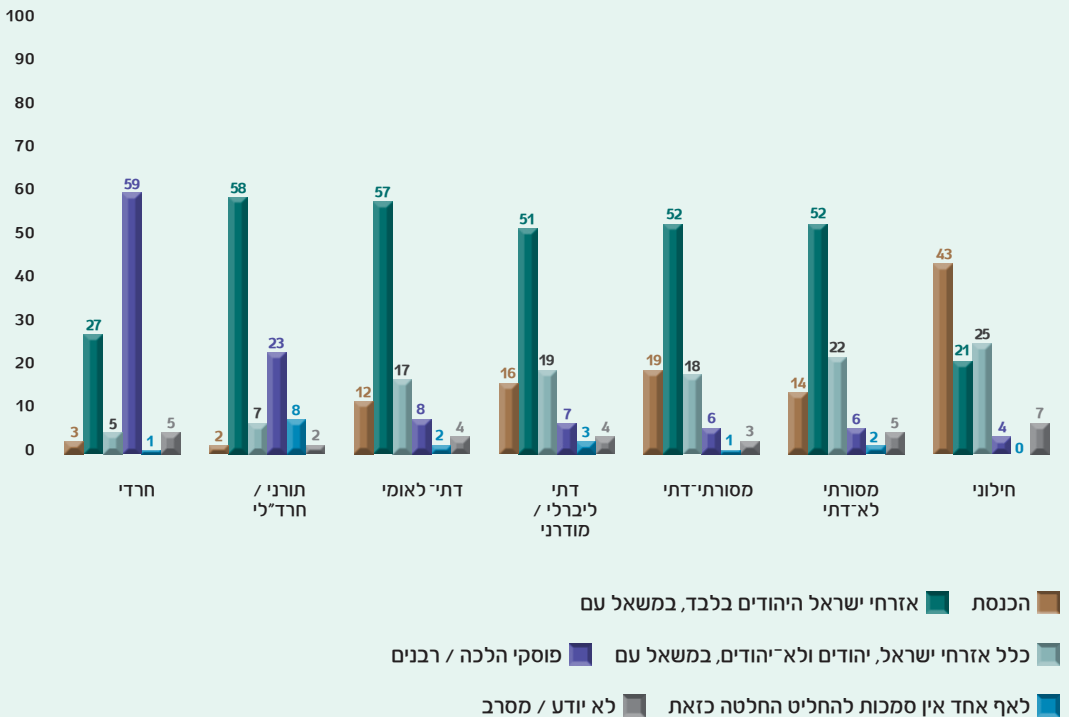
137 ראו ניר, 2013; וכן קלנר, 2013.

138 בלאנדר, 2013. גם מדד השלום של יולי 2013 אישש העדפות אלו בנוגע למשאל העם. ראו: <http://tinyurl.com/o88kyvu>

גם הסקר שלנו מחזק את הממצא בדבר הזיקה בין הגדרה עצמית דתית לבין העדפת "משאל יהודי". גם כאן בקרב החילונים השיעור הגבוה יותר תומכים במשאל של כלל האזרחים (25%), מה שמבדיל אותם מכל הקבוצות האחרות (למעט החרדים, שאצלם התשובה השכיחה הייתה הרבנים – 59%), שבהן יותר ממחצית תומכים במשאל של יהודים בלבד, ושיעורים קטנים בהרבה תומכים במשאל כלל אזרחי, בהכרעת הכנסת או בהכרעה רבנית.

בשאלה זו מעניינת במיוחד ההשוואה בין עמדתם של המסורתיים-דתיים והמסורתיים הלא-דתיים ששייכו את עצמם בסקר זה למחנה הדתי-לאומי לבין עמדת מי שהגדירו את עצמם מסורתיים-דתיים ולא-דתיים בסקר מדד הדמוקרטיה 2013. ההבדלים שמוצגים בלוח 5.2 מרמזים שמי ששייכו את עצמם בסקר זה למחנה הדתי-לאומי, אף על פי שאינם דתיים ממש, הם בעלי תפיסה לאומית אתנוצנטרית יותר מכלל הקבוצה הדתית שלהם באוכלוסייה. הראיה – שיעור מי מהם שמעדיפים משאל עם שיכלול יהודים בלבד גבוה בהרבה משיעורם בקבוצה בעלת אותה רמת דתיות שנדגמה במדד הדמוקרטיה. הממצאים שלהלן עשויים לחזק את ההשערה שתחושת השייכות של מסורתיים אלו למחנה הדתי-לאומי קשורה בעיקר לממד ה"לאומי".

תרשים 5.5: הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

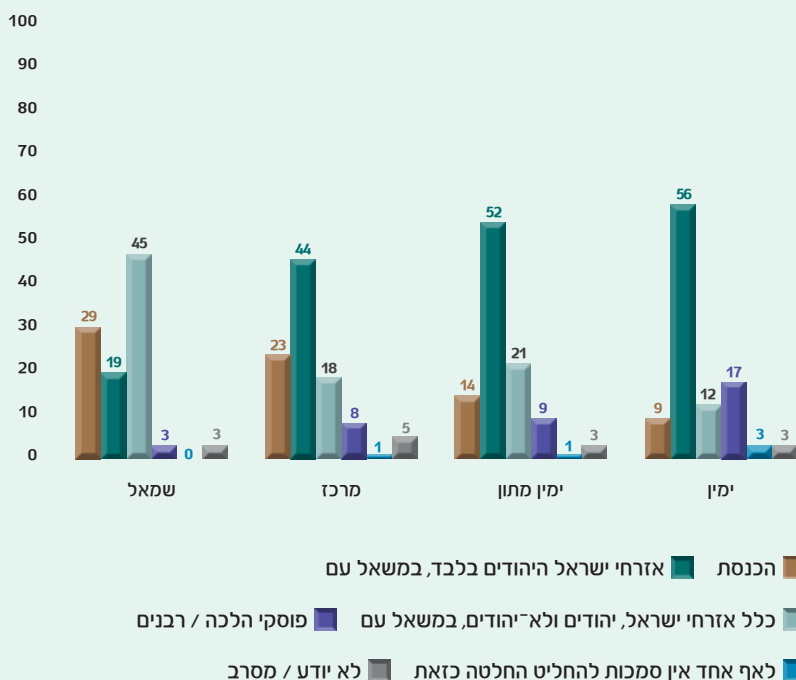

לוח 5.2: הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל (%; קבוצת המדגם בהשוואה למדד הדמוקרטיה 2013; מסורתיים-דתיים ומסורתיים לא-דתיים)

מסורתיים לא-דתיים		מסורתיים-דתיים		
משאל של יהודים בלבד	משאל של כלל האזרחים	משאל של יהודים בלבד	משאל של כלל האזרחים	
31	25	31	14	סקר מדד הדמוקרטיה 2013
52	22	52	18	סקר זה

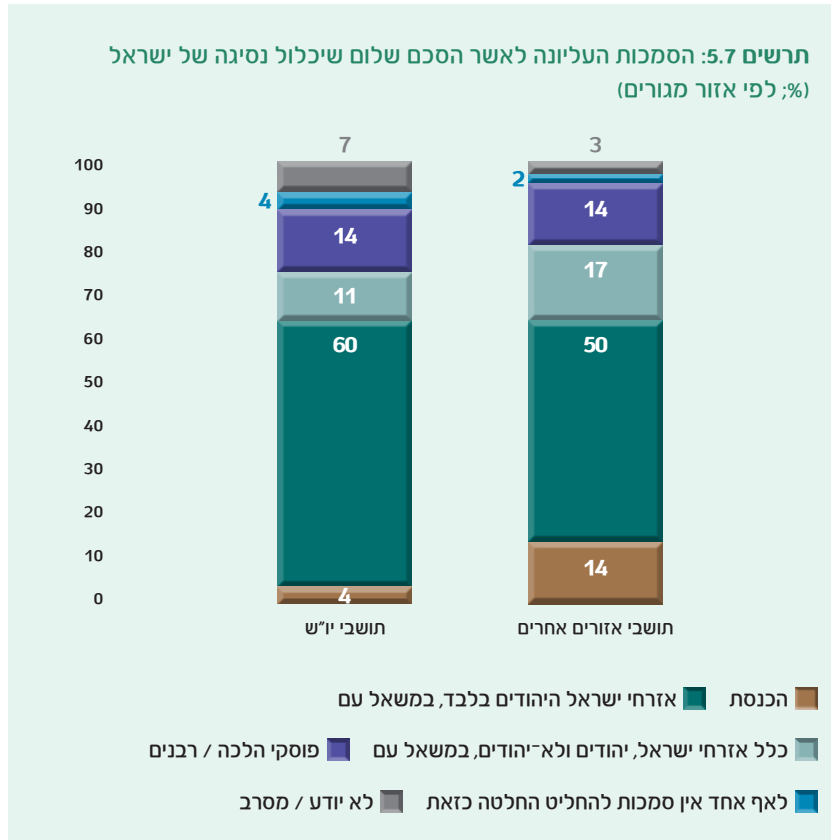
כצפוי, יש קשר בין העמדות בשאלה הנדונה כאן לבין מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני. התמיכה במשאל עם "יהודי" יורדת, והתמיכה בהכרעה של משאל של כלל האזרחים או בהכרעה של הכנסת עולה, ככל שעוברים מימין לשמאל.

תרשים 5.6: הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל (%; לפי מיקום על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני)

פילחנו את התשובות לשאלה זו גם לפי אזור מגורים (י"ש לעומת אזורים אחרים בארץ). כפי שאפשר ללמוד מתרשים 5.7, שיעור המתגוררים ב"ש המעוניינים במשאל עם "הודי" בלבד עולה באופן מובהק על שיעורם בקרב אנשי קבוצת המדגם שאינם מתגוררים שם. אחת התשובות האפשריות לשאלה הייתה, כאמור, שהכרעה על הסכם שלום הכולל נסיגה ופינוי תימסר לידי רבנים. קבלת סמכות רבנית בנושא השלום והארץ (אם כ"פסק הלכה" ואם כ"דעת תורה"¹³⁹) היא מן השאלות השנויות במחלוקת חריפה בציבור הדתי-לאומי. המפלגה המגזרית הראשית – המפרד"ל ובשמה היום הבית היהודי – לא תמכה מעולם בכך שגוף רבני הוא שיכריע בשאלות מדיניות-פוליטיות, שלא כמו המפלגות החרדיות, יהדות התורה וש"ס. עם זאת נשמעים קולות (בעיקר כאלה המזוהים עם הרבנים החרד"לים/תורניים ומפלגת תקומה) הקוראים לשינוי עמדה זו. כפי שראינו, מתוך כלל קבוצת המדגם התמיכה בהכרעה רבנית היא נחלת מיעוט, אבל זו ההעדפה של רוב קבוצת המשנה החרדית (59%) וכן של כרבע מהחרד"לים/תורניים. בשאר קבוצות המשנה מדובר בפחות מ-10% שהיו רוצים להפקיד הכרעה זו בידי סמכות רבנית.

תרשים 5.7: הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל
(%; לפי אזור מגורים)

139 ב"דעת תורה" הכוונה לסמכות של רבנים מעבר לתחום ההלכתי הפורמלי. השיעון ש"דעת תורה" מחייבת בכל התחומים אופייני להנהגה החרדית מאז סוף המאה התשע עשרה. ראו בראון, 2005: 600-537.

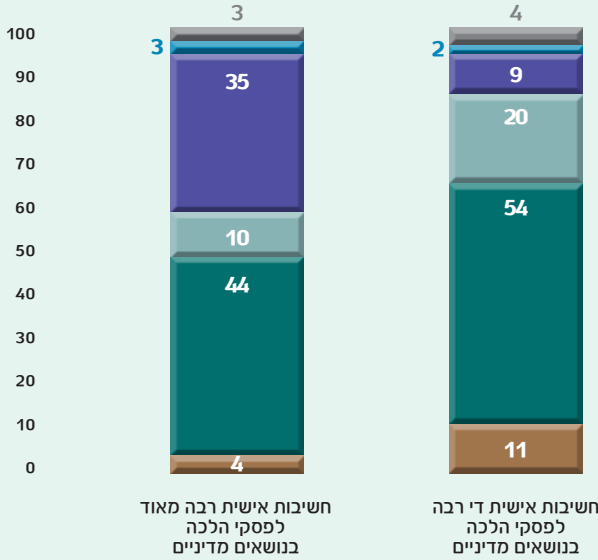

גם כאן, כמו שראינו בפרקים קודמים, ניכרת החשיבות הרבה יותר המיוחסת לסמכות רבנית בקבוצות הגיל הצעירות. מצאנו שההעדפה לסמוך על פסיקה רבנית היא הגבוהה ביותר אצל בני 18-24 ויורדת בבירור עם הגיל. נשים רבות יותר השיבו שיש לקבל הכרעה רבנית (17%) לעומת גברים (10%).

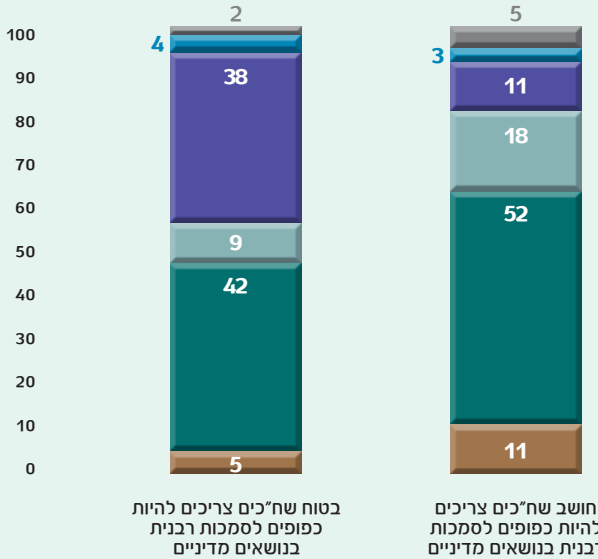
ממצא מעניין מראה שרוב ברור (63%) מתוך התומכים במתן סמכות ההכרעה לרבנים בנושא הסכם שלום שיכלול נסיגה ופינוי גם ענו שהם בטוחים שחברי הכנסת הדתיים צריכים להיות כפופים לסמכות רבנית בקבלת החלטות מדיניות. ניכרת אפוא שיטתיות בנכונות להאדיר את הסמכות הדתית. תוצאה דומה בעניין סמכות ההכרעה התקבלה מפילוח התשובות לשאלה הנדונה כאן על פי התשובות לשאלה "בעיניך אישית האם יש חשיבות לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים?". 69% מתוך התומכים בהכרעה רבנית בנושא הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל גם ענו שהם אישית רואים חשיבות בפסיקה רבנית בנושאים מדיניים.

עם זאת לא כל מי שהעיד על עצמו שהכרעה רבנית חשובה עבורו אישית גם תמך בכפיפות חברי כנסת דתיים לסמכות רבנית או בכך שנושא הסכם השלום יופקד בידי רבנים. למשל, מתוך ה"בטוחים" שעל ח"כים דתיים להיות כפופים לסמכות רבנית העדיפו רק 38% שהסמכות העליונה בנושא הסכם שלום שיכלול נסיגה צריכה להיות סמכות רבנית. תוצאה דומה התקבלה אצל האומרים שהכרעה רבנית חשובה להם מאוד אישית (35%).

תרשים 5.9: הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל
 (% לפי חשיבות אישית לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים;
 חשיבות רבה ורבה מאוד)

תרשים 5.10: הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל
 (% לפי תמיכה/התנגדות לכפיפות של חברי כנסת דתיים לסמכות רבנית;
 חושב או בטוח)

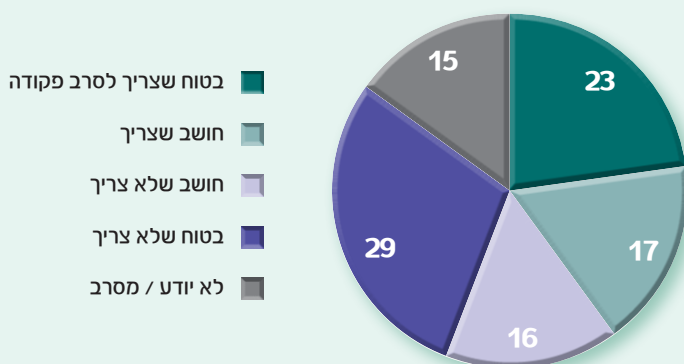
■ הכנסת ■ אזרחי ישראל היהודים בלבד, במשאל עם
■ כלל אזרחי ישראל, יהודים ולא-יהודים, במשאל עם ■ פוסקי הלכה / רבנים
■ לאף אחד אין סמכות להחליט החלטה כזאת ■ לא יודע / מסרב

כיצד אפשר להסביר פער זה? ייתכן שחלק ניכר מן הנשאלים הפנימו את העובדה שמדינת ישראל כדמוקרטיה מתנהלת על פי רצון אזרחיה – או לפחות על פי רצון היהודים שבהם – ונציגיהם ולא על ידי רבנים. גם מי שבאופן אישי קובע את עמדתו על פי פסיקה רבנית, או אף רוצה שנציגי המפלגה הדתית בכנסת יפעלו לפי הכרעת רבנים, מבין שהמדינה כולה איננה יכולה להתנהל בצורה כזאת ועל כן הם תומכים בדרכי הכרעה אחרות: משאל עם "יהודי", משאל עם כלל-אזרחי או הכרעת הכנסת.

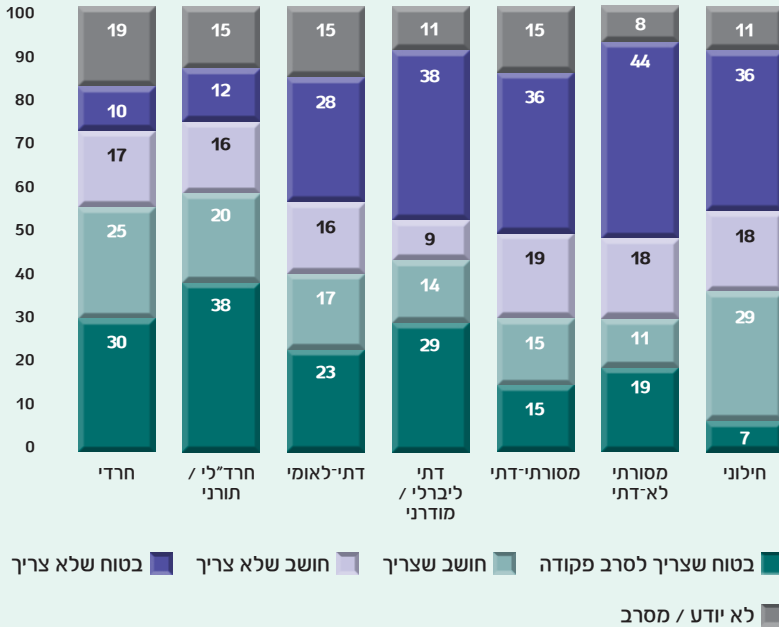
ציאות לשלטון

המבחן החשוב ביותר ללגיטימיות של שלטון/מוסד הוא הציאות להוראותיו. סוגיית סירוב פקודה נדונה בכל מיני מסגרות דתיות-לאומיות, במיוחד מאז הסכמי אוסלו ונסיגת כוחות צה"ל מחלקים מארץ ישראל. בזמן ההתנתקות קראו רבים מרבני המחנה הדתי-לאומי לחיילים לסרב להשתתף בפינוי, ואילו אחרים התנגדו לקריאה זו. משתתפי הסקר נשאלו: "האם חייל שמתנגד להחלטת ממשלה על פינוי יישובים יהודיים בשטחים צריך או לא צריך לסרב פקודה לפנות?" כמעט 40% ענו ש"בטוח שצריך לסרב פקודה" (23%) או "חושב שצריך לסרב" (17%). בהנחה שמדגם זה מייצג את הציבור שהוא אמור לייצג, מתברר כי במחנה הדתי-לאומי הנכונות שלא לציית לפקודה או לסרב לה בהחלט ניכרת. פילחנו את התשובות לשאלת העמדה כלפי סירוב פקודה לפי הגדרה עצמית דתית. את התמיכה הגבוהה ביותר בסירוב מצאנו אצל קבוצות החרדים והחרד"לים/תורניים (55% ו-58%, בהתאמה), ואף ניכרה נטייה של המתנגדים להיות "בטוחים" בכך. מחצית המשיבים מקרב קבוצת הליבה הדתית-לאומית ומעט פחות מכך מקרב מי שהגדירו את עצמם ליברלים/מודרניים תמכו בסירוב בנסיבות אלו. לעומת זאת אצל המסורתיים לקבוצותיהם והחילונים מיעוט של שלישי תומך בסירוב פקודה ורוב ברור מתנגד לכך.

תרשים 5.11: עמדה כלפי סירוב של חיילים לפקודה לפנות יישובים (%)

תרשים 5.12: עמדה כלפי סירוב של חיילים לפקודה לפנות יישובים (% לפי הגדרה עצמית דתית)

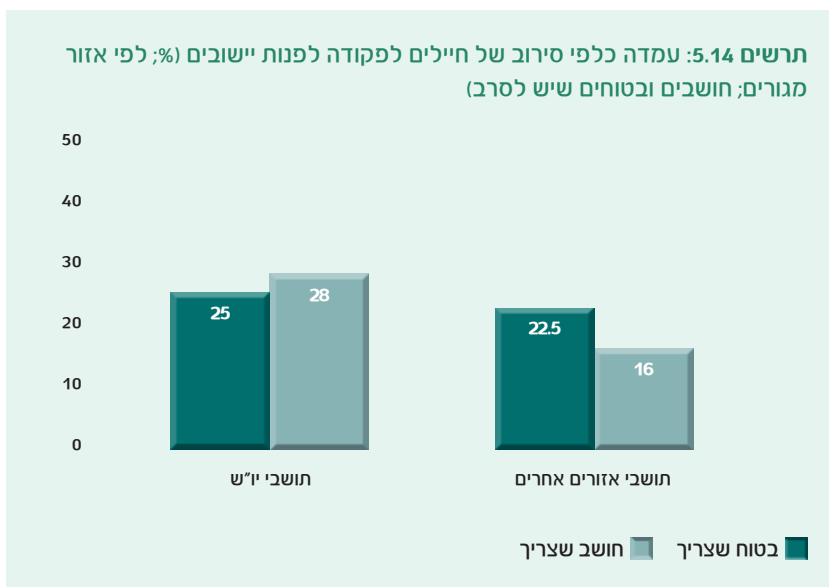

הקשר בין סירוב פקודה לבין עמדה כלפי סמכות רבנית משתקף גם מפילוח של קבוצת ה"בטוחים" שצריך לסרב פקודה: 71% מתוכם אמרו שהם אישית מייחסים חשיבות "רבה מאוד" (44%) או "רבה" (27%) לפסיקה רבנית בנושאים מדיניים-פוליטיים. לעומת זאת בקרב הבטוחים שלא צריך לסרב פקודה רק פחות מחצי מהנשאלים מייחסים חשיבות "רבה מאוד" (14%) או "רבה" (30%) לפסיקות של רבנים בנושאים כאלה.¹⁴⁰ התמיכה בסירוב פקודה גדולה יותר אצל המזהים את עצמם כימין (52%), לעומת המגדירים את עצמם ימין מתון (30%) ומי שממקמים את עצמם במרכז ובשמאל (21%). התמיכה בסירוב גדולה יותר בקבוצת הגיל הצעירה מבקבוצת הגיל המבוגרת יותר. כפי שמראה תרשים 5.13, בקרב הצעירים ביותר, שהם מטעמים ברורים הקבוצה הרלוונטית ביותר לשאלה זו, יותר ממחצית (!) סבורים שיש לסרב, לעומת כרבע בלבד מבני ה-55+. בתשובות לשאלה זו לא נמצאו הבדלים של ממש בין גברים לנשים.

140 נראה שקשה להשתכנע מטיעונו של שוקי פרידמן (על בסיס מיעוט המסרבים בפועל בתקופת ההתנתקות) שהאפקטיביות של פסיקת רבנים בנושא זה "מוגבלת". פרידמן, 2011: 810.

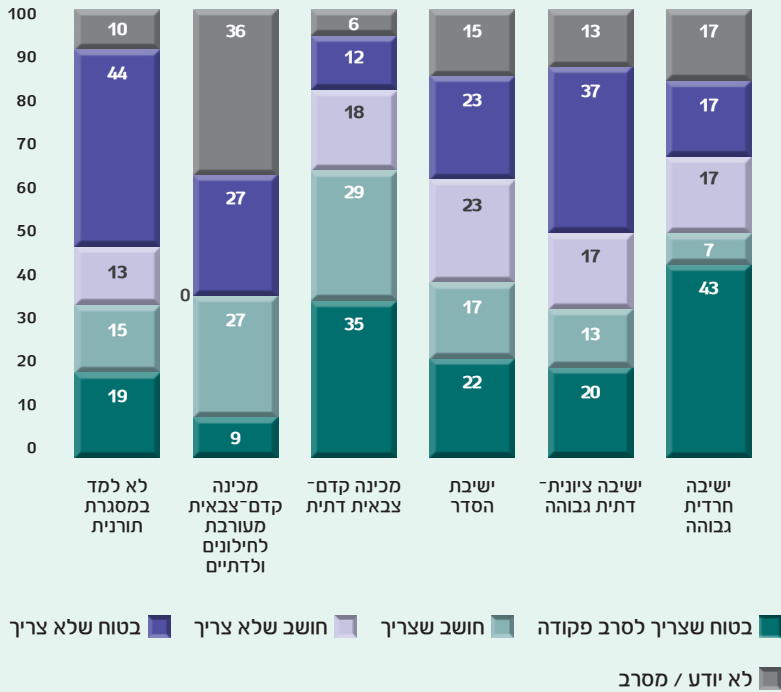

כפי שאפשר ללמוד מתרשים 5.14, הנכונות לסירוב פקודה בקרב המתגוררים ביו"ש בקבוצת המדגם שלנו גבוהה בהרבה מבקרב המתגוררים באזורים אחרים בארץ.

בדקנו באיזו מידה קשורה השכלה תורנית לנטייה לתמוך בסירוב פקודה. מתברר כי שיעור התמיכה הגבוה ביותר בסירוב הוא בקרב מי שלמדו במכינות קדם-צבאיות דתיות (64%) ובישיבות גבוהות חרדיות (50%). ככל שהממצא נוגע לבוגרי ישיבות חרדיות הוא מפתיע פחות, שכן יש להניח שמסגרת חינוכית זו הדגישה רק במעט, אם בכלל, את ערך המחויבות הממלכתית. שונה המצב בנוגע לתלמידי המכינות, משום שדווקא חלק מראשי המכינות נמנו עם המתנגדים הבולטים לסירוב. הנתונים על בוגרי ישיבות ההסדר (שהם הקבוצה הגדולה ביותר של בוגרי החינוך התורני העל-תיכוני) מלמדים על ההתלבטויות של ציבור זה: מצד אחד, שיעור התומכים בסירוב אינו עולה בהרבה על שיעור התומכים בכך בקרב חסרי השכלה תורנית על-תיכונית; מצד שני, מידת המחויבות לאי-סירוב קטנה באופן ניכר בקבוצה הראשונה לעומת האחרונה: שיעור הבטוחים שלא צריך לסרב (23%) הוא כמחצית משיעורם בקבוצה ללא השכלה תורנית (44%). גם המספר הגדול של הנמנעים מלהשיב על שאלה זו בכל קבוצות המשנה כמעט יכול להעיד על התלבטות קשה בנושא זה.

תרשים 5.15: עמדה כלפי סירוב של חיילים לפקודה לפנות יישובים (% לפי השכלה תורנית; גברים)

נושא התמיכה/התנגדות לסירוב פקודה מעביר אותנו לנושא השפעת ההתנתקות החד-צדדית ב-2005 על יחס הציבור הדתי-לאומי למדינה. ידוע כי ההתנתקות הייתה "מבחן האש" של דתיים-לאומיים רבים. רבים השתתפו במאבק נגד מהלך זה, שנוהל בדרך כלל באיפוק ואופיין במאמץ למנוע חציית סף. התסכול מכישלון המאבק הזין דיונים נוקבים בקרב המנהיגות הרבנית על העבר ועל הלקח לעתיד. כפי שאפשר ללמוד מן המובאות הבאות, חלק מאנשי המחנה הדתי-לאומי תפסו את השתלשלות האירועים כהוכחה לכישלון הציונות. אומר למשל הרב יגאל קמניצקי:

בשורשי מחלה זו טמון הרצון להתנתק לא רק מגוש קטיף, יהודה ושומרון ירושלים והגולן אלא הרצון להתנתק מכל העבר של עם ישראל, מערכיו, מאמונתו מנצחיותו, מהאמונה באלוקי ישראל ומהייעוד שלו כעם. אשר יגורנו בא לנו והציונות מתערטלת מכל ערכיה ונכסיה.¹⁴¹

רבנים אחרים התנגדו לקו זה:

לצערי יש בתוכנו אנשים שאיברו את אמונם במדינה ויש מניינים שהפסיקו לומר תפילה לשלום המדינה ונוכחתי אפילו במניין שייסד תפילה מיוחדת "להפיל את מלכות הרשע" [...] [אבל] ניתן לומר בוודאות שאין קיום למדינת ישראל [...] בלא שיתוף פעולה בין כל חלקי האומה. התנאי הראשון לשותפות אמיתית הוא כבוד הדדי יושרה ואמינות בשמירה על ההסכמות המשותפות.¹⁴²

במרוצת השנים שחלפו מאז התקיימה פעילות נמרצת להשרשת סיפור הגירוש בזיכרון ההיסטורי הציבורי של המחנה הדתי-לאומי. הדבר מתבטא למשל בציון "יום גוש קטיף" ברבים מבתי הספר הדתיים, בביקורים מאורגנים במוזאון גוש קטיף בירושלים ובמרכז המבקרים בניצן, בהזמנת מפונים להרצאות על הגוש, באזכור של מחדלי הממשלה בטיפול במפונים (שזכו לאישור של ועדת חקירה ממלכתית) ואף בהוספת קינה מיוחדת לתפילות תשעה באב.¹⁴³

מה המשמעות הפוליטית של תרבות זיכרון זו? אזכור האירועים נועד מן הסתם למנוע נסיגות עתידיות:

מוטל עלינו לעצור את המשחית ולחזק את בוני הארץ והעם באמונה. השרשת זכר חורבן תשס"ה לשנים הבאות והפנמת משמעותו הם הכרח, רק מכוח הזיכרון נוכל לתקן [...] אני מתפלל [...] שבקרום ובימינו נחזור אל המקומות שגורשנו מהם וזיכרון הפורענות יהפוך לשמחה.¹⁴⁴

141 קמניצקי, [ללא ציון תאריך]: 6.

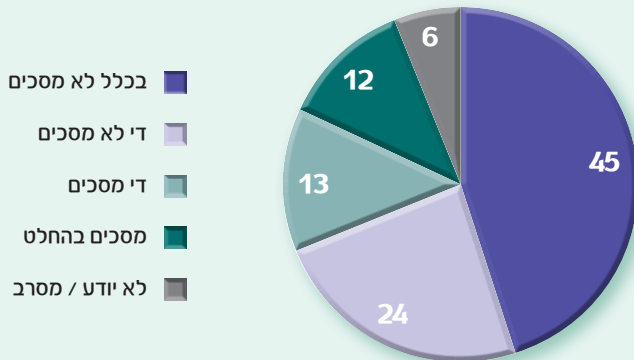
142 סדן, 2012.

143 ראו אליצור, 2011.

144 אליצור, 2009.

רצינו לברר כיצד השפיעה ההתנתקות על תחושת המרוויינים שמונה שנים לאחר האירוע הטראומטי הזה. ביקשנו מהם אפוא להתייחס לאמירה: "בהתנתקות החד-צדדית והגירוש מגוש קטיף איבדה מדינת ישראל את האופי המוסרי שלה, ולכן לא צריך לציית לחוקים שלה" (תרשים 5.16). התוצאה הייתה מעניינת: רק כרבע מן הנשאלים הסכימו מאוד או די הסכימו להיגד זה, והרוב המכריע, כ-70%, התנגדו לו ברמות שונות.

תרשים 5.16: תמיכה/התנגדות להיגד "בהתנתקות החד-צדדית והגירוש מגוש קטיף איבדה מדינת ישראל את האופי המוסרי שלה, ולכן לא צריך לציית לחוקים שלה" (%)

עמדות כאלה הופיעו בשיעור דומה בכל הקבוצות, בכל קבוצות הגיל ובכל קבוצות המשנה של הגדרה עצמית דתית. בעיקר בולטת עוצמת ההתנגדות להיגד זה (70%) אצל קבוצת הליבה הדתית-לאומית ואצל הקבוצה הליברלית/מודרנית (75%). פילוח התשובות לשאלה זו על פי מגורים ביו"ש לעומת אזורים אחרים העלה כי ההבדלים בין שתי הקבוצות אינם מובהקים סטטיסטית. כצפוי, וכפי שמורה תרשים 5.17 (להלן), בקרב המסכימים להיגד דלעיל יש תמיכה רבה יותר בסירוב פקודה לעומת מי שמתנגדים לו.

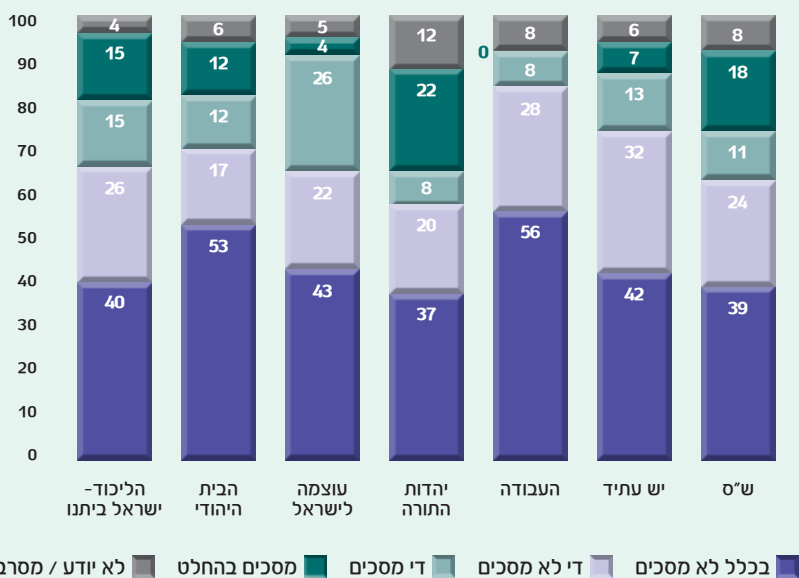
בחנו את הנתונים גם בכיוון ההפוך ומצאנו שההיגד בנוגע לאובדן האופי המוסרי של ישראל זכה בקרב המסכימים בהחלט לסירוב פקודה בתמיכה גבוהה יותר (44%) מבקרב מי שדי מסכימים לכך (27%) וגבוהה עוד יותר מבקרב המתנגדים לסירוב (20% ו-15% די לא מסכים ובכלל לא מסכים). עם זאת יש לשים לב שאפילו בקרב התומכים הנחרצים בסירוב פקודה, רבים יותר מתנגדים להיגד (50%) מאשר תומכים בו (44%). ייתכן אפוא שהמתנגדים להיגד אך תומכים בסירוב פקודה תופסים את הסירוב כסוג של מאבק אזרחי לא אלים או כחובה דתית שאיננה משקפת ביטול טוטלי של סמכות המדינה.

עם זאת נראה שיש צורך בבדיקה נוספת כדי לאפיין את מספרם הלא קטן של המסכימים עם היגד רדיקלי זה. פילחנו אפוא את התשובות לשאלה לפי הצבעה בבחירות האחרונות לכנסת. בקרב בוחרים כל המפלגות מצאנו רוב המתנגד להיגד זה. ההתנגדות החריפה ביותר היא בקרב מצביעי העבודה (סך הכול 84%); יש עתיד (74%) והבית היהודי (65%). ההתנגדות הקטנה ביותר נמצאה בקרב מצביעי ש"ס (63%) ויהדות התורה (57%) (תרשים 5.18 להלן).

תרשים 5.17: עמדה כלפי סירוב של חיילים לפקודה לפנות יישובים (%; לפי תמיכה/התנגדות להיגד "בהתנתקות החד-צדדית והגירוש מגוש קטיף איבדה מדינת ישראל את האופי המוסרי שלה, ולכן לא צריך לציית לחוקים שלה")

תרשים 5.18: תמיכה/התנגדות להיגד "בהתנתקות החד-צדדית והגירוש מגוש קטיף איבדה מדינת ישראל את האופי המוסרי שלה, ולכן לא צריך לציית לחוקים שלה" (לפי הצבעה לכנסת ב-2013) (%; לפי הצבעה לכנסת ב-2013)

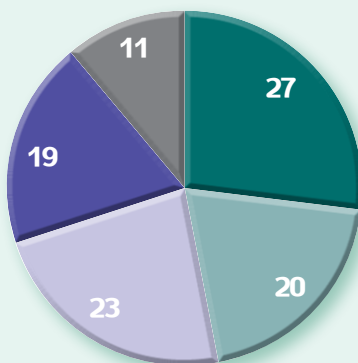

השאלה האחרונה הנדונה בפרק זה מתייחסת לעמדה בעניין הלגיטימיות של צעדים שהמדינה יכולה לנקוט כלפי פלסטינים במקרים של פיגועים או עימות מלחמתי. המרואיינים התבקשו להביע את דעתם על האמירה הזאת: "יש סביבנו פורעים ורוצחים. על פי התורה יש עניין לענישה קולקטיבית ועל צה"ל לעשות זאת. אין חפים מפשע במלחמה". הניסוח שהוצג, המצוטט מדבריו של רב דתי-לאומי מרכזי, היה מרחיק לכת במכוון – לטענתו יש לבצע פעולות מלחמתיות חיוניות גם אם ייפגעו מהן חפים מפשע, ולא זו בלבד אלא שהוא מצדיק מלכתחילה ענישה קולקטיבית.¹⁴⁵ התוצאות שהתקבלו מעידות על שיעור הסכמה גבוה מאוד עם האמירה (47%) למרות קיצוניותה, העולה על ההתנגדות לה (42%) (תרשים 5.19).

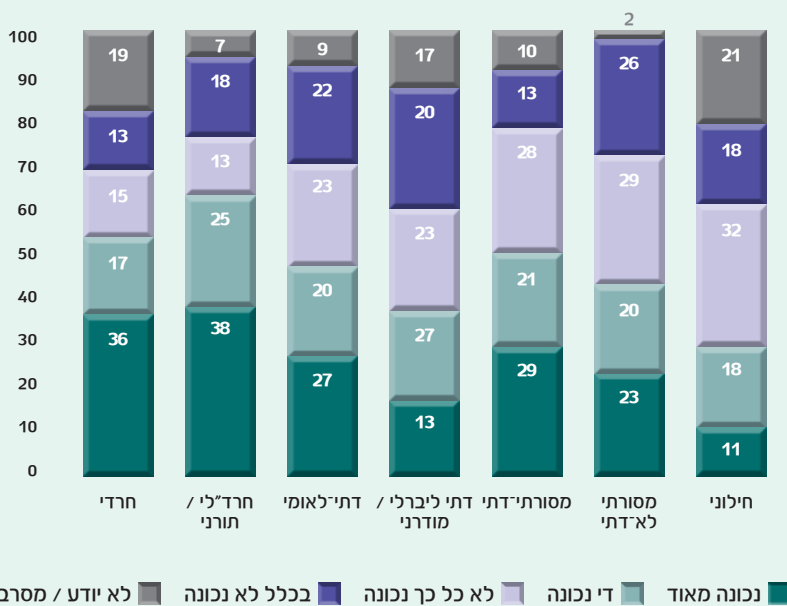
פילחנו את התשובות לפי כמה משתנים, והראשון שבהם הוא הגדרה עצמית דתית (תרשים 5.20). מהתשובות עולה שהקשר בין מידת הדתיות למידת ההסכמה לאמירה ברור. נמצא כי המגדירים את עצמם חרדים והחרד"לים/תורניים מבטאים תמיכה רבה יותר בענישה חסרת הבחנה כזאת (53% ו-63%, בהתאמה), ואחריהם מחצית מקבוצת הליכה הדתית-לאומית ומקבוצת המסורתיים-דתיים. שיעור התמיכה הנמוך ביותר, שלאמיתו של דבר אינו נמוך כלל, נמצא בקרב המסורתיים הלא-דתיים, הדתיים הליברלים/מודרנים והחילונים (43%, 40% ו-29%, בהתאמה). יש לשים לב שבשאלה זו, כמו בשאלות אחרות הנוגעות לנושאים לאומיים, קבוצת המסורתיים-דתיים מבטאת עמדות אתנוצנטריות יותר מקבוצת הדתיים הליברלים/מודרנים. רק בשתי קבוצות, המסורתיים הלא-דתיים והחילונים, קבוצת השכיח היא של התנגדות (וגם כאן מדובר בדרגת ההתנגדות המתונה יותר – "לא כל כך נכונה"). אצל החרדים והחרד"לים/תורניים קבוצת השכיח היא של הסכמה נחרצת – "נכונה מאוד" (36% ו-38%, בהתאמה).

145 המשפט שהוצג לנשאלים צוטט בתקשורת בשם הרב דב ליאור (אלטמן, 2011). בקרב הזרם המרכזי של הפסיקה יש אמנם מי שמתירים פגיעה אגבית באוכלוסייה אזרחית כדי למנוע סיכון מחילי ישראלי, אך לא פגיעה ללא הבחנה או ענישה קולקטיבית. ראו למשל רכניץ וגולדשטיין, 2013: 124, המבהירים ש"חובה הלכתית על חיילי צה"ל להימנע מכל פגיעה מיותרת במי שאינו לוחם", וכן שם: 202: "עקרון האחריות הקולקטיבית אינו מתיר ענישה קולקטיבית". ראו גם רכניץ, 2014.

תרשים 5.19: עמדה כלפי ענישה קולקטיבית של אזרחי אויב (%)

תרשים 5.20: עמדה כלפי ענישה קולקטיבית של אזרחי אויב (%) לפי הגדרה (עצמית דתית)

נכונה מאוד די נכונה לא כל כך נכונה בכלל לא נכונה לא יודע / מסרב

פילוח התשובות לפי מגורים ביו"ש לעומת מגורים באזורים אחרים בארץ העלה הבדל ניכר, והציודר בעמדה הזאת גבוה בעליל בקרב תושבי יו"ש בהשוואה לכל השאר.

לוח 5.3: ענישה קולקטיבית (% לפי אזור מגורים; יו"ש לעומת אזורים אחרים)

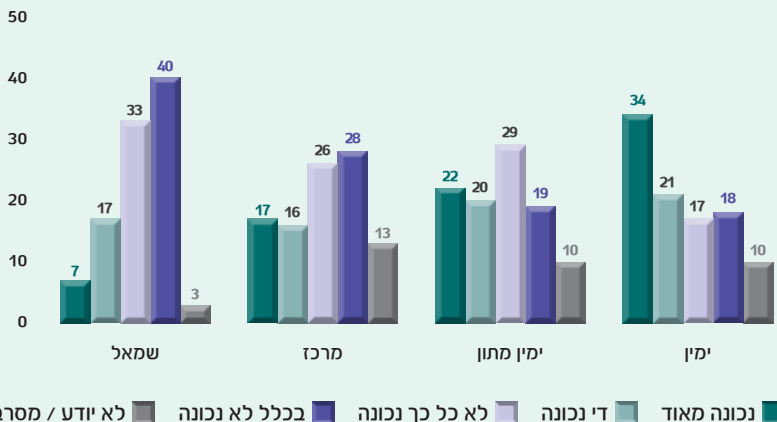
תושבי אזורים אחרים	תושבי יו"ש	
46	55	טענה נכונה
42	30	טענה לא נכונה
12	15	לא יודע / מסרב
100	100	סך הכול

ההסכמה עם האמירה בזכות ענישה קולקטיבית מתפלגת גם בהתאמה למיקום העצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני. כצפוי, המעבר ימינה מגביר את התמיכה בענישה כזאת. ההבדלים בתמיכה בין הקבוצות גדולים מאוד: בין הימין לימין המתון ההפרש הוא 13% (55% לעומת 42%); ובין הימין המתון למרכז ובין המרכז לשמאל – 9% (42% לעומת 33% ו-33% לעומת 24%, בהתאמה).

התמיכה באמירה ש"אין חפים מפשע" נוכחת באופן דומה בכל שכבות הגיל ובכל סוגי ההשכלה התורנית העל-תיכונית.

היחס לאמירה זו, אף שהיא נוגעת למצב עימות ולא ליחס הכללי לאחר הלא-יהודי, מושפע ככל הנראה מגישה בסיסית המייחסת ערך נמוך יותר לחייו של לא-יהודי לעומת חייו של יהודי. אישוס מסוים להשערה זו אפשר לראות בתוצאות ההצלבה של היחס לענישה קולקטיבית עם הנכונות לתרום איברים ללא-יהודי: רוב התומכים בענישה הקולקטיבית מתנגדים או מתנגדים מאוד לתרום איברים ללא-יהודי (בסך הכול 52%). לעומת זאת בקרב האומרים שענישה קולקטיבית היא "בכלל לא נכונה" אמרו הרוב שהם היו "די מסכימים" (22%) או "מסכימים בהחלט" (37%) לתרום איברים ללא-יהודי (בסך הכול 59%).

תרשים 5.21: עמדה כלפי ענישה קולקטיבית של אזרחי אויב (% לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני)

סיכום

- בכל הנוגע ליחסה של קבוצת המדגם לשאלות ציבוריות, ניתן להבחין בין מי שעמדותיהם מושפעות מאוד מתפיסות דתיות אידאולוגיות לבין אחרים שהנושא הדתי איננו עומד במרכז גישתם הפוליטית בסוגיות האלה: שטחים, התיישבות, ציות לפקודה, רוב יהודי לעומת ארץ ישראל השלמה, הסמכות לאשר הסכם שלום הכולל נסיגה וענישה קולקטיבית של אוכלוסיות שמהן יוצאים מפגעים.
- העובדה שרוב הנשאלים מעדיפים בבירור רוב יהודי במדינה לעומת שליטה על כל הארץ מלמדת שהשיח האידאולוגי על ארץ ישראל השלמה, השולט באליטה הרבנית המגזרית, איננו נחלת רוב גדול של הציבור הדתי-לאומי.
- בקרב הנשאלים רווחת התנגדות לכך שהכנסת או כלל האזרחים יקבעו בשאלה של נסיגה אפשרית משטחים. כמחצית הנשאלים תומכים במשאל עם "יהודי" לצורך הכרעה בנושא זה. שיעור קטן הרבה יותר תומכים בהכרעה רבנית.
- רק מיעוט רואים בהתנתקות אירוע שמערער את סמכותה המוסרית של המדינה. עם זאת כמחצית מהנשאלים תומכים בסירוב פקודה במקרה של פינוי נוסף. ממצא זה מלמד על שבריריות הלגיטימציה של השלטון בקרב חלק נכבד מן הנשאלים, לפחות ככל שהדבר נוגע לסוגיה הטריטוריאלית. תמיכה זו היא נחלתן של כל קבוצות המשנה הדתיות (גם אם לא בשיעורים שווים).
- התמיכה הרחבה בענישה קולקטיבית של אוכלוסיות הנתפסות עוינות מלמדת על התעלמות מחזקת החפות מפשע, וכן, כפי שראינו בפילוחים שונים, גם על יחס לא שוויוני בעליל ללא-יהודים.
- בכמה מן השאלות הבחנו בהבדל בין גילים: הדור הצעיר נוטה לעמדות רדיקליות ולאומניות יותר (למשל, תמיכה בסמכות רבנית להכרעה על גורל השטחים ובסירוב פקודה).

פרק 6

שיקולי הצבעה והיחס למפלגות הדתיות¹⁴⁶

בפרק זה נדונים, על סמך ממצאי הסקר, שיקולי ההצבעה של אנשי המחנה הדתי-לאומי וכן יחסם למפלגות הדתיות. השאלה הראשונה שביקשנו לברר כאן היא מידת מרכזיותם של נושאי דת בגיבוש ההעדפה האלקטורלית של אנשי המחנה הדתי-לאומי. במובן מסוים השאלה היא אם אנשי המחנה הדתי-לאומי הם חדר-ממדיים או רב-ממדיים מבחינה פוליטית. המרוויינים בסקר נשאלו אפוא מהו הנושא החשוב ביותר בהחלטתם לאיזו מפלגה להצביע. התשובה אינה יכולה למצות את כלל שיקולי ההצבעה, שכן התשובות האפשרויות בשאלה שלנו היו עמדתיות בלבד (עמדות המפלגה בנושאי חוץ וביטחון, בנושא התיישבות, בנושא דת ומדינה, בנושאי חברה ובנושאי כלכלה), והרי יש רכיבים אחרים המשפיעים על הצבעה – הזדהות "היסטורית" עם מפלגה, לחצים והשפעות סביבתיות או זהות העומדים בראש המפלגות הרלוונטיות.

כפי שאפשר ללמוד מתרשים 6.1, השיעור הגבוה ביותר בקבוצת המדגם שלנו ציינו את חוץ וביטחון כנושאים המרכזיים שהנחו את הכרעתם האלקטורלית (23%), ואם מצרפים לשיקול זה גם את נושא ההתיישבות (כ-8%), מגיעים לכשליש (31%) שבעיניהם נושאים אלו הם המכריעים. במקום השני, בשיעור נמוך במידה ניכרת, עומדים שיקולי דת ומדינה (19%) ולמטה מהם נושאי חברה (13%) וכלכלה (11.5%). ואולם אם מחברים את שני הנושאים האחרונים יחדיו, הם "עוקפים" את הנושא של דת ומדינה ומגיעים למקום השני אחרי חוץ, ביטחון והתיישבות (יחד – 24.5%).¹⁴⁷ במובן זה פועל אפוא הציבור הדתי-לאומי על פי מערכת שיקולים דומה לזו של כלל הציבור הישראלי-יהודי בעת כתיבת הדברים – חוץ וביטחון/התיישבות תחילה, אבל בסמוך מאוד להם חברה וכלכלה.¹⁴⁸

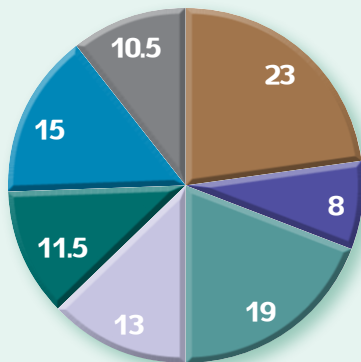
פילוח של התשובות לפי קטגוריות של הגדרה עצמית דתית מעלה הבדלים מעניינים (תרשים 6.2). החרדים במדגם, במידה רבה כמו כלל החרדים במדינה, כבואם לשיקול למי להצביע מחשיבים ביותר (58%) את נושא דת ומדינה, וגם אצל החרד"לים/תורניים זהו הנושא השכיח ביותר, אם כי במידת בולטות נמוכה יותר (34%). בקרב קבוצת הליבה הדתית-לאומית יש עדיפות לנושאי חוץ וביטחון/התיישבות (33%) וכמעט שוויון בין נושאי דת ומדינה לבין נושאי חברה וכלכלה. אצל הליברלים/מודרנים ובקבוצות המסורתיות וכן אצל החילונים המשקל של נושא דת ומדינה יורד (8%, 10% ו-11%, בהתאמה) וניתן משקל גבוה יותר לנושאי חוץ, ביטחון והתיישבות, שהם כנראה הנושאים הגורמים להם לשייך את עצמם למחנה הדתי-לאומי, ולאחריהם – לנושאי חברה וכלכלה.

146 פרק זה של הרוח מתבסס על עבודתם של ד"ר קלמן נוימן וד"ר חנן מוזס. הפרק ידון בשאלות: 21.1, 21.3, 32 בשאלון הסקר (ראו נספח 1).

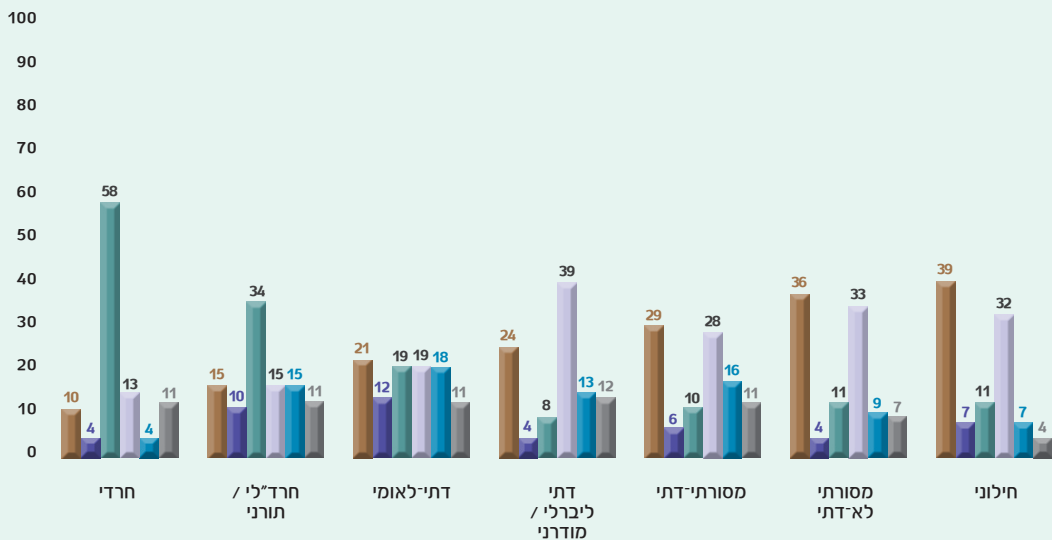
147 15% השיבו ביוזמתם (התשובה לא הוקראה) כי כל הנושאים חשובים להם באותה מידה כבואם להכריע עבור מי להצביע.

148 הרמן ואחרים, 2012: 148-153, וכן בלאנדר, 2013; הלר, 2013.

תרשים 6.1: שיקולי הצבעה – הנושא העיקרי (%)

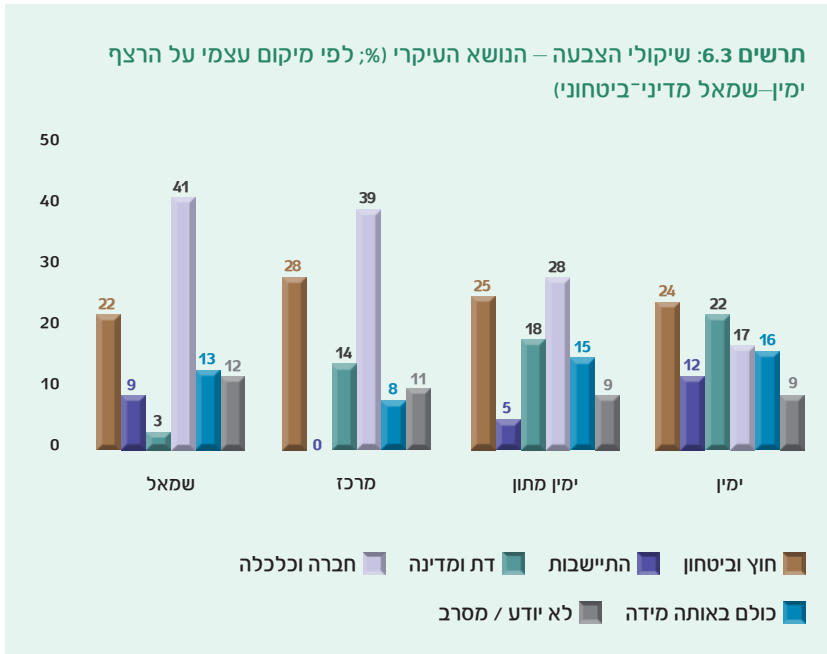

תרשים 6.2: שיקולי הצבעה – הנושא העיקרי (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

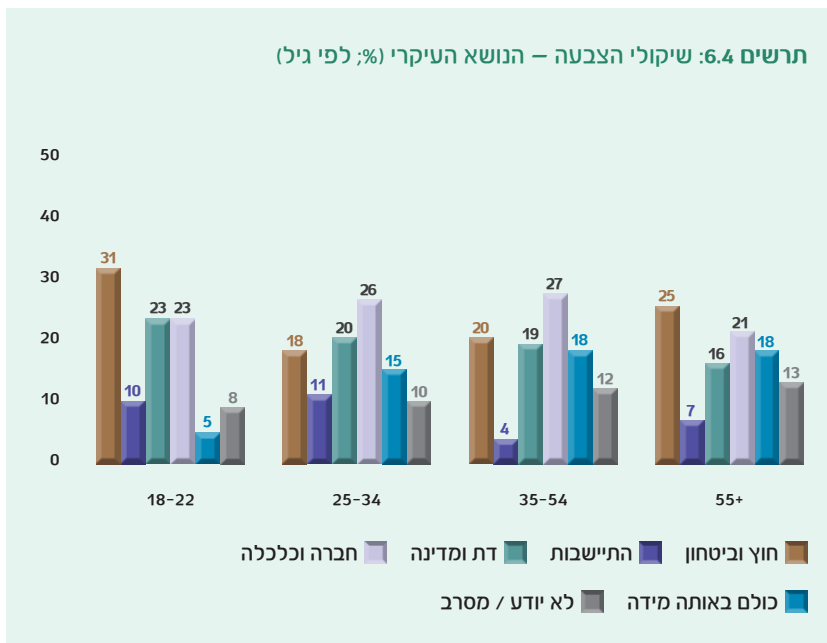

חוץ וביטחון
 התיישבות
 דת ומדינה
 חברה וכלכלה
 כולם באותה מידה
 לא יודע / מסרב

פילוח של התשובות לשאלה זו לפי הגדרה עצמית מדינית (שמאל-ימין) מעלה כי אצל המגדירים את עצמם ימין לוקחים את הבכורה נושאי חוץ וביטחון והתיישבות (סך הכול 36%) ולאחריהם נושאי דת ומדינה (22%) (תרשים 6.3). חשיבות פחותה (17%) מיוחסת לנושאי חברה וכלכלה. בימין המתון ביטחון והתיישבות במצורף הם במקום הראשון (סך הכול 30%) ומיד לאחריהם חברה וכלכלה (28%). נושא דת ומדינה מופיע רק במקום השלישי (18%). במרכז ובשמאל ניתן המשקל הרב ביותר לנושאי חברה וכלכלה (39% ו-41%, בהתאמה) ופחות מכך לביטחון/התיישבות (28% ו-31% וכן לנושא הדת והמדינה (14% ו-3% בלבד, בהתאמה).

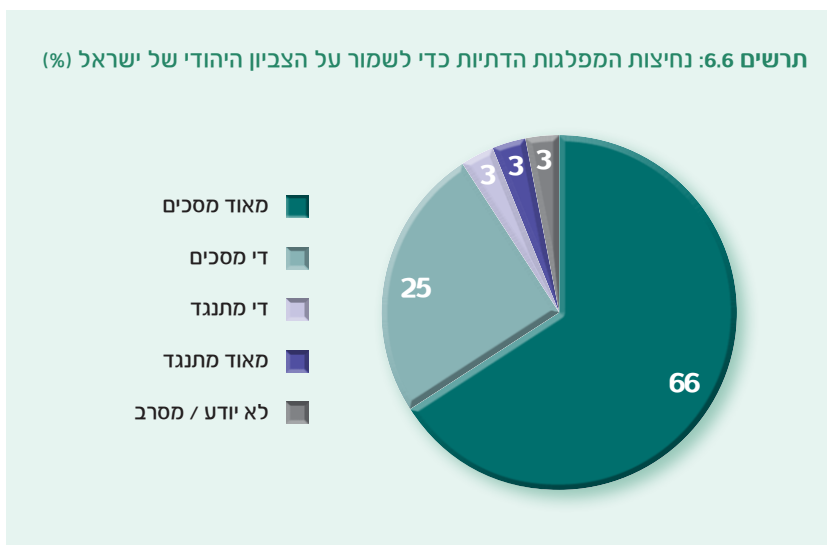

גם גיל התגלה לעניין זה כמשתנה משמעותי. כפי שאפשר לראות בתרשים 6.4, בהתאמה לממצאים שלנו בעניין זה בפרקים הקודמים, קבוצת הגיל הצעירה ביותר היא המהגישה ביותר את הנושא דת ומדינה (23%), לעומת 20% בקבוצת הצעירים פחות, 19% בגילאי הביניים ו-16% בקרב הקבוצה המבוגרת ביותר), אם כי במקום הראשון אצלה נמצאים נושאי חוץ וביטחון והתיישבות (סך הכול – 41%). גם אצל המבוגרים ביותר הביטחון וההתיישבות הם במקום הראשון (בסך הכול 32%). במקום השני בקבוצת הגיל הזאת באים נושאי חברה וכלכלה (21%) ורק לאחריהם נושא הדת והמדינה. בגילאי הביניים (25-34 ו-35-54) נושאי חברה וכלכלה הם הבולטים ביותר, כנראה משום שקבוצות הגיל האלה הן שנאבקות יותר מן האחרות עם נטל הפרנסה; התמונה משתנה מעט אם מצרפים את ההתיישבות לביטחון, ואז מדובר בחשיבות כמעט שווה.

פילוח התשובות לפי ההצבעה לכנסת בבחירות 2013 מעלה שמצביעי יהדות התורה מדגישים בראש ובראשונה את נושא הדת והמדינה (55%) וכמותם עושים, אם כי במידה מתונה יותר, מצביעי ש"ס (44%). לעומת זאת מצביעי ליכוד-ישראל ביתנו מדגישים במיוחד, יותר מאחרים, נושאי חוץ וביטחון (כולל התיישבות – 43%). גם מצביעי הבית היהודי מחשיבים בראש ובראשונה נושאי חוץ וביטחון (24%), אבל בהשוואה למצביעי הליכוד-ישראל ביתנו רבים יותר מהם ציינו את נושא ההתיישבות כחשוב ביותר (הבית היהודי 12%, ליכוד-ישראל ביתנו 6%). המפלגה היחידה שמצביעיה ציינו כי ההתיישבות היא בראש מעייניהם בבואם להחליט עבור מי להצביע היא עוצמה לישראל, שכידוע לא עברה את אחוז החסימה, ומשום כך אין לה ייצוג בכנסת. מצביעי מפלגות המרכז-שמאל (עבודה ויש עתיד) מדגישים יותר מכול את הנושאים החברתיים-כלכליים. פילוח לפי מקום מגורים מעלה כי המתגוררים ביו"ש נוטים יותר מאחרים להחשיב את עמדת המפלגה בנושא התיישבות כשיקול עיקרי (15% לעומת 7%).

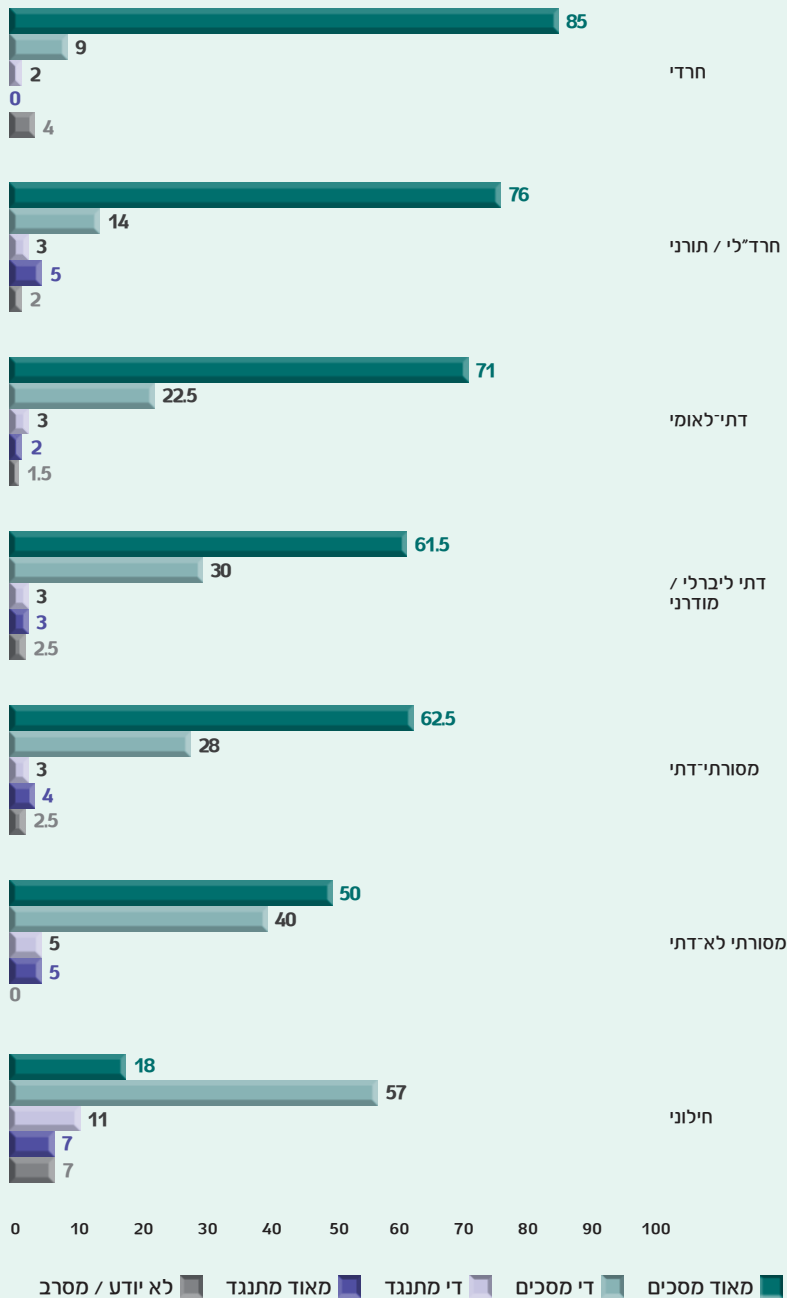
'חשוב שיהיו מפלגות דתיות כדי לשמור על הצביון היהודי של מדינת ישראל?' השאלה השנייה הייתה: "באיזו מידה אתה מסכים או מתנגד לאמירה הבאה 'חבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר הדתי גם אם זה על חשבון מגזרים אחרים?'" התשובות לשאלה הראשונה הצביעו על הכרה גורפת בחשיבותן של מפלגות דתיות לשמירה על הצביון היהודי של ישראל: 91% תמכו באמירה, ו-66% בחרו באופציית ההסכמה החד-משמעית (תרשים 6.6). בגלל אפקט התקרה (השיעור העצום של המחזיקים באותה דעה), בפילוח על פי משתנים שונים, כגון גיל, מין ועוד, לא נמצאו הבדלים של ממש בין הקבוצות, והתמונה של תמיכה גורפת חזרה על עצמה. עם זאת, כפי שאפשר ללמוד מן התרשימים שלהלן, הבדלים מסוימים במידת התמיכה, בעיקר ביחס שבין הקטגוריות "די מסכים" ל"מאוד מסכים", נמצאו בפילוח על פי קבוצות ההגדרה העצמית הדתית ובפילוח על פי דפוס ההצבעה בבחירות לכנסת ב-2013.

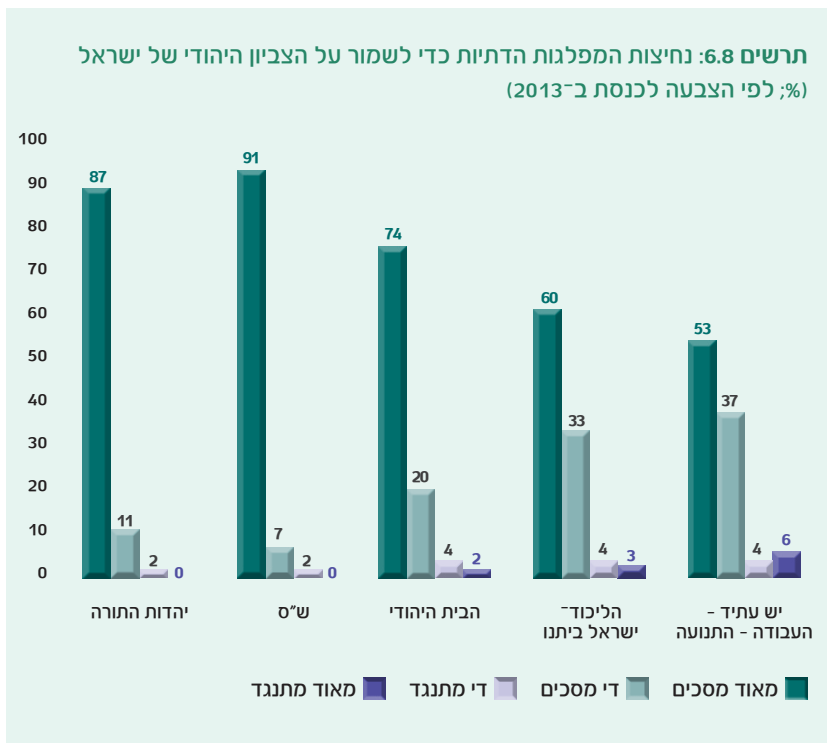

מתרשים 6.7 עולה כי בכל קבוצות ההגדרה העצמית הדתית יש רוב למסכימים (הנע בין מינימום של 75% בקבוצה החילונית למקסימום של 94% אצל החרדים); אבל בקרב החרדים יש רוב ברור למסכימים חד-משמעית (85%), ואילו בקרב החילונים יש רוב לבעלי העמדה היותר מתונה (57%).

הבדלים בסדרי גודל דומים מצאנו גם בין מצביעי המפלגות השונות (תרשים 6.8).

תרשים 6.7: נחיצות המפלגות הדתיות כדי לשמור על הצביון היהודי של ישראל (לפי הגדרה עצמית דתית)

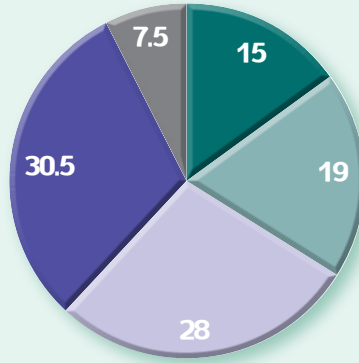
בניגוד לתמימות הדעים החיובית המלאה כמעט בדבר חשיבות קיומן של המפלגות הדתיות, בשאלה השנייה – המחויבות הראשונה של חברי כנסת דתיים – התקבלה תמונה שונה, ויש רוב ברור שמתנגד להיגד שמחויבותו של חבר כנסת דתי היא בראש ובראשונה לאינטרסים של המחנה הדתי-לאומי. גם בשאלה זו לא התקבלו הבדלים משמעותיים בפילוח על פי גיל, מין ועוד, אך ניכרו הבדלים גדולים בין קבוצות ההגדרה העצמית הדתית, בין מצביעי המפלגות ובפילוח על פי השכלה תורנית.

שיעור המתנגדים להיגד שלעיל בכלל קבוצת המדגם עומד על 58.5% ושיעור ההסכמה לו על 34%. במילים אחרות, אם כי המגמה השוללת ברורה, כשליש מהמשיבים בכל זאת מאמינים כי המחויבות המגזרית של חבר כנסת דתי צריכה לגבור על מחויבותו לכלל הציבור.

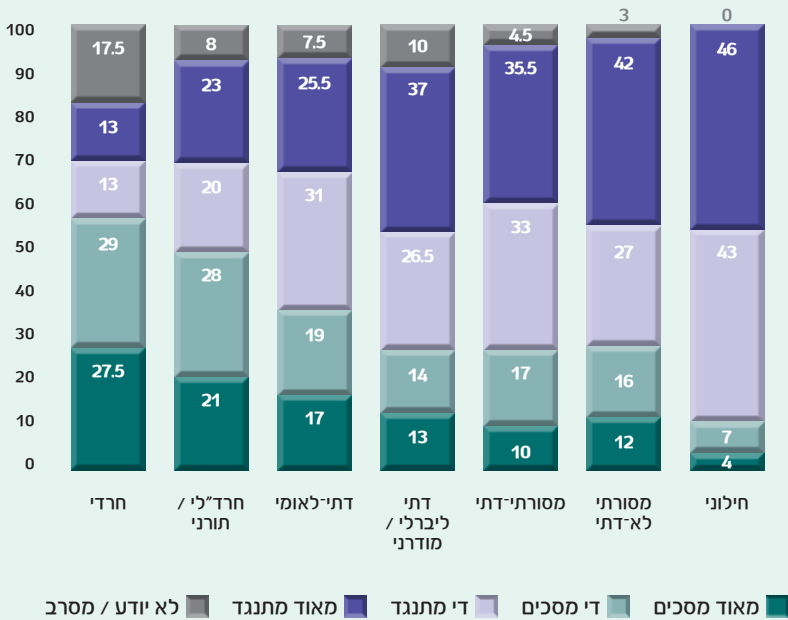
פילוח לפי הגדרה עצמית דתית העלה כי רוב לתומכים בהיגד נמצא רק בקבוצה החרדית (56.5%). בקבוצה החרדית/תורנית שיעור ההסכמה היה כמחצית (49%). בקבוצה הדתית-לאומית התמיכה יורדת ל-36%, בקבוצה הדתית ליברלית/מודרנית ל-27%, ובקבוצות המסורתיות היא יורדת מתחת לגבול ה-30% בלבד. בקרב החילונים רק 11% תומכים בהיגד זה.

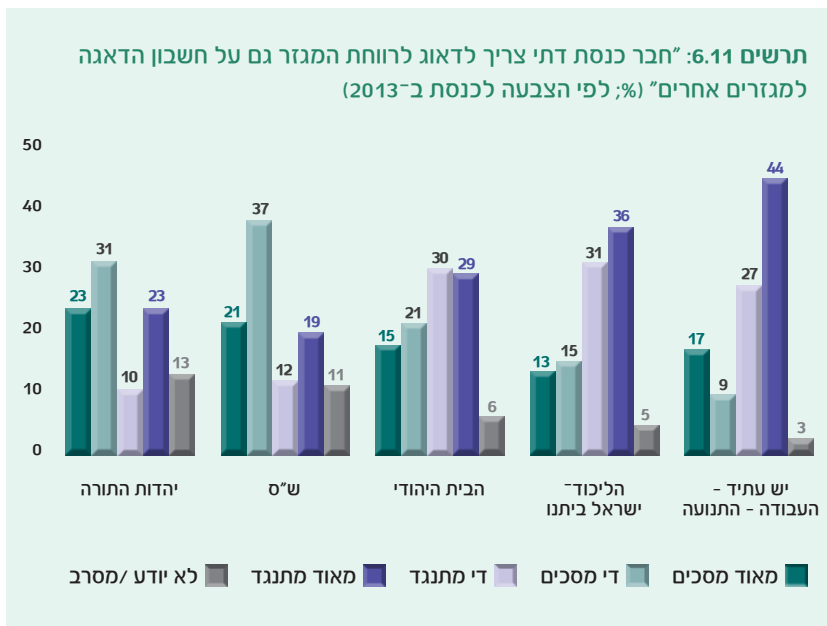
כפילוח התשובות לשאלה זו לפי הצבעה לכנסת התמונה דומה: רוב מצביעי המפלגות החרדיות מסכימים לנאמנות מגזרית גם על חשבון אחרים ורק מיעוט מסכימים לכך בקרב מצביעי מפלגות אחרות.

תרשים 6.9: "חבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר גם על חשבון הדאגה למגזרים אחרים" (%)

תרשים 6.10: "חבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר גם על חשבון הדאגה למגזרים אחרים" (%) ; לפי הגדרה עצמית (דתית)

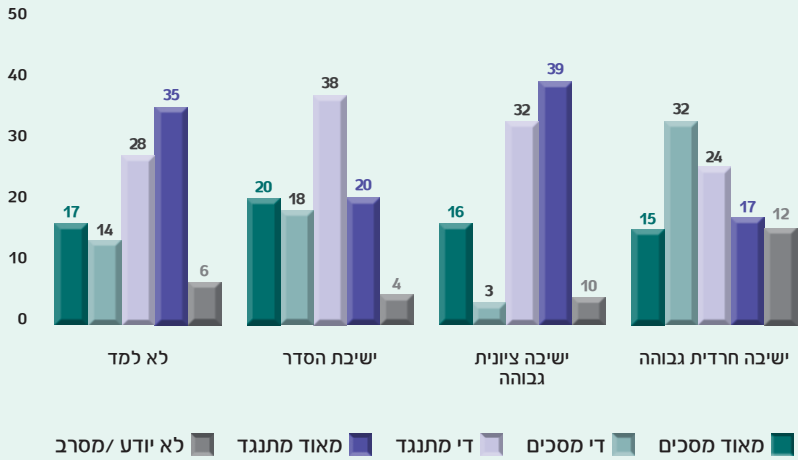

כשמדובר בהשכלה תורנית בקרב בוגרי הישיבות החרדיות יש תמיכה של 47% בהיגד, בקרב בוגרי ישיבות ההסדר התמיכה יורדת לכ-38%, ובקרב הנשאלים שלא למדו במסגרת תורנית כלשהי התמיכה יורדת ל-31% בלבד. בולטת התמיכה הנמוכה בהיגד בקרב בוגרי הישיבות הציוניות-דתיות הגבוהות – 19%. פילוח התשובות לשאלה זו על פי אזור מגורים מעלה כי בקרב תושבי יו"ש התמיכה בתפיסה המגזרית חזקה בהרבה מהתמיכה בה בקרב תושבי האזורים האחרים (44% ו-23%, בהתאמה).

לסיכום התוכנות העולות משתי השאלות האחרונות, נראה שהתמיכה הרבה בהיגד הראשון מרמזת על הסכמה כי לצורך שימור זהותה היהודית של המדינה יש צורך במסגרות פוליטיות שיציבו מטרה זו במרכז סדר היום שלהן. במילים אחרות, התפיסה הרווחת בקרב המחנה הדתי-לאומי היא ששמירה על זהותה היהודית של המדינה לא תוכל להיעשות כראוי ובאופן מספק על ידי מפלגות חילוניות. לעומת זאת איתמיכה בהיגד השני (מחויבות ראשונית של חבר כנסת דתי למגזרו) מלמדת שרוב אנשי המחנה הדתי-לאומי אינם רואים בנבחריהם נציגים מגזריים בלבד אלא אליטה משרתת כלל-לאומית.

תרשים 6.12: "חבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר גם על חשבון הדאגה למגזרים אחרים" (לפי השכלה תורנית)

סיכום

- השיעור הגבוה ביותר בקבוצת המדגם שלנו ציינו את חוץ וביטחון כנושאים המרכזיים שהנחו את הכרעתם האלקטורלית. אם מצרפים לשיקול זה גם את נושא ההתיישבות, שיעורם של הרואים נושאים אלה כמכריעים מגיע לכשליש. במקום השני עומדים שיקולי דת ומדינה ומתחתיהם נושאי חברה וכלכלה. ואולם אם מחברים את שני הנושאים האחרונים יחדיו, הם "עוקפים" את נושאי הדת והמדינה ומגיעים למקום השני.
- החרדים במדגם מחשיבים ביותר בשיקולי ההצבעה שלהם את הנושא דת ומדינה, וגם אצל החרד"לים/תורניים זהו הנושא השכיח בהשפעתו. בקרב קבוצת הליבה הדתית-לאומית יש עדיפות לנושאי חוץ וביטחון והתיישבות וכמעט שוויון בין נושאי דת ומדינה לנושאי חברה וכלכלה. אצל המגדירים את עצמם ימין נושאי חוץ וביטחון והתיישבות לוקחים את הבכורה ולאחריהם נושאי דת ומדינה. בימין המתון ביטחון והתיישבות הם במקום הראשון ומיד לאחריהם חברה וכלכלה. במרכז ובשמאל יש משקל רב ביותר לנושאי חברה וכלכלה. קבוצת הגיל הצעירה ביותר היא המדגישה ביותר את נושא דת ומדינה. התושבים ביו"ש נוטים יותר מאחרים להחשיב את עמדת המפלגה כנושא ההתיישבות כעיקרית בשיקוליהם.
- רוב מכריע במדגם צידדו בהתלהבות בחשיבותן של מפלגות דתיות. לא נמצאו הבדלים תוך-מגוריים משמעותיים בעניין זה.
- רוב הנשאלים התנגדו להיגד שחבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר גם על חשבון הדאגה למגזרים אחרים. עם זאת שלישי, בעיקר מקרב החרדים והחרד"לים/תורניים ומקרב מצביעי המפלגות החרדיות, הסכימו עם הטיה מגזרית זו.

פרק 7

חול, חלון וחילוניות: ערוצי התקשורת של המגזר הדתי-לאומי עם החילוניות¹⁴⁹

נושא מרכזי בדיונים הסוציולוגיים והתרבותיים על המחנה הדתי-לאומי וגם בשיח בתוכו הוא היחס אל חיי החול. סוגיית היחס אל החול היא, בהגדרה רחבה, עיסוק בהתייחסות אל מה שמחוץ לעשייה הדתית המובהקת. במובן הזה הדיון בחול הוא למעשה דיון גם בחלון – בשאלה של תקשורת ומגעים מסוגים שונים בין מגזרים בחברה הישראלית. העיסוק בסוגיית ה"חלון" בהקשר של המגזר הדתי-לאומי מעלה את השאלות הבאות:

שאלת החשיפה. האם יש נכונות במחנה הדתי-לאומי לפתוח חלון החוצה או שמא הנטייה הרווחת היא להקטין את החשיפה ולהסתגר בתוך התרבות הפנימית-מסורתית? ומה גודל החלון שאנשי מחנה זה נכונים לפתוח?

שאלת ההשפעה. בד בבד עם החשיפה, נשאלת השאלה עד כמה מעוניין המחנה הדתי-לאומי בערוץ ההפוך – העצמת הפן היהודי-דתי במרחב הציבורי הכללי – ובאילו אופנים יש לו עניין להשפיע?

מנקודת המבט התקשורתית אלו שני עבריו של אותו חלון: הראשון משקף את החשיפה אל ה"חוץ", והשני משקף את השאיפה להפיץ את העולם התרבותי הפנימי החוצה. לאור זאת מנותחים בפרק זה ממצאי הסקר בעיקר בנוגע ליחס לתרבות הפנאי, לצריכת תקשורת ולשאלת מקומם של לימודי חול במערכת החינוך, וגם ממצאים הנוגעים ביחסם של דתיים-לאומיים להחזרה בתשובה וללימודי יהדות של חילונים.

לפרק שלושה חלקים: החלק הראשון עניינו ניתוח של פריטי הסקר הנוגעים לעמדות ולהתנהגות של המחנה הדתי-לאומי בהקשר של צריכת תרבות הפנאי ותקשורת כללית. בחלק השני עובר הדיון משאלה של חול בשעות הפנאי לשאלה של חול בתוך מסגרת פורמלית מרכזית – מערכת החינוך – ולשאלת מקומם של מקצועות החול בתוך מסגרת זו. בחלק השלישי והאחרון אנו עוברים משאלת החשיפה אל החילוניות לשאלת ההשפעה על החילוניות, בעזרת הפריטים העוסקים בהגברת הזהות היהודית אצל חילונים.

חשיפה לתקשורת ולתרבות פנאי

משימה גדולה, כבדה ואחראית נטלת על עצמך בעיסוק כה נרחב בנושא טעון ומורכב "תרבות הפנאי" [...] הנושא חדש יחסית. [...] ההדרכה כאן קשה, כי השדה אינו אחיד. יש בו פרחים נהדרים, אך גם קוצים ועשבים שוטים.¹⁵⁰

149 פרק זה מתבסס על עבודתו של גלעד בארי. הפרק ידון בשאלות: 23, 24, 26.2, 26.4, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 35 בשאלון הסקר (ראו נספח 1).

150 הרב יעקב אריאל, מבכירי רבני המגזר הדתי-לאומי, במכתב ברכה המצורף לספר של הרב דוד נתנו העוסק בתרבות הפנאי. ראו נתנו, 2012: 7.

בחלק זה תידון שאלת החשיפה של המחנה הדתי-לאומי לתקשורת ולתרבות פנאי, בעיקר מהסוג שצורך הציבור החילוני. מכאן נגזרות הדילמות שחשיפה זו מעוררת מנקודת המבט הדתי-לאומית, מבחינה תוכנית וויזואלית ומבחינת האנשים הפועלים במרחב זה ומזוהים אתו. תחילה מוצגים דפוסי הצריכה ברמה הכלל-מגזרית ולאחריהם פילוח על פי הבחנות פנים-מגזוריות. כמו כן נבחנים הקשרים בין פריטים אלה לפריטים אחרים בסקר (כמו הערכה של ערכיות הציבור החילוני וה"יחס לאחר"), המדגימים את החשיבות של סוגיית החשיפה כחלק מעיצוב העמדות הרחב יותר של המחנה הדתי-לאומי.

את הפריטים בסקר הנוגעים בדפוסי החשיפה ניתן לחלק לשני סוגים: הסוג הראשון עניינו בחשיפה לאמצעי תקשורת – רדיו, עיתון, טלוויזיה ואינטרנט; הסוג השני עניינו חשיפה לעיסוקי פנאי – הליכה לקולנוע, קריאת ספרות חול ונסיעה לחו"ל. נתחיל בנייתוח דפוסי החשיפה לתקשורת, המוצגים בלוח שלהלן:

לוח 7.1: חשיפה לתקשורת (% לפי אמצעי תקשורת)¹⁵¹

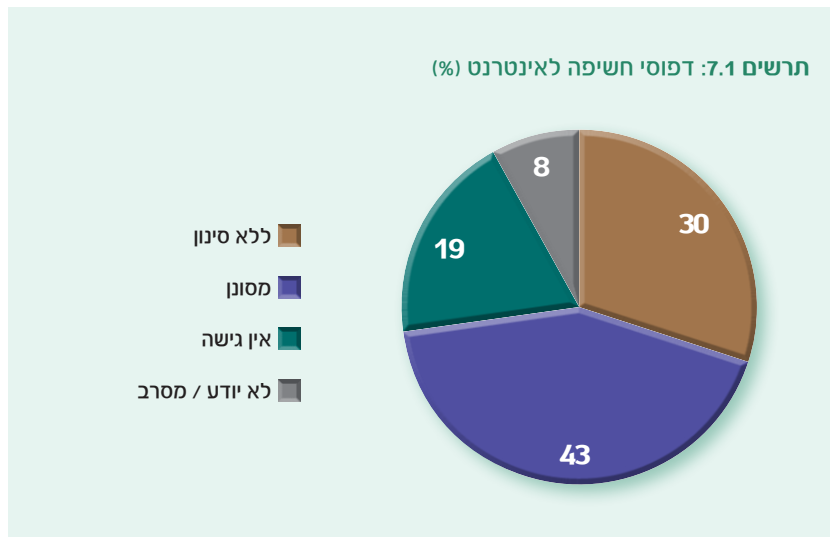
תחנות רדיו	עיתון	טלוויזיה	אינטרנט
גלגלצ	ידעות אחרונות	חדשות	אין אינטרנט בבית
גלי צה"ל	ישראל היום	אין מכשיר טלוויזיה בבית	רמת מיגון גבוהה
רשת ב	לא קורא עיתונים בסוף השבוע	ריאליטי	רמת מיגון בינונית
לא מאזין לרדיו כלל	אחר	סרטים	רמת מיגון נמוכה
רשת ג	מקור ראשון	תכניות בידור	כלל לא מוגן / לא מסונן
קול ברמה	מעריב	תכניות אקטואליה	לא יודע / מסרב
רדיו קול-חי	בשבע	סדרות	
תחנות מקומיות (קול הדרום, רדיו חיפה וכדומה)	יתד נאמן	אחר	
גלי ישראל	המשפחה	תעודה	
לא יודע / מסרב	לא יודע / מסרב	דרמה	
רשת א	הארץ	מוזיקה	
קול המוזיקה	המבשר	תכניות לילדים	

151 כיוון שלשאלים ניתנה אפשרות לציין בשאלות הרדיו, העיתון והטלוויזיה יותר מפריט אחד בכל מדיום, הנתונים אינם מסתכמים ב-100%.

כדי לפרש את הנתונים שהוצגו בלוח שלעיל אנו מציעים כאן עיקרון מארגן, הבנוי על ההנחה שאת היחס לתקשורת ולתרבות של המחנה הדתי-לאומי אפשר לסווג לשלושה דפוסים עיקריים:

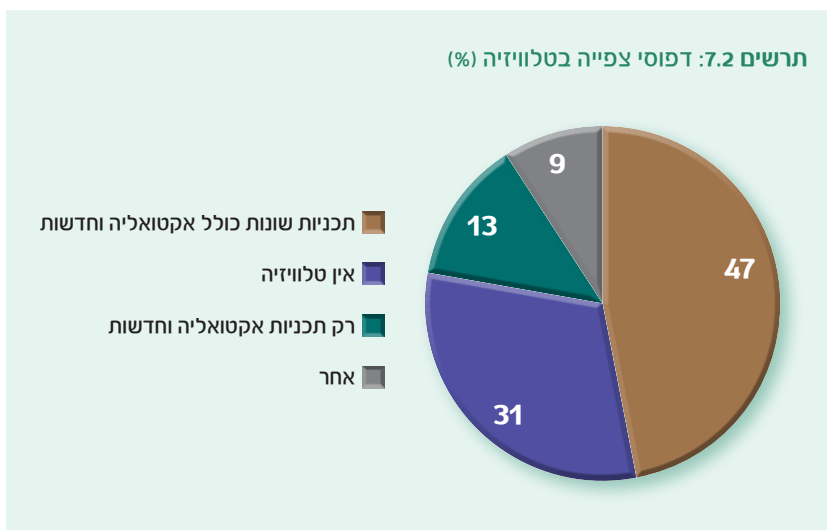
1. **דפוס ההימנעות.** בחירה שלא לצרוך כלל מאמצעי תקשורת מסוים (אי-החזקת טלוויזיה בבית, היעדר חיבור לאינטרנט וכדומה).
2. **דפוס הסינון.** דפוס ביניים, שבו יש צריכה מאמצעי תקשורת מסוים, אך זו נעשית באופן בררני (צפייה רק בסוגים מסוימים של תכניות טלוויזיה, חיבור לאינטרנט בעל שירותי סינון, חשיפה למדיה מגזרית בלבד וכדומה).
3. **דפוס החשיפה ללא סינון.** בחירה לצרוך ללא הגבלה מאמצעי תקשורת אחד או יותר (צפייה בכל סוגי התכניות בטלוויזיה, חיבור לאינטרנט ללא סינון וכדומה).

תחילה מוצגים דפוסי השימוש באינטרנט. נתוני החשיפה לאינטרנט קובצו כך שכל סוגי הסינון הוכנסו תחת קטגוריה אחת. התקבלה ההתפלגות המתוארת בתרשים 7.1.

אשר לעצם השימוש באינטרנט, השיעור המצרפי של המשתמשים באינטרנט ללא סינון והמשתמשים בו עם סינון מגיע ל-73%, שיעור שימוש נמוך משמעותית שנמצא בקרב האוכלוסייה הישראלית הכללית מעל גיל 20 (84%) וגבוה בהרבה מזה שנמצא באוכלוסייה החרדית (37.5%)¹⁵². יש להביא בחשבון שבקרב החילונים דיווחו רק כרבע

על שימוש באינטרנט מסונן, ואילו בקרב אנשי המחנה הדתי-לאומי השכיח (43%) הוא אינטרנט מסונן בדרגות שונות.¹⁵³ במילים אחרות, עצם השימוש של המחנה הדתי-לאומי באינטרנט נמוך במידה ידועה מזה של הציבור הכללי וגבוה בהרבה מהמקובל במחנה החרדי, אך הוא זהיר בהרבה מהשימוש שעושה במדיום זה הציבור החילוני. אשר לטלוויזיה, כפי שאפשר ללמוד מתרשים 7.2 המחנה הדתי-לאומי נחלק בין כשליש שלדבריהם כלל אין להם טלוויזיה לבין השאר, שמהם הרוב (47%) רואים תכניות מסוגים שונים והמיעוט (13%) צופים רק בתכניות אקטואליה וחדשות.

גם כאן ניטיב לפרש את הנתונים שאספנו אם נשים לנגד עינינו את נתוני החשיפה לטלוויזיה באוכלוסיות אחרות: ראשית, עצם ההחזקה במכשיר טלוויזיה – רק 12% מכלל האוכלוסייה בישראל מדווחים שאינם מחזיקים בטלוויזיה, כלומר שיעור נמוך בהרבה מבקבוצת המדגם שלנו (31%).¹⁵⁴ שנית, ובאותו כיוון, בקרב כלל האוכלוסייה הצפייה היא ככל הנראה "מסוננת" פחות. כך למשל, מסקר "דיאלוג", שנערך עבור משרד המשפטים בשנת 2011,¹⁵⁵ עולה ש-56% מהאוכלוסייה הכללית דיווחו שצפו בתכניות ריאליטי, לעומת 21% בלבד במדגם שלנו (ראו לוח 7.1 לעיל). אם כן, טלוויזיה ואינטרנט הם אמצעי תקשורת שהמחנה הדתי-לאומי מגלה זהירות ביחס אליהם, אבל אינו מתנזר מהם.

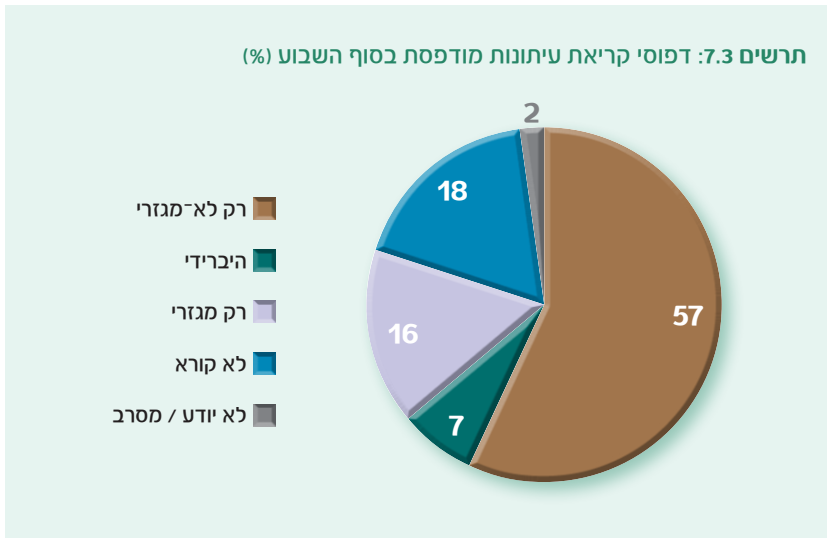
153 למ"ס, 2010.א.

154 למ"ס, 2013, לוח 5.33.

155 משרד המשפטים, 2011.

מה באשר לעיתונות המודפסת? המרואיינים נשאלו בסקר אילו עיתונים הם קוראים בסוף השבוע, אם בכלל. כדי לנתח את התשובות בשלב ראשון סיווגנו את העיתונים למגזריים ולא-מגזריים.¹⁵⁶ בשלב שני קובצו המרואיינים לארבע קטגוריות: כלל אינם קוראים עיתון, קוראים רק עיתונים לא-מגזריים, קוראים רק עיתונים מגזריים וקוראים "היברידים", שדיווחו כי הם קוראים עיתונים משני הסוגים. ההתפלגות לפי חלוקה זו מוצגת בתרשים 7.3.

הנתונים מלמדים שרוב גדול (80%) מהמחנה הדתי-לאומי קורא עיתון כלשהו בסוף השבוע. נתון זה גבוה בהרבה מהנתון בשאר האוכלוסייה, העומד על 63.63%¹⁵⁷ מבחינת אופי העיתונות הנקראת עולה שרוב המחנה (57%) קורא אך ורק עיתונות לא-מגזרית, והיתר נחלקים בין קבוצה ניכרת של הקוראים עיתונות מגזרית בלבד (16%) ובין קבוצה קטנה של הקוראים עיתונות מגזרית ולא מגזרית ("היברידית"; 7% בלבד).¹⁵⁸

156 העיתונים בשבע, מקור ראשון, יתד נאמן, המשפחה, המבשר, הפלס סווגו כעיתונים מגזריים; העיתונים מעריב, ידיעות אחרונות, הארץ, ישראל היום סווגו כעיתונים לא מגזריים.

157 סקר TGI לשנת 2013, בתוך כץ, 2014.

158 בכל הנוגע לנתוני הצריכה של עיתונות מגזרית ו"היברידית" ראוי לציין כי קטגוריית ה"אחר" איננה זניחה ומתייחסת ל-12.4% מהמדגם. לא מן הנמנע שקטגוריה זו כוללת את עלוני השבת, הרווחים במגזר הדתי-לאומי, וככזו הייתה יכולה להגדיל את נתח הקוראים המגזריים או ה"היברידים". עם זאת, כיוון שאין לנו ודאות בכך, קטגוריית ה"אחר" הושמטה בניחות.

העיתונות היא אפוא דוגמה מעניינת מאחר שהיא ערוץ תקשורת שהמחנה הדתי-לאומי מפגין רמה גבוהה של חשיפה אליו, ככל הנראה גבוהה אף יותר ממקבילו החילוני.¹⁵⁹ עם זאת גם כאן נתח לא מבוטל מהחשיפה מתבצע באמצעות כלי התקשורת המגזריים, שיוצרים סינון מובנה של תוכן. נוסף על כך, מיעוטם של הקוראים ה"היברידיים" מלמד שהפרדה הסוציולוגית בין מי שקוראים עיתונות מגזרית לבין מי שקוראים עיתונות לא-מגזרית היא יחסית חזקה, ללא קבוצת ביניים משמעותית בין שתי האפשרויות.

מצריכת תקשורת נעבור לתחום תרבות הפנאי. בתחום זה כלולים בסקר שלושה פריטים: צפייה בסרט בקולנוע, יחס לנסיעה לחו"ל וקריאת ספרות חול. כדי להקל את פרשנות הנתונים בכל השאלות קובצו הקטגוריות החיוביות והשליליות לשתי קטגוריות בלבד, אחת חיובית ואחת שלילית.

מנתוני הצפייה בקולנוע עולה שהמחנה הדתי-לאומי חצוי מבחינת דפוסי ההליכה לקולנוע – 48% מהם הלכו לפחות פעם אחת בשנה האחרונה לקולנוע לעומת 52% שכלל לא הלכו. אמנם שיעור ההולכים לקולנוע נמוך משיעורם באוכלוסייה החילונית (64% מהחילונים), אך גבוה לאין שיעור משיעורם המדווח בציבור החרדי (4% בלבד).¹⁶⁰ מבחינת הפרשנות הניתנת לכך, מכיוון שהליכה לקולנוע מושפעת גם ממשתנים נוספים (כגון מצב כלכלי, מספר ילדים ומקום מגורים) אין לנו אפשרות להסיק מנתון זה מסקנה ברורה בדבר המוכנות לחשיפה, אך לכל הפחות אין כאן ממצא העשוי לערער על מוסכמות בעניין דפוסי הביולוי של הציבור שבו אנו דנים.

ומה בקשר לנסיעה לחו"ל? המשתתפים נשאלו: "אילו הייתה לך אפשרות, כמו זמן פנוי וכסף פנוי, האם היית יוצא לחופשה בחו"ל?"¹⁶¹ מהתשובות עולה כי רוב גדול מקבוצת המדגם (72%) הביעו עניין עקרוני בנסיעה לחו"ל לחופשה. מלבד רכיב הביולוי שבנסיעה כזאת, בהקשר של "סוגיית החלון" מוצע לפרש את היחס לנסיעה לחו"ל כמוכנות להיחשף לאוניברסלי, למגוון אופני חיים ואנשים, הנמצאים מחוץ להקשר הפרטיקולרי, הישראלי-יהודי.

השאלה האחרונה בתחום תרבות הפנאי נוגעת לקריאת ספרות שאיננה ספרות קודש. מהתשובות עולה כי שלושה רבעים מקבוצת המדגם קוראים ספרות כזאת. שיעור זה גבוה משהו משיעורם בציבור החילוני (70%).¹⁶² בדומה לנתונים הנוגעים לעיתונות

159 עם זאת יש להיזהר בפרשנות: ייתכן שהסיבה לצריכה הגבוהה אינה בהכרח היעדר רתיעה גורף מחשיפה לעיתונות, אלא סיבה פרוזאית יותר – אורח החיים הדתי, המרכז את הפנאי בשבת, מתיר קריאה במדיה כתובה בסוף השבוע ואוסר שימוש במדיה אחרת. נתון התומך בכך הוא זה שלפיו במהלך השבוע החשיפה לעיתונים של דתיים נמוכה במעט מזו של חילונים (למ"ס, 2013א, לוח 7.13).

160 ש.ם.

161 ברקע הסוגיה יש לציין כי מתקיים דיון הלכתי בשאלה אם מותר לצאת מן הארץ. ראו למשל דייכובסקי, 2000. מעבר לרובד ההלכתי, הדיון מכיל בתוכו גם היבטים ערכיים-תרבותיים. ראו למשל דבריו של הרב ישראל רוזן, מרבני המגזר הדתי-לאומי, בסיכומו למאמר בנושא: "אי-אפשר שלא לסיים את דברינו בתוכחה נמרצת כלפי תרבות טיולי חו"ל, המתגלגלת לתרבות חו"ל, לרעייה בשדות זרים ולשאיבת השקפות וארחות חיים מבני נכר, מזרח ומערב כאחת. אפי' לפי דברינו המחודשים שאין בטיול קצר ומאורגן מראש לפרטיו משום 'איסור יציאה מהארץ' – פשיטא שלא 'מידת חסידות' שנו כאן" (רוזן, 2000: 411).

162 למ"ס, 2013א, לוח 7.13.

המודפסת בתחום התקשורת ניכרת אפוא בקרב המחנה הדתי-לאומי נטייה לצריכה של ספרות אפילו מעט חזקה יותר מזו של הציבור החילוני.

סיכום ביניים – דפוסי חשיפה כלל-מגזריים

ממבט כולל בתחום החשיפה לתקשורת ותרבות פנאי עולים הדפוסים שלהלן:

1. היקף החשיפה לאמצעי התקשורת: בדרך כלל המחנה הדתי-לאומי קרוב יותר לציבור החילוני מאשר לציבור החרדי.
2. מדיה ויזואלית במובהק (קולנוע וטלוויזיה): החשיפה של המחנה הדתי-לאומי נמוכה ובררנית יותר מזו של הציבור החילוני. ניתן לשער כי הסיבה כפולה: ראשית, יש הסתברות גבוהה יותר לתכנים בעייתיים מנקודת המבט הדתית בד בבד עם היכולת הפחותה לסנן תכנים אלה באמצעי התקשורת הללו; שנית, הזמן הפוטנציאלי שיש לציבור הדתי לשימוש באמצעי תקשורת אלו מועט יותר – הם אינם נגישים עבורו בשבת.
3. הציבור הדתי צורך יותר מכלל הציבור אמצעי תקשורת כתובים (עיתונות מודפסת וספרים).
4. דפוס החשיפה: הדפוס השכיח הוא שימוש שמסנן את התכנים בהתאם להעדפות המחנה הדתי-לאומי. סינון זה נעשה הן באמצעים טכנולוגיים (אינטרנט) והן באמצעות פנייה לערוצי תקשורת מגזריים (קריאת עיתונות מגזרית).
5. אמנם הציבור הדתי-לאומי חשוף לתוכני התקשורת שצורך הציבור החילוני, אך יש לשער כי השימוש המוגבר בסינון לא רק שמונע חשיפה לתכנים בעייתיים מבחינה דתית, אלא גם גורם לגיבושה של תמונת מציאות הקרובה לנקודת המבט המגזרית, שהיא בדרך כלל ימנית-מדינית ושמרנית יותר. בהמשך הפרק נדונות השפעות אפשריות של חשיפה סלקטיבית זו בעזרת בחינה של הקשר בין מידת החשיפה לבין עמדות בנושאים רלוונטיים שהופיעו בסקר.

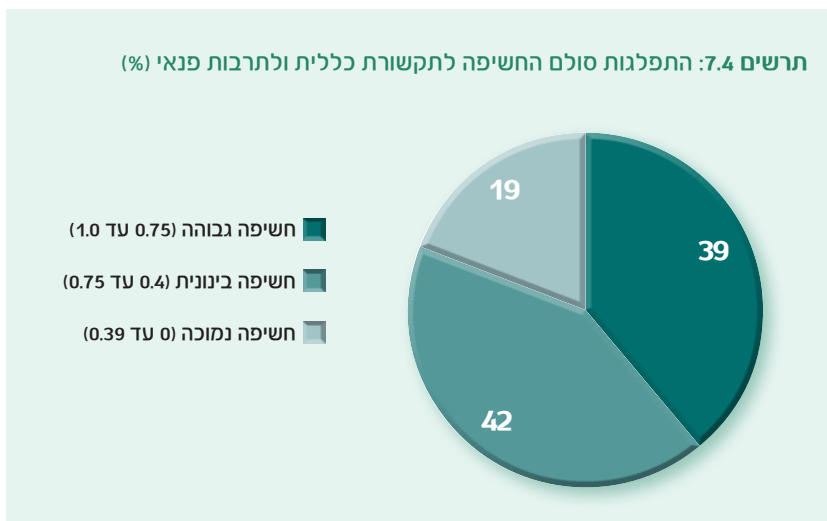
א. הבדלים תוך-מגזריים בדפוסי החשיפה לתקשורת והעדפות הפנאי

אחרי שסרטטנו את תמונת הצריכה של תקשורת ותרבות ברמה כלל-מגזרית נציג להלן את הדפוסים הפנימיים של קבוצות בתוך המחנה הדתי-לאומי. כדי להפוך את הניתוח פשוט ובהיר יותר בנינו סולם חשיפה המתאר את מידת החשיפה של כל פרט לאמצעי תקשורת לא-דתיים על סולם שבין 0 ל-1. הסולם מורכב ממצוץ של שבעת הפריטים שסקרנו בחלק הקודם: חשיפה לרדיו, עיתון, טלוויזיה, אינטרנט, נסיעות לחו"ל, קולנוע וספרות חול. הפריטים חולקו לפי הדרגות השונות של חשיפה (חשיפה מלאה, היברידית [במקרים הרלוונטיים], מסוננת/מגזרית, ללא חשיפה), ועברו סטנדרטיזציה, כך שערכיהם ינועו בין 0 ל-1.¹⁶³ המדר הוא שקלול של כלל פריטי החשיפה, והוא מאפשר

163 כמה הערות בנוגע לאופן החישוב של המדר:

א. הן מי שעשה שימוש בשירותי סינון לאינטרנט, הן מי שצופה רק בתכניות אקטואליה וחדשות והן מי שקרא עיתון מגזרי בלבד או האזין לרדיו מגזרי בלבד קיבל את אותו ציון אמצעי במדר שבנינו (0.5); בין מי שנחשף חשיפה מלאה למדיום הרלוונטי, שציונו 1, ובין מי שאינו צורך כלל מהמדיום, שציונו 0). אף על פי שניתן היה לטעון שמדובר בשני ממדים שונים, הנחת

להציג באופן חסכוני את הקשר בין מידת החשיפה לבין משתנים אחרים.¹⁶⁴ תרשים 7.4 מציג את ההתפלגות ציוני הסולם בחלוקה לשלוש רמות. חלוקת הסולם הכולל לשלוש רמות מתקפת את העולה מניתוח הפריטים היחידים בחלק הקודם: הדפוס השכיח (42%) הוא חשיפה בינונית, והוא מאופיין בשימוש במדיה מסוננת ומגזרית. עם בעלי החשיפה הגבוהה (39%) הם יוצרים רוב גדול (81%) של אנשים המקיימים רמת חשיפה בינונית לפחות לתקשורת ותרבות כלליות. בה בעת יש מיעוט לא מבוטל (19%) הנוקט התנזרות מכלי התקשורת ומעיסוקי הפנאי שנבדקו.

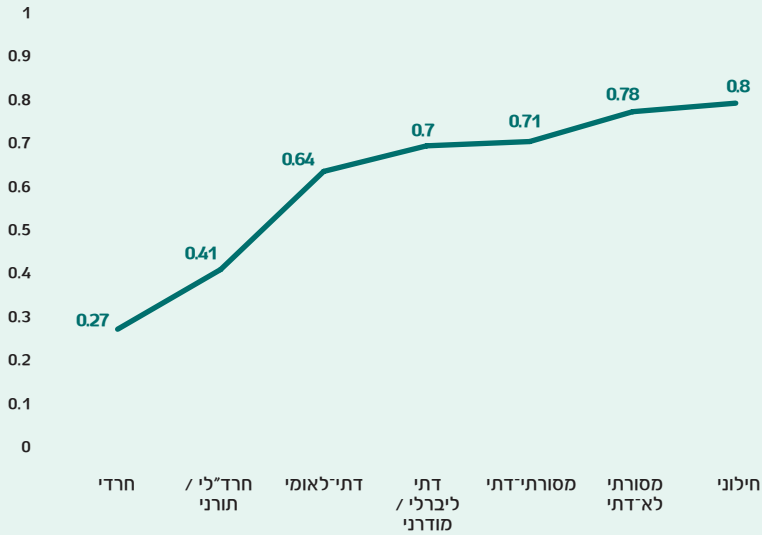

פילחנו את סולם החשיפה לפי הגדרה עצמית דתית. תרשים 7.5 מציג את הממוצע של סולם החשיפה עבור קבוצות ההגדרה העצמית למיניהן. כצפוי, ככל שההגדרה העצמית הדתית מחמירה יותר, מידת החשיפה לתקשורת ותרבות פנאי כלליות יורדת. באופן מדויק יותר אפשר להבחין בשלוש קבוצות עיקריות: (א) אצל החילונים והמסורתיים הלא-דתיים מתקיימת רמת חשיפה גבוהה; (ב) מהמסורתיים-דתיים עד הדתיים-לאומיים מתקיימת מידת חשיפה בינונית; (ג) רמת החשיפה צונחת אצל המגדירים את עצמם חרד-לים/תורניים או חרדים. המגמה מתבהרת אף יותר כאשר בוחנים גם את המשתנה של השכלה תורנית גבוהה, כפי שעולה מתרשים 7.6.

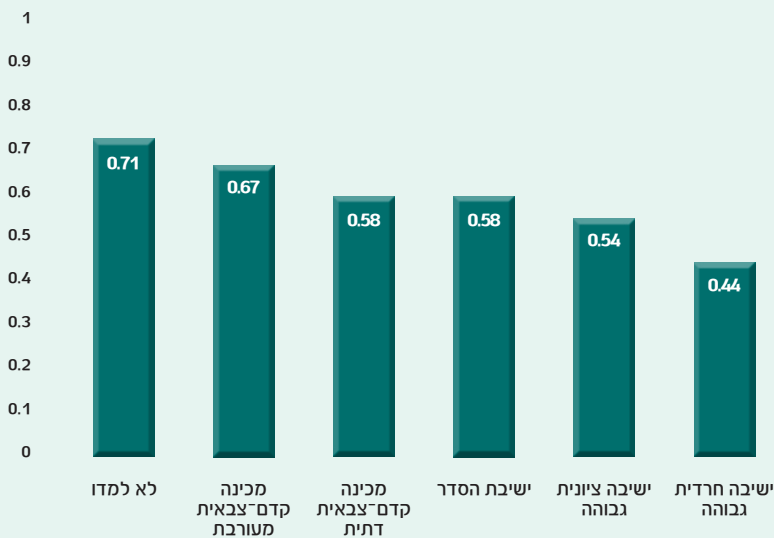
העבודה היא שיש שקילות בין מידת השימוש בסינון בצריכת תקשורת (במדיה כמו אינטרנט וטלוויזיה) לבין צריכת מדיה מגזרית (במדיה כמו עיתונות ורדיו). הנחה זו מבוססת על כך ששני הדפוסים הללו מבטאים, לדעתנו, רצון דומה לחשיפה זהירה לתרבות מערבית-חילונית. ב. במקרים של הליכה לקולנוע, נסיעה לחו"ל וקריאת ספרות שאינה קודש הנחנו שהשאלה העיקרית היא שאלה דיכוטומית של צריכה לעומת אי-צריכה, ולכן הופיעו בהם רק הערכים 0 ו-1; גם מי שדיווח על מוכנות כלשהי לצריכה קיבל את הערך 1, ללא התחשבות במידת האינטנסיביות.

ג. מי שבחר שלא להשיב על אחד מהפריטים בסולם הוצא משקלול הסולם. 164 הסולם הוא בעל רמת עקיבות פנימית גבוהה. במדד המקובל של אלפא קרונברך ציונו הוא 0.7; ממוצע הסולם 0.63; וסטיית התקן היא 0.25.

תרשים 7.5: ממוצעי סולם החשיפה לתקשורת כללית ולתרבות פנאי (%) לפי הגדרה עצמית דתית)

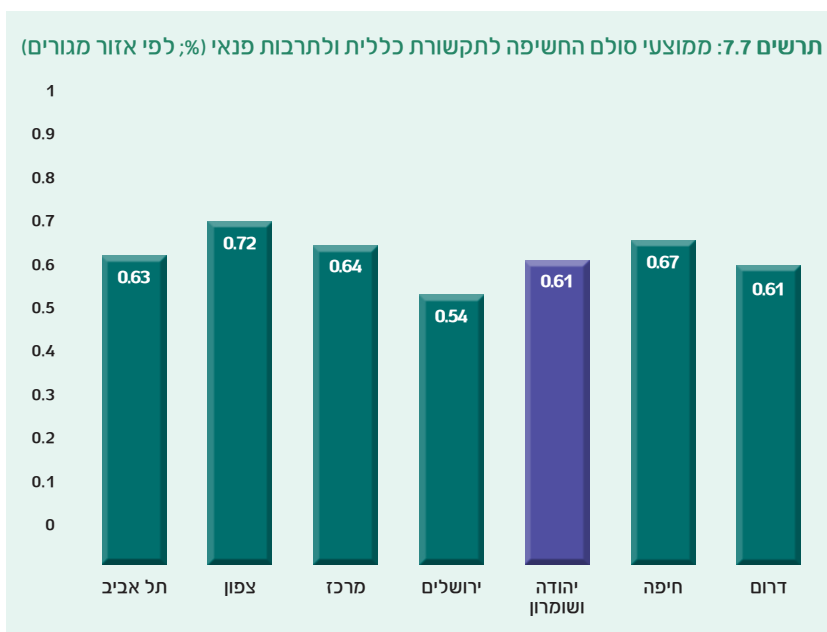

תרשים 7.6: ממוצעי סולם החשיפה לתקשורת כללית ולתרבות פנאי (%) לפי השכלה תורנית)

לפנינו מתאם ברור בין לימודים תורניים וסוגם לבין מידת החשיפה לתרבות ותקשורת לא־דתיות: ככל שפרט למד שנים רבות יותר, ובמוסד המשותיך לזרם דתי מחמיר יותר, כך מידת החשיפה שלו קטנה יותר. תת־המגזרים החרדי והחרד"לי/תורני, הנוטים יותר ללכת לשיבות גבוהה, בולטים בבחירתם להסתגר תקשורתית ותרבותית אל מול תוצרי התקשורת ותרבות הפנאי שמאפיינים את המגזר הלא־דתי. אפשר לשער כי קשר זה יסודו במסרים של בעלי הסמכות במוסדות להשכלה תורנית גבוהה, המסתייגים מהתכנים המובעים בערוצי התקשורת.¹⁶⁵

בשנים האחרונות עולה תדיר בשיח הציבורי ההבחנה בין "מדינת ישראל" ל"מדינת תל אביב".¹⁶⁶ הבחנה זו מבוססת על התפיסה שהמרחק האידיאולוגי/תודעתי מועצם על ידי היבדלות תקשורתית ומרחק פיזי בעת ובעונה אחת. ענייננו כאן אינו בירור תוקפה האמפירי הכללי של טענה זו אלא מיקודה בהקשר הספציפי של המחנה הדתי-לאומי, המהווה שיעור משמעותי מהדרים ביש"ע. כפי שעולה מתרשים 7.7, אכן אנשי המחנה הדתי-לאומי דרי האזורים תל אביב והמרכז בולטים בפתירותם, לצד מחוז צפון. עם זאת אין כאן ראייה חד־משמעית לקיומה של "מדינת יהודה" ביו"ש; אזור זה אינו בולט בחשיפה גבוהה, אך גם לא בסגירות בולטת. דווקא אזור ירושלים הוא שבולט בהימנעות מחשיפה של תושביו לתרבות ותקשורת לא דתיות.

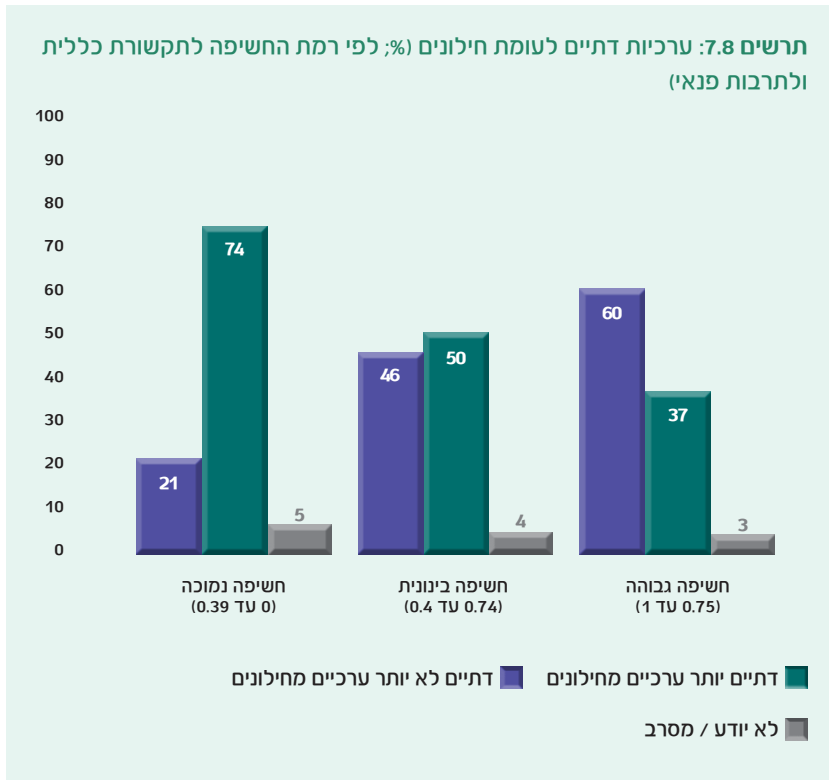

165 ראו למשל את היחס לתקשורת המתבטא בדבריו של הרב אליעזר מלמד, ראש ישיבת ההסדר הר ברכה. בטור שכתב על האפשרות ההיפותטית של תקשורת הנתונה בידי חרדים, הוא מתייחס בסרקזם למה שהוא רואה כחד־צדדיות של התקשורת החילונית (מלמד, 2011). מעניין שלימודים בסוג מסוים של מוסד להשכלה תורנית משפיעים גם על אנשים שסיימו את חוק לימודיהם במוסדות אלה לפני שנים רבות. בצד זאת (מגיתוח של נתונים שאינם מוצגים כאן) אי־אפשר למצוא השפעה חד־משמעית בכיוון ההפוך של לימודים אקדמיים.

166 ראו למשל הרמן ואחרים, 2011: 114-117.

לסיום, נזכיר כמה דפוסים לפי מאפיינים דמוגרפיים נוספים: לא נמצאו הבדלים מובהקים בין נשים לגברים; בני קבוצת הגיל הצעירה (גילאי 18-24) קיבלו בממוצע ציוני חשיפה גבוהים יותר מבני קבוצות הגיל הגבוהות יותר; הוא הדין בבעלי השקפות מרכז-שמאל בהשוואה לבעלי השקפה ימנית.

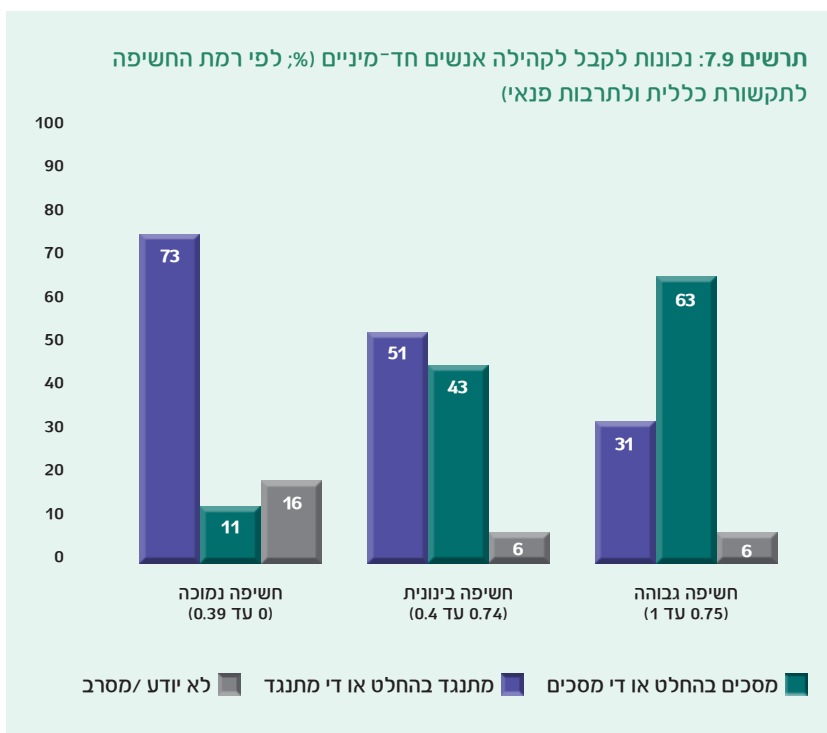
עד כה נדונו דפוסי החשיפה לתרבות ותקשורת בעצמם, או בהתאמה שלהם לממדים סוציו-דמוגרפיים. להלן מוצגים בקצרה הקשרים בין מידת החשיפה לכמה פריטי עמדות נבחרים המופיעים בסקר. באחת השאלות בסקר התבקשו המשתתפים לחוות את מידת הסכמתם עם הטענה ש"דתיים הם אנשים ערכיים יותר מחילונים". בהקשר שלנו מעניין לראות אם יש קשר בין ההערכה הזאת לבין משתנה החשיפה לתוצרי תקשורת ותרבות לא-דתיים. תרשים 7.8 מציג את ממוצע סולם החשיפה עבור מי שהשיבו בכל אחת מ-4 קטגוריות התשובה האפשריות לעניין הערכתה של ערכיות החילונים.

התרשים מורה כי בקרב מי שחשוף ברמה גבוהה לתקשורת הכללית אין רוב לדעה שדתיים הם אנשים ערכיים יותר מחילונים, בניגוד למי שחשוף ברמת חשיפה בינונית ונמוכה.¹⁶⁷ הדעות בנושא מתחלקות כמעט באופן שווה בין המצדדים בטענה (50%) למי שאינם מקבלים אותה (46%). בהמשך לכך אפשר לטעון כי צריכה של ערוצי תקשורת מסוננים או מגזריים בלבד משקפת התרחקות מן השונה. לאור זאת מעניין לבחון את הקשר בין מידת החשיפה לבין היחס לאחר. פריט רלוונטי בהקשר זה הוא השאלה: "האם אתה מסכים או מתנגד לקבל לקהילה שלך אנשים חד-מיניים?" תרשים 7.9 מציג את העמדה כלפי קבלתם של חד-מיניים לקהילה, לפי רמת החשיפה.

גם מתרשים זה עולה כי בקרב מי שחשוף ברמה גבוהה לתקשורת הכללית יש רוב למוכנות לקבל חד-מיניים, בניגוד למי שחשוף ברמה בינונית או נמוכה.

דפוסים דומים, שאינם מדווחים כאן מחמת קוצר היריעה, חוזרים גם בעניין תרומת איברים למי שאיננו יהודי ולמוכנות להקל בגיור. מובן שלכל אחת מהעמדות הללו יכולה להיות סיבה נבדלת הקשורה במקור תורני המורה עליה. עם זאת סביר שיש יחס ערכי שיטתי, חיובי או שלילי, כלפי "אחרים", המשפיע על החשיפה לתקשורת ולעיסוקי הפנאי הנדונים בפרק זה.

167 בניסוח זה ננקטה זהירות בקביעת כיוון הסיבתיות. ייתכן שההערכה הנמוכה כלפי העולם החילוני מובילה להימנעות מצריכת מדיה ותרבות חילונית; אבל לחלופין ייתכן שאי-ההיכרות עם התרבות הזאת מובילה להערכת-חסר שלה.

ב. חול וקודש במערכת החינוך

מטרת החינוך היא להכשיר את האדם לצורתו המתוקנת, שהנקודה המרכזית שבה היא לעשותו טוב וישר [...] וכאשר לתכלית השרשת הקריאה בשם ד' בלב ונפש, ביחיד ובאומה בכללה, דרוש תלמוד קבוע, משחר טל הילדות של האדם, על כן לקח מקום בראש החינוך הישראלי תלמוד תורה, ודווקא תלמוד תורה ולא ידיעות אחרות, שאין מטרתן כי אם להכשיר את האדם למלחמת החיים, ולא לעשותו טוב וישר לפני ד' ואדם.¹⁶⁸

עד כה נדון המפגש עם החילוניות דרך התרבות ותוצרי התקשורת הכללית שאנשי המחנה הדתי-לאומי נחשפים אליהן בשעות הפנאי שלהם. נקודת מגע נוספת ומרכזית עם התרבות החילונית היא מערכת החינוך. הרפוס המרכזי של תקשורת ופנאי הוא כאמור דרך הביניים של "כבדהו וחשדהו". האם בחינת מערכת החינוך תעלה תוצאה דומה? יש פנים לקולא ולחומרא: מצד אחד אפשר לצפות להתנגדות רבה יותר, משום שמדובר בחשיפה אינטנסיבית ובגיל צעיר לתכנים של תרבות שהיא לאו דווקא דתית ולא דווקא יהודית, וככזאת עלולה להיתפס כמאיימת בשלבים מוקדמים של בניית זהות דתית-יהודית. מצד שני מדובר בחשיפה שהיא מבוקרת יותר ואינטלקטואלית יותר, ולכן יש בה כדי להרתיע פחות. נוסף על כך, מקצועות החול ממלאים גם תפקיד של הכנה לרכישת מקצוע, וההשקעה בהם נועדה לאפשר מימוש אישי וכלכלי גבוה יותר.

בסקר הופיעו כמה פריטים שמטרתם לברר את היחס ללימודי החול. בפרק 3, שעניינו היחס לרמוקרטיה, צוינה ההעדפה הברורה של המחנה הדתי-לאומי להגדיל את פרק הזמן המוקדש ללימודי היסטוריה יהודית ואהבת ארץ ישראל על חשבון לימודי האזרחות ונושאים הקשורים ברמוקרטיה. שני הפריטים הראשונים הנדונים בפרק זה עניינם היחס לעצם הרעיון של לימודי חול בבתי הספר הדתיים. שאלנו: "בהנחה שמספר שעות הלימוד בבתי הספר מוגבל, האם בנוסף ללימודי קודש היית רוצה שתכנית הלימודים בחינוך הדתי תכלול גם: (1) השכלה כללית רחבה כמו אמנות, פילוסופיה ו/או ספרות; (2) מקצועות החיוניים לרכישת מקצוע כמו מחשבים, מתמטיקה, אנגלית?". לוח 7.2 מציג את התפלגויות התשובות בכלל המדגם.

לוח 7.2: תמיכה/התנגדות ללימודי חול (%)

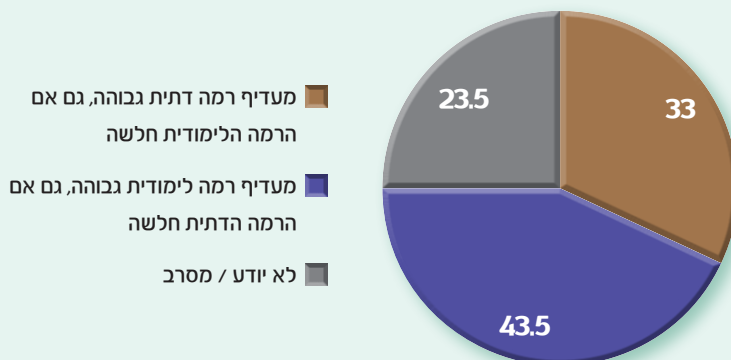
עמדה	נכונות להכללת השכלה כללית רחבה	נכונות להכללת מקצועות חיוניים לרכישת מקצוע
כן	81	94
לא	17	4
לא יודע / מסרב	2	2
סך הכול	100	100

מנתוני הלוח אפשר לזהות קונסנזוס חיובי בעניין עצם החשיבות של לימודי החול הן בנוגע להשכלה כללית והן בנוגע למקצועות המועילים בשוק העבודה. עם זאת בסיס התמיכה בהשכלה כללית קטן במעט (81%) מזה של המקצועות החיוניים לשוק העבודה (94%). הדבר מלמד על הזדהות חזקה יותר עם ההצדקה הפרגמטית ללימודי החול, לעומת ההצדקה ההומניסטית-ליברלית להשכלה כללית.

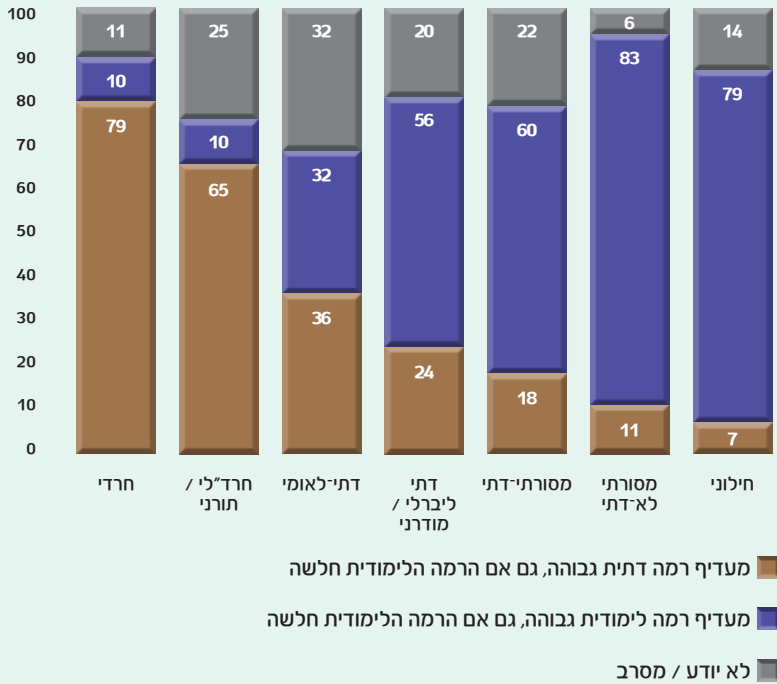
מי הם המסתייגים מהשכלה רחבה כשלעצמה? מפילוח לפי קבוצות משנה עולה שמדובר בעיקר במיעוט גדול מקרב המגדירים את עצמם חרד/לים/תורניים (43%) וברוב מקרב המגדירים את עצמם חרדים (61%). במובן הזה לפנינו נקודה המבחינה בבירור בין המחנה הדתי-לאומי למגזר החרדי. יש כאן גם מובן קונקרטי להתחרדות שקשורה בשיוך לקבוצת המשנה החרד/לית/תורנית: ההערכה הפחותה לערך המיוחס להשכלה רחבה. בשאלות אלו לא נמצאו הבדלים מובהקים לפי מין ונטייה פוליטית. מבחינת גיל נמצא כי קבוצת הגיל המבוגרת ביותר (+55) נוטה לתמוך יותר בהשכלה הומניסטית רחבה. קונסנזוס זה נסדק כאשר הצבנו לפני הנשאלים שאלה קשה יותר – מה יעשו אם יהא עליהם לבחור בין בית ספר בעל רמה דתית גבוהה ורמה לימודית נמוכה לבין בית ספר בעל רמה לימודית גבוהה ורמה דתית נמוכה. בתרשים 7.10 מוצגת התפלגות התשובות לשאלה זו בכלל המדגם.

מהתרשים אפשר להבין ששאלה זו הביאה במבוכה נשאלים לא מעטים – כרבע בחרו להשיב שאינם יודעים או העדיפו תשובות אחרות מאלו שהוצגו להם. עם זאת מתוך אלו שבחרו להתמודד עם הדילמה כפי שהוצגה, השיעור הגבוה יותר (43.5%) מעדיפים בית ספר שרמתו הלימודית גבוהה מזה שמצטיין ברמתו הדתית, ורק 33% מעדיפים בית ספר שרמתו הדתית גבוהה אבל שרמתו הלימודית נמוכה. היחלשות הקונסנזוס בעניין לימודי החול סביב פריט זה מזמינה ניתוח של השאלה לפי קבוצות המשנה.

תרשים 7.10: העדפה לרמה דתית גבוהה או לרמה לימודית גבוהה של בית הספר (%)

תרשים 7.11: העדפה לרמה דתית גבוהה או לרמה לימודית גבוהה של בית הספר (לפי הגדרה עצמית דתית) (%)

ניתן לראות בתרשים 7.11 שההבחנות הבין-קבוצתיות מנבאות היטב את התשובות בעניין ההכרעה הערכית. אצל מי שהגדיר את עצמו חילוני, דתי-ליברלי/מזרחי, מסורתית ולא-דתית יש רוב ניכר להעדפת בית הספר בעל הרמה הלימודית הגבוהה; הדתיים-לאומיים נחלקים באופן כמעט שווה בין המייחסים חשיבות רבה ביותר לרמה הדתית לבין המייחסים חשיבות רבה ביותר לרמה הלימודית. אצל החרד'לים/תורניים והחרדים ההכרעה ברורה – לטובת הרמה הדתית הגבוהה. לא נמצאו בשאלה זו הבדלים מובהקים לפי המשתנים הדמוגרפיים של גיל, מין ועמדה פוליטית.

הפריט האחרון בסדרה זו עניינו שאלת התנייתו של תקצוב מטעם המדינה לבתי ספר חרדיים בקיום לימודי חול במסגרת תכנית הליב"ה. הרוב (58%) התנגדו להתניה כזאת, לעומת רוב (73%), שנמצא במחקרים אחרים של חילונים התומכים בה.¹⁶⁹ לא נמצאו הבדלים מובהקים בעניין זה לפי המשתנים הדמוגרפיים של גיל, מין ועמדה פוליטית. לסיכום שאלת מקומם של לימודי החול בהעדפות המחנה הדתי-לאומי – בסך הכול יש קונסנזוס של תמיכה בעצם הרעיון שיש לתת מקום ללימודי חול בתכנית

169 הרמן ואחרים, 2013: 93. באופן טבעי, מי שהגדירו את עצמם חרדים או חרד'לים/תורניים בקבוצת המדגם נטו להתנגד להתניית תקצוב.

הלימודים, ותמיכה זו היא המבדילה את המחנה הדתי-לאומי מן החרדי. בד בבד אפשר לזהות גישות שונות ביחס ללימודי החול – קבוצת המשנה החרדית והחרד"לית/תורנית מזדהות יותר עם הערך האינסטרומנטלי שבהשכלה כאמצעי לקידום בשוק העבודה, ואילו שאר הציבור הדתי-לאומי מקבל גם את הערך של השכלה כללית הומניסטית.

ג. מחשיפה להשפעה

וכאן מקום להצביע על מה שכל העוסקים במלאכה זו [החזרה בתשובה] חשים: הצינונות הדתית לפלגותיה די חלשה, כמותית, בשטח זה. בוראי לנוכח הישגיה באתגרים רחבים אחרים. ואולי דוקא בשל כך? המשימות הלאומיות אשר הצינונות הדתית פעילה בהן מכלות את כוחה ומקצצות במלאי המוגבל (?) של האנרגיה העומדת לרשותנו.¹⁷⁰

אפשר לומר בזהירות שאת היעד הזה – השפעה על בני הציבור הדתי-לאומי לעסוק בתחום הכי שורשי – גיבוש הזהות היהודית של עם ישראל על פרטיו, את היעד הזה השגנו. יותר ויותר צעירים כאמור פונים ל"הגשמה" בתחום הזה ורואים בו את הייעוד שלהם. עכשיו צריך לסמן את המטרה הבאה.¹⁷¹

שתי המובאות הללו מביאות את הדיון על התקשורת של המחנה הדתי-לאומי עם הציבור החילוני והחילוניות למרחב חדש: הן נותנות זווית ראייה שונה על מידת המוטיבציה (והמימוש) של המחנה הדתי-לאומי להחזרה בתשובה. אם עד כה עסקנו במידה שבה הציבור הדתי-לאומי מוכן לתת מקום לתרבות החילונית בחייו, כאן השאלה היא המידה שבה הוא מעוניין שזהותו תהפוך להיות נחלת הציבור החילוני.

בחברה היהודית בישראל מושקע היום מאמץ בשני עניינים עיקריים בהקשר הזה: הראשון הוא אוסף התרחשויות הקשורות בתנועת ה"התחדשות היהודית" לגוניה, המתאפייני בניסיון לטפח את הרכיב היהודי בזהות הישראלית-יהודית, ובכלל זה בקרב הציבור החילוני. עם זאת אופייה של הזהות שמבקשת תנועה זו לקדם הוא בעיקרו פלורליסטי וליברלי. הוא אינו עולה בהכרח בקנה אחד עם עמדות הזרם המרכזי ביהדות האורתודוקסית ובשל כך מעורר התנגדות במגזר הדתי-לאומי.¹⁷² העניין השני, שבהקשרו צוטטו המובאות שבראשית חלק זה, הוא בכיוון של "החזרה בתשובה" והפעולה של

170 רוזן, 2008.

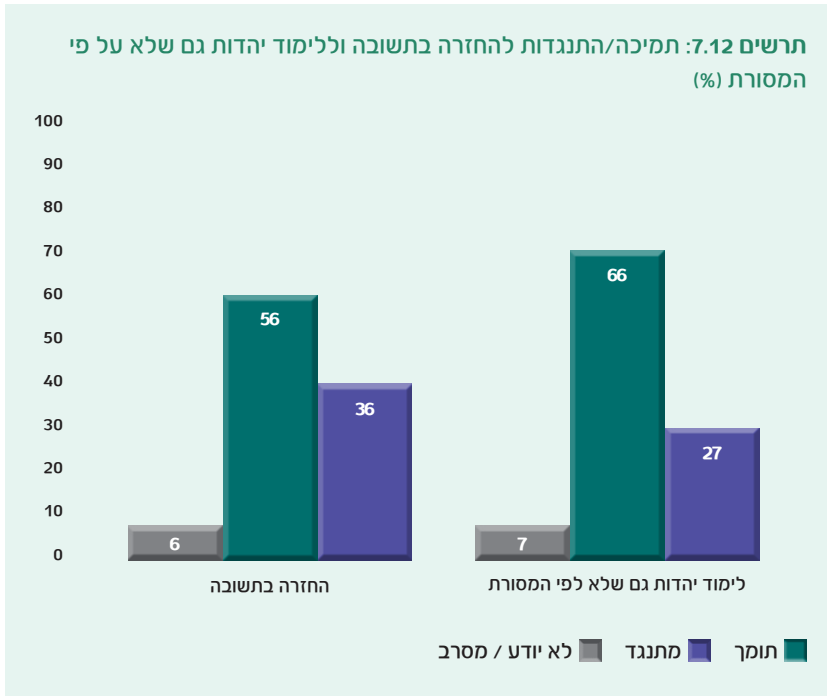
171 בוארון, 2013. המחבר הוא יו"ר ומייסד תנועת מעייני הישועה, תנועה דתית-לאומית להחזרה בתשובה.

172 לסקירה של תופעת ה"רנסנס היהודי" ראו שלג, 2010. דוגמה להסתייגות מתופעה זו ניתן למצוא בדבריו של אביחי בוארון (שצוטט לעיל) בדיון אינטרנטי שלו עם רות קלדרון, אז ראש בית המדרש עלמא, מבתי המדרש המתחדשים:

זו בדיוק הבעיה עם "לומדי טקסטים" למיניהם. ההתרפקות על נכסי צאן תרבותנו, תוך התעלמות מהוראותיהם המחייבות, משררת ציניות בוטה וחוסר יושר. מה הייתה דעתנו על משפטן שאינו מקיים את הוראות החוק? לא, אלוקים לא מעוניינין בשכל האנין שלנו. הוא לא נותן זכות קדימה למי שהבין טוב יותר את החומר הנלמד, אלא למי שהזיע יותר בלימוד. הוא רוצה את הלב שלנו, רוצה שנתרגש ממנו ונתחבר אליו [...] כבר לימדונו חכמים, "היזהרו בכני עניים שמהם תצא תורה". למה דווקא מהם? כי בני עניים לא עסוקים בפוזה של למדנות מעושה, אין להם חליפות מעומלנות והם גם לא מצטלמים טוב. הם אינם מנופחים מחשיבות

גורמים בציבור הדתי והחרדי לשכנע ישראלים חילונים לקבל על עצמם עול תורה ומצוות ולהשתלב בתוך העולם הדתי בגרסתו האורתודוקסית. מאמץ זה מעורר במחנה החילוני התנגדות, שמקורה ברגישות הליברלית לניסיון להשפיע על עמדות של אחרים בעניינים שבאמונה ובכיוון של האחדה.

בסקר הופיעו שני פריטים שיש בהם כדי לשפוך אור על היחס למאמצים כאלה במחנה הדתי-לאומי. בעניין תנועת ה"התחדשות היהודית" התבקשו הנשאלים להביע את עמדתם בנוגע לטענה: "יש לעודד כל יהודי ללמוד יהדות, אפילו אם הלימוד איננו לפי המסורת"; בנוגע להחזרה בתשובה הם התבקשו לחוות את דעתם על ההיגד: "יש לעודד פעולות להחזרה בתשובה של חילונים". להלן התפלגות התשובות בנוגע לכל אחת מהטענות (קטגוריות התמיכה וההתנגדות קובצו גם כאן יחד כדי להקל את הניתוח).

עצמית. מה כן יש להם? יש להם שפלות הרוח מהסוג שהיהדות מכבדת, של פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ובתורה אתה עמל (בוארון וקלדרון, 2006).
הסתייגות זו מעניינת במיוחד לאור העובדה שבוארון עוסק בחיזוק הזהות היהודית, אך באופן מופגן מתנער ממאמצים דומים בעלי אופי פלורליסטי יותר.

בתרשים בולטים שני נתונים: ראשית, ההסכמה ללימודי יהדות, גם אם אינם על פי המסורת, רחבה יותר מההסכמה למאמצי ההחזרה בתשובה. שנית, ולמרות הבחנה זו, עולה שרוב המחנה הדתי-לאומי תומך במאמץ להחזרה בתשובה. כדי לאפיין טוב יותר את העמדות בנושא זה יצרנו משתנה חדש המחלק את הנשאלים לפי 4 האפשרויות של שילוב בין התשובות לשני הפריטים הללו:

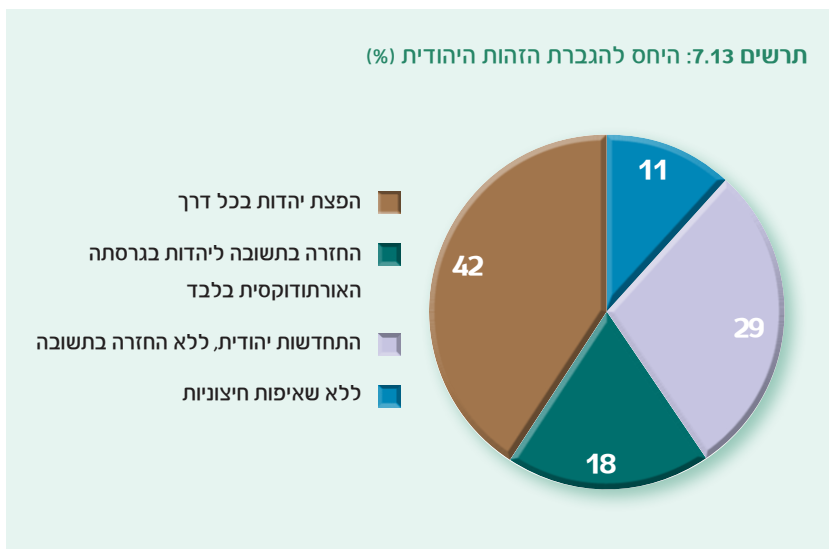
קבוצה א' – ללא שאיפות חיצוניות. המתנגדים הן להחזרה בתשובה והן ללימוד יהדות שלא לפי המסורת. הללו חסרי שאיפות לקרב את החילוני אל הדת.

קבוצה ב' – בעד התחדשות יהודית ונגד החזרה בתשובה. המתנגדים להחזרה בתשובה אך תומכים בלימוד יהדות גם שלא על פי המסורת.

קבוצה ג' – בעד החזרה בתשובה ונגד התחדשות יהודית. התומכים בהחזרה בתשובה אך מתנגדים ללימוד יהדות שלא על פי המסורת. הללו תומכים בחיזוק הזהות היהודית אך רק אם תהא אורתודוקסית.

קבוצה ד' – הפצת יהדות בכל דרך. התומכים הן בהחזרה בתשובה והן בלימוד יהדות גם שלא על פי המסורת.

בתרשים שלהלן מוצגת התפלגות הקבוצות (רק בעניין מי שהשיבו על שתי השאלות).

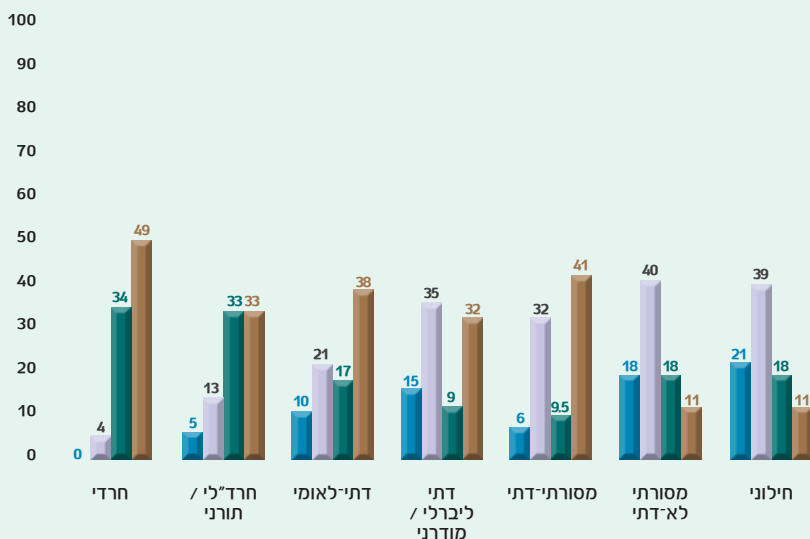
מה אפשר ללמוד מן ההתפלגות שמציג התרשים? ראשית, אם מצרפים יחד את שלוש הקבוצות התומכות בעידוד הזהות היהודית באחד מן האופנים שהוזכרו (כלומר, להוציא את קבוצת ה"ללא שאיפות חיצוניות"), ניתן לזהות כמעט קונסנזוס (89%) בנוגע לחשיבותה של העצמת הזהות היהודית של חילונים. שנית, אפשר לראות שהדפוס הרווח הוא הדפוס המבקש לעודד את הפצת היהדות בכל דרך (42%), ולאחריו דפוס העמדה התומכת ב"התחדשות יהודית" ללא החזרה בתשובה (29%), העמדה הדוגלת בהחזרה בתשובה בלבד (18%) ולבסוף העמדה הנמנעת משאיפות חיצוניות כלפי המגזר החילוני (11%). תרשים 7.14 מציג את החיתוך בין ארבע קטגוריות היחס להגברת הזהות היהודית לבין קבוצות משנה של המחנה הדתי-לאומי. אפשר לזהות בו ארבע מגמות, מקצתן חדשות ומקצתן מחדרות תובנות שעלו כבר קודם לכן:

1. הקבוצה הראשונה, ללא שאיפות חיצוניות, היא בגודל ניכר רק בקרב החילונים (30%) והמסורתיים הלא-דתיים (22%). בשאר הקבוצות היא קטנה בהרבה (בקרב החרדים היקפה אפס!).
2. גם הקבוצה השנייה, התומכת בהתחדשות יהודית ללא החזרה בתשובה, קטנה ככל שמדובר בקבוצת משנה מחמירה יותר.
3. הקבוצה השלישית, התומכת בהחזרה בתשובה אגב שלילה של התחדשות יהודית, היא בקירוב "תמונת המראה" של הקבוצה השנייה וגולה ככל שמדובר בציבור מחמיר יותר.
4. הקבוצה הרביעית, המעוניינת בחיזוק הזהות היהודית בכל דרך, היא הקטגוריה המובילה ברוב קבוצות המשנה (מלבד הציבור המסורתי לא-דתי, שבו השכיחה היא קטגוריית ההתחדשות היהודית).

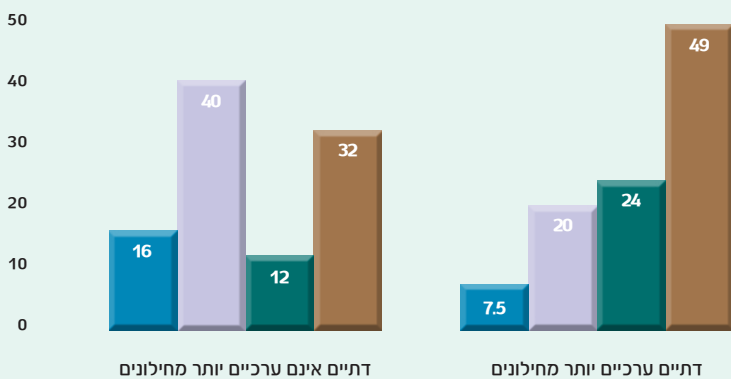
אשר לקשר בין המשתנים הדמוגרפיים של גיל, עמדה פוליטית ומין לבין קטגוריות היחס השונות לחיזוק הזהות היהודית:

1. ההשתייכות לקטגוריית "ללא שאיפות חיצוניות" חזקה יותר בקבוצות הביניים (25-34, 35-54), ופחות בקבוצות הגיל הצעירה ביותר (18-24) והמבוגרת ביותר (55+). נוסף על כך, למי שהגדירו את עצמם שמאל פוליטי הייתה נוכחות חזקה בקטגוריה זו.
2. ההשתייכות לקטגוריית "התחדשות יהודית, ללא החזרה בתשובה" הייתה חזקה בשתי קבוצות הגיל המבוגרות (35-54, 55+) יותר מזו שבשכבות הגיל הצעירות. עמדה זו הייתה פופולרית במיוחד בקרב מי שהשתייכו למרכז הפוליטי.
3. ההשתייכות לקטגוריית "החזרה בתשובה בגרסתה השמרנית בלבד" עומדת בקשר הפוך לגיל – ככל שאנשים צעירים יותר, כך נטו הם יותר להשתייך לקטגוריה זו. קשר ברור נמצא בכל הקשור לעמדה פוליטית – ככל שאנשים הגדירו את עצמם ימניים יותר מבחינה פוליטית, כך הם נטו לשייך את עצמם לקטגוריה זו.
4. ההשתייכות לקטגוריית "יהדות בכל דרך" שכיחה בקרב החרדים, הדתיים-לאומיים (42%) והמסורתיים דתיים (46%). היא זוכה לתמיכה רבה יותר בקרב קבוצות הביניים של הגיל (25-34, 35-54) ובקרב מי שהגדירו את עצמם ימניים מבחינה פוליטית.

תרשים 7.14: היחס להגברת הזהות היהודית (% לפי הגדרה עצמית דתית)

תרשים 7.15: היחס להגברת הזהות היהודית (% לפי "דתיים הם אנשים ערכיים יותר מחילונים")

■ הפצת יהדות בכל דרך ■ החזרה בתשובה ליהדות בגרסתה האורתודוקסית בלבד
■ התחדשות יהודית, ללא החזרה בתשובה ■ ללא שאיפות חיצוניות

את הקשר בין מידת הדתיות לבין הדפוס המועדף לעידוד הזהות היהודית ניתן לקשור למידת ההערכה שרוחשים לאורח החיים החילוני – ככל שרואים את אורח החיים הדתי-אורתודוקסי כעדיף מאורח החיים החילוני, סביר שמידת התמיכה בחיזוק הזהות היהודית בכלל, ובגרסתה האורתודוקסית בפרט, תגדל. כחנזו אפוא את הקשר בין ההשתייכות ל-4 קטגוריות היחס לחיזוק הזהות היהודית לבין מידת ההסכמה עם הטענה ש"דתיים הם אנשים ערכיים יותר מחילונים".

כפי שאפשר לראות מתרשים 7.15, אכן הקטגוריה הבולטת בקרב הסבורים כי אנשים דתיים ערכיים יותר מחילונים היא זו המבקשת את חיזוק היהדות בכל דרך (49%). לעומת זאת בקרב מי שאינם סבורים שדתיים ערכיים יותר מחילונים חזקה במיוחד קבוצת ההתחדשות היהודית (40%).

סיכום

- קבוצת המדגם של הציבור הדתי חשופה לתקשורת בהיקפים הקרובים יותר לציבור החילוני מלציבור החרדי, אך היא מעדיפה בדרך כלל לעשות זאת באמצעות הדפוס של צריכה מגזרית ו/או מסוננת.
- סוג המדיום משפיע על מידת החשיפה אליו. כשמדובר במדיום בעל תכנים בעייתיים יותר, כמו קולנוע או טלוויזיה, מתקיימות רמות נמוכות יותר של חשיפה.
- הסתייגות נמוכה יותר מן החילוניות ניתן לזהות בתחום החינוך, ביחס ללימודי חול. ייתכן שזו קשורה באופייה של החשיפה המבוקרת במסגרת בית הספר הדתי או בחשיבות הפרגמטית-מקצועית.
- בד בבד עם נכונותו של המגזר הדתי-לאומי להיחשף לחול ולחילוניות ניכר רצון עז לא פחות, ואולי אף עז יותר, להשפיע ולחשוף. יש הסכמה רחבה בדבר הצורך לחזק את הזהות היהודית במתחמים דתיים פחות באוכלוסייה היהודית בישראל ו"לקדשם", גם אם יש מחלוקת פנימיות בנוגע לאופן שבו רצוי לקדם מהלכים כאלה.
- הרוב המוחלט של דפוסי החשיפה וההשפעה מנהירים ומונהרים באמצעות החלוקה הפנימית לקבוצות משנה. ככל שהשיוך העצמי הוא לקבוצה ליברלית יותר, כך ניכרת יותר בחירה בצריכת תקשורת ותרבות ובגרסתה המסוננת פחות, הגישה ללימודי חול פרגמטית פחות ונוטה להעדיף לימודי חול על לימודי קודש, ויש תמיכה פחותה בעידוד החזרה בתשובה.

פרק 8

מעמד הנשים¹⁷³

מעמד הנשים הוא נושא ראוי לעיון כאן, ולו על קצה המזלג, משום שהוא אחד הנושאים בשיח הכללי-ישראלי וכך גם בשיח הפנימי במחנה הדתי-לאומי.¹⁷⁴ במחנה זה מתנהל בשנים האחרונות מאבק איתנים בין "שומרי החומות" השמרנים, המנסים לשמור על המתכונת המסורתית שבה נשים מופלות לרעה, לבין מי שסבורים כי יש לפתוח צוהר לרוחות החדשות בעולם הסובב וכי השוואת מעמד הנשים לזה של הגברים אינה מנוגדת לרוח היהדות, כולל זו האורתודוקסית למהדרין. אומר על כך הרב יעקב פילבר:

שתי השקפות עולם מהלכות בעולמנו, האחת כופרת ואחת מאמינה, ה"השקפה המאמינה" מאמינה בבורא עולם שברא בריאה בעלת תעודה וייעוד, ויצר את האדם על פי גורלו להיות איש או אשה, וככזה עליו להיות שותף להשלמת הבריאה, על ידי מלוי החובות שהוטלו עליו על ידי ההשגחה העליונה. אלא שבבחירתם החופשית בחרו רבים מבני אדם לכפור במלכותו של מי שאמר והיה העולם ולטעון "לית דין ולית דיין", ובמקומו להעמיד את האדם כריבון, והוא הקובע לפי חפצו איך ינהל את חייו, גישה שמביאה בסופה לתופעה של "איש הישר בעיניו יעשה" ובלבד שלא יפגע בזולתו.¹⁷⁵

לעומתו מציג הרב יובל שרלו, למשל, גישה שונה באומרו:

השינוי הגדול ביותר שחל במבנה האנושיות הכללית במאה השנים האחרונות הוא השינוי הרמטי במעמדה של האישה. מהבחנה מוחלטת בין איש ובין אישה, וייחוס מעמד נחות לאישה, עבר העולם לעולם שהוא שוויוני יותר וליברלי יותר; מעולם בו הייתה חלוקת תפקידים חד משמעית, ונשים לא נטלו חלק בניהולו, לעולם שחלק בלתי נפרד מהאידיאולוגיה לאורו [כך במקור] הוא חי חותר לקראת צמצום ההבדלים, ובמקומות מסוימים עד לביטולם המוחלט; מעולם בו נשים היו מנועות מלימודים אקדמיים, ולהבדיל בין הקודש ובין החול – מלימודי תורה, לעולם בו מגבלות אלו מוסרות. רוחות אלו באו גם לגבול ישראל. ככל שינוי שחל בעולם נדרשת היהדות להגיב לו ולבחון את דרכה לפניו. אין אנו מתקיימים בעולם סגור, ואין אנו מתעלמים ממה שסובב אותנו. פעמים התגובה היא מלחמה כוללת ברוחות הרעות המנשבות, ושלילה מוחלטת של השינויים כולם; לעתים היא האונה קשובה לחידוש הבא, ואימוצו בצורה

173 פרק זה מתבסס על עבודתה של פרופ' תמר הרמן. הפרק ידון בשאלות: 21.2, 21.4, 25, 26.3 ו-26.5 בשאלון הסקר (ראו נספח 1).

174 "בשני העשורים האחרונים הפך נושא זה לסוגיה מרכזית ומהותית שמחייבת חשיבה מחודשת וכוללת: לימוד תורה, מערך הכוחות בבית, מקומה של האישה בתפילה ובקריאת התורה" (לאו, 2009).

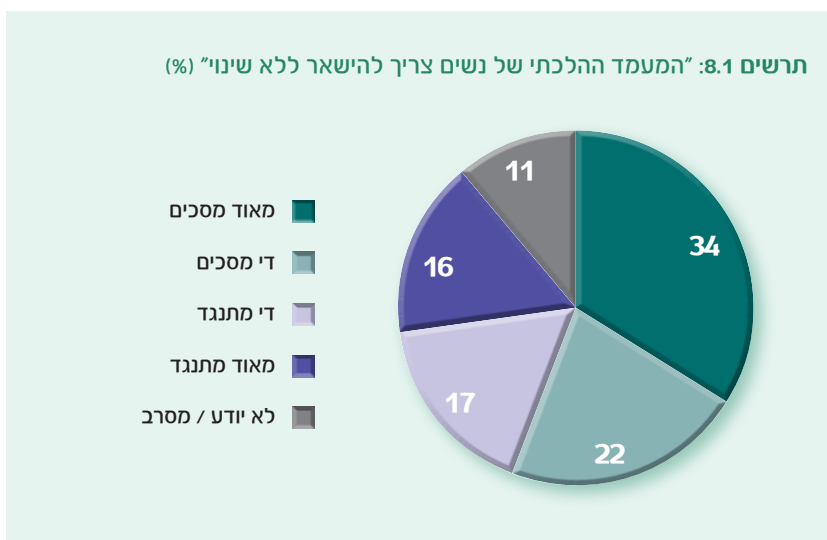
175 לדברי הרב יעקב פילבר, התורה מתנגדת לפמיניזם ורואה בו עבודה זרה (פילבר, 2012).

מיוחדת בתוך כנסת ישראל; לעתים העולם החיצוני מסייע בעד חכמי התורה לחשוף אמיתות פנימיות הקיימות בתורת ישראל מלכתחילה, אלא שנבצר מאתנו לקוראן בשל נאמנות למסורת, ואנו מסייעים בחשיפתן.¹⁷⁶

בסקר זה ניסינו לבדוק באופן אמפירי 4 מהשאלות הרבות שדיון זה מערב: הצורך בשינוי (או אי־שינוי) במעמדן ההלכתי של נשים; חלוקת התפקידים בין גברים לנשים במשפחה; לימודי גמרא של נשים המעוניינות בכך; האפשרות של מינוי נשים לתפקידי דייניות בבתי דין רבניים. כל אחת משאלות אלו רגישה באופן שונה, וכפי שנראה להלן, חילצה מהמרווינים עמדות שונות, כמה מהן לא צפויות ולא תמיד עקיבות.

הצורך בשינוי במעמדן של הנשים

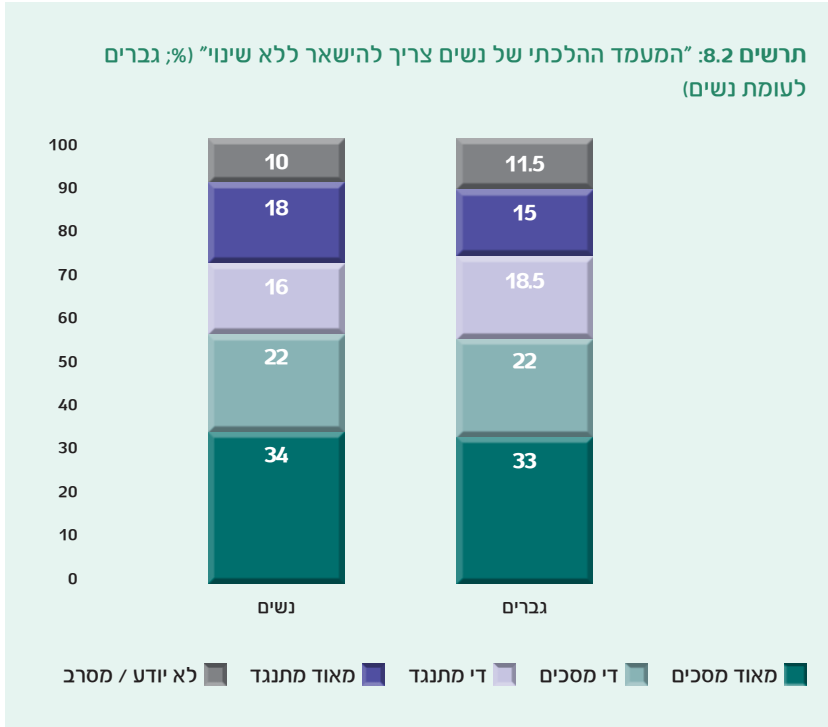
בשאלה הראשונה התבקשו המרווינים להתייחס להיגד "המעמד ההלכתי של נשים צריך להישאר כמו שהוא בלי שינוי". כפי שעולה מתרשים 8.1, הרוב (56%) מסכימים עם הקביעה שאין לשנות מעמד זה (מתוכם השיעור הגבוה יותר, 34%, מסכימים מאוד). יתרה מזו, שיעור המסכימים מאוד לאמירה שיש לשמר את הקיים גדול פי שניים (!) משיעור המתנגדים מאוד לכך.¹⁷⁷

176 שרלו, תשס"ח.

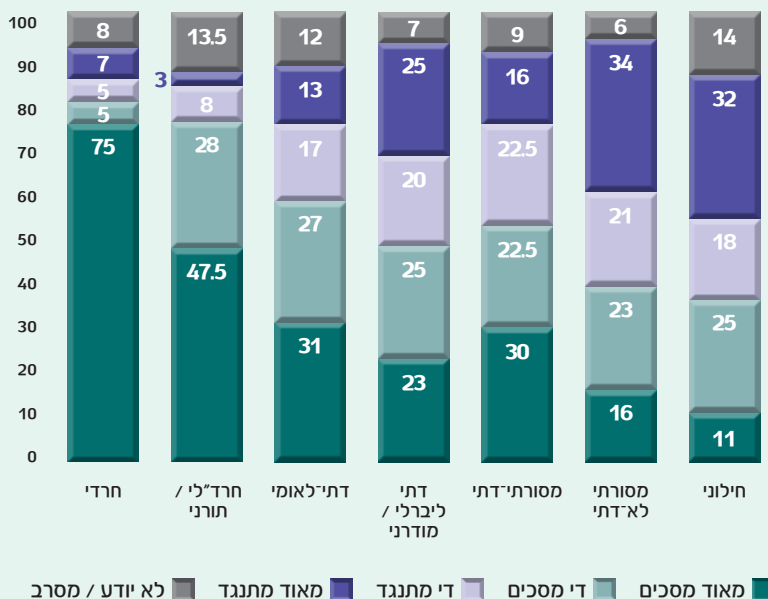
177 סקר "מאגר מוחות" מצא כי רוב מוחלט מבעלי הדעה (83%) מתנגדים לשוויון מלא בין גברים לנשים בחלוקת התפקידים הדתיים במשפחה, כגון קידוש ובציעת החלה ("מאגר מוחות", 2010).

בניגוד לתחושת הבטן או לציפיות, לא נמצא הכרל בשאלה זו בין עמדות המרואיינות לעמדות המרואיינים. ההתפלגות בעד שינוי המעמד ההלכתי ונגדו הייתה שווה בקרב הגברים והנשים, ולא זו בלבד אלא שגם עוצמת העמדות לא הייתה שונה. במילים אחרות, מין הנשאלים לא נמצא כמשתנה משפיע.

מכאן עברנו לבדוק את הקשר (או היעדרו) בין העמדה בשאלה זו להגדרה העצמית הדתית. בעניין זה נמצא קשר חזק ובכיוון הצפוי: עמדה דתית מחמירה יותר הולכת יד ביד עם התנגדות רבה יותר לשינוי מעמדן ההלכתי של נשים (החריג היחיד הוא קבוצת המסורתיים-דתיים, המתגלים שוב כגמישים פחות ושמרנים יותר מן הקבוצה הליברלית-מודרנית, שהיא לכאורה דתית יותר). רוב ברור של החרדים (80%) תומכים בהשאת המצב ההלכתי הקיים על כנו וכך גם רוב של החרד"לים/תורניים (75.5%). גם בקבוצת הליבה הדתית-לאומית והמסורתיים-דתיים יש רוב לשימור הקיים (58% ו-52.5%, בהתאמה), אך הוא קטן יותר מזה שבשתי הקבוצות הקודמות. בקרב הליברלים/מודרנים יש כמעט שוויון בין התומכים בשינוי למתנגדים לו (45% תומכים לעומת 48% מתנגדים). בקרב המסורתיים-הלא-דתיים מיעוט, אם כי לא מבוטל (39%), בעד השאת המצב על כנו, ואילו השיעור הגבוה יותר (45%) תומכים בשינוי. בקרב החילונים רק 36% מצדדים בשמירה על הקיים, ו-50% תומכים בשינוי מעמדן ההלכתי של נשים.

תרשים 8.3: "המעמד ההלכתי של נשים צריך להישאר ללא שינוי" (% לפי הגדרה עצמית דתית)

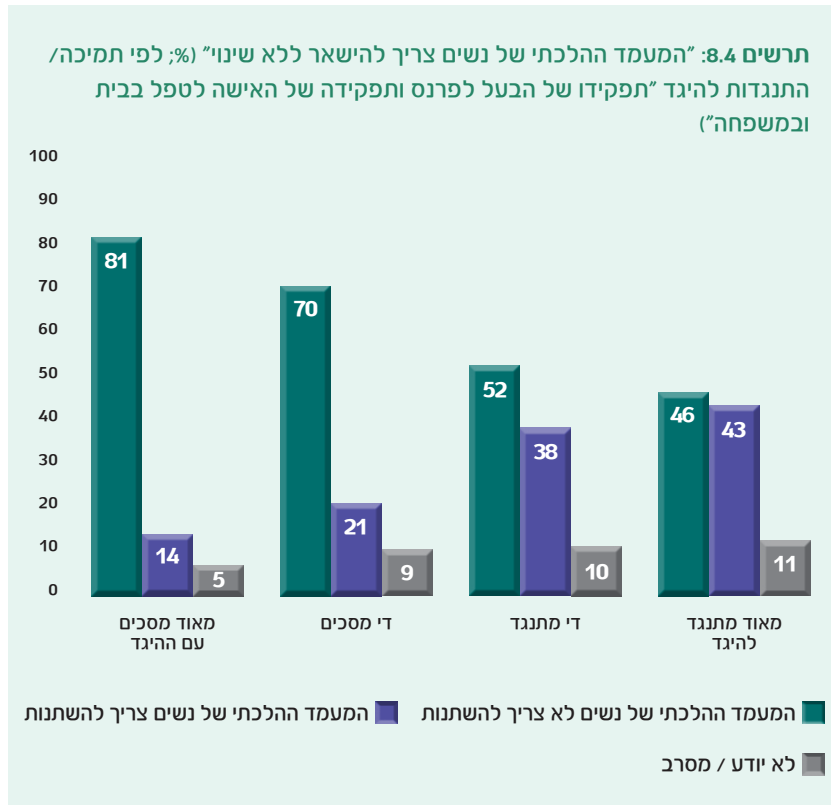

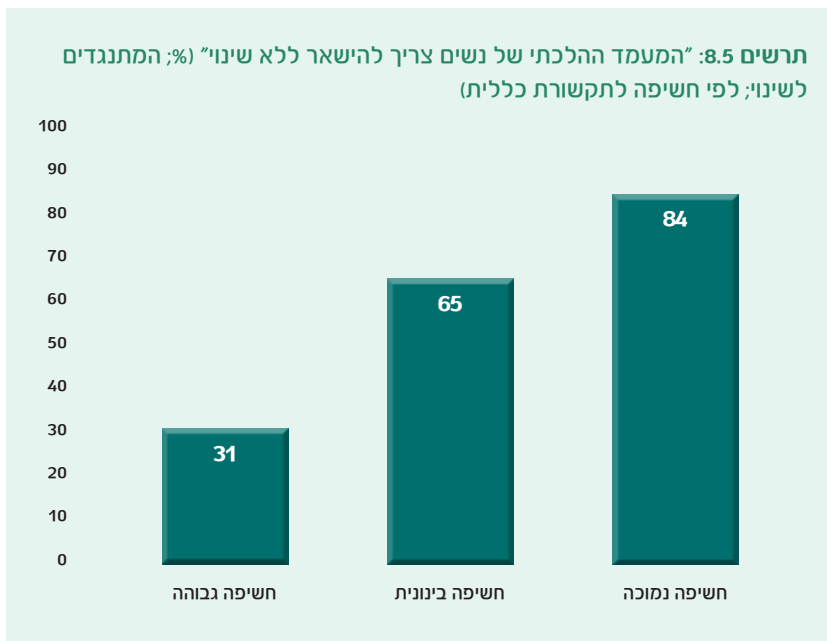
פילחנו את התשובות לשאלות גם לפי השכלה תורנית על-תיכונית. לא נמצא קשר שיטתי בין שני המשתנים, אם כי אין ספק שההתנגדות לשינוי היא הגבוהה ביותר אצל בוגרי הישיבות החרדיות (77%). גם בשאר המסגרות היה רוב נגד שינוי, כדלקמן: ישיבת הסדר – 65%, מכינה קדם-צבאית דתית – 60%, מכינה קדם-צבאית מעורבת – 50%. מחציתם של חסרי השכלה תורנית על-תיכונית התנגדו לשינוי המעמד של נשים (50%). אשר להשפעתה של השכלה תורנית גבוהה לנשים: כפי שכבר ראינו בפרקים הקודמים, לימוד במדרשה או במכללה דתית קשור הדוקות לרמה גבוהה של שמרנות דתית. תופעה זו מתגלה גם בנושא שבו אני דנים כאן. 52% מקרב הנשים שלא למדו לימודים תורניים גבוהים סבורות שיש להשאיר את המעמד ההלכתי של נשים כפי שהוא. הוא הדין ב-50% ממי שלמדו במכינה קדם-צבאית מעורבת, לעומת 66% ממי שלמדו במדרשה או מכללה דתית המתנגדות לשינוי ותומכות בהמשך המצב הקיים.

בהמשך פרק זה מוצגים הממצאים בנוגע לחלוקת התפקידים המשפחתית בין גברים לנשים. בשלב זה נבדק רק קיומו או אי-קיומו של קשר בין שתי העמדות – כלפי שינוי במעמד ההלכתי של נשים וכלפי התפקיד המשפחתי. כפי שאפשר להיווכח מתרשים 8.4, אמנם בקרב המחזיקים בכל העמדות בנוגע לתפקידים של גברים ונשים במשפחה יש רוב לסבורים שמעמדן ההלכתי של נשים אינו צריך להשתנות, אבל ההבדלים ברוב זה בין המסכימים להיגד בדבר חלוקת התפקידים המגדרית לבין המתנגדים לו הם עצומים: בקרב מי שמסכימים כי על הבעל לפרנס ועל האישה לדאוג למשפחה, 81% חושבים

שאינן לשנות את המעמד ההלכתי של נשים, ובקרב מי שרק "די מסכימים" להיגר על חלוקת התפקידים בבית, 70% תומכים בהשארת המעמד ההלכתי של נשים על כנו. בקרב מי ש"די מתנגדים" להיגר המשפחתי המבדיל, הרוב הדוגל באי-שינוי המעמד ההלכתי יורד ל-52%, ובקרב מי ש"מאוד מתנגדים" להפרדת תפקידים מגדרית בבית, כלומר סבורים שאין תפקידים "גבריים" ותפקידים "נשיים" מהותנית, ניכר כבר כמעט שוויון בין המצדדים בהשארת מעמדן ההלכתי של נשים על כנו לבין המתנגדים לכך (46% ו-43% בהתאמה). במילים אחרות, נראה שיש מתאם חיובי בין העמדות ביחס למעמדן ההלכתי של נשים וביחס לתפקידן במשפחה – שמרנות במישור האחד מלווה בשמרנות גם במישור האחר. יתר על כן, המעמד ההלכתי הנחות של האישה מוצדק לעתים קרובות בעול תפקידה המשפחתי (למשל, הפטור ממצוות מסוימות נובע מגידול הילדים).

בפרק הקודם הצגנו את סולם החשיפה לתקשורת הכללית. בדקנו כאן אם יש קשר בין רמת חשיפה זו לבין העמדה בשאלת שינוי מעמדן ההלכתי של נשים. כפי שעולה מתרשים 8.5, הדברים אכן הולכים יד ביד – חשיפה גבוהה יותר לתקשורת הכללית כרוכה בהתנגדות פחותה לשינוי. עם זאת אי-אפשר לטעון נחרצות לכיוון ההשפעה. כלומר, אין דרך לדעת אם החשיפה היא שריככה עמדות או שמא אנשים בעלי עמדות פתוחות יותר גם חושפים את עצמם יותר לתקשורת כללית ותומכים יותר בשינוי המעמד ההלכתי של נשים.

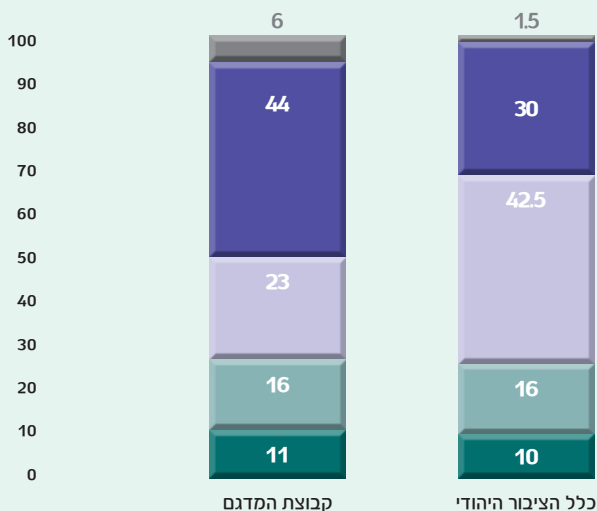
לבסוף, ביקשנו לדעת אם יש סיכוי שחילופי דורות יביאו לשינוי במבנה העמדות בנושא זה, ופילחנו את התשובות לשאלה זו לפי גיל המשיבים. לא נמצא קשר; והצעירים, כך מתברר, אינם גמישים יותר מהמבוגרים מהם בנושא שינוי מעמדן ההלכתי של נשים. בקרב אלה וגם אלה הרוב מתנגדים לשינוי כזה.

חלוקת התפקידים בין גברים לנשים

מכאן עברנו לעסוק בחלוקת התפקידים הרצויה במשפחה בין גברים לנשים. ביקשנו לדעת אם המרואיינים תומכים או מתנגדים להיגד "תפקידו של הבעל לפרנס ותפקידה של האישה הוא לטפל בבית ובמשפחה". בעניין זה העמדה הרווחת במחנה הדתי-לאומי היא דווקא שוויונית יחסית – הרוב (67%) מתנגד להקצאה מגדרית של התפקידים במשפחה מהסוג המתואר בהיגד שלעיל. שיעור זה קרוב מאוד לממצא מסקר גוטמן-אבי חי משנת 2009, שבחן מדגם של כלל הציבור הישראלי-יהודי ומצא כי 70.5% מחזיקים בדעה כזאת. יתרה מזו, בקבוצת המדגם שלנו שיעור המתנגדים מאוד לחלוקה (44%) גבוה מזה שהיה ב-2009 במדגם מייצג של כלל האוכלוסייה הישראלית-יהודית (30%).¹⁷⁸

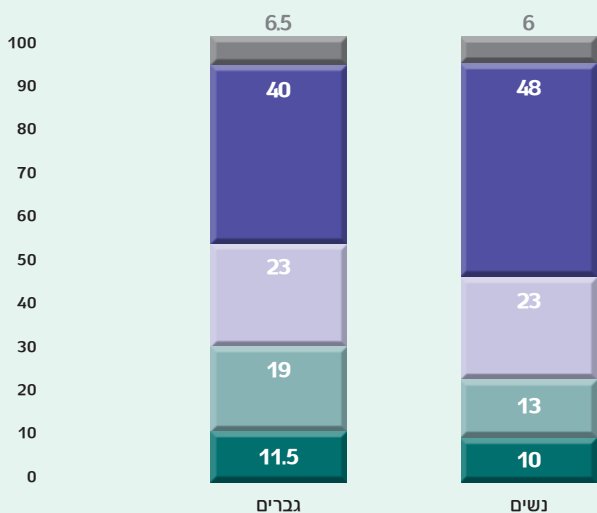
178 עם זאת בסקר "מאגר מוחות" נמצא כי רוב מוחלט מבעלי הרעה (81%) תומך במה שנראה כתופעה מתרחבת: נשים רבות מהמגזר הדתי-לאומי מעדיפות לוותר על פיתוח קריירה במקום עבודתן, פורשות מהעבודה או מצמצמות את שעות העבודה כדי להשקיע זמן רב יותר בגידול הילדים ובמשפחה. ואולם פילוח ממצא זה לפי דתיות מראה כי רק מחצית מי שהגדירו את עצמם דתיים תומכים בתופעה זו בהשוואה ל-79% בקרב מי שהגדירו את עצמם חרד-לים ("מאגר מוחות", 2010).

תרשים 8.6: "תפקידו של הבעל לפרנס ותפקידה של האישה הוא לטפל בבית ובמשפחה" (%; קבוצת המדגם בהשוואה לכלל הציבור היהודי, 2009)

מקור (כלל הציבור היהודי): סקר גוטמן-אבי חי, 2009.

תרשים 8.7: "תפקידו של הבעל לפרנס ותפקידה של האישה הוא לטפל בבית ובמשפחה" (%; גברים לעומת נשים)

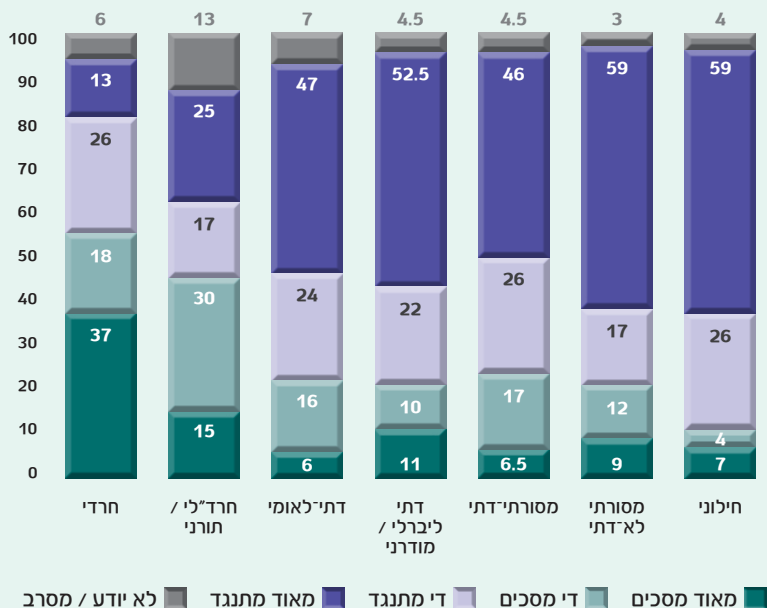

מאוד מסכים די מסכים די מתנגד מאוד מתנגד לא יודע / מסרב

בפילוח התשובות לשאלה זו לפי משתנה המין דווקא נמצא הכרל: הנשים (71%) מתנגדות יותר מגברים (63%) לטענה שתפקידן להישאר בבית ולטפל במשפחה. גם עוצמת ההתנגדות של הנשים להיגר חזקה יותר (48% מהן מתנגדות מאוד, לעומת 40% מהגברים).

פילוח התשובות לפי הגדרה עצמית של דתיות העלה כצפוי קשר ברור: הקבוצות הדתיות תמכו יותר בהיגר שמקומה של האישה בבית והבעל מופקד על הפרנסה. בקרב החרדים שיעור ההסכמה הוא הגבוה ביותר (55%), תופעה מעניינת כשלעצמה לנוכח העובדה שרבות מאוד מן הנשים החרדיות עובדות מחוץ לבית, והן גם שנושאות לברן או כמעט לברן בעול הפרנסה שעה שבני זוגן לומדים. שיעור המסכימים מאוד מן החרדים להיגר (37%) גבוה משיעור המסכימים לו במידה מתונה (18%). בקרב החרד"לים/תורניים אמנם אין רוב לתומכים בהיגר, אבל שיעור התומכים בו (45%) עולה על שיעור המתנגדים (42%). התמונה משתנה כליל בקבוצת הליבה הדתית-לאומית, בקבוצה הליברלית/מודרנית, בקרב המסורתיים-דתיים, המסורתיים-הלא-דתיים ובקרב החילונים – בקרב כל הקבוצות הללו יש רוב למתנגדים להיגר.

תרשים 8.8: "תפקידו של הבעל לפרנס ותפקידה של האישה הוא לטפל בבית ובמשפחה" (% לפי הגדרה עצמית דתית)

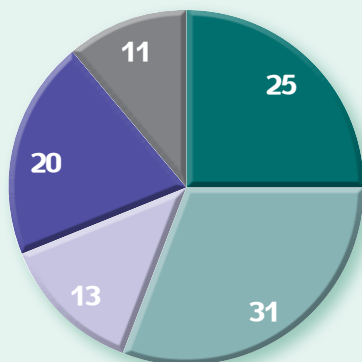

פילוח לפי השכלה תורנית על-תיכונית העלה ריבוי של מסכימים להיגד בקרב בוגרי ישיבות חרדיות גבוהות (56%). אחריהם מבחינת שיעור התמיכה בוגרי המכינות הקדם-צבאיות הדתיות (45%) ובוגרי הישיבות הציוניות הגבוהות (40%). בקרב בוגרי שאר המוסדות התמיכה היא כבר נחלת מיעוט בלבד. כשמדובר בנשים בוגרות מדרשות ואולפנות תורניות על-תיכוניות שוב ניכרת רמת שמרנות גבוהה יותר מזו של מי שלא למדו. אמנם בכל הקבוצות (לא למדו במסגרת תורנית על-תיכונית, למדו במכינה קדם-צבאית מעורבת ולמדו במדרשה או מכללה דתית) יש רוב למתנגדות לחלוקת התפקידים המסורתית, אבל בקרב מי שלא למדו שיעור ההתנגדות מגיע ל-75% (מהן 53% מתנגדות מאוד). כשיעור הזה נמצא גם בקרב מי שלמדו במכינה הקדם-צבאית, ומהן כולן התנגדו מאוד. לעומת זאת בקרב מי שלמדו במדרשה או מכללה שיעור ההתנגדות נמוך יותר (61.5%), ומהן רק 28% מתנגדות מאוד לחלוקת התפקידים המסורתית במשפחה. לא נמצא קשר משמעותי בין גיל לבין תמיכה או התנגדות להיגד שתפקיד הגבר לפרנס ותפקידה של האישה לדאוג לבית ולמשפחה. לעומת זאת נמצאה גם כאן התאמה ניכרת בין מידת החשיפה לתקשורת כללית לבין תמיכה/התנגדות להיגד המדובר: בקרב מי שחשיפתם לתקשורת נמוכה היה שיעור התמיכה בחלוקת תפקידים מגדרית ברורה במשפחה 59%, בקרב הנחשפים במידה בינונית – 31% ובקרב הנחשפים במידה רבה – 14% בלבד.

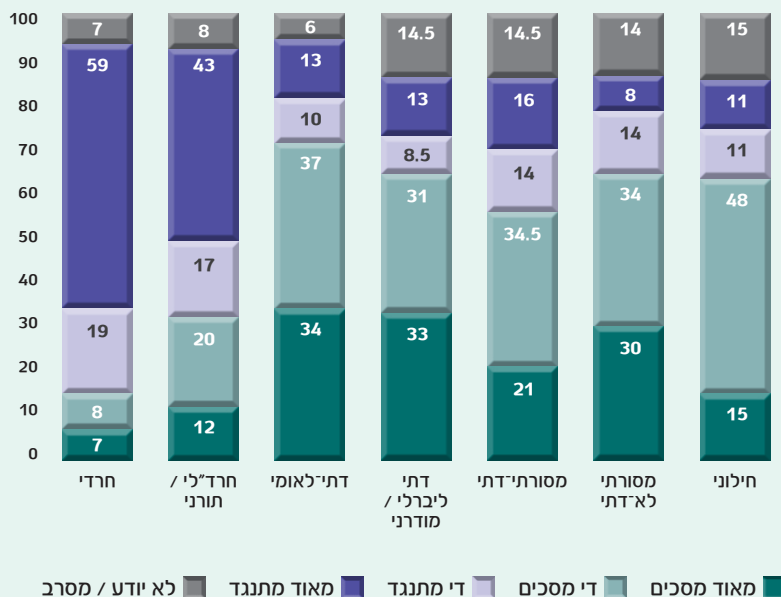
תמיכה בלימודי גמרא לנשים

השאלה הבאה שנבדקה נוגעת לסוגיית לימוד גמרא על ידי נשים המעוניינות בכך, והמרוויינים נשאלו אם הם תומכים בלימוד כזה או מסתייגים ממנו. כפי שמראה תרשים 8.9, רוב (56%) תומכים, ושליש (33%) מתנגדים. שיעור הלא יודעים או המסרבים לענות על השאלה (11%) מעיד על מבוכה מסוימת בנושא. בהתאם למגמה השמרנית יותר שמצאנו בקרב נשים, גם כאן שיעור הנשים התומכות בלימוד גמרא על ידי נשים קטן מבקרב הגברים (53% לעומת 60%, בהתאמה). ההבדלים גדולים הרבה יותר כאשר מפלחים את התשובות לפי הגדרה עצמית דתית: בשאלה זו קו ההפרדה עובר בין החרדים והחרד"לים/תורניים מצד אחד לכל שאר הקבוצות מן הצד האחר. רוב של החרדים (78%) ושל החרד"לים/תורניים (60%) מתנגדים ללימודי גמרא של נשים הרוצות בכך, ואילו בכל הקבוצות האחרות מדובר במיעוט המחזיקים בעמדה זו (קבוצת הליבה הדתית-לאומית – 23%, הליברלים/מודרנים – 21.5%, מסורתיים-דתיים – 30%, מסורתיים-לא-דתיים וחילונים – 22%). כפי שמלמדים הנתונים, גם בנושא זה המסורתיים-דתיים שמרנים יותר הן מקבוצת הליבה הדתית-לאומית והן מן הליברלים/מודרנים.

תרשים 8.9: "יש לאפשר לכל אישה המעוניינת בכך ללמוד גמרא" (%)

תרשים 8.10: "יש לאפשר לכל אישה המעוניינת בכך ללמוד גמרא" (% לפי הגדרה עצמית דתית)

כצפוי, גם פילוח לפי השכלה תורנית על-תיכונית הראה כי בקרב מי שלמדו בישיבות חרדיות רק מיעוט (23%) תומכים בכך שנשים ילמדו גמרא אם כך רצונן. בכל שאר הקבוצות יש רוב לתומכים בלימוד כזה.

פילוח לפי גיל הראה רוב בכל הקבוצות לתומכים בלימוד גמרא בידי נשים, אבל – שוב בהתאמה עם ממצאינו בנושאים אחרים – בקבוצת הגיל הצעירה שיעור המתנגדים גבוה יותר מבקבוצות האחרות (18-24 – 40%, 25-34 – 36%, 35-44 – 24%, 45-54 – 28%, 55-65 – 28%, 65 ומעלה – 26%). גם כאן נמצא מתאם חזק בין העמדה בעניין לבין החשיפה לתקשורת הכללית: בקרב מי שחשיפתם אליה גבוהה – 78% תומכים, בקרב מי שחשיפתם בינונית – 69.5%, ובקרב הנחשפים רק מעט – שיעור התמיכה הוא 24.5% בלבד.

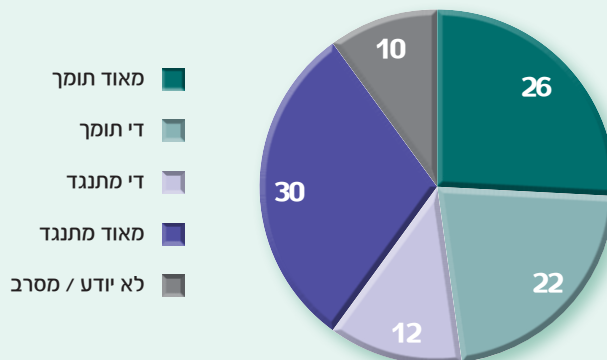
נשים דייניות

בשאלה האחרונה התייחסנו לסוגיה אם יש להתיר לנשים להיות דייניות בבית דין רבני או למנוע זאת מהן. כפי שאפשר ללמוד מתרשים 8.11, הדעות בנושא חצויות, עם יתרון קל למחייבים (48% לעומת 42%).

כמו בשאלה הנוגעת לחלוקת התפקידים במשפחה, גם בשאלה זו הנשים מצדדות בשינוי המצב הקיים יותר מהגברים (51% לעומת 45%, בהתאמה).

בכלל קבוצת המדגם עובר קו הפרדה גם בשאלה זו בין החרדים והחרד"לים/תורניים מצד אחד לכל שאר הקבוצות מן הצד האחר. בשתי הקבוצות ההתנגדות רבה (82% ו-80%, בהתאמה), שעה שבשאר הקבוצות השיעור גבוה יותר כדי רוב גדול של תומכים בשינוי ובמתן אפשרות לנשים לכהן כדייניות: 46% בקרב קבוצת הליכה הדתית-לאומית, 60% בקרב הליברלים/מורדנים והמסורתיים-דתיים, 75% בקרב המסורתיים הלא-דתיים ו-70% בקרב החילונים.

תרשים 8.11: תמיכה/התנגדות להתיר לנשים להיות דייניות בבית דין רבני (%)

כשמדובר בהשכלה תורנית על־תיכונית לגברים, בכל הקבוצות יש רק מיעוט (שונה בגודלו) התומך בכך, למעט מי שלמדו במכינה קדם־צבאית מעורבת ומי שאין להם השכלה על־תיכונית תורנית.

לוח 8.1: תמיכה/התנגדות להתיר לנשים להיות דיינות בבית דין רבני (% לפי השכלה תורנית; גברים)

שיעור תומכים	
50	ללא השכלה תורנית
67	מכינה קדם־צבאית מעורבת חילונים ודתיים
45	מכינה קדם־צבאית דתית
43	ישיבה גבוהה ציונית־דתית
35	ישיבת הסדר
16	ישיבה חרדית

כשמדובר בנשים, שוב מוכיחה ההשכלה התורנית העל־תיכונית את עצמה כגורם ההולך יד ביד עם שמרנות. ואכן, בקרב מי שאין להן השכלה תורנית כלשהי נמצא רוב (58%) לתומכות במינוי נשים לדיינות, ואילו בקרב מי שלמדו במכינות צבאיות מעורבות שיעורן 50%. לעומת זאת בקרב מי שלמדו במכללה או במדרשה שיעור התומכות מגיע רק ל־22%.

פילוח לפי אזור מגורים אמנם לא העלה הבדלים בין תושבי יו"ש לתושבי אזורים אחרים, אבל נמצא שעוצמת התמיכה של תושבי יו"ש קטנה במידה ניכרת מזו של האחרים (18% בקרב תושבי יו"ש תומכים מאוד במינוי נשים לדיינות, לעומת 27% בקרב תושבי אזורים אחרים).

גם כאן פילוח לפי גיל, כפי שאפשר לראות בלוח 8.2, העלה שמרנות יתר בקבוצות הגיל הצעירות ביותר.

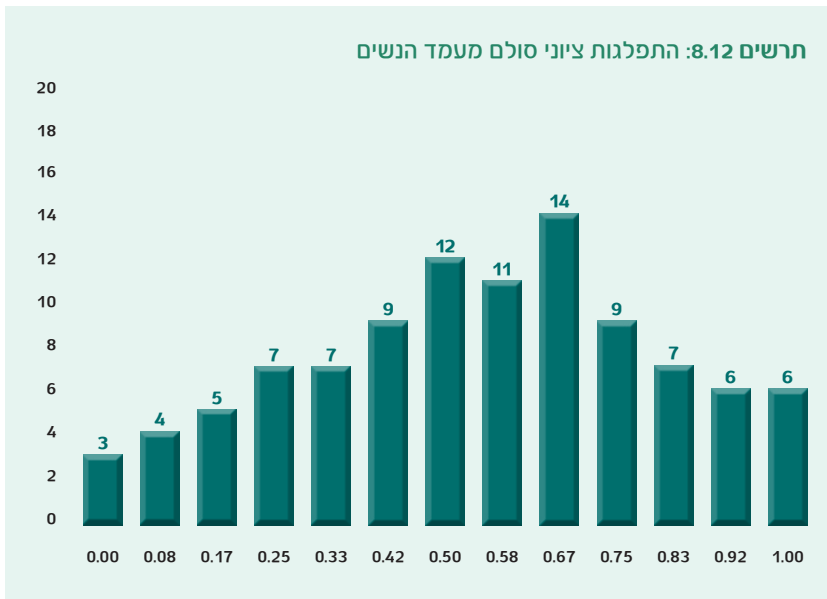
לוח 8.2: תמיכה/התנגדות להתיר לנשים להיות דיינות בבית דין רבני (% לפי גיל)

שיעור התומכים	
40	18–24
37	25–34
46	35–44
53	45–54
68	55–65
69	+65

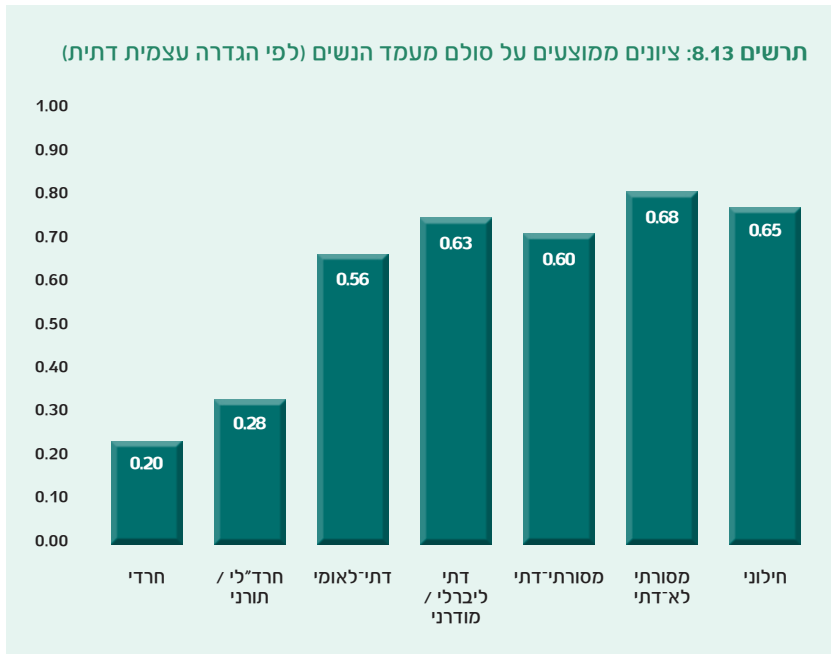
כמו בפרקים קודמים, גם כאן נבנה סולם המסכם את העמדות ב-4 השאלות שבחנו ביחס למעמד הנשים.¹⁷⁹ הסולם נע בין ציון מינימלי 0, המשקף עמדות שמרניות מאוד בנושא, לציון 1, המשקף עמדות ליברליות מאוד בנושא. הציון הממוצע של הסולם הוא 0.53, וכפי שנראה להלן, נמצא בקרבה רבה מאוד לציון הממוצע של קבוצת הליכה הדתית-לאומית.

פילוח של הסולם לפי הגדרה עצמית דתית מראה כי ציוניהן הממוצעים של קבוצות החרדים והחרד"לים/תורניים נמוכים (0.2 ו-0.28, בהתאמה); קבוצת הליכה הדתית-לאומית מקבלת ציון בינוני (0.56); ואילו שאר הקבוצות מקבלות ציונים גבוהים יותר, אם כי לא גבוהים מאוד (מסורתיים-דתיים – 0.60, ליברלים/מורדנים – 0.63, מסורתיים-לא-דתיים – 0.68 וחילונים – 0.65).

פילוח הסולם לפי השכלה תורנית של גברים מראה כי בכל המוסדות הציון גבוה במעט מהממוצע הכללי מלבד ישיבה חרדית, שם הציון הממוצע נמוך הרבה יותר (0.26). הוא הדין בהשפעת השכלה גבוהה תורנית על נשים, שם הציון הממוצע של בעלות השכלה כזאת (0.43) נמוך בעליל מהציון הממוצע של מי שאין להן השכלה תורנית כלל (0.59) או שלמדו במכינה קדם-צבאית מעורבת (0.58).

179 הסולם הורכב מ-4 שאלות: 21.2, 21.4, 26.3, 26.5. מאפייני הסולם – אלפא קרוונבך: 0.56, ההתפלגות קרובה לנורמלית, ממוצע: 0.53, ציון: 0.58, סטיית תקן: 0.26.

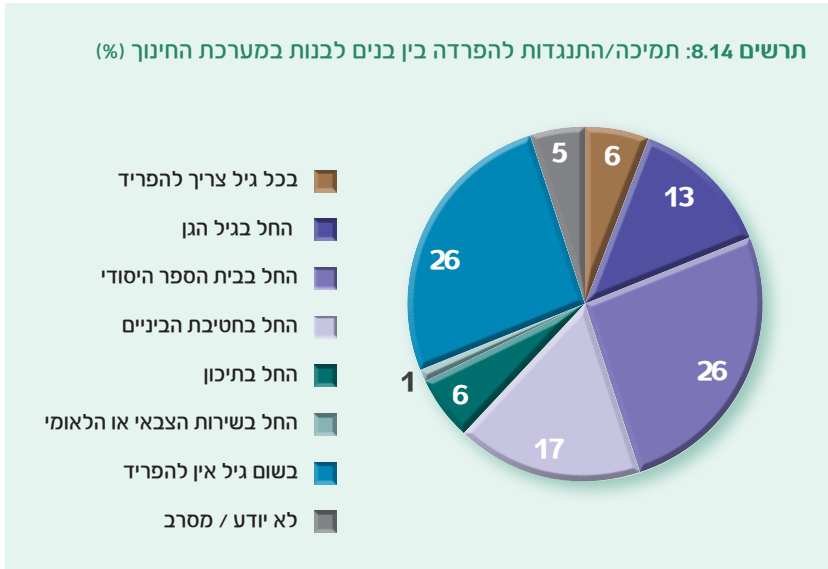
הפרדה מגדרית במערכת החינוך

השאלה האחרונה המוצגת בפרק זה קשורה בעקיפין במעמדן של נשים, והיא עוסקת בגיל הרצוי להפרדה בין בנים לבנות במערכת החינוך הממלכתית-דתית. מגמת ההפרדה בגילאים צעירים מתחזקת בשנים האחרונות בבתי הספר הללו (במערכת החינוך העצמאי היא נהוגה מאז ומתמיד), וכאמור השינוי מעורר תגובות שונות הן בתוך המחנה והן מחוצה לו.

הנתונים בסקר שלנו מורים כי ההעדפה השכיחה היא להפרדה למן בית הספר היסודי (26%) אך אם מצרפים גם את כל מי שמעדיפים הפרדה מוקדם יותר או בכל גיל, מגיע שיעור התומכים לכ-45%. כרבע מן הנשאלים סבורים שאין להפריד בשום גיל, ולשאר עמדות ביניים או שאין להם דעה בנושא.¹⁸⁰

180 סקר שביצע מכון פנלס, ורווח במגזין נשים של העיתון מקור ראשון, בדק העדפות בנוגע להפרדה בכיתות של בית הספר היסודי. הסקר העלה כי יותר משליש מהדתיים-הלאומיים סבורים שיש להפריד בין בנים לבנות כבר בכיתה א', כמחצית סבורים שיש לבצע את ההפרדה עד כיתה ד', ואילו כ-18% מאמינים שאין לבצע הפרדה כזו בכלל בבית הספר היסודי (ראו <http://makor1.wee.co.il/?p=274>).

תרשים 8.14: תמיכה/התנגדות להפרדה בין בנים לבנות במערכת החינוך (%)

פילוח של התשובות לשאלה זו לפי מין המרואיינים לא העלה הבדלים של ממש בין גברים לנשים, אם כי שיעור הנשים המתנגדות להפרדה בכל גיל שהוא נופל מעט משיעור הגברים (24% לעומת 29%).

משתנה ההגדרה העצמית הדתית התברר כבעל השפעה חזקה ומובהקת: 24% מהחרדים שזיהו את עצמם כשייכים למחנה הדתי-לאומי תומכים בהפרדה בכל הגילאים,¹⁸¹ וכמוהם גם 10% מהחרד"לים/תורניים. בקבוצת הליכה הדתית-לאומית ובקבוצה הליברלית שיעור התמיכה בהפרדה בכל גיל הוא רק כ-4%, ובקבוצות המסורתית והחילונית הוא נמוך עוד יותר.

הבדלים בין הקבוצות אפשר לראות גם כשמדובר בשיעורם של מי שמתנגדים להפרדה בכל גיל שהוא: בקרב החרדים והחרד"לים/תורניים שיעורי המחזיקים בעמדה זו זעירים (2% ו-5%, בהתאמה), אבל יש פער גדול בין שיעור הדתיים-לאומיים לשיעורם של הדתיים הליברלים/מורניים המתנגדים להפרדה, מיעוט, אגב, בשני המקרים (11% לעומת 31%, בהתאמה). פער גדול עוד יותר מתגלה בין המסורתיים הדתיים למסורתיים הלא-דתיים (43% לעומת 63%, בהתאמה). בקרב המסורתיים הלא-דתיים ובקרב החילונים יש רוב חד-משמעי ברור נגד הפרדה (63% ו-61%, בהתאמה).

181 שיעור זה נמוך יחסית לרמת התמיכה בהפרדה במחנה החרדי בכללותו, דבר שמספק עדות נוספת לכך שקבוצת החרדים המזדהה עם המחנה הדתי-לאומי היא "היברידית".

לוח 8.3 תמיכה/התנגדות להפרדה בחינוך בין בנים לבנות (%; לפי הגדרה עצמית דתית)

סך הכול	לא יודע / מסרב	בשום גיל אין להפריד בנים ובנות	החל מהשירות הצבאי או הלאומי	החל מהתיכון	החל מחטיבת הביניים	החל מבית ספר יסודי	החל מגיל הגן	בכל גיל צריך להפריד	
100	2	2	-	2	-	20	50	24	חרדים
100	-	5	1	1	10	51	23	10	חרד"לים/ תורניים
100	4	11	1	8	28	37	7	4	דתיים-לאומיים
100	5.5	31	2.5	14	19	19	5	4	ליברלים/ מודרניים
100	7	43	1	6	16	19	7	1	מסורתיים-דתיים
100	3.5	63	-	6	16	3.5	6	2	מסורתיים-לא-דתיים
100	17	61	11	-	11	-	-	-	חילונים

ניתוח לפי השכלה תורנית לא הראה הבדלים שיטתיים, אם כי מי שלמדו בישיבות חרדיות או ציוניות גבוהות תומכים יותר מן האחרים בהפרדה מלכתחילה ומתנגדים יותר לאי-הפרדה. בניתוח לפי גיל לא נמצאו הבדלים שיטתיים, אבל קבוצת הגיל המבוגרת יותר (+55) תומכת פחות בהפרדה באופן כללי.

מצאנו קשר ברור ומובהק בין מידת החשיפה לתקשורת כללית לבין התמיכה בהפרדה בין בנים לבנות במערכת החינוך או ההתנגדות לה.

לוח 8.4: תמיכה/התנגדות להפרדה בחינוך בין בנים לבנות (%; לפי חשיפה לתקשורת כללית)

סך הכול	לא יודע / מסרב	בשום גיל אין להפריד בנים ובנות	החל מהשירות הצבאי או הלאומי	החל מהתיכון	החל מחטיבת הביניים	החל מבית ספר יסודי	החל מגיל הגן	בכל גיל צריך להפריד	
100	2	4	-	2	6	30	41	15	חשיפה נמוכה
100	6	24	-	6	16	38	8	2	חשיפה בינונית
100	3.5	45	2	7	26	11.5	3	2	חשיפה גבוהה

סיכום

- בהתבסס על קבוצת המדגם שלנו, נראה שבמחנה הדתי-לאומי יש רוב לסבורים שאין לשנות את המעמד ההלכתי של נשים. התפלגות עמדותיהם של נשים וגברים בשאלה זו דומה מאוד. כצפוי, חרדים וחרד"לים/תורניים מתנגדים לשינוי יותר משאר הקבוצות שעל בסיס הגדרה עצמית דתית. השכלה תורנית גבוהה נמצאה משפיעה יותר על נשים מאשר על גברים. גיל לא נמצא כמשתנה בעל השפעה ברורה. חשיפה לתקשורת חילונית נמצאה בהלימה עם ההתנגדות לשינוי.
- לעומת היחס לשינוי המעמד ההלכתי, הרוב הגדול מתנגדים להקצאה מגדרית של התפקידים במשפחה; החריגים לעניין זה הם בעיקר הקבוצות החרדית ומי שרכשו השכלה תורנית בישיבות חרדיות. נשים מתנגדות להיגד המבחין בין תפקידים על בסיס מגדרי יותר מגברים. חשיפה גבוהה יותר לתקשורת כללית נמצאה בהלימה לתמיכה גבוהה יותר בשוויון בחלוקת התפקידים בבית בין גברים לנשים. גיל התגלה כמשתנה שאין לו השפעה מובהקת על העמדות בנושא.
- מצאנו קשר חזק וחיוכי בין העמדות בנוגע לשינוי המעמד ההלכתי של נשים לבין העמדות בנוגע לחלוקת התפקידים המגדריים בבית. הקשר מרמז לכך ששמרנות בתחום אחד כרוכה בשמרנות בתחומים אחרים.
- לימוד גמרא על ידי נשים הרוצות בכך זוכה לתמיכה של רוב לא גדול ולהתנגדות חזקה במיוחד בקרב החרדים והחרד"לים/תורניים ובקרב מי שלמדו בישיבות חרדיות. נשים מתנגדות לאפשרות זו מעט יותר מגברים, ועל אחת וכמה נשים שרכשו השכלה תורנית.
- הדעות בעד ונגד ההצעה לאפשר לנשים להיות דייניות בבית דין רבני חצויות, עם יתרון קל למחייבים זאת. כמו בנושא חלוקת התפקידים בבית, גם כאן נשים מצדדות יותר מגברים בפתיחת אפשרות זו, אם כי מי שהיא בעלת השכלה תורנית נוטה לשלול את האפשרות פחות ממי שאין לה השכלה כזאת.
- סידור היררכי של מידת ה"ליברליות" בנוגע למעמד הנשים בחברה לפי השאלות ששאלנו מעלה כי הרמה הגבוהה ביותר של הליברליות נוגעת למבנה התפקידים במשפחה, ליברליות פחותה מתגלה בנתונים הנוגעים ללימוד גמרא, פחות מכך בנוגע למינוי נשים לדייניות בבתי דין רבניים, ובתחתיתו של פרמטר הליברליות נמצאת הנכונות לשנות את מעמדן ההלכתי של נשים.
- אשר להפרדה בחינוך – הממצאים מאששים את התפיסה הרווחת שהתמיכה בהפרדה כזאת ככל הגילים ממוקדת בציבור המחמיר יותר מבחינה דתית. עם זאת מעניין שרוב להתנגדות להפרדה בכל גיל איתרנו רק בקבוצות הקטנות של המסורתיים הלא-דתיים ושל החילונים, המזהות את עצמן עם המחנה הדתי-לאומי. בכל שאר הקבוצות רק מיעוט בגדלים משתנים מתנגדים להפרדה בכל גיל. חשיפה לתקשורת כללית קשורה בבירור לעמדות כלפי הפרדה, והנחשפים במידה רבה מתנגדים להפרדה פי שניים לערך ממי שנחשפים לתקשורת במידה בינונית, ופי עשרה (!) ממי שנחשפים לה במידה נמוכה.

פרק 9

נתוני הסקר: מבט-על¹⁸²

בפרקים הקודמים של הדוח ניתחנו את שאלות הסקר באופן פרטני לפי מאפיינים קבוצתיים שונים של המרואיינים. בפרק זה אנו מבקשים להתבונן בנתונים במבט-על סטטיסטי ולהבין מהם הנושאים העקרוניים שבנוגע אליהם יש במחנה הדתי-לאומי הסכמות או לחלופין חילוקי דעות. לשם כך השתמשנו בתהליך הסטטיסטי של ניתוח גורמים, אשר אפשר לנו לצמצם את רשימת השאלות הארוכה לקבוצות מובחנות של שאלות שהן בעלות זיקה גבוהה אלו לאלו.¹⁸³

שלושים ושבע שאלות נמצאו מתאימות לניתוח גורמים, והן הוכנסו לתהליך הראשון של הניתוח. 4 שאלות שלא נטענו באופן גבוה מספיק על שום גורם מן הגורמים שנוצרו הוצאו מן הניתוח (הן מנותחות בפרקים אחרים של הדוח). בסופו של דבר נותרו 33 שאלות שהתקבצו לארבעה גורמים מרכזיים, שלכל אחד מהם משמעות ייחודית. ארבעת הגורמים יחדיו מסבירים 41% מהשונות בתשובות הנשאלים.¹⁸⁴

על הגורם הראשון, המסביר כמודל את מרבית השונות בתשובות המרואיינים (22%), נטענו באופן גבוה 19 שאלות (לוח 9.1 להלן) הקשורות למידת השמרנות או הפתיחות של הנשאל מבחינה ערכית ודתית והנוגעות למעורבות רבנים בפוליטיקה ולמידת ההסתגרות של הנשאל בתוך הקבוצה הדתית. כותרת-העל שניתנה לגורם הראשון היא "פתיחות דתית".¹⁸⁵

על הגורם השני, המסביר כ-9% מהשונות בתשובות המרואיינים, נטענו באופן גבוה 4 שאלות הקשורות למידת האמון של הנשאל במוסדות הדמוקרטיה הישראלית (הכנסת, הממשלה ובית המשפט העליון) ולמידת שביעות הרצון שלו מהאופן שבו הדמוקרטיה הישראלית מתפקדת.¹⁸⁶ כותרת-העל שניתנה לגורם השני היא "אמון במוסדות הדמוקרטיה". יש לציין כי השאלה בדבר מידת האמון ברבנות הראשית נטענה באופן גבוה יותר על הגורם הראשון (פתיחות דתית). כלומר, הניתוח זיהה הלימה גבוהה

182 פרק זה מבוסס על עבודתו של חנן כהן. הפרק מתייחס ל-33 שאלות מתוך שאלון הסקר: 4, 5.1, 5.2, 5.3, 5.4, 7, 8.1, 8.2, 8.3, 8.4, 11, 12, 13, 14.1, 14.2, 14.3, 14.5, 15, 16, 19, 21.1, 21.2, 21.3, 21.4, 22, 25, 26.1, 26.3, 26.4, 26.5, 27, 28, 31 (ראו נספח 1).

183 ניתוח הגורמים שנעשה הוא ניתוח גורמים גישושי (Principal Components Factor Analysis) ברוטציית Direct Oblimin, המאפשרת לשאלות להיטען בצורה גבוהה על יותר מגורם אחד.

184 לניתוח הגורמים הוכנסו רק אותם משיבים אשר ענו באופן מלא על כל השאלות (excluding missing listwise), כלומר 343 נשאלים מתוך 978.

185 ברור לנו כי ניתן למצוא עולמות תוכן נפרדים בתוך 19 השאלות הללו. עם זאת ניתוח הגורמים מלמד אותנו שיש הלימה גבוהה בין מידת השמרנות הדתית של הנשאל, תמיכתו במעורבות של דת ורבנים בפוליטיקה, האופן שבו הוא רואה את החילונים ואת התרבות הכללית כנחותים יחסית לעולם הדתי וראיית עצמו כרתי יותר כיום מאשר בעבר. לשם הפשטות כינינו את הגורם "פתיחות דתית", אך על פי שברור שהכותרת אינה יכולה להלוו במדויק את כלל הנושאים שנכללו בשאלות שהרכיבו את הגורם הנ"ל. זהו אכן אחד החסרונות של ניתוח גורמים. הוא מאפשר לנו להתבונן על הנתונים במבט-על, אך גם עלול לאבד חלק מן ההבדלים והניואנסים. המעוניינים בהבחנה חדה יותר בין השאלות השונות מוזמנים לעיין בפרקים הקודמים של הדוח הזה.

186 גורם זה שימש סולם בפרק 3, שעניינו יחס המחנה הדתי-לאומי לדמוקרטיה הישראלית.

יותר בין אמון גבוה ברכנות הראשית לבין השאלות שהעידו על תמיכה בעמדות דתיות שמרניות, מאשר עם שאלות האמון במוסדות הדמוקרטיים האחרים. משום כך נכללה שאלת האמון ברכנות הראשית בתוך הגורם הראשון ולא בשני (וכן בסולם שהורכב על פיו; ראו הסבר בנוגע ליצירת הסולמות להלן).

על הגורם השלישי, המסביר במודל כ-5% מהשונות בתשובות המרואיינים, נטענו באופן גבוה 4 שאלות הקשורות בהערכת המידה שבה נשמרים העקרונות הדמוקרטיים הבאים בישראל היום: חופש ההתארגנות, חופש הביטוי, חופש הדת והזכות לקיום בכבוד. כותרת-העל שניתנה לגורם השלישי היא "חירויות דמוקרטיות". חשוב להדגיש כי הגורם הזה אינו בודק את מידת התמיכה של הנשאלים בחירויות הדמוקרטיות, אלא את ההערכה שלהם אם החירויות הללו מתקיימות בישראל היום פחות מדי, במידה המתאימה או יותר מדי.

על הגורם הרביעי, שגם הוא מסביר במודל כ-5% מהשונות בתשובות המרואיינים, נטענו באופן גבוה 6 שאלות הקשורות: (א) ליחסים עם המיעוט הערבי והלא-יהודי בישראל (מימון שונה ליהודים וערבים בשירותים חברתיים, נכונות לתרום איברים ללא-יהודי); (ב) ליחס למתנגדי הציונות (אם לקבוע עונש למי שמתבטא נגד הציונות); (ג) לתמיכה בענישה קולקטיבית בזמן מלחמה ולשאלת הציות לחוקי המדינה ולהוראות הצבא. כותרת-העל שנתנו לגורם הרביעי היא "ערכים ממלכתיים".¹⁸⁷ בלוח 9.1 מוצגת הטעינות של כל שאלה על ארבעת הגורמים שהצגנו.

לוח 9.1: טעינות השאלות שנכללו בניתוח הגורמים

גורמים והיגדים				
גורם 4	גורם 3	גורם 2	גורם 1	
גורם 1: פתיחות דתית				
.11	-.05	-.01	.76	האם, לדעתך, המדינה צריכה או לא צריכה לתת תקציבים לבתי ספר של החינוך החרדי שלא מלמדים לימודי ליב"ב כמו אזרחות, מתמטיקה ואנגלית?
.14	-.17	.02	.69	החל מאיזה גיל, אם בכלל, בנים ובנות דתיים צריכים להיות במסגרת חינוך נפרדת, לדעתך?
.02	-.08	-.08	.67	בעיניך אישית, האם יש או אין חשיבות לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים שנויים במחלוקת?
-.11	.04	-.17	.67	האם אתה תומך או מתנגד לדעה הבאה: יש לעודד פעולות להחזרה בתשובה של חילונים?

187 גם במקרה זה ברור לנו כי הגורם כולל בתוכו עולמות תוכן שונים, ולכן השם שניתן לו אינו מצליח להקיף בצורה המדויקת ביותר את כלל המשמעויות הנכללות בשאלות הסקר. עם זאת הניתוח מגלה לנו שיש הלימה גבוהה בין יחס לא שוויוני למיעוט הערבי והלא-יהודי, התנגדות למתנגדי הציונות, תמיכה בענישה קולקטיבית בזמן מלחמה ותמיכה בסירוב פקודה או באי-ציות לחוקי המדינה בגלל ההתנתקות.

גורמים והיגדים				גורם	גורם	גורם	גורם
				1	2	3	4
האם אתה בעד או נגד תחבורה ציבורית בשבת באזורים שאין בהם הרבה דתיים?				-0.66	-0.01	-0.01	-0.07
האם חברי הכנסת הדתיים צריכים או לא צריכים, לדעתך, להיות כפופים לסמכות רבנית בקבלת החלטות מדיניות?				.64	-0.11	-0.05	-0.09
עד כמה אתה מסכים או מתנגד לדעה הבאה: המעמד ההלכתי של נשים צריך להישאר כמו שהוא, בלי שינוי?				.63	.00	.19	.07
עד כמה אתה נותן אמון או לא נותן אמון בכל אחד מהמוסדות האלה? הרבנות הראשית				.61	.48	.01	-0.08
עד כמה אתה מסכים או מתנגד לדעה הבאה: חשוב שיהיו מפלגות דתיות, כדי לשמור על הצביון היהודי של מדינת ישראל?				.54	.07	.07	.15
האם אתה תומך או מתנגד לדעה הבאה: יש לאפשר לנשים להיות דיניות בבית דין רבני?				-0.51	.32	-0.01	-0.08
האם אתה מסכים או מתנגד לקבל לקהילה שלך אנשים חד-מיניים?				-0.49	.05	.10	.26
עד כמה אתה מסכים או מתנגד לדעה הבאה: תפקידו של הבעל לפרנס ותפקידה של האישה הוא לטפל בבית ובמשפחה?				.47	.12	-0.14	-0.19
האם לדעתך הדעה הבאה נכונה או לא נכונה: "דתיים הם אנשים ערכיים יותר מחילונים"?				.46	-0.09	-0.02	-0.09
האם אתה מחובר לאינטרנט בבית? מהי רמת ההגנה או הסינון שלך באינטרנט בבית, אם יש?				.46	.02	-0.02	-0.09
האם אתה תומך או מתנגד לדעה הבאה: עדיף לצמצם את לימודי האזרחות והדמוקרטיה ולהקדיש יותר שעות להיסטוריה יהודית ואהבת הארץ?				.45	.18	.00	-0.14
עד כמה אתה מסכים או מתנגד לדעה הבאה: חבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר הדתי גם אם זה על חשבון מגזרים אחרים?				.44	.10	-0.12	-0.08
האם אתה באופן אישי נעשית בשנים האחרונות חילוני יותר, דתי יותר או שאין שינוי?				-0.44	.15	-0.06	.00
האם אתה תומך או מתנגד לדעה הבאה: יש לאפשר לכל אישה ללמוד גמרא?				-0.42	.34	-0.07	-0.01
אם הייתה לך אפשרות, כמו זמן פנוי וכסף פנוי, האם היית יוצא לחופשה בחוץ לארץ?				-0.41	.01	-0.08	.18
גורם 2: אמון במוסדות הדמוקרטיה							
עד כמה אתה נותן אמון או לא נותן אמון בכל אחד מהמוסדות האלה? הכנסת				.14	.82	.04	.19

גורמים והיגדים				גורם 1	גורם 2	גורם 3	גורם 4
עד כמה אתה נותן אמון או לא נותן אמון בכל אחד מהמוסדות האלה? הממשלה				.06	.80	.11	.08
עד כמה אתה נותן אמון או לא נותן אמון בכל אחד מהמוסדות האלה? בית המשפט העליון				-.10	.69	-.06	.08
באופן כללי, באיזו מידה אתה מרוצה או לא מרוצה מהאופן שבו הדמוקרטיה הישראלית מתפקדת?				.10	-.55	-.16	.03
גורם 3: חירויות דמוקרטיות							
לדעתך, עד כמה נשמרים כיום העקרונות האלו בישראל? חופש ההתארגנות				.10	-.08	.76	.11
לדעתך, עד כמה נשמרים כיום העקרונות האלו בישראל? חופש ביטוי				-.01	-.12	.73	.02
לדעתך, עד כמה נשמרים כיום העקרונות האלו בישראל? חופש דת				-.10	.23	.55	-.08
לדעתך, עד כמה נשמרים כיום העקרונות האלו בישראל? הזכות לקיום בכבוד				.00	.15	.54	-.10
גורם 4: ערכים ממלכתיים							
האם אתה מסכים או לא מסכים למשפט הבא: בהתנתקות החד-צדדית והגירוש מגוש קטיף איבדה מדינת ישראל את האופי המוסרי שלה, ולכן לא צריך לציית לחוקים שלה?				-.05	.04	.04	.68
האם אתה מסכים או מתנגד שיהודים וערבים יקבלו מהמדינה מימון שווה לשירותים חברתיים כמו, למשל, מרפאות ובתי ספר?				-.05	.22	-.06	.60
האם אתה מסכים או מתנגד שיש לקבוע בחוק עונש למי שמדבר נגד הציונות?				-.21	.11	.06	-.56
לדעתך, האם הדעה הבאה ביחס להתנהגות צה"ל כלפי אזרחים של האויב בזמן מלחמה נכונה או לא נכונה: "יש סביבנו פורעים ורוצחים. על פי התורה יש עניין לענישה קולקטיבית ועל צה"ל לעשות זאת. אין חפים מפשע במלחמה"?				.24	-.07	-.10	-.44
האם, לדעתך, חייל שמתנגד להחלטת ממשלה על פינוי יישובים יהודיים בשטחים צריך או לא צריך לסרב פקודה לפנות?				.19	-.14	-.11	-.43
האם אתה מסכים או מתנגד במקרה של מוות, חס וחלילה, לתרום איברים של קרובים אליך, לחולה לא-יהודי?				-.31	.15	-.12	.41
% שנות מוסברת				22	9	5	5

בשלב הבא בנינו ארבעה סולמות מהשאלות שהתקבצו באופן גבוה על כל אחד מן מהגורמים. ראשית, הפכנו את ערכי התשובות כך שכולן יהיו בכיוון זהה מבחינת משמעותן; שנית, ערכנו בדיקת מהימנות מקדימה (אלפא קרוונבך) וגילינו רמת מהימנות גבוהה למקבצי השאלות;¹⁸⁸ שלישית, משום ששאלות שונות בסקר הכילו סולם תשובות שונה (מסולם של 4 תשובות ועד סולם של 7 תשובות), החלטנו לכצע סטנדרטיזציה של הסולמות לטווח שבין 0 ל-1.

לוח 9.2 ארבעת הסולמות ומשמעות הערכים עליהם

ערך: 0	ערך: 0.5	ערך: 1
סולם הפתיחות הדתית	תמיכה בעמדת ביניים	תמיכה בעמדות ליברליות
סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה	אמון בינוני במוסדות הדמוקרטיה	אמון רב במוסדות הדמוקרטיה
סולם החירויות הדמוקרטיות	יש חירויות דמוקרטיות במידה המתאימה	יש פחות מדי חירויות דמוקרטיות
סולם הערכים הממלכתיים	תמיכה בעמדת ביניים	תמיכה ביחס שווה למיעוטים ובערכים ממלכתיים

ביקשנו לבדוק אם יש קשר בין ארבעת הסולמות שיצרנו ואת עוצמתו של הקשר. בלוח 9.3 מסוכם הקשר בין הסולמות בעזרת מדד פירסון.¹⁸⁹ בין סולם הפתיחות הדתית לסולם האמון במוסדות הדמוקרטיה יש קשר חיובי בינוני (0.283). כלומר, אנשים שממוקמים גבוה בסולם הפתיחות הדתית נוטים להיות גם בעלי אמון גבוה יחסית במוסדות הדמוקרטיה. בין סולם הפתיחות הדתית לסולם החירויות הדמוקרטיות התגלה קשר חלש ושילילי (-0.135): אנשים הממוקמים נמוך בסולם הפתיחות הדתית נוטים לסבור כי החירויות הדמוקרטיות נשמרות פחות מדי, ולהפך – מי שפתיחותו הדתית גבוהה לפי סולם זה נוטה פחות לראות חסר דמוקרטי, אם כי קשר זה הוא כאמור חלש.

188 ערך מדד אלפא קרוונבך של סולם הפתיחות הדתית (גורם 1) הוא 0.88; ערך אלפא קרוונבך של סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה (גורם 2) הוא 0.76; הערך של סולם החירויות הדמוקרטיות (גורם 3) הוא 0.57; הערך של סולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר (גורם 4) הוא 0.60. יש לציין כי בבניית כל אחד מן הסולמות נכללו רק הנשאלים אשר ענו על כל השאלות שמהן הורכב הסולם. מתוך 978 אנשים שהשיבו על הסקר, בסולם הפתיחות הדתית נכללו 485 משיבים, בסולם האמון במוסדות הדמוקרטיה נכללו 878 משיבים, בסולם החירויות הדמוקרטיות נכללו 840 משיבים ובסולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר נכללו 597 משיבים.

189 מדד פירסון הוא מדד הבודק את הקשר הלינארי שבין שני משתנים רציפים: ככל שהערכים של המשתנה הראשון עולים, הערכים של המשתנה השני עולים או יורדים בהתאמה. כאשר הערך של מדד פירסון הוא (-1) יש קשר שלילי חזק בין המשתנים, כאשר הערך הוא 0 אין קשר לינארי בין המשתנים, וכאשר הערך הוא 1 יש קשר חיובי חזק בין המשתנים.

בין סולם הפתיחות הדתית לסולם העמדות הממלכתיות נמצא קשר חזק למדי וחיובי (0.451): אנשים שממוקמים גבוה בסולם הפתיחות הדתית נוטים להיות גם בעלי עמדות ממלכתיות יותר. בין סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה לסולם החירויות הדמוקרטיות יש קשר בינוני ושלילי (-0.263). כלומר, אנשים בעלי אמון נמוך יותר במוסדות הדמוקרטיה נוטים גם לסבור כי יש פחות מדי חירויות דמוקרטיות. בין סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה לסולם העמדות הממלכתיות יש קשר בינוני חיובי (0.331): אנשים שנמצאו בעלי אמון גבוה במוסדות הדמוקרטיה נוטים להחזיק בעמדות ממלכתיות יותר. לבסוף, בין סולם החירויות הדמוקרטיות לסולם העמדות הממלכתיות התגלה קשר חלש מאוד, שאינו מובהק סטטיסטית.

לוח 9.3: סיכום הקשרים בין הסולמות השונים (מדד פירסון)

סולם הפתיחות הדתית	סולם המוסדות הדמוקרטיה	סולם החירויות הדמוקרטיות	סולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר
1			
מדד פירסון	מובהקות (מבחן דו-זנבי)	מספר המשיבים	סולם הפתיחות הדתית
		485	
0.283**	0.000	1	סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה
מדד פירסון	מובהקות (מבחן דו-זנבי)	מספר המשיבים	
		463	
-0.135**	0.004	878	סולם החירויות הדמוקרטיות
מדד פירסון	מובהקות (מבחן דו-זנבי)	מספר המשיבים	
		454	
0.451**	0.000	772	סולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר
מדד פירסון	מובהקות (מבחן דו-זנבי)	מספר המשיבים	
		381	
-0.067	0.123	840	
מדד פירסון	מובהקות (מבחן דו-זנבי)	מספר המשיבים	
		597	
0.331**	0.000	537	

** הקורלציה מובהקת מהבחינה הסטטיסטית ($P \leq 0.01$).

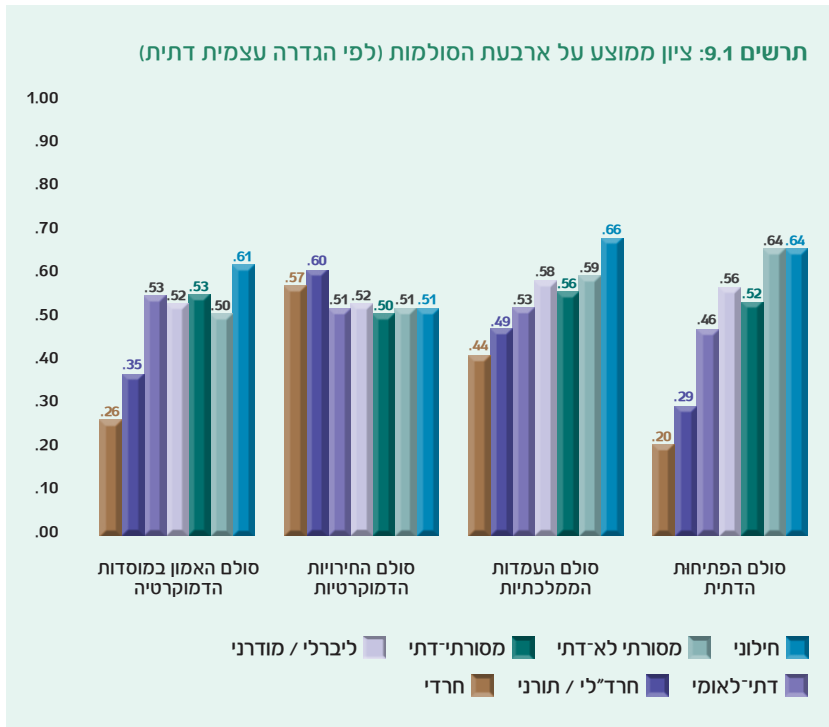
הבדלים בין-קבוצתיים בהתייחס לארבעת הסולמות

בתרשים 9.1 ניתן לראות את הציון הממוצע של קבוצות שונות בתוך המחנה הדתי-לאומי על כל אחד מארבעת הסולמות. כסולם הפתיחות הדתית מצאנו כי החרדים והחרד"לים/תורניים מאופיינים בעמדות שמרניות מאוד (ממוצע של 0.20 ו-0.29, בהתאמה); קבוצת הליבה הדתי-לאומית והמסורתיים הדתיים מאופיינים בעמדות ביניים (0.46 ו-0.52, בהתאמה); ולאחריהם בסדר עולה: הליברלים/מודרנים (0.56), המסורתיים הלא-דתיים והחילונים (0.64), שהן הקבוצות הליברליות ביותר מבחינה דתית מתוך משתתפי הסקר. כסולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר אפשר לזהות דירוג דומה, אם כי ההבדלים בין הקבוצות בולטים פחות. הקבוצות החרדית והחרד"לית/תורנית מאופיינות פחות בממוצע בערכים ממלכתיים (0.44 ו-0.49, בהתאמה); הקבוצות הדתיות והמסורתיות קרובות יחסית זו לזו (ממוצע של 0.59 בקבוצה המסורתית הלא-דתית, עד 0.53 בקבוצת הליבה הדתי-לאומית); והקבוצה החילונית קיבלה את הציון הגבוה ביותר על סולם זה (0.66).

השוואת ממוצעי הקבוצות על סולם החירויות הדמוקרטיות מעלה כי מי שהגדירו את עצמם דתיים-לאומיים, ליברלים/מודרנים, מסורתיים-דתיים, מסורתיים לא-דתיים וחילונים דומים אלו לאלו וסוברים כי החירויות הדמוקרטיות במדינה נהוגות במידה המתאימה (ממוצע של 0.50 עד 0.52). לעומת זאת החרדים והחרד"לים/תורניים נוטים יותר לעמדה הגורסת כי במדינה יש חירויות דמוקרטיות מעטות מדי (0.57 ו-0.60, בהתאמה).

השוואה בנוגע למידת האמון של הקבוצות השונות במוסדות הדמוקרטיה מעלה תמונה דומה: 4 קבוצות הדתיים והמסורתיים (קבוצת הליבה הדתי-לאומית, ליברלים/מודרנים, מסורתיים-דתיים ומסורתיים לא-דתיים) הן בעלות מידת אמון בינונית במוסדות הדמוקרטיה (ממוצעים של 0.50 עד 0.53), ולעומת זאת החרד"לים/תורניים והחרדים הם בעלי מידת אמון נמוכה במוסדות אלו (ציונים ממוצעים של 0.35 ו-0.26, בהתאמה). מי שהגדירו את עצמם חילונים מאופיינים במידת האמון הרבה ביותר במוסדות הדמוקרטיה (0.61).¹⁹⁰

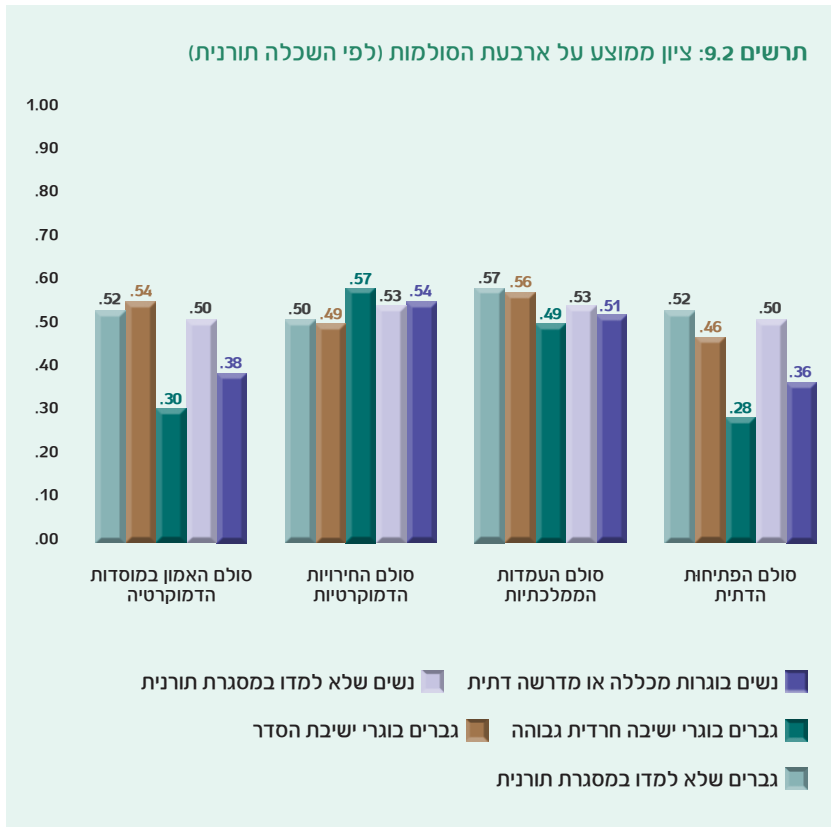
190 מבחני שונות חד-משתניים (one-way ANOVA) שנערכו לארבעת הסולמות לפי הגדרה עצמית של השתייכות לקבוצה בתוך הזרם הדתי-לאומי הראו הבדלים מובהקים מהבחינה הסטטיסטית בין הקבוצות השונות: כולם $P \leq 0.01$.

בתרשים 9.2 ניתן לראות את ממוצעייהם של ארבעת הסולמות לפי לימודים במסגרת תורנית על־תיכונית.¹⁹¹ בממוצע, גברים בוגרי ישיבות גבוהות חרדיות ונשים בוגרות מכללות או מדרשות מחזיקים בעמדות שמרניות יותר מבחינה דתית (ציון ממוצע של 0.28 ו־0.36, בהתאמה); לעומתם גברים ונשים שלא למדו במסגרת תורנית ובוגרי ישיבות הסדר או חזונים בעמדות ביניים בערכים של פתיחות או שמרנות דתית (0.46 עד 0.52). באופן דומה, גברים בוגרי ישיבות גבוהות חרדיות ונשים בוגרות מכללות או מדרשות הם בממוצע בעלי אמון נמוך במוסדות הדמוקרטיה הישראלית (ציון ממוצע של 0.30 ו־0.38, בהתאמה); לעומתם גברים ונשים שלא למדו במסגרת תורנית ובוגרי ישיבות הסדר הם בעלי אמון בינוני במוסדות אלו (ציון ממוצע של 0.50 עד 0.54). בהשוואת הממוצעים בין הקבוצות כסולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר ובסולם החירויות הדמוקרטיות לא נמצאו הבדלים מובהקים מהבחינה הסטטיסטית בין הקבוצות.¹⁹²

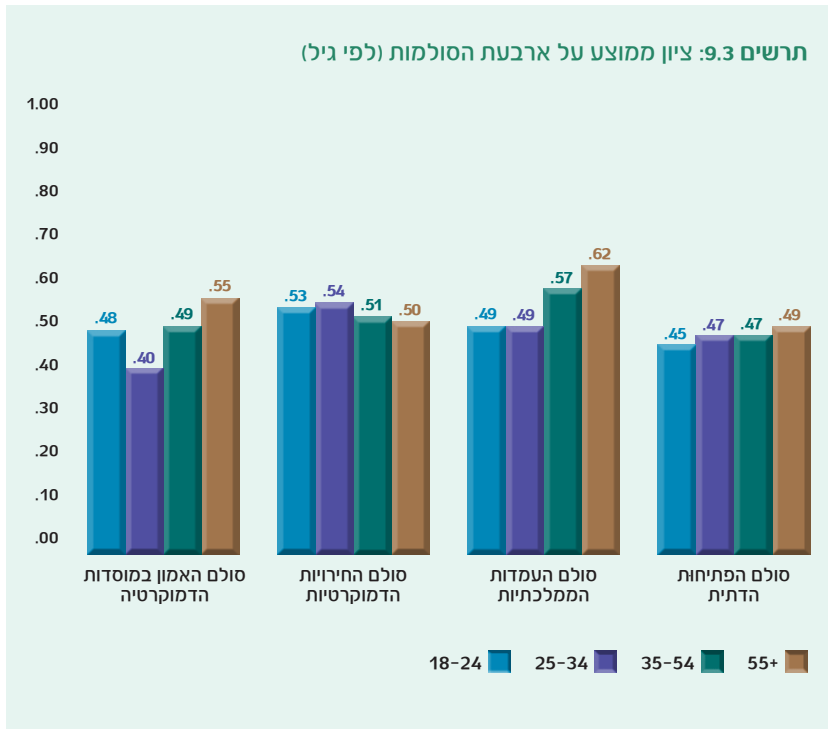
191 דיווחנו על ממוצעי הסולמות של גברים בוגרי ישיבות הסדר, גברים בוגרי ישיבות גבוהות חרדיות, גברים שלא למדו במסגרת תורנית, נשים בוגרות מכללות או מדרשות דתיות ונשים שלא למדו במסגרת תורנית, משום שרק בחמש הקבוצות הללו היו מספיק נשאלים על מנת שנוכל להיות בטוחים במהימנות הממוצעים שנתקבלו.

192 מבחני שונות חד־משתניים (one-way ANOVA) שנערכו לארבעת הסולמות לפי דיווח עצמי על השכלה תורנית על־תיכונית הראו כי בין הקבוצות השונות יש הבדלים מובהקים מהבחינה הסטטיסטית כסולם הפתיחות הדתית ובסולם האמון במוסדות הדמוקרטיה ($P \leq 0.01$), אך אין הבדלים מובהקים מהבחינה הסטטיסטית בין הקבוצות כסולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר ובסולם החירויות הדמוקרטיות.

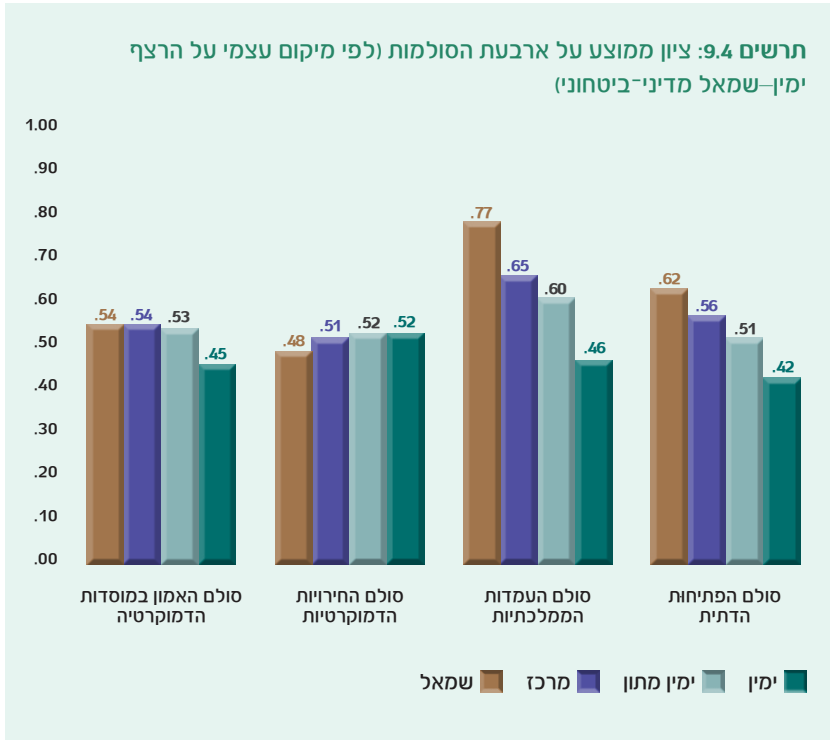
ביקשנו לדעת אם ממוצעי ארבעת הסולמות משתנים לפי קבוצות גיל. כפי שמורה תרשים 9.3, לא מצאנו הבדלים משמעותיים בין קבוצות הגיל השונות מבחינת רמת הפתיחות הדתית או מבחינת התפיסה אם בישראל יש חירויות דמוקרטיות רבות מדי או מעטות מדי. בסולם הממלכתיות, לעומת זאת, ניתן לראות כי הנמנים עם קבוצות הגיל המבוגרות יותר, בני 35 ומעלה, הם בממוצע בעלי עמדות ממלכתיות יותר ושוויוניות יותר (ממוצע 0.57 אצל בני 35-54, ו-0.62 בקרב בני 55+), ואילו השייכים לקבוצות הגיל הצעירות (בני 34 ומטה) מחזיקים בממוצע בעמדות פחות ממלכתיות (ממוצע של 0.49 בשתי הקבוצות). אשר לסולם האמון במוסדות הדמוקרטיה, כאן הקבוצה שהיא בממוצע בעלת ציון האמון הנמוך ביותר היא קבוצת הגיל 25-34 (ציון ממוצע של 0.40). קבוצות הגיל 18-24 ו-35-54 מתאפיינות בממוצע ברמה בינונית של אמון (0.48 ו-0.49, בהתאמה), וקבוצת הגיל המבוגרת ביותר, בני 55 ומעלה, מקבלת את ציון האמון הגבוה ביותר (0.55).¹⁹³

193 מבחני שונות חד-משתניים (one-way ANOVA) שנערכו לארבעת הסולמות לפי קבוצות גיל הראו כי יש הבדלים מובהקים מהבחינה הסטטיסטית בין הקבוצות השונות בסולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר ובסולם האמון במוסדות הדמוקרטיה ($P \leq 0.01$), אך אין הבדלים מובהקים סטטיסטית בין הקבוצות בסולם הפתיחות הדתית ובסולם החירויות הדמוקרטיות.

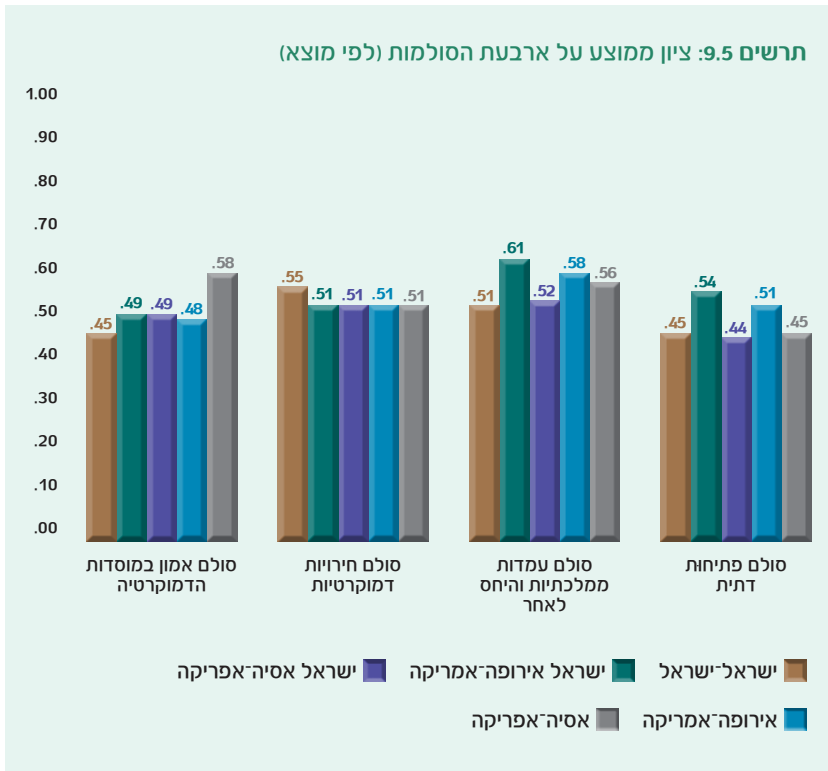
וכיצד משפיע מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני על הציונים הקבוצתיים על הסולמות השונים? הציון הממוצע במדרד הפתיחות הדתית ובסולם העמדות הממלכתיות יורד ככל שהמיקום העצמי נע ימינה: הציון הממוצע של מי שמיקמו את עצמם בימין הוא הנמוך ביותר הן במדרד הפתיחות (0.42) והן במדרד העמדות הממלכתיות (0.46). לעומת זאת הציון הממוצע של מי שמיקמו את עצמם בשמאל או בשמאל המתון מבחינה מדינית-ביטחונית הוא הגבוה ביותר הן בסולם הפתיחות הדתית (0.62) והן בסולם הממלכתיות (0.77). בסולם האמון במוסדות הדמוקרטיה, הציון הממוצע של מי שמיקמו את עצמם בימין (0.45) נמוך יחסית למי שמיקמו את עצמם בימין המתון, במרכז או בשמאל (0.53-0.54). בסולם החירויות הדמוקרטיות לא התגלו הבדלים משמעותיים ומובהקים מהבחינה הסטטיסטית בין הקבוצות השונות.¹⁹⁴

194 מבחני שונות חד-משתניים (one-way ANOVA) שנערכו לארבעת הסולמות לפי הגדרה עצמית מדינית-ביטחונית הראו כי יש הבדלים מובהקים מהבחינה הסטטיסטית בין הקבוצות השונות בסולם הפתיחות הדתית, בסולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר ובסולם האמון במוסדות הדמוקרטיה ($P \leq 0.01$), אך אין הבדלים מובהקים סטטיסטית בין הקבוצות בסולם החירויות הדמוקרטיות.

בתרשים 9.5 מפורטים הממוצעים של ארבעת הסולמות לפי המוצא של הנשאלים. בסולם הפתיחות הדתית משיבים שהם ואביהם ילידי ישראל או מוצאם בארצות אסיה או אפריקה נוטים להיות שמרנים יותר מבחינה דתית (ציונים ממוצעים של 0.44-0.45); ולעומתם משיבים שמוצאם או מוצא אביהם בארצות אירופה או אמריקה נוטים לעמדת ביניים מבחינה דתית (ציונים ממוצעים של 0.54 ו-0.51). בסולם העמדות הממלכתיות, משיבים ישראלים שאביהם נולד בישראל ומי שאביהם יליד אסיה או אפריקה נטו לעמדת ביניים נמוכה יחסית לשאר הקבוצות (ציון ממוצע של 0.51-0.52). בסולם האמון בדמוקרטיה ניכר כי משיבים שהם ילידי ארצות אסיה או אפריקה הם בממוצע בעלי האמון הגבוה ביותר בדמוקרטיה הישראלית (0.58).¹⁹⁵

195 מבחני שונות חד-משתניים (one-way ANOVA) שנערכו לארבעת הסולמות לפי ארץ מוצא הראו כי יש הבדלים מובהקים מהבחינה הסטטיסטית בין הקבוצות השונות בכל ארבעת הסולמות ($P \leq 0.01$).

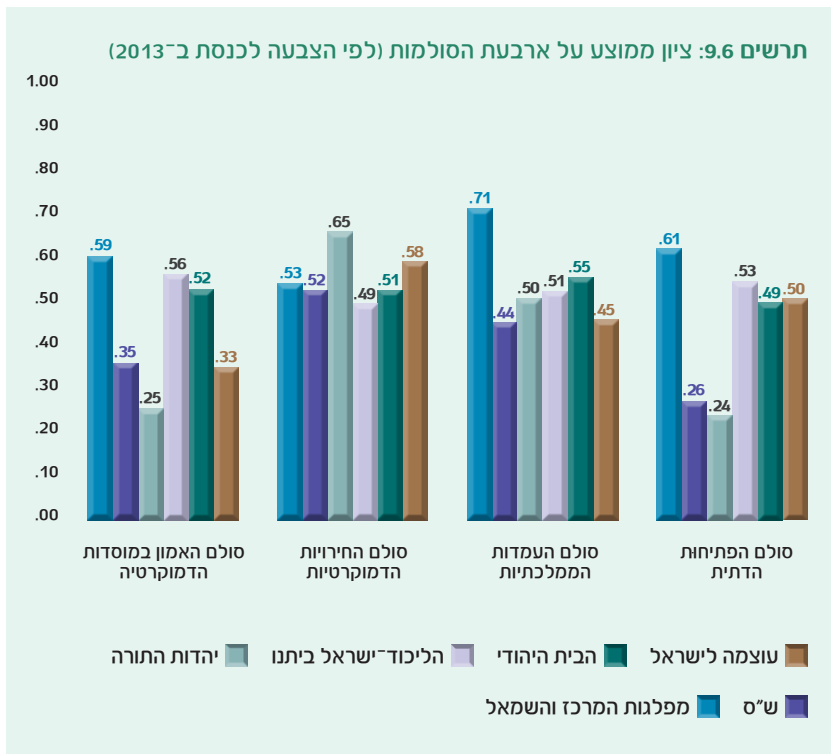

ערכנו השוואה של ממוצעי ארבעת הסולמות לפי דיווח על הצבעה לבחירות 2013. מתרשים 9.6 אפשר ללמוד על קיומם של הבדלים ניכרים בין מצביעי המפלגות השונות.¹⁹⁶ מצביעי מפלגות המרכז והשמאל (יש עתיד, קדימה, התנועה, העבודה ומרצ) מקבלים ציון גבוה בסולם הפתיחות הדתית (0.61), והוא הדין בסולם העמדות הממלכתיות (0.71) ובסולם האמון בדמוקרטיה (0.59). מצביעי המפלגות הליכוד-ישראל ביתנו, הבית היהודי ועוצמה לישראל דומים מאוד אלה לאלה במיקומם על סולם הפתיחות הדתית (0.53, 0.49 ו-0.50, בהתאמה): כולם מחזיקים בעמדת ביניים. בסולם העמדות הממלכתיות ניתן לראות כי מצביעי עוצמה לישראל ממוקמים נמוך יחסית (ציון ממוצע של 0.45), מעליהם מצביעי הליכוד-ישראל ביתנו (0.51) ומצביעי הבית היהודי עם ציון גבוה במעט מנקודת האמצע (0.55). בסולם החירויות הדמוקרטיות ניכר שמצביעי עוצמה לישראל נוטים לחשוב שבמדינה יש חירויות דמוקרטיות מעטות מדי (ציון של 0.58). מסולם האמון בדמוקרטיה עולה שמצביעי הליכוד-ישראל ביתנו והבית היהודי הם בעלי ציון אמון בינוני-גבוה בדמוקרטיה (0.56 ו-0.52, בהתאמה), ולעומתם מצביעי עוצמה לישראל הם בעלי אמון נמוך (0.33). מצביעי ש"ס ואגודת ישראל

196 בגלל המיעוט היחסי של הנשאלים שדיווחו על הצבעה למפלגות השמאל והמרכז ולאחר שראינו שהציונים הממוצעים של המשיבים קרובים יחסית, החלטנו לאחד את מצביעי המפלגות יש עתיד, קדימה, התנועה, העבודה ומרצ לקטגוריה אחת.

ממוקמים נמוך מאוד בסולם הפתיחות הדתית (0.26 ו-0.24, בהתאמה), והם גם בעלי אמון נמוך במוסדות הדמוקרטיה הישראלית (0.35, ו-0.25, בהתאמה). מצביעי אגודת ישראל בולטים בהערכתם שיש בישראל חירויות דמוקרטיות מעטות מדי (ציון ממוצע של 0.65), ומצביעי ש"ס ניכרים במיקום הנמוך יחסית שלהם בסולם הממלכתיות (0.56).¹⁹⁷

השווינו את ממוצעי ארבעת הסולמות בין גברים לנשים ולא גילינו הבדלים מובהקים מהבחינה הסטטיסטית בסולם הפתיחות הדתית, בסולם החירויות הדמוקרטיות ובסולם האמון במוסדות הדמוקרטיה. לעומת זאת בסולם העמדות הממלכתיות גילינו כי גברים אוחזים בעמדות ממלכתיות כמו גם ביחס שוויוני מעט יותר לאחר יחסית לנשים (הציון הממוצע של הנשים הוא 0.48 ושל הגברים – 0.43).¹⁹⁸ כן ערכנו השוואת ממוצעים בנוגע לארבעת הסולמות בין ישראלים ותיקים ובין מי שעלו לארץ החל משנת 1989 ולא מצאנו הבדלים סטטיסטיים מובהקים בין הקבוצות.

197 מבחני שונות חד-משתניים (one-way ANOVA) שנערכו לארבעת הסולמות לפי הצבעה למפלגה בבחירות 2013 הראו כי יש הבדלים מובהקים מהבחינה הסטטיסטית בין הקבוצות השונות בכל ארבעת הסולמות ($P \leq 0.01$).

198 מבחני שונות חד-משתניים (one-way ANOVA) שנערכו לארבעת הסולמות לפי מין הראו כי יש הבדלים מובהקים מהבחינה הסטטיסטית בין הקבוצות השונות בסולם הממלכתיות והיחס לאחר ($P \leq 0.05$), אך אין הבדלים מובהקים סטטיסטית בין הקבוצות בסולם הפתיחות הדתית, בסולם החירויות הדמוקרטיות ובסולם האמון בחירויות הדמוקרטיות.

מכאן ואילך נציע כמה פרשנויות לממצאים המפורטים בפרק זה. אחת השאלות המרכזיות המעסיקות את הציבור הדתי-לאומי בתקופה האחרונה היא כאמור אפשרות ההתרחקות בין קבוצות משנה שונות בתוכו; יש הטוענים שנקודות המחלוקת ביניהן הן עקרוניות עד כדי כך שבעתיד המחנות הללו ייבדלו זה מזה. הנתונים שהצגנו בפרק זה אינם מציעים תשובה ברורה לכאן או לכאן. הם מעידים על הבדלים ניכרים בין קבוצות המשנה מבחינת מידת הפתיחות או השמרנות הדתית, ועם זאת על קיומה של קבוצת ליבה גדולה יחסית הנמצאת בתוך מבחינת עמדותיה בסולם הפתיחות הדתית. נכון למועד כתיבת דברים אלו קבוצת ליבה זו היא ככל הנראה מרכז הכובד שמאזן, לפחות במידת מה, את המגמות הצנטריפוגליות.

ואולם אין ביטחון שהלכידות אכן תישמר, שכן העמדות של קבוצות המשנה בנושאים הכלולים בסולם הממלכתיות חופפות במידה ניכרת את עמדותיהן בשאלות הכלולות בסולם הפתיחות הדתית. חפיפה זו של שסעים תומכת בתזת הפיצול הקרב של המחנה הדתי-לאומי. עם זאת יש לשים לב שההבדלים בין קבוצות המשנה על סולם הממלכתיות קטנים מההבדלים שעל סולם הפתיחות הדתית.

הנתונים מורים על הבדל ברור בין הקבוצות החרדית והחרד"לית/תורנית לבין כל שאר קבוצות המשנה מבחינת מידת האמון שלהן במוסדות הדמוקרטיה. במקרה הזה, קבוצת הליבה דתית-לאומית, העשויה, לטענתנו, להיות מרכז הכובד של הציבור הדתי-לאומי בכללותו, דומה יותר בהשקפותיה לקבוצה הליברלית-מורדנית ולקבוצות המסורתיות. ייתכן שפירוש הדבר שאם אכן יתרחש בסופו של דבר פיצול בקרב הציבור הדתי-לאומי, הקבוצה החרד"לית/תורנית היא שתתנתק מכלל המחנה ותתקרב באופן הולך וגובר לציבור החרדי, ואילו שאר המחנה הדתי-לאומי יישאר מאוחד.

מהניתוח בפרק זה ניכר שהצעירים נוטים במובהק להחזיק בעמדות לאומניות יותר וביחס שוויוני פחות כלפי האחר הערבי או הלא-יהודי. עם זאת הקשר הלא לינארי שמצאנו בין גיל ובין אמון במוסדות הדמוקרטיה מונע כאן חפיפה של שסעים ומקטין אפוא את הסיכוי לפילוג של ממש במחנה.

לבסוף, ניתוח ארבעת הסולמות לפי הצבעה לכנסת בבחירות 2013 גם הוא אינו מציג ראיות חד-משמעיות לתזת הפילוג של המחנה, או לחלופין, השמירה על יציבותו. הצבעה למפלגה שאינה דתית (הליכוד-ישראל ביתנו) לא נמצאה קשורה לפתיחות מבחינה דתית. בסולם העמדות הממלכתיות – מעניין לראות שלמרות המיקום הבולט של הבית היהודי בצד הימני של המפה הפוליטית, מצביעי מפלגה זו מחזיקים בעמדה ממלכתית יותר יחסית למצביעי שאר מפלגות הימין והמפלגות החרדיות. משני הסולמות האחרונים (חירויות דמוקרטיות ואמון במוסדות) עולה שמצביעי אגודת ישראל ועוצמה לישראל ובמידה מסוימת מצביעי ש"ס, שבנושאים אחרים מחזיקים בעמדות שונות אלה מאלה, שותפים לרמה גבוהה מן הממוצע של ניכור ביחס למערכת הפוליטית הדמוקרטית: הם נוטים לסבור כי בישראל יש חירויות מעטות מדי ויש להם אמון נמוך במוסדות הדמוקרטיה הישראלית. גם כאן לא מתקבל אפוא דפוס מובהק של שסעים חופפים, דבר שמקטין אף הוא את הסיכוי לקריסה והתפוררות של ממש, מעבר לחילוקי דעות פנימיים.

פרק 10 דיון אינטגרטיבי בממצאים עיקריים והצעות למחקר עתידי

פרק זה כשמו כן הוא: דיון בממצאים העיקריים של רוח המחקר הזה והצעות למחקר עתידי. הוא אינו מסכם את כל הנאמר בפרקים הקודמים, ולכן נושאים חשובים רבים, ונתונים המוצגים בהם או בסיכומיהם, אינם מוצגים בו.

בטרם ניגש לדברים עצמם, הערה לסדר היום: בפרקים הקודמים הצגנו וניתחנו את הממצאים לפי נושאים. בפרק זה אנחנו מבקשים לתת להם פרשנות רוחב. פרק זה מעביר אותנו אפוא למישור חשיבה שונה, שבו ננסה לשתף את הקוראים בתובנות שהגענו אליהן בעת ניתוח הנתונים. אשר לנתונים המוצגים בפרקים הקודמים, אלו נבדקו בפרוצדורות המקובלות ונמצאו מהימנים ותקפים על פי המבחנים הסטטיסטיים, והם אף פתוחים באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה בפני מי שמעוניינים לבחון אותם בעצמם. ייתכן שיהיו קוראים שיקבלו את הממצאים, אך יחלקו על הפרשנות שנציג בפרק זה ויעדיפו פרשנויות אחרות. בעינינו, לא רק שמהלך פרשני אחר כזה הוא קביל, אלא שהוא אף יהיה בגדר תרומה שתעשיר את הדיון בנושא המורכב שבו עוסק מחקר זה.

מה רצינו לדעת ומדוע?

לטענתנו, החברה הישראלית היהודית חווה בעשורים האחרונים תהליך דינמי של חילופי אליטות וחילופי אידאולוגיות, הכולל, בין היתר, תנועה שיטתית ומתמשכת של הדתיות הלאומית מן השוליים אל המרכז החברתי-פוליטי. רוב תומכיה כמו גם רוב מתנגדיה של תפיסת עולם זו יסכימו מן הסתם להבחנה שהדתיות הלאומית מתקבעת והולכת בעמדות כוח פורמליות ולא פורמליות ואף מכה שורש בלב השיח הציבורי בישראל. עם זאת על פי הנתונים השנתיים של הלמ"ס המוצגים בפרק 2, לא חל גידול של ממש במספר המזהים את עצמם בסקרים כ"דתיים" (בניגוד לגידול שחל מאז 2002 בשיעור החרדים). הבולטות המתעצמת של המחנה הדתי-לאומי אינה יכולה אפוא להיות מוסברת ב"פעילה דמוגרפית" כמכפיל הכוח העיקרי. היות שכך, העניין בדתיות הלאומית הולך וגובר בזירות שונות: הפוליטית, החברתית-פוליטית, הכלכלית, התרבותית, התקשורתית ולא פחות מכך בזירה המחקרית.

לטענתנו, לתמורה זו יש השלכות אסטרטגיות על אופייה של החברה הישראלית, על יחסי הכוחות בתוך המערכת המוסדית השלטונית, על סדר היום הלאומי ואף על מדיניות הביטחון והחוץ של ישראל. ניתן לבחון ולהסביר אותה מממה נקודות מבט: הגלובלית הרחבה, המצביעה בשנים האחרונות על כניסה או חזרה רבתי של רעיונות ושחקנים דתיים לזירה הציבורית במדינות רבות בעולם;¹⁹⁹ האזורית, המזרח-תיכונית, שבה חלו בעשורים האחרונים עלייה מטאורית במעמד החברתי-פוליטי של הדת ונסיגה

של החילונית; הישראלית-מקומית, שכאמור גם בה ניכרות התפתחויות דומות. הדיון בנושא זה מתקיים הן בחוגים השבעי רצון מהתפתחות זו והן בחוגים שהיא מדאיגה אותם. כך או כך, רמת העניין בתופעה ובנשאייה הולכת וגדלה. אחד הביטויים הברורים לכך הם מגוון סקרים שנועדו לאפיין את המחנה הדתי-לאומי מבחינות פוליטיות, סוציולוגיות, כלכלית תרבותית ועוד. מחקר זה גם הוא תוצאה של סקרנות כזאת, והוא פורץ דרך בכמה מובנים: היקף הנושאים הנדונים בו, שיטת הבקרה של האוכלוסייה הרלוונטית (שיטת הרגימה), גודל המדגם, שיטתיות הניתוח, אופן כתיבת הדוח בידי צוות ושילוב של שיטת איסוף נתונים כמותית (סקר) עם שיטה איכותנית (קבוצות מיקוד).

בראשית הדוח הוצגו מטרותיו העיקריות של המחקר:

- לברר אם המחנה הדתי-לאומי הוא קטגוריה סוציולוגית מובחנת בעלת עמדות מובהקות.
- לבחון את מידת ההומוגניות הרעיונית והעמדתית של מחנה זה, לאתר את קבוצות המשנה שלו ולהעריך את משקלן היחסי.
- לבדוק באופן שיטתי את שכיחותן, התפלגותן ועוצמותיהן היחסיות במחנה זה של תפיסות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות בנוגע למושאי ליבה של השיח החברתי-פוליטי בישראל.

על סמך הפרקים הקודמים מוצגות להלן התובנות ששאבנו ממצאי המחקר בהתייחס לשלוש השאלות דלעיל.

מי ומה במחנה הדתי-לאומי?

לכך מתייחסת שאלת המחקר הראשונה, והיא מקבלת כאן תשובה מורחבת. נדגיש שבחלק זה של הפרק, ההסתכלות היא על המחנה הדתי-לאומי בכללותו. בהמשך הפרק ייבחנו קבוצות המשנה שאיתרנו, על נקודות הדמיון והשוני שביניהן.

מאפיינים חברתיים-דמוגרפיים

למותר לציין כי המחנה הדתי-לאומי הוא דתי יותר מכלל הציבור הישראלי-יהודי, אך כפי שנראה בהמשך לא מדובר בקביעה טאוטולוגית. לפי ממצאינו, הדתיות היא רק רכיב אחד, אם כי מרכזי מאוד, מתוך כמה רכיבי הזהות הדתית-לאומית רבת-הפנים. נוסף על כך, מן ההיבט החברתי-דמוגרפי מצאנו כי המחנה הדתי-לאומי צעיר בממוצע מכלל האוכלוסייה הישראלית היהודית. ההבדל ניכר בעיקר בגודלן היחסי של הקבוצות הצעירות ביותר (18-24, 25-34), שבקרב הדתיים-לאומיים הן גדולות ממקבילותיהן בציבור הישראלי-יהודי בכללותו.

מצאנו שאנשי המחנה נוטים בשיעורים גבוהים יותר מכלל הציבור הישראלי-יהודי להתגורר במחוזות ירושלים ויו"ש וכן בדרום הארץ ופחות באזור תל אביב רבתי. עם זאת יש להדגיש שרק שיעור קטן מהדתיים-הלאומיים (7%) מתגוררים מעבר לקו הירוק. ואף על פי כן, כפי שנראה להלן, מבחינה רעיונית יש קרבה רבה בין הציבור הדתי-לאומי לציבור המתנחלים, אם כי החפיפה ביניהם אינה מלאה.

בממוצע, התפלגות ההכנסות של אנשי המחנה הדתי-לאומי נמוכה מעט מההכנסה הממוצעת בכלל האוכלוסייה הישראלית היהודית. אמנם קבוצת הליכה הדתי-לאומית קרובה מאוד לממוצע הכללי, אבל הכנסתן של הקבוצות החרדית, החרד-לית/תורנית והמסורתית-דתית נמוכה מן הממוצע הכללי, והן שמושכות למטה את הממוצע של כלל המחנה.

המחנה הדתי-לאומי בכללותו משכיל במעט מהציבור הישראלי-יהודי. ברור מאליו כי שיעור בעלי ההשכלה התורנית בקרבו גבוה מזה שבכלל האוכלוסייה היהודית. עם זאת מעניין לציין כי גם בתוך המחנה, ואפילו בקבוצות ה"טבעיות" שלו (קבוצת הליכה הדתי-לאומית, הקבוצה החרד-לית והקבוצה הדתית ליברלית/מודרנית), הן בקרב הגברים ועוד יותר מכך בקרב הנשים, לרוב האנשים אין השכלה תורנית על-תיכונית. כפי שהראינו, מבחינה עדתית המחנה הדתי-לאומי מורכב מכל קבוצות המוצא, והוא מזרחי יותר מכפי שרבים נוטים להניח או מכפי שאפשר היה להסיק מהרכב הנהגתו הפוליטית והרבנית. הייצוג של עולי ברית המועצות לשעבר במחנה הדתי-לאומי נמוך בעליל מחלקם בכלל הציבור הישראלי-יהודי.

כל הבא ברוך הבא?

הנושא הראשון שבחנו לעומק הוא סוגיית ההשתייכות למחנה הדתי-לאומי. מתברר שהתמונה איננה פשוטה כפי שנראתה לנו בראשית הדרך. יצאנו מנקודת הנחה שהמחנה הדתי-לאומי יתגלה זהה למדי בהיקפו לקטגוריה "דתיים" בסקרי למ"ס (כ-9%-10% מכלל הציבור היהודי בארץ). במילים אחרות, ציפינו שרק דתיים יזהו את עצמם עם המחנה הדתי-לאומי. להפתעתנו נוכחנו, הן בבדיקות המקדימות והן בסקר הייעודי המרכזי שערכנו, שיש אוכלוסייה ישראלית יהודית לא קטנה שמגדירה את עצמה שייכת למחנה הדתי-לאומי אף שאיננה מתאימה למאפיינים המגזריים המוכרים שלו ואינה מגדירה עצמה בהכרח "דתיים". מדובר באנשים המגדירים את עצמם מסורתיים-דתיים, מסורתיים לא-דתיים ואפילו חילונים מצד אחד וחרדים מן הצד האחר, שענו בחיוב (במידה רבה מאוד ובמידה רבה) לשאלת ההשתייכות למחנה הדתי-לאומי. למעשה, הנתונים מורים כי שיוך עצמי לימין המדיני-ביטחוני על הרצף ימין-שמאל הוא בבחינת מנבא טוב של שיוך עצמי למחנה כמעט כמו דתיות גרדא. השיוך העצמי שעל פיו סיננו את המרואיינים מקבל משנה תוקף לנוכח הדמיון העמדת שמצאנו בין כל המרואיינים ששייכו את עצמם למחנה, בעיקר בנושאים הקשורים לביטחון והתיישבות, יחס לדמוקרטיה, יחס לדת במדינה וכדומה, בלי קשר הכרחי להגדרה העצמית הדתית שלהם.

ההיגיון המתודולוגי בבחירה המודעת שעשינו שלא להשתמש בפרמטר הדתיות כמחווון אוטומטי לשיוך למחנה הדתי-לאומי או להוצאה ממנו, מתבסס גם על העובדה שלא נהוג לרדד את ההשתייכות לשום מחנה פוליטי-חברתי אחר בישראל לכדי משתנה קשיח אחד. למשל, לרוב מבקשים ממרואיינים למקם את עצמם על רצף שמאל-ימין מדיני-ביטחוני או חברתי-כלכלי, אך אוספים מהם מידע גם בנוגע להצבעתם בבחירות לכנסת, ולעתים אף מוספים לכך שאלות עמדתיות בטרם מסיקים אם הנשאל או הנשאלת הם אכן אנשי ימין, שמאל או מרכז.

בהסתמך על שאלת השיוך העצמי, והצלבה עם שאלת הדתיות העוקבת, מצאנו אפוא שהמחנה הדתי-לאומי כולל כיום כחמישית מהאוכלוסייה היהודית הבוגרת. יש בו נציגות (בגדלים שונים) של כל קשת ההגדרות הדתיות של הלמ"ס כדלקמן: חרדים (11%), תורניים/חרד"לים (6%), דתיים-לאומיים (31%), דתיים ליברלים/מודרניים (12%), מסורתיים-דתיים (24%), מסורתיים לא-דתיים (9%) ואפילו קבוצה זעירה של חילונים (3%). אם מנכים את ה"טבעיים פחות" ומחשבים רק את קבוצות המשנה המזוהות עם המחנה באופן אינטואיטיבי (קבוצת הליכה הדתית-לאומית, החרד"לית-תורנית והליברלית מודרנית), יחסי הגודל ביניהן תואמים את הידוע לנו מהסקרים (שרובם אגב אינם מדגמיים) המושתתים רק על הגדרת דתיות: תורניים/חרד"לים (12%), דתיים-לאומיים (63%), דתיים ליברלים/מודרניים (24%).

ממצאים אלה בדבר הגיוון הפנימי בתוך המחנה הדתי-לאומי תואמים את הבחנתו של שלמה קניאל מלפני כעשור, שאפיין את "הציונות הדתית" כדלקמן:

אפשר לתאר את מצבה של הציונות הדתית ככדור גדול אשר במרכזו נעים מספר כדורים שיש להן שתי תכונות: מידת הקרבה שלהם למרכז ומידת השקיפות שלהם. ככל שהם קרובים למרכז כך רמת הדתיות של הקבוצה בכדור יותר גבוהה. ככל שהכדור פחות שקוף, כך רמת ההסתגרות שלהם גבוהה יותר. במטפורה הזו של הכדור הדינמי והרוחש תנועה, קיימות שתי מגמות סותרות: [...] המגמה האחת היא התרחבות השוליים של ההגדרה הדתית העצמית. [...] המגמה השנייה מתבטאת בצמצום ובהסתגרות. במטפורה של הכדור הרי בתוך הכדור עצמו, באזורים הקרובים למרכזו, נעשים הכדורים הקטנים יותר סגורים ואטומים. הקהילות מסתגרות מפני הטלוויזיה, התקשורת והאינטרנט. משתדלים לקיים אורח חיים הקרוב לחרדים תוך השפעה על החינוך.²⁰⁰

ריבוי המזדהים עם המחנה שאינם על פי המקובל חלק אינטגרלי ממנו מעיד, לפי הפרשנות שלנו, על מורכבות או נזילות של דפוסי הזהות והשייכות בחברה הישראלית היהודית היום. מצב זה עולה בקנה אחד עם ההבחנות הפוסט-מודרניות המתייחסות לשייכות וזהות כמבנים תודעתיים-הכרתיים ולא מהותניים. יתרה מזו, אל מול הסגמנטציה הבולטת – או המובלטת מטעמים כאלה ואחרים – בשיח הציבורי רומזים הנתונים שלנו שיש בארץ ציבור לא קטן המצליח לשלב בחייו האישיים בלי חשש זהויות שונות ולכאורה לא קוהרנטיות, למשל חילוניות או חרדיות עם שייכות למחנה הדתי-לאומי. מתברר גם שאנשים אינם רואים היום לנגד עיניהם רק דגם "דתי-לאומי" אחד מחייב. הגמישות הזאת מאפשרת את צמיחתן של קבוצות היברידיים גדולות למדי, שרגלן האחת מזה ורגלן האחרת מזה, ובכל זאת אנשיהן מרגישים שיש להם זהות שלמה גם אם לא טריוויאלית. מצב זה פותח מרחבי שיתוף פעולה טקטי ואף אסטרטגי שבעבר נחשבו בלתי אפשריים – בעניינים פוליטיים, חברתיים, כלכליים ותרבותיים. אם ההגדרה שבה בחרנו אנו לצורך שיוך למחנה הדתי-לאומי אכן תקפה, אנו מעריכים שלממצאינו יש כבר בהווה – ויהיו עוד יותר מכך בעתיד – השלכות פוליטיות, חברתיות, תרבותיות,

דמוגרפיות ואחרות מרחיקות לכת על החברה בישראל. השלכות אלו נשארות סמויות מן העין אם מזהים את השייך למחנה הדתי-לאומי רק על בסיס הגדרת דתיות, שהיא צרה מכדי לעמוס על כתפיה את המשמעות המלאה של השתייכות למחנה שביקשנו לחקור. מעבר לכך, יש לזכור כי בקרב המגדירים את עצמם "דתיים" יש גם כאלה שכלל אינם מעוניינים למקם עצמם במחנה הדתי-לאומי, למשל, משום שמבחינה פוליטית הם רואים את עצמם במרכז או אפילו בשמאל.

במקרה של החרדים עדיין אין לנו בשלב זה תמונה ברורה כיצד משתלבת זהות דתית זו עם הכרזת שייכות למחנה הדתי-לאומי, והדבר מחייב מחקר המשך. אף על פי כן מצאנו ביותר מבדיקה אחת כי החרדים המשייכים את עצמם למחנה הדתי-לאומי קרובים למדי בעמדותיהם לקבוצת הליכה שלו (בעיקר בכל הנוגע להתיישבות, ביטחון, יחס לאחר הלא-יהודי וכדומה). בד בבד הם ביטאו בתחומים אחרים (שינוי המעמד ההלכתי של נשים, דפוסי צריכת תקשורת ועיסוקי פנאי ועוד) עמדות שונות במידה כזאת או אחרת מהעמדות של רוב המשייכים את עצמם למחנה הדתי-לאומי.

הגידול בבולטות הציבורית – ויש הטוענים שגם הדמוגרפית, אם כי לכך עדיין אין ראיות אמפיריות ברורות – של הקבוצה החרד"לית/תורנית מטשטש לטענתנו את הגבול בין המחנה הדתי-לאומי לבין המחנה החרדי. הסבר אחד לכך הוא העובדה שבמחנה החרדי חלה בשנים האחרונות מידה מסוימת של היפתחות למודרנה, שבעקבותיה חלק מסוים של החרדים מרשים לעצמם, ולו ברמה התפיסתית, להביע הזדהות עם המחנה הדתי-לאומי. את המחנה הזה – כך מצאנו בקבוצת המיקוד החרדית – הם רואים כדוגמה סבירה לפחות לשמירה על דתיות וקליטת רכיבים מן המודרנה. מן הצד האחר, הקבוצה החרד"לית/תורנית, שאיש לא יערער היום על השתייכותה למחנה הדתי-לאומי, נעה, בעיקר בנושאים תורניים, לעבר המחנה החרדי, מה שתורם גם כן לטשטוש הגבול הדתי-לאומי-חרדי.

מידה של קרבה בנושאים מסוימים וריחוק באחרים מצאנו גם בקבוצה החילונית הקטנטנה שהצהירה על השתייכות למחנה הדתי-לאומי: בשאלות של לאומיות, התיישבות, ביטחון ויחס לאחר היא קרובה בהחלט בעמדותיה לקבוצות ה"טבעיות" של המחנה הדתי-לאומי. היא שונה מהן במובהק כשמדובר ביחסי דת ומדינה, בדפוסי צריכת התקשורת והפנאי או בשאלת מעמדן של הנשים. בתחומים אלו היא קרובה יותר לחילונים שלא שייכו את עצמם למחנה הדתי-לאומי, ולטענתנו, לא לנו להחליט לאן קבוצה זו שייכת יותר – עלינו לקבל את שיוכה העצמי למחנה הדתי-לאומי.

מן הנתונים אפשר להסיק ביתר קלות מהן הסיבות שחלקים לא קטנים מן האוכלוסייה המסורתית לגוניה, הדתית והלא-דתית, מרגישים את עצמם שייכים למחנה הדתי-לאומי. כקבוצה, כך מורים הנתונים שאספנו, אוכלוסייה זו מתחברת במיוחד למסרים הלאומיים-פרטיקולריסטיים הרווחים במחנה, אך גם לשמרנות הכללית שלו. בקבוצת המיקוד המסורתית נאמר במפורש על ידי המשתתפים שאילו נפתחו דלתות המחנה הדתי-לאומי עבורם, הם היו רוצים להשתייך אליו באופן ברור יותר. לתחושות אלו של שייכות יש השפעות מרחיקות לכת על פוטנציאל הגיוס של מפלגה שתנסה בעתיד להכיל את הציבור המסורתי הזה בתוך "אוהל דתי-לאומי גדול" (או "בית דתי-לאומי גדול"). ניסיון כזה עלול להיתקל בהתנגדות מצד חלקים מן הקבוצות ה"טבעיות" של המחנה הדתי-לאומי, בעיקר מצדם של מי שדוחים את התפיסות הפשרניות יחסית של

המסורתיים בנושאי דת ומדינה, ואולי אף מצד גורמים ליברליים שיתקשו לקבל את עמדותיהם השמרניות יותר של המסורתיים-דתיים בנושאים כמו מעמד הנשים. הטענה שעלתה בקבוצת המיקוד בדבר אי-קבלה, או לחלופין קבלה חמוצת פנים, של הציבור המסורתי למחנה הדתי-לאומי בגלל שוני עדתי (חלק גדול מהמסורתיים, דתיים ולא דתיים, הם מזרחים) לא נבדקה כאן, וכדי לתמוך בה או לשלול אותה אמפירית יש צורך במחקר נוסף.

עוצמת ההשתייכות

מצאנו הבדלים ניכרים בעוצמת ההשתייכות בקרב המצהירים על השתייכותם למחנה הדתי-לאומי: כשליש מקבוצת המדגם ענו כי הם משייכים את עצמם למחנה "במידה רבה מאוד", ואליהם התייחסנו כמציגים השתייכות "מובהקת", ואילו כשני שלישים ענו שהם משייכים את עצמם למחנה "במידה רבה", ואליהם התייחסנו כמציגים השתייכות "רכה".²⁰¹

בקטגוריית ההשתייכות המובהקת יש רוב של דתיים-לאומיים, אבל לא כל הדתיים-הלאומיים ממקמים את עצמם בה. הדבר מתקף את טענתנו שהגדרת הדתיות אינה ממצה באופן מלא את ההשתייכות למחנה. בקטגוריית ההשתייכות הרכה יש רוב לקבוצות המסורתיות. שיעורם של המתגוררים ב"ש בקטגוריית השייכות המובהקת כפול משיעורם בקטגוריית השייכות הרכה. גם שיעורם של בוגרי ישיבות הסדר בקטגוריה המובהקת גדול באופן ניכר וברור מזה שבקטגוריית ההשתייכות הרכה, עובדה המעידה על הצלחת מוסדות אלו בסוציאליזציה חזקה של תלמידיהם למחנה הדתי-לאומי. בקטגוריית ההשתייכות המובהקת גדול הרבה יותר שיעורם של מי שמיקמו את עצמם בימין המדיני-ביטחוני משיעורם של מי שמיקמו את עצמם בימין המתון, במרכז או בשמאל.

אם מתבוננים על הנתונים בכיוון ההפוך, כלומר בפילוח של קבוצות המשנה לפי קטגוריות ההשתייכות, מוצאים כי רק בשתיים מהקבוצות ה"טבעיות" לפי הגדרה עצמית דתית שיעור ההשתייכות המובהקת הוא הגבוה ביותר: בקרב הדתיים-הלאומיים והחרד"לים/תורניים. לעומת זאת בקרב הקבוצה הליברלית/מודרנית רבים יותר נמצאים בקטגוריית ההשתייכות הרכה מאשר בקטגוריה המובהקת, מה שמסביר את מרכזיותם הפחותה בקביעת סדר היום של המחנה הדתי-לאומי. ממצא מעניין המחייב מחקר נוסף בעתיד הוא שאותם חרדים ששייכו את עצמם למחנה הדתי-לאומי הצהירו על השתייכות מובהקת ולא רכה. ממצא זה מעלה את ההשערה, שיש לבדוק אותה ברמה הכללית יותר, שחצייתו של גבול זהות מייצרת תחושת השתייכות חזקה במיוחד לטריטוריה החדשה. כפי שהראינו ברוח, קבוצות הגיל הצעירות משקפות עמדות שמרניות יותר מבחינה דתית ורדיקליות יותר מבחינה לאומית, אך לא נמצאו הבדלים שיטתיים ביניהן לבין הקבוצות הבוגרות יותר מבחינת עוצמת ההשתייכות למחנה. הוא הדין בניתוח שעשינו לפי מין המרואיינים.

201 כאמור בפרק המתודולוגיה, מי שהצהירו על עוצמת השתייכות פחותה (שייך במידה מעטה או במידה מעטה מאוד) לא נכנסו לקבוצת המדגם שלנו.

לסיכום, השינוי האנליטי המוצע בחלק זה של הדיון הוא שהעיקרון הקובע את מידת השייך העצמי למחנה הדתי-לאומי – אם כי לא בהכרח את ההתקבלות המלאה אליו – אינו חד-ערכי; אין חפיפה מלאה בין ההגדרה העצמית "דתי" לבין השתייכות למחנה הדתי-לאומי. פירוש הדבר שמיחידה סוציולוגית בעלת מאפיינים קהילתיים, שפה פנימית ואורחות חיים משותפים מתפתח המחנה הדתי-לאומי לכדי חברה או תנועה אידאולוגית, ובמידה מסוימת גם תפקודית, הפועלת לאור ערכים המומשגים באופן שמוכן ומקובל גם על ידי אנשים שעל פי פרמטר הדתיות בלבד נמצאים לכאורה "מחוץ" למחנה. נראה שהולך ונפתח פתח רחב יותר ויותר ליתר הדגשה של ערכים ותחושת זהות על פני אורח חיים אחיד מחייב.

יש צורך במחקר נוסף כדי לברר עד כמה המגזר והנהגתו מודעים לשינוי זה ומעוניינים בו, שכן רבגוניות פנימית מקשה את יצירתו של מודל-על התנהגותי מחייב ואת השליטה בכל המרחב הרעיוני, החברתי והפוליטי הרלוונטי. בעבר היוותה הקבוצה הדתית-לאומית את המחנה כולו; היום אולי אפשר להשוות את מעמדה של קבוצת הליכה הדתית-לאומית במחנה זה למעמדה הקנוני של התנועה הקיבוצית בהתיישבות העובדת ובתנועת העבודה של תקופת היישוב ושנות המדינה הראשונות. רק מעטים היו חברי קיבוצים, אבל אלו היו מודל לחיקוי והערצה והשפיעו במידה רבה על עיצוב הדרך ועל המרחב הרעיוני והתפקודי הרלוונטי הרבה מעבר לחלקם הדמוגרפי. בהקשר זה אפשר להעלות השערה, שגם ביסוסה יצריך מחקר עתידי נוסף, שהשקפת העולם הרעיונית המוצקה שהנהגתו הרוחנית והפוליטית של המחנה הדתי-לאומי מציגה מתחברת היטב לתפיסות העולם הימניות בנושאי חוץ וביטחון ולתפיסות הלאומיות/לאומניות הרווחות בציבור הישראלי-יהודי ולרצון העז בהנהגה בעלת תפיסת עולם ברורה. ככזו היא קורצת לרבים שאינם שייכים לקבוצות ה"טבעיות" שבמרכזו של המחנה – "כולנו ציונים-דתיים", כדברי אחד המשתתפים בקבוצת המיקוד המסורתית-דתית. המחנה הדתי-לאומי משמש אפוא היום, כך נראה, מטרייה רעיונית-פוליטית-חברתית-תודעתית רחבה ומגוונת, וייתכן שבעתיד הלא רחוק הוא יצליח למצב את עצמו ככוח המוביל של הימין הישראלי ואולי אפילו של חלקים נוספים בציבוריות הישראלית היהודית.

ערכים ודפוסי התנהגות אופייניים

מהם אותם מאפיינים ערכיים ותפקודיים המלכדים את כל הקבוצות של המחנה? אפשר לציין חמישה ערכים/ממדים תפקודיים כאלה: (1) עמדה מדינית-ביטחונית; (2) זהות ודתיות; (3) עמדות בשאלת דת ומדינה; (4) יחס לרמוקרטיה; (5) יחס למודרנה.

1. עמדה מדינית-ביטחונית. אחד המאפיינים הקונסנסואליים ביותר של הדתיות הלאומית הוא הימניות המדינית-ביטחונית. הממצאים, כמעט ללא יוצא מן הכלל, מורים כי המחנה, על כל קבוצות המשנה שלו, הוא סמך ימני הן מבחינת מיקומו העצמי (שיעור המשייכים את עצמם לימין המובהק עולה בבירור על שיעור הממקמים את עצמם בימין המתון, ועל השיעור של הממקמים את עצמם במרכז או בשמאל לא כל שכן) והן מבחינת הדעות השכיחות בו. המחנה ממקם את עצמו בשיעורים גדולים מאוד בימין, ולא זו בלבד אלא שהוא גם מצביע ברובו הגדול עבור מפלגות ימין ונמנע כמעט לחלוטין מהצבעה עבור מפלגות שמאל ואפילו מרכז. השיעור הגבוה ביותר בקבוצת המדגם

ציינו כי נושאי חוץ וביטחון הם המשתנה העיקרי בעיניהם להכרעה בשאלה עבור איזו מפלגה להצביע. עם זאת יש להביא בחשבון גם את הממצא שתחת הנחת עבודה שאי אפשר לממש את שני היעדים גם יחד – רוב בכל קבוצות המשנה של המחנה מבכר רוב יהודי בתחום מדינת ישראל מהחלת הריבונות הישראלית על כל השטח שבין הירדן לים. במילים אחרות, גם במחנה הדתי-לאומי, שנחשב לנשא הפוליטי המרכזי שלו, רעיון ארץ ישראל השלמה כעקרון הצייר הוא דומיננטי פחות מהעיקרון של ביצור הרוב היהודי בתחומי מדינת ישראל.

2. זהות ודתיות. התשובות לשאלה שהצגנו בסקר בדבר המאפיין העיקרי של מי שמשתייך למחנה הדתי-לאומי מראות כי המהות הנתפסת העיקרית של ההשתייכות למחנה זה היא של דת ואמונה יהודית ולאחר מכן ציונות ואהבת הארץ. אם נביא בחשבון את ממצאי סקר גוטמן-אבי חי, שלפיהם רוב מוחלט מקרב הישראלים היהודים מעידים על עצמם כי הם מאמינים באלוהים,²⁰² ואת הקונסנזוס בציבור הישראלי-יהודי בעניין הציונות כאידאולוגיה ההגמונית, אין תמה שדלת ההזדהות עם המחנה הדתי-לאומי (אך לא בהכרח להתקבלות אליו) פתוחה לפני רבים. הממצאים גם מורים שבלבו של המחנה יש גרעין קשה של מי שמרגישים קרובים לדת בפרשנותה ההלכתית/רבנית האורתודוקסית, ושיעור ניכר של מי שמדווחים על התקרבות אישית לדת בשנים האחרונות. רוב הציבור הזה מרגיש כי זו אינה רק חוויה אישית, אלא שהחברה היהודית בכללותה עוברת תהליך של התקרבות כזאת. עובדה זו יוצרת כנראה בקבוצות שבדקנו הרגשה של שייכות והיא מסייעת להפחתת הניכור שלהן, לעומת חלקים אחרים בחברה הישראלית היהודית, המרגישים ש"גנבו" להם את המדינה/החברה, ותחושת הניכור שלהם כלפיה הולכת וגוברת בד בבד עם שחיקת הדומיננטיות של תפיסת עולמם הפוליטית-חברתית והתעצמות הבולטות של המחנה הדתי-לאומי.

הנתונים גם מורים כי בעיקר, אך לא רק, מי שהגדירו את עצמם מתקרבים לדת מקרב המרואיינים שלנו מעדיפים מודוס אופרנדי של סגירות ואינם ששים לפשרות עם הציבור הלא דתי, ועל אחת כמה וכמה עם ציבורים שאינם יהודיים. יש לזכור כמובן שמול קבוצה זו עומדים רכיבים אחרים של המחנה התומכים יותר בפתיחות ובפשרות עם חלקיה האחרים של החברה בישראל, אך הרכיבים האחרונים הם קבוצה הטרזוגנית יותר מהראשונה, ומשום כך קשה יותר לגיזם למען מאבקים פנימיים במחנה. כן יש לזכור שחרף ההבדלים ברמת הפתיחות, הנתונים מורים כי גם הפשרנים יותר חולקים עם המתקרבים/קרובים לדת כמה וכמה ערכי יסוד שיקשו עליהם, או אפילו ימנעו מהם, לצאת חוצץ בפומבי נגד מגמות של החמרה דתית והגבהת גדרות כלפי "אחרים" במחנה הדתי-לאומי. קבוצת המדגם שלנו חלוקה בערך באמצע בשאלה אם אנשים דתיים ערכיים יותר מחילונים. דפוס זה שונה ממה שנמצא בסקרים אחרים שהתמקדו אך ורק בציבור שהגדיר את עצמו דתי; שם נמצא רוב ברור לסבורים כי חילונים ערכיים פחות מדתיים.

בנושא הזהות והדתיות איתרנו במחנה הדתי-לאומי גיוון פנימי רב יותר מאשר בהתייחס לממד המדיני-ביטחוני. למרות זאת אפשר להכליל ולומר, על בסיס הנתונים

שאספנו, כי המחנה מתאפיין בהדגשת זהות יהודית-פרטיקולריסטית, ברתיעה מאוניברסליזם ערכי ובמקרים רבים גם ברמה גבוהה של לאומיות עד כדי לאומנות. הדוגמאות שמצאנו לכך רבות: הנכונות השכיחה לענישה קולקטיבית על ידי צה"ל על בסיס ההנחה שבעת מצב של עימות אין בצד האחר "חפים מפשע"; התמיכה בשיעורים גבוהים של הדרה של ה"אחר" הישראלי הלא-יהודי מהחלטות לאומיות אסטרטגיות; השיעור הגבוה של הסבורים שאין להעניק אזרחות לעולים שאינם יהודים לפי ההלכה; השיעור הנכר של מי שאמנם מוכנים לתרום איברים אך לא למי שאינם יהודים; ועוד. העמדות הדתיות יותר והלאומיות/לאומניות יותר שכיחות לאורך כל החזית כמעט בקבוצות הגיל הצעירות יותר. הן גם שכיחות, ולעתים אף ביתר שאת, בקרב הקבוצות ה"לא-טבעיות" המזדהות עם המחנה. הדבר מעלה את האפשרות שהזדהותן של קבוצות משנה אלו מושתתת על התפיסה שהמחנה הוא המסמן האוטנטי של הזהות היהודית שאליה הם חותרים, אם כי לא דווקא כמוכנה הדתי המובהק.

3. **עמדות בשאלת דת ומדינה.** בד בבד עם הרצון השכיח במחנה הדתי-לאומי לחקוק באבן את זהותה היהודית של המדינה, אפילו על חשבון ויתור על אידאל ארץ ישראל השלמה, ועם הנכונות להדרת אחרים לא-יהודים מהחלטות אסטרטגיות ואפילו מאזרחות (אי-הנכונות של רוב גדול להעניק אוטומטית אזרחות לעולים שאינם יהודים לפי ההלכה), בתשובות לשאלות הנוגעות לאופייה ולסמכותה של המדינה יש גם עדויות לרצון להשתלבות. רצון זה נובע, להערכתנו, משילוב של דאגה ושמירה על האחדות הלאומית עם חשש שלא למתוח יותר מדי את החבל. כך למשל, רק מיעוט הביע תמיכה בהיגר שהמדינה איבדה את מעמדה המוסרי בגלל פינוי גוש קטיף ולפיכך אין לציית לחוקיה, אך בה בעת מצאנו רבים שתמכו בסירוב פקודה של חיילים אם ידרשו לפנות יישובים יהודיים בשטחים. השיעור הגבוה יותר סבור שחברי הכנסת הדתיים אמורים להכפיף את עצמם לסמכות הרבנים, אם כי אינו מוכן להפקיד בידי רבנים את ההחלטה אם לחתום על הסכם שלום. יש כמעט קונסנזוס בדבר חשיבותן של מפלגות דתיות לשמירה על הצביון היהודי של מדינת ישראל, כלומר, אין ביטחון בגורמים מדינתיים אחרים שיעשו זאת כהלכה. ממצא מעניין בהקשר זה נוגע למהותו של יום העצמאות – רוב בקבוצת המדגם סבור כי מדובר בחג ישראלי-אזרחי. רק בקבוצת הליבה הדתית-לאומית יש רוב לסבורים כי יום העצמאות הוא בראש ובראשונה חג יהודי-דתי.

לפי ממצאינו, העמדה השכיחה במחנה הדתי-לאומי היא שהמדינה אמורה לשרת את הזרם האורתודוקסי, ולפיכך רק מיעוט תומך במימון של קהילות ורבנים רפורמיים או קונסרבטיביים. באותו כיוון אף מצאנו רוב של מי שחושבים שהמדינה צריכה לתת תקציבים לבתי הספר של החינוך החרדי גם אם אין מלמדים בהם לימודי ליב"ה. כשליש מקבוצת המדגם (ורוב בקרב החרדים והחרד"לים/תורניים) הסכימו עם הטענה שחבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר גם על חשבון הדאגה למגזרים אחרים, תפיסה בלתי ממלכתית בעליל.

4. **יחס לדמוקרטיה.** בדומה למה שנמצא בסקר מדר הדמוקרטיה בשנת 2011 על עמדותיו של כלל הציבור הישראלי-יהודי,²⁰³ גם בקרב מי שזיהו את עצמם כשייכים למחנה הדתי-לאומי המהות הנתפסת העיקרית של הדמוקרטיה היא חירויות וחופש.

במקום השני כמאפיין העיקרי עלו בסקר זה ההליכים והמוסדות השלטוניים. ההבדל העיקרי בין ממצאי שני הסקרים, של 2011 וסקר זה, הוא השיעור הגבוה יותר כאן של מי שהביעו עמדות שליליות כלפי הדמוקרטיה וכן תפיסות המעמדות אותה מהותית עם היהדות. במובן זה אפשר לומר כי עמדותיו של המחנה הדתי-לאומי בכללותו כלפי הדמוקרטיה אמביוולנטיות במעט מעמדותיו של שאר הציבור הישראלי-יהודי.

אשר להערכת הנשאלים בעניין מידת השמירה בישראל על חירויות היסוד הדמוקרטיות (חופש ההתארגנות, חופש הביטוי, הזכות לקיום בכבוד וחופש הדת), באופן כללי מצאנו דמיון ניכר בין ממצאי הסקר הזה לממצאי סקר מדד הדמוקרטיה 2013. עם זאת בסקר הזה נמצא שיעור גבוה יותר של הסבורים כי חופש הדת נשמר בישראל פחות מדי (בהמשך נדונה השאלה אילו קבוצות מייצגות עמדה זו יותר מאחרות).

ממצא מעניין שהעלה הסקר הוא רמת שביעות רצון גבוהה יותר של אנשי המחנה הדתי-לאומי מהתפקוד הכולל של הדמוקרטיה הישראלית בהשוואה לכלל הציבור הישראלי-יהודי. ממצא זה הוא בהתאמה לקבוצה הדתית-לאומית בסקר מדד הדמוקרטיה 2013, שגם היא נמצאה שבעת רצון יותר משאר הציבור. ואולם במסגרת אותה אמביוולנטיות שציינו, אל מול שביעות הרצון הגבוהה יחסית מצאנו במחנה הדתי-לאומי רמת אמון נמוכה מזו של כלל הציבור הישראלי-יהודי בכל שלוש הרשויות – בכנסת, בממשלה ובעיקר בבית המשפט העליון – ממצא המצביע על חסך דמוקרטי בעיית.

האם הנתונים שלעיל מעידים על הפנמת העקרונות הבסיסיים של הדמוקרטיה בקרב המחנה הדתי-לאומי? קשה להשיב על כך באופן חד-משמעי. נראה שההפנמה איננה מלאה, הבחנה שברמה כזו או אחרת תקפה גם בנוגע לכלל הציבור הישראלי-יהודי. מחד גיסא, רוב מן הנשאלים בסקר הביעו הסכמה לכך שיהודים וערבים יקבלו מהמדינה מימון שווה לשירותים חברתיים, עובדה המעידה על הפנמת העיקרון של הקצאת משאבים אוניברסלית לפי צרכים על בסיס זכויות אורח. מאידך גיסא, מצאנו העדפה ברורה של רוב המשיבים מכל קבוצות המשנה להפחתה של לימודי האזרחות והדמוקרטיה בבתי הספר והרחבה של לימודי התרבות היהודית ולימודי ארץ ישראל. מיעוט גדול גם סבור שיש לקבוע בחוק עונש למי שמדבר נגד הצינונות, עמדה שאינה עולה בקנה אחד עם עקרון חופש הביטוי. השיעור הניכר של הסבורים כי חיילים צריכים לסרב פקודה לפינוי יישובים יהודיים, וכמוהו גם העובדה שרבים סבורים כי אישור הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל צריך להיות במשאל עם בהשתתפות יהודים בלבד (בניגוד למה שנמצא בכלל הציבור הישראלי-יהודי) מעלים גם הם ספק בנוגע לעומק הדמוקרטיה של המחנה מושא דיונו.

5. יחס למורדנה. המחנה הדתי-לאומי ככלל משקף עמדת ביניים שבין החילונית לחרדיות. השתקפות מרכזית לכך היא במדד ההתנהגותי שבסקר – "סולם החשיפה לתקשורת" – שעל פיו נראה שבממוצע מדובר בחשיפה בינונית וזהירה, בבחינת כבדהו וחשדהו ביחס לעולם ש"בחוץ". פתיחות ניכרת לרוחות חדשות ולמה שיש לעולם הגדול להציע נמצאה, למשל, בניתוח עמדותיו של רוב המחנה בעניין חלוקת התפקידים בתוך המשפחה; בנכונות לכלול לימודי חול בתכנית הלימודים של בתי הספר הדתיים; בהעדפה לבתי ספר ברמה לימודית גבוהה מבתי ספר שרמתם הדתית גבוהה; או בעניין יציאה

לחופשה בחו"ל. לעומת זאת מצאנו אי־נכונות רבתי לזוז מעמדת המוצא השמרנית בכל הכרוך בשינוי מעמדה ההלכתי של נשים; רוב להפרדה מוחלטת בין בנים לבנות בבתי הספר או להפרדה בגילאים הנמוכים; וגמישות מוגבלת בלבד בנוגע לאפשרות שנשים ילמדו גמרא או ימונו לדיינות בבתי דין רבניים.

יש הטוענים שעיקרו של הציבור הדתי־לאומי מתנהג באורה חייו הפרטי כרעו החילוני ושלא כהנהגות מנהיגיו הרוחניים. המדרד היחיד בנוגע להתנהגות (מדווחת) במחקרנו מלמד שבכל הקשור לפנאי ותקשורת ציבור זה שונה וזהיר במאפייני החשיפה והצריכה שלו בתחומים אלה מעמיתו החילוני (וכמובן, אם כי בכיוון ההפוך, גם החרדי). יש ללא ספק התפלגות על רצף של עומק החשיפה, אך הנתונים מורים על קיומו של מרכז כובד של חשיפה זהירה. עם זאת ייתכן שזהירות זו הייתה גדולה יותר, עד כדי הימנעות, אילו נעשה יישור קו מלא עם הרבנים מן הזרם המרכזי.

ההומוגניות/הטרונגניות של המחנה

בחלק זה של הפרק נדון בשאלת המחקר השנייה העוסקת בהומוגניות של המחנה, והתשובה עליה היא בהתייחס לקבוצות המשנה שלו. הדיון שלהלן נחלק לשניים: בחלק הראשון הן מנותחות בהתייחס לסולמות השונים שבנינו לאורך הדוח. בחלק השני אנו מתמקדים באפיון של שלוש הקבוצות ה"טבעיות" של המחנה – הדתיים־לאומיים, החרד"לים/תורניים והליברלים/מודרניים.

נציג תחילה חלוקה השוואתית לפי הגדרה עצמית דתית, לפי גיל ולפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדינאי־ביטחוני – שלושת המשתנים שהתבלטו ביותר לאורך הניתוח כבעלי יכולת הסבר גבוהה. זה המקום להערת אזהרה: אם מתייחסים לכל רוחב הספקטרום שכללנו במושג ה"מחנה הדתי־לאומי", יש להביא בחשבון שמדובר בקבוצות משנה שונות מאוד זו מזו בגודלן, בהון האנושי שלהן ובמשאביהן הפוליטיים והחברתיים, ומכאן גם במשקלן היחסי בתוך המחנה. יתר על כן, אמנם לצורכי הסבר נוח מאוד לחלק את הציבור הנחקר לקבוצות מובחנות, אך חלוקה זו אינה משקפת את מלוא המורכבות של המציאות. לאמיתו של דבר הגבולות בין הקבוצות הללו דיפוזיים למדי; מדובר באנשים בעלי זהויות מורכבות, המוצאות אופני ביטוי שונים בנסיבות שונות. עד כמה שנרצה להכניס הכול למגירות נבדלות ותוויות ברורות עליהן, קווי ההפרדה הם שיטתיים הרבה פחות, דינמיים יותר ומשתנים לא פעם בהתאם לשאלות ספציפיות.

עם זאת "יש היגיון בשיגעון", והעמדות מתפלגות בסדר מסוים. הלוח שלהלן מציג את ממוצעי קבוצות המשנה לפי הגדרה עצמית דתית²⁰⁴ על פני שבעת הסולמות שבנינו בפרקי הדוח השונים. כל אחד מהם מורכב מכמה שאלות ואמור לפיכך לשקף תפיסה מכללית של נושא מסוים; מדובר ברצפים, שהאינטרוולים הבין־קבוצתיים עליהם אמנם שונים אבל שיטתיים.

204 אזכור: ציון 0 מצביע על מקסימום עמדות שמרניות/לא דמוקרטיות/סגורות, וציון 1 על מקסימום עמדות ליברליות/דמוקרטיות/פתוחות. הציון 0.5 הוא ציון האמצע (למעט סולם החירויות הדמוקרטיות, שבו 1 משקף עמדה של מחסור בקיומן בישראל, 0.5 מידה מתאימה של חירויות וציון 0 פירושו הערכה בדבר עודף חירויות דמוקרטיות).

לוח 10.1: השוואת ממוצעי קבוצות משנה על 7 הסולמות (לפי הגדרה עצמית של דתיות)

הגדרה עצמית של דתיות	סולם החשיפה לתקשורת כללית	סולם מעמד הנשים	סולם האמון בדמוקרטיה	סולם שמירת החירויות הדמוקרטיות	סולם הנכונות לפשרות בנושאי דת	סולם העמדות הממלכתיות	סולם הפתיחות הדתית
חרדי	.27	.21	.26	.57	.12	.44	.20
תורני או חרדי-לאומי (חרד"ל)	.41	.29	.35	.60	.19	.49	.29
דתי-לאומי	.64	.57	.53	.51	.36	.53	.46
דתי ליברלי או מודרני	.71	.64	.52	.52	.47	.58	.56
מסורתי-דתי	.72	.60	.53	.50	.43	.56	.52
מסורתי לא-דתי	.79	.68	.50	.51	.51	.59	.64
חילוני	.80	.65	.61	.51	.66	.66	.64
כללי	.63	.54	.49	.52	.38	.54	.47

* הסולמות המסומנים באפור נבנו לצורך הדין האינטגרטיבי בפרק 9. שאר הסולמות מוצגים בפרקים קודמים של הדוח.

באופן כללי מראה הלוח (וכמובן סטיות התקן של הסולמות, המפורטות בפרקים הרלוונטיים) שבנושאים מסוימים המחנה אחוד למדי ובנושאים אחרים פחות. כשמדובר בסולם שמירת החירויות הדמוקרטיות, למשל, ההבדלים בציוניהן הממוצעים של קבוצות המשנה השונות הם קטנים יחסית. במידה רבה הוא הדין בסולם העמדות הממלכתיות, אם כי סולם זה "פרוש" מעט יותר, כלומר ההבדלים בין ממוצעי הקבוצות גדולים במקצת. לעומת זאת בסולמות החשיפה לתקשורת כללית או מעמד הנשים, הפיזור רחב מאוד וההבדלים בין הקבוצות גדולים. במילים אחרות, מידת הפיצול של המחנה שונה בנושאים שונים. יתרה מזו, כפי שכבר ציינו, המרחקים בין קבוצה אחת לאחרת אינם שווים ואף משתנים מסולם לסולם.

ובכל זאת ניתן להציג כמה הכללות: השוואה בין כל קבוצות המשנה על כל הסולמות מראה כי ציוני הקבוצה החרדית הם בכל המקרים (למעט סולם שמירת החירויות הדמוקרטיות בישראל, המבטא ממד של עודף-חסר בשמירת עקרונות דמוקרטיים מסוימים בישראל ואת תחושת החרדים שקיים חוסר דמוקרטי) חריגים כלפי מטה לעומת ציוני הקבוצה החילונית, החריגים כלפי מעלה. השמרנות והמיאון להיפתח בד בבד עם הביקורת על הדמוקרטיה הישראלית ואי-האמון במוסדותיה באים לידי ביטוי ברור בציוני קבוצה זו על פני כל הסולמות.

ציוניה של הקבוצה החרד"לית/תורנית נמוכים גם הם מהציון הממוצע הכללי (שוב, למעט סולם השמירה על החירויות הדמוקרטיות בישראל), אבל הם תמיד גבוהים מציוני הקבוצה החרדית. ציוני החרד"לים/תורניים הם תמיד הקרובים משל כל הקבוצות האחרות לאלה של הקבוצה החרדית ואף קרובים אליהם יותר לא פעם מאשר לציוניה של קבוצת הליכה הדתית-לאומית. אף על פי כן, כפי שהדבר מתבטא ברבות מן השאלות היחידות, תודעתית וזהותית הם קרובים יותר למרכז הכובד של המחנה הדתי-לאומי. פירוט של מאפייני קבוצת המשנה ה"טבעית" הזאת נציג בהמשך.

אף על פי שמבחינה מספרית קבוצת הליכה הדתית-לאומית היא רק כשליש מקבוצת המדגם שלנו, ציוניה הממוצעים בכל המקרים דומים ביותר או זהים ממש לממוצעים הכלליים של קבוצת המדגם, עובדה המשקפת את היותה מרכז הכובד של המחנה. פירוט של מאפייני קבוצת המשנה ה"טבעית" הזאת נציג בהמשך.

ציוני הקבוצה הליברלית/מודרנית הם ברוב המקרים ככולם גבוהים מהממוצע הכללי ומממוצעי הקבוצות הדתית-לאומית וכמובן החרד"לית/תורנית והחרדית, אבל נמוכים מציוני הקבוצות החילונית והמסורתית הלא-דתית. ציוני הקבוצה הליברלית/מודרנית גבוהים במקרים מסוימים מאלה של הקבוצה שהגדירה עצמה מסורתית-דתית. פירוט של מאפייני קבוצת המשנה "טבעית" זו נציג בהמשך.

הקבוצה המסורתית-דתית קרובה כאמור בנושאים רבים (למשל, נכונות לפשרות דתיות) לקבוצת הליכה הדתית-לאומית ולקבוצה הליברלית/מודרנית יותר מאשר לקבוצות המשנה המסורתית הלא-דתית והחילונית. לעומת זאת היא קרובה לשתי קבוצות המשנה האחרונות בכל הקשור לחשיפה לתקשורת ועיסוקי פנאי. בנושא מעמד הנשים היא בדיוק באמצע בין קבוצת הליכה הדתית-לאומית לקבוצה הדתית ליברלית/מודרנית. זוהי דוגמה מובהקת לקבוצה היברידית, שרגלה האחת עמוק בתוך המחנה הדתי-לאומי ורגלה השנייה מחוצה לו.

הקבוצות המסורתית הלא-דתית והחילונית מגלות בכל הנושאים שבדקנו עמדות ליברליות-דמוקרטיות ופתוחות יותר (גם מן הקבוצה הדתית הליברלית/מודרנית). עם זאת השוואה עם נתוני סקרים אחרים של כלל הציבור היהודי בישראל מראה כי בנושאים לאומיים, למשל, מי שנכללו במדגם שלנו סגורים יותר ולאומנים יותר ממקביליהם באותן רמות דתיות שלא זיהו את עצמם כך. יש לציין כי על סולם הנכונות לפשרות בנושאים הקשורים לדת הציון הממוצע של המסורתיים הלא-דתיים נמוך במידה ניכרת מזה של החילונים.

ראינו אפוא כי להגדרה העצמית הדתית יש השפעה רבה על עמדות בנושאי-העל שנבדקו ברוח, המתבטאת בפרישה הדיפרנציאלית של הציונים הממוצעים של הקבוצות על פני שבעת הסולמות. האם גם למיקום העצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני השפעה דומה? הלוח שלהלן מסכם את הציונים הממוצעים על שבעת הסולמות של קבוצות המשנה השונות לפי משתנה זה.

לוח 10.2: השוואת ממוצעי קבוצות משנה על 7 הסולמות (לפי מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני)

מיקום עצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני	סולם החשיפה לתקשורת כללית	סולם מעמד הנשים	סולם במוסדות הדמוקרטיה	סולם שמירת החירויות הדמוקרטיות	סולם הנכונות לפשרות בנושאי דת	סולם העמדות הממלכתיות	סולם הפתיחות הדתית
ימין	.58	.49	.44	.51	.32	.46	.41
ימין מתון	.67	.56	.52	.52	.43	.59	.51
מרכז	.71	.61	.54	.51	.46	.64	.55
שמאל	.70	.73	.54	.48	.63	.77	.61
סך הכול	.63	.54	.48	.51	.38	.54	.47

גם המשתנה ימין-שמאל מוכיח את עצמו כמשמעותי וסדור, אם כי במידה פחותה במקצת מקודמו. מי שתיקמו את עצמם בימין חשופים פחות בבירור לתקשורת כללית, והם בעלי ציונים נמוכים יותר בפתיחותם הדתית, בממלכתיות של עמדותיהם, בנכונותם לפשרה בנושאי דת, באמון שלהם במוסדות הדמוקרטיה ובעמדותיהם בנוגע למעמד הנשים. בסולם של שמירת החירויות הדמוקרטיות הם מאבחנים יותר מקבוצות משנה אחרות שמירה לא מספקת על הזכויות הדמוקרטיות בישראל. קבוצת המשנה ההופכית – מי שתיקמו את עצמם בשמאל (כאמור, מתי מעט) הם החשופים ביותר לתקשורת הכללית, הפתוחים ביותר מבחינה דתית ולפשרות בנושאי דת, הממלכתיים ביותר, בעלי האמון הגבוה ביותר במוסדות הדמוקרטיה והתומכים ביותר בשיפור מעמד הנשים. הממוצע הקבוצתי שלהם על סולם החירויות הדמוקרטיות מראה כי להערכתם יש שמירת יתר מסוימת על החירויות הדמוקרטיות בישראל. יש לשים לב שקבוצות המשנה של הימין המתון והמרכז שומרות על סדר קבוע ביניהן בכל הסולמות: הימין המתון נמצא בתווך (אם כי לא בהכרח באינטרוול שווה) בין הימין לכין המרכז, ואילו המרכז נמצא בתווך בין השמאל לימין המתון (גם זאת באינטרוולים משתנים).

להלן מוצגת השוואה בין קבוצות המשנה השונות לפי גיל, אף היא בהתייחס לשבעת הסולמות דנן.

לוח 10.3: השוואת ממוצעי קבוצות משנה על 7 הסולמות (לפי גיל)

קבוצת גיל	סולם החשיפה לתקשורת כללית	סולם מעמד הנשים	סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה	סולם שמירת החירויות הדמוקרטיות	סולם הנכונות לפשרה בנושאי דת	סולם העמדות הממלכתיות	סולם הפתיחות הדתית
18–24	.66	.50	.47	.53	.32	.49	.44
25–34	.58	.49	.40	.53	.38	.48	.47
35–54	.60	.55	.49	.51	.41	.57	.47
+55	.65	.58	.54	.50	.42	.61	.49
כללי	.62	.53	.48	.51	.38	.54	.47

הנתונים שלעיל מורים כי משתנה הגיל משפיע פחות על פיזור העמדות מאשר משתני ההגדרה העצמית הדתית והמיקום העצמי על הרצף ימין-שמאל מדיני-ביטחוני, דבר שבא לידי ביטוי בהבדלים הקטנים יותר והשיטתיים פחות בין הממוצעים הקבוצתיים. קבוצת הגיל הצעירה ביותר היא אמנם החשופה מכולן לתקשורת הכללית, אבל חשיפה זו אינה ממתנת את עמדותיה בנושאים שבהם אנחנו עוסקים. הראיה לכך הם ציוניה הממוצעים הנמוכים על סולם הנכונות לפשרה בנושאי דת, על סולם הפתיחות הדתית, על סולם העמדות הממלכתיות ועל סולם מעמד הנשים. בהתאמה, על סולם שמירת החירויות הדמוקרטיות היא נמצאת גבוה מעל הקבוצות האחרות, כמו החרדים והחרד"לים/תורניים ומי שזיהו את עצמם כימין, דהיינו היא מעריכה את שמירת החירויות הללו בחסר. מן הלוח אפשר גם ללמוד כי סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה אינו מתנהג באופן עקיב בחלוקה לפי גיל, כלומר, אינו יורד או עולה שיטתית עם העלייה או הירידה בגיל. כל האמור לעיל נכון במידה רבה, בסטיות קלות, גם באשר לקבוצת הגיל השנייה בצעירותה, למעט עניין החשיפה לתקשורת כללית. בעניין זה היא הנמוכה ביותר, אולי בשל העובדה שזהו בקירוב גיל הכניסה לעול משפחה, והפנאי לצריכת תקשורת מועט. קבוצת הגיל המבוגרת יותר מוכנות יותר לפשרות בנושאי דת, פתוחות יותר מבחינה דתית וממלכתיות יותר.

אם מאמצים את התאוריה שגילאים צעירים מתאפיינים בעמדות רדיקליות יותר אבל אלה מתמתנות עם ההתבגרות, יש סיבה להניח כי מה שהיה הוא שיהיה. ואולם אם נכונה התאוריה החלופית, הגורסת שקבוצת גיל עוברת סוציאליזציה חברתית-פוליטית בתקופה ידועה ונשארת אתה לאורך כל חייה בשינויים קטנים בלבד, אזי צפוי לישראל עתיד שונה, במיוחד היות ששיעורה הדמוגרפי היחסי של קבוצת הגיל הזאת באוכלוסייה גדל, ויש סיכוי שהשפעתה החברתית-פוליטית תתעצם אף היא.

בחלק הבא של הפרק נדונים באופן ממוקד יותר הממצאים הנוגעים לשלוש הקבוצות ה"טבעיות" של המחנה הדתי-לאומי – קבוצת הליכה הדתית-לאומית, הקבוצה החרד"לית/תורנית והקבוצה הדתית ליברלית/מודרנית.

205 הקבוצה הדתית-לאומית

מבחינה עמדותיה והתנהגותה הקבוצה הדתית-לאומית מצטיירת במחקר זה כקבוצת ביניים בין הקבוצה התורנית/חרד"לית ובין הקבוצה המודרנית/ליברלית. עם זאת, בעיקר בשאלות הקשורה בפתחות או שמרנות דתית, אמון במוסדות הדמוקרטיה וחס כלפי לא-יהודים, היא קרובה לעמדות הדתיים הליברלים/מודרנים מעט יותר מאשר לעמדות של החרד"לים/תורניים. בעמדות הקשורות לנושאים מדיניים וביטחוניים דפוס התשובות של קבוצת הליכה הדתית-לאומית מתכנס לאמצע ממש. עם זאת חשוב להדגיש שמנקודת המבט של המחנה שנדגם בסקר מדובר בדפוס ביניים, אבל בראייה של כלל החברה הישראלית היהודית קבוצת הליכה מתאפיינת בשמרנות דתית ובימניות מדינית-ביטחונית. מאפיין נוסף של קבוצת הליכה הדתית-לאומית הוא הנטייה להשיב על חלק מן השאלות בדפוס של "גם וגם". כך למשל, בשאלת היחס בין שלמות טריטוריאלית ובין רוב יהודי במדינה; בשאלת שיקולי ההצבעה המובילים בבחירות; ובשאלת מהותו העיקרית של יום העצמאות. ייתכן שהדבר מלמד על דפוס חשיבה המבקש שלא להכריע בין ערכים שונים ברמה האידאית.

- **מאפיינים חברתיים-דמוגרפיים וחברתיים-פוליטיים.** קבוצת הליכה הדתית-לאומית מהווה כשליש מכלל המדגם במחקר זה, ורוב מי שהגדירו את עצמם כך גם אמרו שהם משייכים את עצמם במידה רבה מאוד למחנה הדתי-לאומי, כלומר מבטאים השתייכות מובהקת. קבוצת משנה זו דומה בהתפלגות הכנסותיה לכלל הציבור היהודי בישראל. היא משכילה מן הממוצע הישראלי-יהודי ובעלת התפלגות גילאים צעירה במעט יחסית לכלל הציבור היהודי בישראל.
- **קבוצה מגוונת מבחינה עדתית, והיא, כמו שאר קבוצות המשנה ה"טבעיות", כוללת שיעור נמוך יחסית של עולים חדשים ממדינות ברית המועצות לשעבר.**
- **עמדה מדינית-ביטחונית.** הקבוצה נצית יחסית לכלל הציבור היהודי בישראל: רוב מכריע מקרב חבריה ממקמים את עצמם בימין או בימין המתון (83%). הבית היהודי היא ללא ספק "מפלגת הבית" של קבוצת זו, עם 60% הצבעה מקרב מי שהצביעו בבחירות האחרונות. מפלגת הליכוד-ישראל ביתנו זכתה בקולות מעטים בהרכב מקרב קבוצת משנה זו (20%), ולאחריה ש"ס (7%), עוצמה לישראל (5%) ומפלגות השמאל והמרכז (8% בסך הכול).
- **הנושא המדיני-ביטחוני בולט מאוד בתודעה הפוליטית של קבוצת הליכה הדתית-לאומית.** נושאי חוץ וביטחון תופסים את המקום הראשון בשיקולי ההצבעה שלה (וביתר שאת אם מצרפים אליהם את שיקול ההתיישבות). בה בעת ניכרת המגמה להעדיף את הערך של רוב יהודי משלמות טריטוריאלית וכולטט מאוד קטגוריית ה"גם וגם". בשאלת אובדן הלגיטימציה של המדינה בעקבות ההתנתקות יש

בקבוצת משנה זו רוב מכריע נגד דה-לגיטימציה כזאת. בשאלת הסמכות להחליט על מהלכים עתידיים של החזרת שטחים רוב בקרב חברי הקבוצה תומכים במשאל עם בהשתתפות יהודים בלבד. בסוגיית הלגיטימיות של סירוב פקודה במקרה של פינוי יישובים הרעות הצויות.

- זהות ודתיות. בקבוצת הליבה הדתית-לאומית יש קונסנזוס כמעט מלא בעניין חשיבות קיומן של מפלגות דתיות לצורך שמירה על הצביון היהודי של מדינת ישראל. בסוגיית חינוך הזהות היהודית וסוגיית ההחזרה בתשובה מאופיינת קבוצת משנה זו בתמיכה בחינוך הזהות היהודית של היהודים בישראל בכל דרך. כאשר המשתייכים לקבוצת משנה זו מתבקשים להעריך את מידת הדתיות של החברה היהודית, השיעור הגבוה ביותר (42%) אמנם שותפים להערכה שהחברה נעשית דתית יותר, אך מיעוט לא קטן מעריך כי המצב הוא ללא שינוי (26%) או אפילו שהחברה נעשית חילונית יותר (24%). אשר למצב האישי, רוב גדול (71%) מדווח על היעדר שינוי ברמת הדתיות.

מבחינת מעמד האישה ניתן לזהות כאן הבחנה בין הסתייגות משינוי עקרוני-הלכתי לבין תמיכה בשוויון בין המינים בפרקטיקה היום-יומית. עם זאת כמעט מחצית הנשאלים (47%) תמכו בעמדה שיש להתיר לנשים להיות דיניות בבית דין רבני, ורוב גדול (71%) אמרו שיש לאפשר לכל אישה הרוצה בכך ללמוד גמרא והתנגדו לתפיסה שתפקידו של הבעל לפרנס ושל האישה לטפל בבית וכמשפחה.

- דת ומדינה. בסוגיית הסמכות הקובעת בעניינים פוליטיים, רוב חברי קבוצת הליבה הדתית-לאומית סבורים שיש חשיבות לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים השנויים במחלוקת (58%). בקבוצת משנה זו חלוקת הרעות בשאלה אם חברי הכנסת הדתיים צריכים להיות כפופים לסמכות רבנית בקבלת החלטות מדיניות (48% בעד לעומת 46% נגד).

אשר לתמיכה בחקיקה דתית, יש רוב קטן אך מוצק לשימור הסטטוס קוו, ובכלל זה רוב למתנגדים למתן אזרחות למי שאינם יהודים על פי הגדרה הלכתית. כן יש רוב למתנגדים להנהגה בישראל של נישואים אזרחיים, למתנגדים לתחבורה ציבורית בשבת ולמתן תקציב ממשלתי לזרמים הלא-אורתודוקסיים (עם זאת יש נכונות ניכרת להקל בגיור ככל שהדבר אפשרי בגבולות ההלכה).

בשאלת המבט הכולל על המשמעות הדתית של המדינה, קבוצת הליבה הדתית-לאומית בולטת בתפיסת יום העצמאות כחג יהודי-דתי.

- יחס לדמוקרטיה. כשני שלישים בקבוצת הליבה הדתית-לאומית אמרו שהם מרוצים מתפקודה של הדמוקרטיה הישראלית – שיעור גבוה מזה שבקרב כלל הציבור הישראלי-היהודי. אשר למשמעות המושג "דמוקרטיה", התשובות השכיחות בקרב הקבוצה היו חופש וחירויות (37%), ההיבט השלטוני (31%) וכבוד האדם (16%). מעטים (5%) הביעו עמדות שליליות כלפי המושג.

בשאלה בדבר מידת השמירה על חופש דת בישראל, הרוב חושבים שעיקרון זה נשמר במידה המתאימה, אך כרבע סבורים שיש חופש דת מועט מדי. בשאלת הזכות לקיום בכבוד, כמעט מחצית סבורים שזכות זו נשמרת פחות מדי ורק מעט יותר משליש סבורים שזכות זו נשמרת במידה המתאימה. בשאלת חופש הביטוי, מעט

יותר משליש סבורים שזכות זו נשמרת במידה המתאימה ושיעור דומה סבורים שבישראל יש היום חופש ביטוי רב מדי. רוב בקרב קבוצת הליכה הדתית-לאומית סבור שחופש ההתארגנות נשמר בישראל במידה המתאימה. בשאלת האמון במוסדות הדמוקרטיה הישראלית קבוצת הליכה הדתית-לאומית שונה מכלל הציבור הישראלי-יהודי. היא מגלה פחות אמון בכנסת ובממשלה ופחות מכך האמון שלה בבית המשפט העליון, שהוא נמוך לעומת האמון הגבוה שרוחש כלל הציבור הישראלי-יהודי למוסד זה. לעומת זאת האמון של הקבוצה הדתית-לאומית במוסד הרבנות הראשית גבוה בהרבה מהאמון שרוחש לו כלל הציבור הישראלי-יהודי.

דמוקרטיה מהותית כוללת יחס שוויוני לאחר ומתן זכות למיעוטים שונים להביע את דעתם. בתחום זה קבוצת הליכה הדתית-לאומית אינה מצטיינת. כשליש מקרב חבריה (36%) הביעו התנגדות לתרומת איברים למי שאינו יהודי, וכשיעור הזה התנגדו למימון שווה של המדינה לשירותים חברתיים ליהודים וערבים. כמחצית הצדיקו ענישה קולקטיבית בעת מלחמה. שיעור דומה הסכימו שיש להעניש על פי חוק את מי שמדבר נגד הציונות. בהמשך לכך, כשני שלישים תמכו בצמצום לימודי האזרחות והדמוקרטיה בבתי הספר על מנת להקדיש יותר שעות להיסטוריה יהודית ואהבת הארץ.

- **יחס למודרנה.** קבוצת הליכה הדתית-לאומית חשופה ברמה בינונית לתקשורת ותרבות פנאי מערבית/חילונית. דפוס מרכזי כאן הוא סינון של תוכני התקשורת הנצרכים. בקבוצת משנה זו מצאנו תמיכה עקרונית חזקה מאוד ברכישת השכלה כללית רחבה כמו אמנות, פילוסופיה או ספרות בבתי הספר, ותמיכה כמעט מוחלטת בלימוד מקצועות החיוניים לרכישת מקצוע כמו מחשבים, מתמטיקה ואנגלית. כאשר בני הקבוצה הדתית-לאומית נדרשים להכריע בין בית ספר בעל רמה דתית גבוהה אך רמה לימודית חלשה לבין בית ספר בעל רמה דתית נמוכה אך רמה לימודית גבוהה, הם מגלים העדפה קלה לראשון בהשוואה לשני. באופן כללי קבוצת משנה זו מאופיינת אפוא במתינות דתית יחסית במרחב האישי לעומת שמרנות דתית רבה יותר בסוגיות הכרוכות במרחב הציבורי (ראו לעיל בממד "דת ומדינה").

הקבוצה החרד"לית/תורנית²⁰⁶

מתוך קבוצת המדגם הגדירו 6% את עצמם "תורניים או חרדים-לאומיים". כינוי זה נפוץ בשיח התוך-מגזרי ובשנים האחרונות אף גלש לתקשורת הכללית. הכוונה בעיקר לאנשי הזרם השמרני המושפע מעולם הישיבות הציוני-דתי (מייסודה של ישיבת מרכז הרב ורבניה), המצרפים גישה "אמונית גאולית" להתנהלות ומערכת ערכים הדומה, כאמור, בתחומים רבים לזו של הציבור החרדי. כצפוי, מי שמגדירים את עצמם חרד"לים/תורניים מביעים עמדות ביניים בין הדתיים-לאומיים לבין החרדים שבקבוצת הסקר (ויש

להניח לעומת המגזר החרדי בכלל). לעתים התוצאה קרובה יותר לזו של קבוצת המשנה החרדית.

ואולם נראה שהמגדירים את עצמם חרד"לים/תורניים בסקר שלנו אינם מצטמצמים לגבולות המוסכמה התוך-מגזרית בנוגע למושג זה. לכך יש שני הסברים חלופיים, שכדי להכריע ביניהם נחוץ מחקר המשך: האחד – בגלל מספר המרואיינים הקטן יחסית של קבוצת משנה זו בקבוצת המדגם היא איננה מייצגת כראוי את כלל הציבור החרד"לי/תורני; ההסבר האחר – המוסכמה התוך-מגזרית אינה מדויקת, ולפיכך אינה זוכה לאישוש בבדיקה אמפירית. איי-ההלימה, לכאורה לפחות, משתקפת במספר הגבוה מן הצפוי של בוגרי ישיבות חרדיות (כמעט 30% מאלה שהגדירו את עצמם חרד"לים/תורניים דיווחו כך על עצמם) וגם בדפוסי ההצבעה המדווחים. לפני הבחירות האחרונות הביעו כמעט כל הרבנים המובילים את הזרם החרד"לי/תורני תמיכה בבית היהודי. על כן יש להוסיף ולאשש, ואם אכן זו המציאות להסביר, את ממצאי הסקר שלפיהם קרוב ל-30% מן המגדירים את עצמם חרד"לים/תורניים דיווחו שהצביעו עבור יהדות התורה (12%) או ש"ס (17%). ייתכן שחלק ניכר מקרב המזהים את עצמם חרד"לים/תורניים בסקר אינם כאלה במונח המקובל בשיח אלא שייכים לציבור החרדי, אך מעדיפים להגדיר את עצמם חרד"לים/תורניים כחלק מתהליך הישראליות והמודרניזציה שהם עוברים. אם אכן בכך מדובר, הדבר מסביר גם את המספר הגדול של תושבי המרכז בקרב המגדירים את עצמם חרד"לים/תורניים בקבוצת המדגם, לעומת המוקדים המוכרים של החרד"לים/תורניים בירושלים ויו"ש.

ככלל, תשובות הקבוצה החרד"לית-תורנית שהתראיינה לסקר אינן חדגוניות. בנושאים רבים יש מגוון, עובדה הסותרת את המוסכמה שמדובר בציבור הומוגני ומחמיר. לדוגמה, "רק" שני שלישים של המגדירים את עצמם חרד"לים-תורניים אמרו שאינם מחזיקים טלוויזיה, בניגוד לדימוי הנפוץ שהחזקת המכשיר איננה עולה בקנה אחד עם השתייכות לקבוצת משנה זו. במילים אחרות, אף על פי שכנראה בממוצע יש מאפיינים המצדיקים את ההגדרה, לפי ממצאינו ובהתאם לטענתנו בדבר גמישות ומורכבות זהויות, אין מדובר בקבוצה שהיא לחלוטין מובחנת ונבדלת מאחרות.

- **עמדה מדינית-ביטחונית.** המגדירים את עצמם חרד"לים/תורניים ממקמים עצמם בממוצע על ציר ימין-שמאל מדיני-ביטחוני במקום דומה לקבוצת הליכה הדתית-לאומית, אך ניכרת אצלם תמיכה רבה יותר (אף שמדובר בפחות ממחצית המשיכים) בעמדה האידאולוגית המעדיפה את ארץ ישראל השלמה על פני רוב יהודי במדינת ישראל. בעמדה זו דגלו 37% מן החרד"לים/תורניים, אך רק 23% מן הדתיים-הלאומיים. נתון זה בולט עוד יותר על רקע העובדה שבקרב החרדים שבקבוצת המדגם תמכו רק 9% בעמדה זו. הווי אומר, בנושא זה אין מדובר בעמדת ביניים בין דתיות-לאומית לבין חרדיות, אלא בעמדה אידאולוגית ימנית לאומית ייחודית, המתבססת על תפיסה דתית. הדבר משתקף גם בעמדה כלפי ענישה קולקטיבית – שיעור התומכים בהיגד בנושא זה גבוה בקבוצת המשנה הזאת הן משיעור התומכים בה בקרב החרדים והן מזה שבקרב קבוצת הליכה הדתית-לאומית.
- **זהות ודתיות.** חרד"לים/תורניים הם ללא ספק בעלי זיקה חזקה למחנה הדתי-לאומי. כפי שכבר ציינו, שיעור גבוה מאוד מהם שייכים לקטגוריית השתייכות המובהקת.

אמנם בעמדתם המדינית-ביטחונית הם לא פעם "משאירים מאחור" את החרדים ואת קבוצת הליבה הדתית-לאומית, אבל בשאלות הקשורות לנושא הזהות והדתיות הם מציגים עמדת ביניים בין העמדה החרדית לבין עמדתה של קבוצת הליבה הדתית-לאומית. למשל, 60% מן החרדים שבקבוצת הסקר אמרו ש"נכון מאוד" שדתיים ערכיים יותר מחילונים, ואילו 27% מן החרד"לים/תורניים ורק 19% מן הדתיים-הלאומיים סברו כך. כמו החרדים, ההצבעה של החרד"לים/תורניים למפלגות דתיות היא גורפת (כ-90%). ואולם לעומת החרדים בקבוצת המדגם, שדיווחו בעיקר על הצבעה לש"ס ויהדות התורה, חרד"לים/תורניים דיווחו בעיקר על הצבעה הן לבית היהודי והן למפלגות החרדיות. בקרב הדתיים-הלאומיים, לעומתם, כחמישית הצביעו עבור מפלגות כלליות (בעיקר הליכוד-ישראל ביתנו). יש לציין שכאשר מדובר בנושא הקובע לצורך החלטה על הצבעה, החרד"לים/תורניים, כמו החרדים, מציבים בראש שאלות של דת ומדינה, לעומת הדתיים-לאומיים המציבים שם נושא חוץ וביטחון.

- **דת ומדינה.** קבוצת החרד"לים/תורניים, שמיוחסת לה בדרך כלל דרישה להגברת האכיפה הדתית ואימוץ החזון של מדינת הלכה, אכן מגלה נכונות מעטה יותר לפשרות בנושאי דת ומדינה משמגלים הדתיים-הלאומיים בנושאים כמו תחבורה ציבורית בשבת ונישואים אזרחיים. בנושא הגיור, עמדתם שיש להחמיר ברדישות (58%) עומדת בין הדתיים-לאומיים (40%) לבין החרדים (80%). נושא העומד במוקד מחלוקת בין החרד"לים/תורניים לבין כלל המחנה הוא המעמד שיש לתת לעמדות רבנים בנושאים מדיניים. כאן בולטת הקרבה בין החרד"לים/תורניים לחרדים: בשתי הקבוצות שיעור גבוה מאוד מייחס חשיבות רבה מאוד (65% ו-74%, בהתאמה) לעמדות רבנים בנושאים אלו, ואילו בקרב הדתיים-לאומיים שיעורם רק 21%. הפער בולט גם בשיעורם של ה"בטוחים" שחברי כנסת דתיים צריכים להיות כפופים להכרעת רבנים: 45% מן החרד"לים/תורניים השיבו כך, לעומת 72% מן החרדים ו-16% מן הדתיים-הלאומיים.

- **יחס לדמוקרטיה.** קבוצת החרד"לים/תורניים מייחסת חשיבות רבה יותר להיבט השלטוני-פורמלי ומגלה התייחסות פחותה לזכויות – בעיקר לחירויות – שבתפיסה הדמוקרטית המהותית. באשר לשביעות הרצון מתפקוד הדמוקרטיה הישראלית ולאמון במוסדות הדמוקרטיה, הציונים הממוצעים של חרד"לים/תורניים קרובים יותר לציוני החרדים שבקבוצת המדגם מאשר לאלה של קבוצת הליבה הדתית-לאומית. כמו כן יש הבדלים מובהקים בין מידת האמון בממשלה, בכנסת ובבית המשפט העליון של קבוצת החרד"לים/תורניים לעומת זו של קבוצת הליבה הדתית-לאומית. הבדל זה בולט ביותר במקרה של בית המשפט העליון: בקרב הדתיים-הלאומיים יותר מ-40% נותנים בו אמון במידה רבה או רבה מאוד, ואילו בקרב החרד"לים/תורניים השיעור הוא 15% בלבד. לעומת זאת מידת האמון שנותנים החרד"לים/תורניים ברכנות הראשית (75%) גבוהה הן מזו של החרדים שבסקר (68%) והן מזו של קבוצת הליבה הדתית-לאומית (58%). ביטוי נוסף להתייחסות ייחודית לדמוקרטיה הוא העמדה בנוגע לגוף האמור להכריע בעניין ויתור על שטחים. 23% מן חרד"לים/תורניים הוציאו את השאלה מתחום ההכרעה המדינית ואמרו שרבנים

צריכים להחליט על כך (8% מהם אמרו שאין לאף אחד זכות להחליט על כך), עמדה העומדת בין החרדים (59%) לדתיים-לאומיים (10%). נוסף על כך, רק 8% מן החרד"לים/תורניים אימצו את שתי האפשרויות הדמוקרטיות של הכרעה של הכנסת או של כלל אזרחי ישראל, לעומת 29% מן הדתיים-הלאומיים שאימצו חלופות אלה. היחס מפחית הערך לדמוקרטיה של קבוצת משנה זו משתקף גם בנכונות הרבה במיוחד לצמצם את לימודי הדמוקרטיה והאזרחות ולהרחיב על חשבונם את לימודי ארץ ישראל ואהבת הארץ.

- יחס למודרנה. כפי שמשקף מן הדימוי הרווח של החרד"לים/תורניים, נתוני הסקר אכן מוכיחים שיש להם יחס מסויג עד עוין לאלמנטים מסוימים של המודרנה. יחס זה משתקף ברמת החשיפה הנמוכה שלהם לתרבות חילונית, העומדת בין החרדים לקבוצת הליכה (עם נטייה קלה לעבר החרדים). יחסם של רבים מהם ללימודי חול הוא אינסטרומנטלי: 91% בקרבם תומכים בלימוד מקצועות הנדרשים ללימוד מקצוע, אך רק 51% תומכים בלימוד ספרות ופילוסופיה לשם השכלה כללית. הפער בין הגישה החרד"לית/תורנית לבין גישה של קבוצת הליכה הדתית-לאומית בולט כשהם נאלצים להכריע עבור ילדיהם בין מוסד חינוך בעל רמה לימודית גבוהה לבין זה שרמתו הדתית גבוהה: בקרב הקבוצה הדתית-לאומית רק כשליש היו מעדיפים את המוסד בעל הרמה הדתית הגבוהה, ואילו בקבוצת החרד"לים/תורניים צידרו שני שלישים בגישה זו. גם בנוגע למעמד הנשים מחזיקה הקבוצה החרד"לית/תורנית בעמדת ביניים בין העמדה החרדית לבין עמדתה של קבוצת הליכה. אולם סולם מעמד האישה מעיד על כך שהחרד"לים/תורניים (0.20) קרובים יותר לחרדים (0.10) מאשר לקבוצת הליכה הדתית-לאומית (0.37).

הקבוצה הדתית הליברלית/מודרנית

הליברלים/מודרנים, 12% מקבוצת המדגם על פי הגדרתם העצמית, הם קבוצת משנה מובחנת הרבה פחות מהחרד"לים/תורניים. לקבוצה זו אין דימוי מוצק כמו זה לקבוצת החרד"לים/תורניים, וקשה להצביע על פרקטיקות שגדירו מי שייך לקבוצה זו. באופן כללי יש להניח שהמגדירים את עצמם כך מקבלים את הערכים הליברליים ואת ההתנהגות האופיינית לעולם המודרני ומשלבים אותם בתוך עולמם הדתי. דוגמה טובה לשילוב כזה הוא הפמיניזם הדתי.

כשיצאנו לדרך הנחנו שמי שמגדירים את עצמם ליברלים/מודרנים מאמצים נורמות הלכתיות מחמירות פחות מקבוצת הליכה הדתית-לאומית (עם ביסוס רבני או הלכתי או בלעדיו). ואולם כשביירנו על סמך תוצאות הסקר על פי איזה קריטריון הגדירו אנשים את עצמם "מודרנים" או "ליברלים", לא מצאנו בנתונים שהיו לפנינו מענה חד-משמעי או קריטריון מובהק לכך. נושא אחר שנחשב למאפיין של הליברלים/מודרנים הוא התמיכה העקרונית בלימוד מקצועות חול לעומת הגישה המסויגת לכך בחוגים חרד"ליים/תורניים. עם זאת מצאנו שהמיעוט בקרב הקבוצה הליברלית/מודרנית שהביעו התנגדות ללימוד פילוסופיה וספרות היה כמעט זהה לזה שבקרב הדתיים-לאומיים, ומכאן שהליברלים אינם ליברליים במיוחד יחסית לקבוצת הליכה של המחנה. עמדות אחרות שאפשר היה לצפות בהן לאחידות דעים ופתיחות בקרב המגדירים את עצמם ליברלים/

מודרנים הן העמדות הנוגעות להפרדה מגדרית בחינוך הדתי, לפחות בגילאים נמוכים. והנה, כמעט 10% מהקבוצה תמכו בהפרדה "בכל גיל" או "מגיל הגן". במילים אחרות, בנושאים מסוימים קשה לראות מה מצדיק תווית זו שאותם מרואיינים הצמידו לעצמם. ייתכן שכניגוד לדעה הרווחת יש במציאות טשטוש גבולות בין הליברלים/מודרנים לבין המסורתיים-דתיים, והמגדירים את עצמם "ליברלים" או "מודרנים" מתכוונים בעיקר לרמה הקלה בהלכה ולא לדוקא לעמדה עקרונית אידאית ליברלית במובן המקובל מחוץ למחנה. הדבר מקבל אישוש מסוים גם מן הממצא שרוב גדול מאנשיה של קבוצת משנה זו שייכו את עצמם למחנה הדתי-לאומי ברכות ולא באופן מובהק.

מהם המכנים המשותפים שמצאנו בכל זאת בין מי ששייכו את עצמם לקבוצת המשנה הליברלית/מודרנית? בקבוצה זו מצאנו מספר גדול יחסית של הגרים באזור המרכז ושל בני קבוצת הגיל מעל 55 (לאמיתו של דבר קבוצה זו נמצאה המבוגרת מתוך קבוצות המשנה). בניגוד לצפוי לא מצאנו בקרב מי שזיהו את עצמם ליברלים/מודרנים שיעור גבוה יותר של בעלי השכלה אקדמית או ייצוג גדול יותר של יוצאי אירופה ואמריקה בהשוואה לקבוצת הליכה הדתי-לאומית.

- **עמדה מדינית-ביטחונית.** הממצאים מורים שאין מדובר בקבוצה "שמאלנית", אם כי, למעט הקבוצה החילונית הזעירה, קבוצת משנה זו היא ימנית פחות משאר קבוצות המשנה במחנה. כ-70% מהליברלים/מודרנים מזהים את עצמם עם הימין (36%) או הימין המתון (36%) המדיני, וכחמישית תומכים בעמדה אידאולוגית המעדיפה את ארץ ישראל השלמה על פני רוב יהודי. כמו בקרב כל שאר הקבוצות, למעט החרדים והחילונים, גם בקבוצה זו השיעור הגבוה ביותר סבור שהסכם שלום המערב נסיגה צריך להיות מאושר ברוב יהודי כמשאל עם. עם זאת בקבוצה זו נמצא השיעור הגדול ביותר של הבטוחים שחיילים אינם צריכים לסרב לפקודת פינוי של יישובים.

- **זהות ודתיות.** הקבוצה מגלה כאמור השתייכות רכה יותר למחנה הדתי-לאומי משתי קבוצות המשנה ה"טבעיות" האחרות. ההתייחסות שלה מגזרית פחות, והביטוי לכך הוא יחסם של המזדהים ככאלה למידת החיוניות של המפלגות הדתיות, לתפקיד הנציגים הדתיים בכנסת ולכפיפות הנדרשת מהם לסמכות רבנית. בכל השאלות האלה הם בעלי גישה מתונה יותר מקבוצת הליכה הדתי-לאומית וכמובן מן החרד"לים/תורניים. בקבוצת משנה זו הליכוד-ישראל ביתנו היא המפלגה הדומיננטית בהצבעה לכנסת בבחירות 2013. קבוצה זו רואה את החברה הישראלית כדתית יותר מבעבר בשיעור דומה לדתיים-לאומיים (כ-44%), אבל מבחינה אישית היא נוטה קצת פחות (58% לעומת 71%, בהתאמה) לתאר את עצמה "ללא שינוי" וקצת יותר כחילונית יותר (10% בקבוצת משנה זו לעומת 4% בלבד בקבוצת הדתי-לאומית ו-5% בקבוצת החרד"לית/תורנית). הבדל ניכר מצאנו גם בין שיעורם של חברי קבוצה זו המייחסים חשיבות רבה מאוד או רבה לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים לבין שיעורם בקרב קבוצת הליכה הדתי-לאומית וכמובן בקרב קבוצת המשנה החרד"לית/תורנית (43.5% לעומת 58% ו-87%, בהתאמה).

- **דת ומדינה.** כצפוי, אנשי הקבוצה הליברלית/מודרנית תמכו יותר בפשרות בנושאי דת ומדינה. למשל, רק 29% היו "מאוד נגד" תחבורה ציבורית בשבת באזורים

מעוטי דתיים, לעומת 44% מהדתיים-הלאומיים. כשליש מהליברלים/מודרנים תמכו באפשרות של נישואים אזרחיים לכל הרוצה בכך, לעומת 13% בלבד מקרב הדתיים-לאומיים. לעומת זאת (ודי במפתיע) 45% הביעו התנגדות להקלה בגיור. אנשיה של קבוצת הליברלים/מודרנים מייחסים לקיום מפלגות דתיות חשיבות פחותה רק במקצת מזו שמייחסים לכך הדתיים-הלאומיים, אם כי שיעור ההצבעה למפלגות דתיות בקרב חברי קבוצה זו נמוך יותר (18% לבית היהודי, 8% לש"ס ו-2% ליהדות התורה). בקבוצה הליברלית יש רוב (55%) לרואים ביום העצמאות חג ישראלי-אזרחי, לעומת השוויון שמצאנו בקבוצת הליכה הדתית-לאומית בין הרואים בו חג ישראלי-אזרחי ובין מי שבעיניהם הוא חג יהודי-דתי. בניגוד לשתי הקבוצות ה"טבעיות" האחרות, רוב בקרב הדתיים הליברלים/מודרנים מתנגדים להכפפת חברי הכנסת הדתיים לרבנים. יתרה מזו, שיעורם בקבוצת משנה זו של המחייבים מתן תקצוב ממלכתי לקהילות ולרבנים לא-אורתודוקסים עולה על שיעור המתנגדים לכך. שיעור הליברלים/מודרנים המסכימים למימון שווה לשירותים חברתיים ליהודים ולערכים (67.5%) עולה על שיעורם בקרב קבוצת הליכה הדתית-לאומית (64%) ובקרב החרד"לים/תורניים (55%).

- **יחס לדמוקרטיה.** בנושא הגוף האמור להכריע בגורל השטחים יש בקרב הקבוצה תמיכה רחבה יותר מבשתי הקבוצות ה"טבעיות" האחרות לחלופות של הכרעת הכנסת (16%) או של כלל האזרחים (19%), אך כאמור יש רוב למשאל עם בקרב יהודים בלבד. מידת שביעות הרצון של הליברלים/מודרנים מהדמוקרטיה הישראלית דומה הן לזו של הדתיים הלאומים והן לזו של המסורתיים, והיא גדולה מזו של החרד"לים/תורניים. הם נוטים להגדיר את הדמוקרטיה כמובנים של "חופש וחירות" יותר מן הדתיים-לאומיים. אשר לנכונות להעניש בגין דיבורים נגד הציונות, הליברלים/מודרנים דומים מאוד לדתיים-לאומיים. בנוגע לאמון במוסדות הם נותנים פחות אמון ברבנות הראשית ויותר בבית המשפט העליון בהשוואה לדתיים-הלאומיים, ובכך הם דומים יותר למסורתיים-דתיים.

- **יחס למודרנה.** הליברלים/מודרנים תומכים יותר מהדתיים-הלאומיים בשינוי המעמד ההלכתי של נשים ומתנגדים יותר מהם לשמירה על תפקידים מגדריים מסורתיים, אך באופן מפתיע אינם תומכים יותר מהם בלימוד גמרא לנשים. יש לציין כי בסולם מעמד הנשים הם נמצאו פתוחים יותר לשינוי אף מן המסורתיים הדתיים, שלהם, כפי שראינו, עמדות שמרניות בנושאים רבים. לקבוצה הליברלית/מודרנית חשיפה בינונית לתקשורת החילונית, וציונה על סולם זה גבוהה כמעט מזה של קבוצת הליכה הדתית-לאומית. בנושא היחס לאחר ובסולם הפתיחות הדתית יש הבדל ניכר בין הליברלים/מודרנים לדתיים-לאומיים. לעומת הדתיים-לאומיים, שהעדפתם נחלקת בערך חצי-חצי בין בית ספר בעל רמה דתית גבוהה לזה שבו רמה לימודית גבוהה, רק שליש מקבוצת הליברלים/מודרנים יעדיפו את בית הספר שרמתו הדתית גבוהה יותר.

שלמות המחנה: הווה ועתיד

לסיום, נדון בשאלת המחקר השלישית הנוגעת למקום המחנה הדתי-לאומי בתוך שוק הדעות הישראלי. הממצא העיקרי בהקשר זה הוא גודלו של המחנה, שהתברר כגדול כמעט פי שניים מהנהוג להניח על בסיס הזיהוי המלא בין שיעור מי שמגדירים את עצמם דתיים לשיעור השייכים למחנה הדתי-לאומי. לפי הבדיקות החוזרות שעשינו, כחמישית מן הציבור היהודי בארץ משייך את עצמו במידה רבה או במידה רבה מאוד למחנה. לפחות כמחציתם של אלה המשייכים את עצמם אליו אינם נמנים עם הקבוצות ה"טבעיות" (כפי שכינינו אותן) של המחנה, דהיינו דתיים-לאומיים, חרד"לים/תורניים ודתיים ליברלים/מודרניים. מבחינה פוליטית יש לממצא זה חשיבות רבה ביותר, בייחוד בשילוב עם הממצא ששיעור הצעירים המשייכים את עצמם למחנה גבוה משיעורם בכלל הציבור הישראלי-יהודי. ממצא זה מלמד על הכיוון הפוליטי שאליו הציבור הישראלי-יהודי נושא עיניו. כפי שמורים הממצאים שניתחנו לאורך הדוח וכן בפרק זה, כיוון זה מעיד על נטייה חזקה ימינה בתחום המדיני-ביטחוני, אמון מוגבל במוסדות הדמוקרטיה, נכונות מוגבלת לפשרות ולהתגמשות בתחום הדתי ודגש חזק על הגורם הלאומי-יהודי. בהיותו כיום רכיב מרכזי של החברה הישראלית בכלל והישראלית היהודית בפרט, נדרש המחנה הדתי-לאומי להתייחס לכל נושאי הליבה של השיח הציבורי. בעבר היה זה מגזר קטן והומוגני שהיה יכול להתמקד בשמירה על האינטרסים הערכיים והחומריים הפרטיקולריים שלו ובקידום. התמורה שחלה הפכה אותו למחנה גדול ורבגוני, אם כי בעל מאפיינים ברורים למדי, שמנינו והסברנו בפרוטרוט. כניסת נציגיו לעמדות מפתח בפוליטיקה, בכלכלה, בתרבות ובתחומים רבים אחרים מחייבת היום את המחנה הדתי-לאומי לפתח התייחסויות למכלול השאלות העומדות על סדר היום הלאומי הכללי ולא רק זה הספציפי.

האם המחקר שלנו מאשש את תזת ההתפוררות או תומך בקריאת המפה שלפיה המחנה אחד דיו כדי להישאר שלם? כדי להשיב על שאלה זו יש לברר בראש ובראשונה מהם הגורמים המסייעים לשמירת הלכידות של מחנה שיש בו גיוון רעיוני ותפקודי מהסוג שתיארנו לעיל. ארבעה גורמים כאלה הם: (1) חפיפה של שסעים, המעלה את פוטנציאל ההיפרדות של קבוצות משמעותיות במחנה בגלל בידול רבי-ממדי בעמדותיהן, או לחלופין הצטלבות של שסעים פנימיים, המעודדת יצירת קואליציות ומקטינה את ההסתברות להיפרדות; (2) קיומו או היעדרו של קונסנזוס בעמדות חשובות במיוחד; (3) קיומה או היעדרה של קבוצת ליבה שהיא "מרכז כובד" המחבר בין הקצוות; (4) גודל מינימלי מספיק של קבוצות בעלות פוטנציאל פרישה/הינתקות.

נתוני המחקר אינם מספקים עדות מוצקה לקיומם של שסעים צולבים. לאמיתו של דבר, ניתוח הסולמות בפרק 9 מלמד דווקא על הלימה גבוהה, למשל בין סולם הפתיחות הדתית לסולם הערכים הממלכתיים. במישור זה נוטים אפוא הנתונים יותר לתזת השסעים החופפים המנבאים פוטנציאל להיפרדות בשלב מסוים בעתיד מאשר למתחרתה. לעומת זאת נראה שהמחקר מספק ראיות מוצקות גם לקיומו של קונסנזוס פנימי בנושאי יסוד בתחום המדיני-ביטחוני, באמון מוגבל במוסדות הדמוקרטיה, נכונות המוגבלת לפשרות ולהתגמשות בתחום הדתי וכדגש החזק בגורם הלאומי-יהודי. נוסף על כך נראה שבענייני דת ומדינה יש הסכמה רחבה בין כל קבוצות המשנה

על חשיבות הממד היהודי בזירה הציבורית ונכונות מוגבלת מאוד לשינוי הסטטוס קוו בהקשר זה. הבחנה זו תומכת דווקא בצפי לשמירת אחדות המחנה בעתיד הנראה לעין. תזה זו נתמכת גם בממצאים בדבר קיומה של קבוצת ליבה דתית-לאומית בעלת גודל ניכר, הנמצאת בתווך בנושאים רבים שבדקנו ושקיומה יוצר רצף וחיבוריות בין קצוות המחנה. אם יש פוטנציאל להיפרדות, הוא טמון להערכתנו בקבוצה החרד"לית/תורנית, חרף קוטנה הדמוגרפי גם לפי ההערכות המרחיבות. הקבוצה החרד"לית/תורנית מציגה עקיבות פנימית וערך סגולי מנהיגותי, תוך כדי כך שהיא קרובה, או מתקרבת, בשאלות רבות שנגענו בהן לעמדה החרדית יותר מאשר לעמדתה של קבוצת הליבה הדתית-לאומית. כפי שראינו, בתחומים רבים יש קו הפרדה ברור בין קבוצת החרדים והחרד"לים/תורניים לבין יתר קבוצות המשנה של המחנה הדתי-לאומי. הקבוצה הדתית ליברלית/מודרנית אמנם גדולה יותר, אבל היא אינה מציגה תפיסת עולם קוהרנטית; חבריה נמשכים – ולא באופן אחיד – פעם לכיוון השמרני יותר ופעם לכיוון הליברלי יותר, וסיכויי פרישה שלה כגוף אחד הם אפוא קטנים להערכתנו.

מכאן יכולים להיות שלושה כיווני התפתחות: הראשון הוא שמירת הסטטוס קוו, שבו הקבוצה החרד"לית/תורנית היא בבחינת סמן קיצוני, אבל נותרת במסגרת המחנה. כיוון שני הוא הגברת אחיזתה והשפעתה של קבוצה זו במחנה הדתי-לאומי והפיכתה למרכז הכובד שלו על חשבון קבוצת הליבה העכשווית. כיוון שלישי הוא היפרדות הקבוצה החרד"לית/תורנית וחבירה אל אותם חרדים שעברו את תהליך הישראליוציה והמודרניזציה. מהלך כזה יגרור פיצול של המחנה הדתי-לאומי. לאחר עזיבתה של הקבוצה החרד"לית/תורנית יוכל החלק הגדול שייותר לאחר ההיפרדות להיות פתוח יותר וגמיש יותר בנושאים שנדונו כאן, מה שעשוי להגדיל את ההשפעה היחסית של הקבוצה הדתית ליברלית/מודרנית. לאיזה משלושת הכיוונים יתפתח המחנה? – על כך אין בידינו תשובה, שכן כידוע פסה נבואה מישראל.

נספח 1

שאלון סקר המחנה הדתי-לאומי 2014:

התפלגות התשובות (באחוזים)

1. באיזו מידה היית אומר שאתה שייך למגזר הדתי-לאומי גם לפי אורח החיים שלך וגם לפי השקפותיך?²⁰⁷

כלל המדגם	
53.1	בכלל לא
23.4	במידה מועטה
13.7	במידה רבה
7.6	במידה רבה מאוד
2.2	לא יודע / מסרב*
100	סך הכול

* קטגוריה זו לא הוקראה לאורך כל הסקר.

2. כשאתה חושב על מי שמשתייך למגזר הדתי-לאומי, מהו בעיניך המאפיין העיקרי שלו או שלה? (שאלה פתוחה)

הקטגוריות שהתקבלו מקיבוץ התשובות לשאלה	כלל המדגם
ממד דתי אמוני	25.8
אדם ערכי, ערכים או אזכור ערכים כלליים	14.4
ציונות וארץ ישראל	15.2
צה"ל, צבא	1.8
כיפה סרוגה ומאפיין חיצוני אחר	10.5
שילוב של הלכה ומודרנה	7.4
שילוב של דתיות ולאומיות	10.3
אין משהו מאפיין, כמו כולם, לא יודע	12.8
צבא בשילוב תורה או ארץ ישראל	1.3
שלילי: נצלן, כפייה, פנטיות, ייאוש	0.5
סך הכול	100

207 זו הייתה שאלת הסינון. רק מי שענה עליה "במידה רבה מאוד" או "במידה רבה" נשאל את השאלות האחרות בסקר, כלומר, נכלל בקבוצת המדגם.

3. ישראל מוגדרת מדינה דמוקרטית. אנשים שונים מייחסים משמעות שונה למונח "דמוקרטיה". מהו לדעתך המאפיין החשוב והמהותי ביותר של משטר דמוקרטי? (שאלה פתוחה)

כלל המדגם	הקטגוריות שהתקבלו מקיבוץ התשובות לשאלה
42.3	חופש (חופש ביטוי, דת, חיה ותן לחיות)
16.6	כבוד האדם / זכויות אדם ואזרח / שוויון, פלורליזם ודאגה למיעוט
22.3	היבט פורמלי: שלטון הרוב, ריבונות העם והיענות השלטון
2.3	העדפת היהדות על הדמוקרטיה
4.7	תפיסות שליליות אחרות של הדמוקרטיה ותפיסות אנטי-דמוקרטיות
3.7	נושאים חיוביים אחרים
0.2	אחר
7.9	לא יודע
100	סך הכול

4. באופן כללי, באיזו מידה אתה מרוצה או לא מרוצה מהאופן שבו הדמוקרטיה הישראלית מתפקדת?

כלל המדגם	
13.4	מאוד לא מרוצה
24.9	ד' לא מרוצה
50.6	ד' מרוצה
9.1	מאוד מרוצה
2.0	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

5. לדעתך, עד כמה נשמרים כיום העקרונות האלו בישראל? (כלל המדגם)

סך הכול	לא יודע / מסרב	הרבה פחות מדי	מעט פחות מדי	במידה המתאימה	מעט יותר מדי	הרבה יותר מדי	
100	2.8	10.3	21.9	48.7	7.2	9.1	5.1. חופש דת
100	2.7	15.5	35.9	33.9	6.7	5.3	5.2. הזכות לקיום בכבוד
100	2.6	7.2	14.2	40.2	11.6	24.2	5.3. חופש ביטוי
100	9.5	5.7	16.1	50.5	9.5	8.7	5.4. חופש התארגנות

6. להרגשתך, האם החברה היהודית בישראל הופכת בשנים האחרונות לחילונית יותר, לדתית יותר או שאין שינוי?

כלל המדגם	
10.5	הופכת להרבה יותר חילונית
13.3	הופכת לקצת יותר חילונית
25.2	אין שינוי
31.2	הופכת לקצת יותר דתית
13.7	הופכת להרבה יותר דתית
6.1	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

7. האם את/ה באופן אישי נעשית בשנים האחרונות חילונית יותר, דתית יותר או שאין שינוי?

כלל המדגם	
2.3	נעשיתי הרבה יותר חילוני
5.6	נעשיתי קצת יותר חילוני
59.3	אין שינוי
18.5	נעשיתי קצת יותר דתי
13.6	נעשיתי הרבה יותר דתי
0.6	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

8. עד כמה אתה נותן אמון או לא נותן אמון בכל אחד מהמוסדות האלה? (כלל המדגם)

סך הכול	לא יודע / מסרב	אין לי אמון בכלל	במידה די מועטה	במידה די רבה	במידה רבה	
100	2.3	22.3	36.5	20.7	18.1	8.1. הכנסת
100	7.0	23.3	26.6	20.7	22.4	8.2. בית המשפט העליון
100	2.9	21.4	34.3	23.6	17.8	8.3. הממשלה
100	8.2	12.8	27.3	26.2	25.4	8.4. הרבנות הראשית

9. מה חשוב בעיניך יותר – שבמדינת ישראל יהיה רוב יהודי או שכל שטח ארץ ישראל בין הירדן לים יהיה בריבונות ישראל?

כלל המדגם	
61.7	שבמדינת ישראל יהיה רוב יהודי
22.1	שכל שטח ארץ ישראל בין הירדן לים יהיה בריבונות ישראל
10.1	שניהם חשובים באותה מידה (לא הוקרא)
1.2	שניהם לא חשובים באותה מידה (לא הוקרא)
4.6	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

10. בידי מי צריכה להיות הסמכות העליונה לאשר הסכם שלום שיכלול נסיגה של ישראל משטחי יהודה ושומרון ופינוי יישובים?

כלל המדגם	
13.2	הכנסת
50.3	אזרחי ישראל היהודים בלבד, במשאל עם
16.3	כלל אזרחי ישראל, יהודים ולא-יהודים, במשאל עם
13.7	פוסקי הלכה / רבנים
2.3	לאף אחד אין סמכות להחליט החלטה כזאת (לא הוקרא)
4.0	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

11. האם לדעתך חייל שמתנגד להחלטת ממשלה על פינוי יישובים יהודיים בשטחים צריך או לא צריך לסרב פקודה לפנות?

כלל המדגם	
22.7	בטוח שצריך לסרב פקודה
16.9	חושב שצריך
16.0	חושב שלא צריך
29.3	בטוח שלא צריך
15.1	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

12. האם לדעתך הדעה הבאה נכונה או לא נכונה: "דתיים הם אנשים ערכיים יותר מחילונים?"

כלל המדגם	
נכון מאוד	23.9
די נכון	24.9
לא כל כך נכון	26.9
לגמרי לא נכון	20.4
לא יודע / מסרב	3.9
סך הכול	100

13. האם אתה מסכים או לא מסכים למשפט הבא: בהתנתקות החדר-צדדית והגירוש מגוש קטיף איבדה מדינת ישראל את האופי המוסרי שלה, ולכן לא צריך לציית לחוקים שלה.

כלל המדגם	
בכלל לא מסכים	45.3
די לא מסכים	23.6
די מסכים	13.2
מסכים בהחלט	12.2
לא יודע / מסרב	5.8
סך הכול	100

14. האם אתה מסכים או מתנגד

סך הכול	לא יודע / מסרב	מתנגד בהחלט	די מתנגד	די מסכים	מסכים בהחלט	
100	7.6	32.7	14.9	22.2	22.6	14.1. לקבל לקהילה שלך אנשים חד-מיניים
100	12.6 (+3.8) המתנגדים בכלל לתרומת איברים	29.4	9.7	20.3	24.3	14.2. במקרה של מוות, חס וחלילה, לתרום איברים של קרובים אליך לחולה לא-יהודי
100	6.5	21.5	11.6	25.5	34.9	14.3. שיהודים וערבים יקבלו מהמדינה מימון שווה לשירותים חברתיים, כמו למשל מרפאות ובתי ספר

סך הכול	לא יודע / מסרב	מתנגד בהחלט	די מתנגד	די מסכים	מסכים בהחלט	
100	3.9	6.3	7.0	19.7	63.1	14.4. רק עולים חדשים שהם יהודים לפי ההלכה צריכים לקבל באופן אוטומטי אזרחות ישראלית
100	6.9	31.8	21.1	16.4	23.7	14.5. יש לקבוע בחוק עונש למי שמדבר נגד הציונות

15. האם חברי הכנסת הדתיים צריכים לדעתך להיות כפופים לסמכות רבנית בקבלת החלטות מדיניות?

כלל המדגם	
23.0	בטוח שכן
27.6	חושב שכן
21.6	חושב שלא
21.8	בטוח שלא
6.0	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

16. בעיניך, אישית, האם יש או אין חשיבות לפסקי הלכה של רבנים בנושאים פוליטיים ומדיניים שנויים במחלוקת?

כלל המדגם	
26.9	חשיבות רבה מאוד
30.6	חשיבות די רבה
21.5	חשיבות די מעטה
15.1	אין חשיבות בכלל
5.9	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

17. האם אתה בעד או נגד מתן תקציב ממשלתי לקהילות ורבנים רפורמיים וקונסרבטיביים?

כלל המדגם	
9.5	מאוד בעד
25.1	די בעד
19.5	די נגד
38.7	מאוד נגד
7.2	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

18. האם אתה בעד או נגד הנהגת נישואים אזרחיים בישראל?

כלל המדגם	
20.6	בעד, לכל מי שרוצה בכך
24.1	בעד, אבל רק למי שלא יכול להתחתן דרך הרבנות
51.7	נגד הנהגת נישואים אזרחיים בישראל
3.6	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

19. האם אתה בעד או נגד תחבורה ציבורית בשבת באזורים שאין בהם הרכה דתיים?

כלל המדגם	
13.6	מאוד בעד
21.9	די בעד
19.2	די נגד
40.8	מאוד נגד
4.6	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

20. לדעתך, האם צריך להקל בגיור עד כמה שניתן בגבולות ההלכה כדי לאפשר ליותר גרים להצטרף לעם היהודי, או שצריך להקפיד מאוד בגיור גם אם יהיו פחות מתגיירים?

כלל המדגם	
46.4	צריך להקל בגיור
47.2	צריך להקפיד בגיור
6.3	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

21. עד כמה אתה מסכים או מתנגד לדעות הבאות:

סך הכול	מסרב / לא יודע	מאוד מתנגד	די מתנגד	די מסכים	מאוד מסכים	
100	2.7	2.9	3.1	25.0	66.2	21.1. חשוב שיהיו מפלגות דתיות כדי לשמור על הצביון היהודי של מדינת ישראל
100	10.8	16.4	17.1	22.1	33.6	21.2. המעמד ההלכתי של נשים צריך להישאר כמו שהוא, בלי שינוי
100	7.7	30.5	27.7	19.0	15.0	21.3. חבר כנסת דתי צריך לדאוג לרווחת המגזר הדתי גם אם זה על חשבון מגזרים אחרים
100	6.1	44.0	23.4	15.6	10.9	21.4. תפקידו של הבעל לפרנס ותפקידה של האישה לטפל בבית ובמשפחה

22. לדעתך, האם הדעה הבאה ביחס להתנהגות צה"ל כלפי אזרחים של האויב בזמן מלחמה נכונה או לא נכונה: "יש סביבנו פורעים ורוצחים. על פי התורה יש עניין לענישה קולקטיבית ועל צה"ל לעשות זאת. אין חפים מפשע במלחמה".

כלל המדגם	
26.6	נכונה מאוד
20.4	די נכונה
22.9	לא כל כך נכונה
19.1	בכלל לא נכונה
11.1	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

23. לאיזה בית ספר היית בוחר לרשום את ילדיך?

כלל המדגם	
33.2	בית ספר שיש לו רמה דתית גבוהה, גם אם הרמה הלימודית חלשה
43.5	בית ספר שיש לו רמה לימודית גבוהה, גם אם הרמה הדתית חלשה
13.0	אין העדפה לאחת מהאפשרויות הנ"ל (לא הוקרא)
1.0	הייתי מעדיף בית ספר לא דתי (לא הוקרא)
9.3	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

24. בהנחה שמספר שעות הלימוד בבתי הספר מוגבל, האם נוסף על לימודי קודש היית רוצה שתכניית הלימודים בחינוך הדתי תכלול גם:

סך הכול	לא יודע / מסרב	לא	כן	
100	2.7	16.8	80.5	24.1. השכלה כללית רחבה, כמו אמנות פילוסופיה או ספרות
100	1.5	4.2	94.3	24.2. מקצועות החינויים לרכישת מקצוע, כמו מחשבים, מתמטיקה, אנגלית

25. מאיזה גיל, אם בכלל, בנים ובנות דתיים צריכים להיות במסגרת חינוך נפרדת לדעתך?

כלל המדגם	
5.7	בכל גיל צריך להפריד
12.6	החל מגיל הגן
25.6	החל מבית ספר היסודי
17.4	החל מחטיבת הביניים
6.4	החל מהתיכון
1.0	החל מהשירות הצבאי או הלאומי
26.2	בשום גיל אין להפריד (בנים ובנות דתיים צריכים להיות במסגרת משותפת בכל שלב)
5.2	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

26. האם אתה תומך ברעית הבאות או מתנגד להן?

סך הכול	מסרב / לא יודע	מאוד מתנגד	די מתנגד	די תומך	מאוד תומך	
100	8.3	9.0	17.0	32.3	33.5	26.1. עדיף לצמצם את לימודי האזרחות והדמוקרטיה ולהקדיש יותר שעות להיסטוריה יהודית ואהבת הארץ
100	7.0	13.6	13.5	28.3	37.5	26.2. יש לעודד כל יהודי ללמוד יהדות, אפילו אם הלימוד איננו לפי המסורת
100	10.8	20.0	12.8	31.1	25.3	26.3. יש לאפשר לכל אישה ללמוד גמרא
100	6.4	17.4	19.6	29.8	26.8	26.4. יש לעודד פעולות להחזרה בתשובה של חילונים
100	9.9	29.9	12.0	21.8	26.4	26.5. יש לאפשר לנשים להיות דיינות בבתי דין רבניים

27. האם לדעתך המדינה צריכה או לא צריכה לתת תקציבים לבתי ספר של החינוך החרדי שלא מלמדים לימודי ליב"ה כמו אזרחות, מתמטיקה ואנגלית?

כלל המדגם	
33.3	בטוח שצריכה לתת להם תקציבים
24.5	חושב שצריכה
17.0	חושב שלא צריכה
21.6	בטוח שלא צריכה לתת להם תקציבים
3.6	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

28. האם אתה מחובר לאינטרנט בבית? מהי רמת ההגנה או הסינון שלך באינטרנט בבית, אם יש?

כלל המדגם	
18.7	אין אינטרנט בבית
17.2	רמת סינון גבוהה
17.0	רמת סינון בינונית
9.2	רמת סינון נמוכה
30.0	כלל לא סינון / לא מסנן
7.8	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

29. האם בשנה האחרונה?

כלל לא פעם אחת כמה פעמים לא יודע / מסרב סך הכול					
100	0.9	34.9	12.7	51.5	29.1 ראית סרט באולם קולנוע
100	0.9	66.2	8.3	24.7	29.2 קראת ספר שאיננו ספר קודש

30. האם יום העצמאות בעיניך הוא בעיקר:

כלל המדגם	
57.3	חג ישראלי-אזרחי
22.5	חג יהודי-דתי
17.5	שניהם באותה מידה (לא הוקרא)
2.7	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

31. אילו הייתה לך אפשרות כמו זמן פנוי וכסף פנוי, האם היית יוצא לחופשה בחו"ל?

כלל המדגם	
53.7	בטוח שכן
18.6	חושב שכן
9.0	חושב שלא
16.9	בטוח שלא
1.9	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

32. מהו הנושא החשוב ביותר בעיניך בהחלטה לאיזו מפלגה להצביע?

כלל המדגם	
23.2	עמדות המפלגה בנושאי חוץ וביטחון
7.6	עמדות המפלגה בנושא התיישבות
19.3	עמדות המפלגה בנושא דת ומדינה
12.8	עמדות המפלגה בנושאי חברה
11.5	עמדות המפלגה בנושאי כלכלה
14.7	כולם במידה שווה / אין עיקרי / אף אחד מהם (לא הוקרא)
11.0	לא יודע / מסרב / אחר
100	סך הכול

33. לאיזו תחנת רדיו אתה מאזין בדרך כלל?

כלל המדגם	
16.1	לא מאזין לרדיו בכלל
4.0	גלי ישראל
15.6	גלי צה"ל
22.8	גלגלצ
8.2	רדיו קול-חי
9.6	קול ברמה
2.6	רשת א
15.4	רשת ב
12.9	רשת ג
1.5	קול המוזיקה
6.4	תחנות מקומיות (כגון קול הדרום או רדיו חיפה)
12.9	אחר
3.2	לא יודע / מסרב
131.2	סך הכול

* לשאלה זו היה אפשר לתת כמה תשובות, לכן הסך הכול גבוה מ-100%.

34. איזה עיתון אתה קורא בדרך כלל בסופי השבוע?

כלל המדגם	
18.5	לא קורא עיתונים בסוף השבוע
4.7	בשבע
9.0	מקור ראשון
4.0	יתד נאמן
2.9	המשפחה
1.3	המבשר
0.5	הפלס
24.8	ישראל היום
6.0	מעריב
40.2	ידיעות
1.8	הארץ
3.3	לא יודע / מסרב
9.3	אחר
126.4	סך הכול

* לשאלה זו היה אפשר לתת כמה תשובות, לכן הסך הכול גבוה מ-100%.

35. האם יש בבייתך טלוויזיה? אם כן, באילו תכניות אתם נוהגים לצפות בדרך כלל?

כלל המדגם	
30.7	אין טלוויזיה בבית
18.9	תכניות בידור
42.6	חדשות
17.2	תכניות אקטואליה
20.6	ריאליטי
10.1	דרמה
19.3	סרטים
11.0	תעודה
10.3	מוזיקה
9.0	תכניות לילדים
11.5	סדרות
12.4	אחר. פרט:
213.7	סך הכול

* לשאלה זו היה אפשר לתת כמה תשובות, לכן הסך הכול גבוה מ-100%.

נספח 2 פרופיל חברתי-דמוגרפי ופוליטי של המדגם

36. מין

קבוצת המדגם	הציבור היהודי בישראל	
גבר	45.3	46.9
אישה	54.7	53.1

גיל

קבוצת המדגם	הציבור היהודי בישראל*	
24-18	20.3	12.9
34-25	21.2	19.9
44-35	18.3	18.9
54-45	14.7	15.2
64-55	13.0	15.0
+ 65	12.5	18.1

* מקור (כלל הציבור היהודי): המדגם המייצג של האוכלוסייה היהודית (N=4597), שממנו הוצאה קבוצת המדגם של המחנה הדתי-לאומי.

37. אזור מגורים

קבוצת המדגם	הציבור היהודי בישראל*	
דרום	18.7	14.7
חיפה	8.5	11.7
יהודה ושומרון	7.4	3.9
ירושלים	14.3	9.9
מרכז	26.8	27.7
צפון	9.0	9.8
תל אביב	15.3	22.2
סך הכול	100	100

* מקור (כלל הציבור היהודי): המדגם המייצג של האוכלוסייה היהודית (N=4597), שממנו הוצאה קבוצת המדגם של המחנה הדתי-לאומי.

38. איזו מההגדרות הבאות מתארת אותך הכי טוב?

כלל המדגם	
11.1	חרדי
6.1	תורני או חרדי-לאומי (חרד"לי)
31.2	דתי-לאומי
12.0	דתי ליברלי או מודרני
23.7	מסורתי דתי
8.8	מסורתי לא-דתי
0.6	דת"ש
2.9	חילוני
1.2	אף אחד (לא הוקרא)
2.4	אחר
100	סך הכול

39. האם למדת במסגרת תורנית (אחרי גיל 18)? אם כן, באיזו מסגרת?

קבוצת המדגם - גברים	
59.6	לא למד
2.5	מכינה קדם-צבאית מעורבת לחילונים ולדתיים
3.6	מכינה קדם-צבאית דתית
14.2	ישיבת הסדר
6.5	ישיבה גבוהה ציונית-דתית
9.2	ישיבה גבוהה חרדית
4.4	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

40. האם למדת במסגרת תורנית (אחרי גיל 18)? אם כן, באיזו מסגרת?

קבוצת המדגם - נשים	
73.4	לא למדה
0.7	מכינה קדם-צבאית מעורבת לחילונים ולדתיים
22.5	מדרשה או מכללה דתית
3.4	לא יודעת / מסרבת
100	סך הכול

41. מבחינה מדינית-ביטחונית איך היית מגדיר את עצמך:

כלל המדגם	
46.7	ימין
31.4	ימין מתון
10.2	מרכז
1.8	שמאל מתון
1.3	שמאל
8.6	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

42. לאיזו רשימה הצבעת בבחירות האחרונות לכנסת (ינואר 2013)?

כלל המדגם	
23.3	הליכוד ביתנו, בראשות בנימין נתניהו (המפלגה המשותפת של הליכוד וישראל ביתנו)
24.1	הבית היהודי-האיחוד הלאומי-תקומה, בראשות נפתלי בנט
2.4	עוצמה לישראל, בראשות אריה אלדד ומיכאל בן ארי
4.9	יהדות התורה-אגודת ישראל-דגל התורה, בראשות יעקב ליצמן
2.6	העבודה, בראשות יחימוביץ
1.5	התנועה, בראשות ציפי לבני
3.2	יש עתיד, בראשות יאיר לפיד
8.7	ש"ס, בראשות אריה דרעי ואלי ישי
0.7	קדימה, בראשות שאול מופז

43-44. מוצא:

יליד ישראל

כלל המדגם	
29.3	יליד ישראל, אב יליד ישראל
16.4	יליד ישראל, אב יליד אירופה-אמריקה (כולל ברית המועצות לשעבר)
25.6	יליד ישראל, אב יליד אסיה-אפריקה
15.8	יליד אירופה-אמריקה (כולל ברית המועצות לשעבר)
9.8	יליד אסיה-אפריקה
3.1	לא יודע / מסרב

45. ותק בארץ: באיזו שנה עלית לישראל?

כלל המדגם	
91.4	יליד הארץ + ותיק: עלו עד 1989
8.6	עולה "חדש": מ-1990 עד 2013

46. ההכנסה הממוצעת למשק בית בישראל היא כיום כ-13,000 ש"ח נטו. האם הכנסתכם הכוללת היא:

כלל המדגם	
22.0	הרבה מתחת לממוצע
16.8	מעט מתחת לממוצע
18.3	ממוצע
18.3	מעט מעל הממוצע
8.4	הרבה מעל הממוצע
1.4	לא רלוונטי, חבר קיבוץ
14.7	לא יודע / מסרב
100	סך הכול

47. מהי השכלתך?

כלל המדגם	
3.7	יסודית או פחות
7.5	תיכונית חלקית
29.1	תיכונית מלאה
13.7	על-תיכונית (סמינר למורים, בי"ס לאחיות, בי"ס להנדסאים)
3.9	ישיבה על-תיכונית
9.3	השכלה אקדמית חלקית (ללא תואר)
30.1	תואר אקדמי מלא: תואר ראשון ומעלה
2.7	מסרב
100	סך הכול

נספח 3

קווים מנחים לדיון בקבוצות המיקוד

I כללי

1. על מחקר כמותי ואיכותי – "חוזה העבודה" בקבוצה.
2. היכרות: שם, עיר מגורים, עיסוק, מצב משפחתי.
3. הבהרה: אנחנו לא נתמקד ב"אמת" או במה ש"נכון" – אלא במה שאתם מרגישים וחושבים.

II

4. אסוציאציות (הדברים הראשונים שקופצים לכם לראש) כשחושבים על ישראל 2014.

III זהות והשתייכות

1. בזוגות: מקבלים דף ובו עיגול שבתוכו כתוב "המחנה הדתי-לאומי". אתם מתבקשים לכתוב על הדף היבטים שעולים בדעתכם (תכונות, ערכים, מאפיינים דמוגרפיים ועוד). אלה שניתן לשייך אותם למחנה הדתי-לאומי יהיו בתוך העיגול וכאלה שאינם מאפייני המחנה הדתי-לאומי יהיו מחוצה לו. תכתבו כל סוג של אפיון שאתם יכולים לחשוב עליו: החל מזרם דתי ועמדות פוליטיות ועד מאכל אהוב או סוגי תחביב. זה לא צריך להיות "הגיוני" או מחובר, רק מה שעולה לכם בראש על סמך חוויית החיים שלכם ואיך שאתם תופסים את העניין.
2. דיון בתשובות. מה כתבתם? מה כן? מה לא?
3. מה בעצם מגדיר את המחנה הדתי-לאומי? מה זה אומר על הבנאדם שהוא חלק מהמחנה? באילו מובנים זה מחייב אותו?
4. מה מאפיין אנשים ששייכים למחנה הדתי-לאומי? מי אינו שייך? אילו עוד קבוצות, להרגשתם, שייכות למחנה? ומי לא שייך?
5. באילו מובנים אתה רואה עצמך חלק מהמחנה הדתי-לאומי?
6. באלו מובנים אתה לא רואה עצמך חלק מהמגזר הדתי-לאומי?
7. איפה המחנה הדתי-לאומי נמצא על המפה הפוליטית? (האם קשור לשמאל/ימין)?
8. מה מתוך הצמד הזה יותר חזק ודומיננטי: דתי או לאומי? באיזה מובן?
9. מה ההבדל בין דתי לבין דתי-לאומי?
10. באילו מובנים להיות חרדי/תורני-חרד"לי/מסורתי-דתי זה להיות חלק מהמחנה הדתי-לאומי?
11. מהן הקבוצות הכי קרובות אליכם מתוך הכלל (בישראל/בעולם היהודי)? למה הן קרובות?
12. מהן הקבוצות הכי רחוקות מכם מתוך הכלל (בישראל/בעולם היהודי)? למה?

13. לאיזה ציבור שייכים קרובי משפחה שלכם? מי החברים הטובים שלכם? למה זה משמעותי?
14. בכתב: ציינו דמות מהמחנה הדתי-לאומי (בהווה או בעבר, אפשר גם ז"ל) שהיא דמות שמזדהים אתה, role model. מקריאים – למה בחרתם ב־XX?
15. אם לא הוזכר עד כה – להציף: איפה עומד המושג "ציוני" בהתייחס למחנה הדתי-לאומי? למה? מה ההבדל בין ציונות דתית לבין המחנה הדתי-לאומי?
16. האם "ציוני" מתחבר לכם בראש עם מידת דתיות מסוימת? למה?
17. איך הייתם מאפיינים את הקהל בבית הכנסת שבו אתם מתפללים? האם הוא משתייך ברובו למחנה הזה?
18. האם הציונות החילונית סיימה תפקידה והאם הציונות הדתית מחליפה אותה? במה?
19. (לקבוצת הגברים בלבד). האם אתם רואים את עצמכם ציונים? במה? האם מתפללים לשלום מדינת ישראל? מדוע כן/לא? חוגגים יום עצמאות? /יחס לשירות (גברים) בצה"ל.

IV היחס ל"אחר"

1. אני מניחה על השולחן כרטיסיות עם קבוצות באוכלוסייה הישראלית: אנחנו / חילונים / עולי בריה"מ שאינם יהודים לפי ההלכה / ערביי ישראל / עולי אתיופיה / אמהות חד-הוריות. נסו למקם את הקבוצות, כמו בגלקסיה של כוכבים – מי קרוב מי רחוק – המרכז הוא "אנחנו".
2. מסבירים למה מיקמו כמו שמיקמו.
3. לאילו קהלים (שאינם אתם) קל לכם להתחבר או להתקרב? לאילו קהלים לא? למה?
4. תגידו, מי השכנים בסביבת המגורים שלכם?
5. האם כולם מאותו ציבור כמוכם או שזה מעורב? באיזה מובן זה מעורב?
6. עד כמה זה משמעותי עבורכם שזה מופרד? שזה מעורב? למה?
7. עם איזה מהקהלים שהזכרנו מתאים לכם לגור בשכונה?
8. לאיזו מסגרת חינוכית תעדיפו לשלוח ילדיכם הצעירים, ומדוע – מה השיקולים: ממלכתי-דתי/בי"ס תורני שבו מונהגת הפרדה בין בנים ובנות מגיל xx או לחינוך העצמאי.
9. עם איזה מהקהלים מתאים שהילדים שלכם ילמדו בבי"ס? למה?
10. להורים לילדים הגדולים: האם הילדים שלכם משייכים את עצמם לאותו זרם/מחנה כמוכם?
11. חינוך משותף דתיים-חילונים – מה עמדתכם בנושא? מה טוב בזה? מה בעייתו? באיזו מתכונת הייתם עושים את זה? עד איזה גיל?
12. שילוב מורים ערבים בבתי ספר דתיים, במקצועות כגון מתמטיקה ומדעים – מה דעתכם?
13. לאילו מהקהלים סביר שהמדינה תיתן זכויות שוות כמו כולם? לאילו לא? למה?

תפקיד האישה

14. מה נראה לכם טבעי בנוגע לנשים ומה לא טבעי?

← השתתפות בפעילות ציבורית

← השתתפות בפעילות דתית

← השתתפות בלימודי דת

תקשורת:

15. איך אתם מתעדכנים על מה שקורה במדינה? אילו עיתונים? האם יש לכם

אינטרנט? לאילו אתרים נכנסים? טלוויזיה וערוצים? מה בנוגע לילדים שלכם?

16. לאיזו מפלגה הצבעתם בבחירות האחרונות?

נספח 4

מתאמים בין כלל הסולמות בספר

השתמשנו בשבעה סולמות. בנספח זה מתוארת משמעות הערכים בסולמות השונים ומוצגות הקורלציות בין המדרים השונים בשימוש במדד פירסון.

ערך: 0	ערך: 0.5	ערך 1	
סולם התמיכה בזכויות נשים	תמיכה בעמדת ביניים	תמיכה בעמדות ליברליות	
סולם החשיפה לתקשורת כללית	חשיפה בינונית לתקשורת כללית	חשיפה גבוהה לתקשורת כללית	
סולם הנכונות לפשרה בנושאי דת	מוכנות בינונית לפשרה	מוכנות רבה מאוד לפשרה	
סולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר	תמיכה בעמדת ביניים	תמיכה ביחס שווה למיעוטים ובערכים ממלכתיים	
סולם הפתיחות הדתית	תמיכה בעמדת ביניים	תמיכה בעמדות ליברליות	
סולם החירויות הדמוקרטיות	יש חירויות דמוקרטיות במידה המתאימה	יש פחות מדי חירויות דמוקרטיות	
סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה	אמון בינוני במוסדות הדמוקרטיה	אמון רב במוסדות הדמוקרטיה	

סיכום הקשרים בין הסולמות (מדד פירסון)

סולם התמיכה בזכויות נשים	סולם החשיפה לתקשורת כללית	סולם הנכונות לפרשה בנושאי דת	סולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר	סולם הפתיחות הדתית	סולם החירויות הדמוקרטיות	סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה		
מדד פירסון	1	.561**	.598**	.357**	#	.291**	סולם התמיכה בזכויות נשים	
מובהקות (מבחן דו־זנבי)	.000	.000	.000	.000		.000		
מספר המשיבים	706	476	532	495	641	655		
מדד פירסון	1	.506**	.286**	.712**	-.163**	.354**	סולם החשיפה לתקשורת כללית	
מובהקות (מבחן דו־זנבי)	.000	.000	.000	.000	.000	.000		
מספר המשיבים	653	435	406	362	560	592		
מדד פירסון	1	#	#	#	-.078	.342**	סולם הנכונות לפרשה בנושאי דת	
מובהקות (מבחן דו־זנבי)					.060	.000		
מספר המשיבים	650				590	610		
מדד פירסון	1	.451**	1		-.067	.331**	סולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר	
מובהקות (מבחן דו־זנבי)	.000	.000	.000		.123	.000		
מספר המשיבים	597	381	597		537	553		
מדד פירסון	1				-.135**	.283**	סולם הפתיחות הדתית	
מובהקות (מבחן דו־זנבי)	.000				.004	.000		
מספר המשיבים	485	485	485		454	463		

סולם התמיכה בזכויות נשים	סולם החשיפה לתקשורת כללית	סולם הנכונות לפשרה בנושאי דת	סולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר	סולם הפתיחות הדתית	סולם החירויות הדמוקרטיות	סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה
סולם החירויות הדמוקרטיות	מדד פירסון	1	-0.263**			
סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה	מובהקות (מבחן דו־זנבי)		.000			
	מספר המשיבים	840	772			
סולם האמון במוסדות הדמוקרטיה	מדד פירסון	1				
	מובהקות (מבחן דו־זנבי)					
	מספר המשיבים		878			

** המתאם מובהק מהבחינה הסטטיסטית ($P \leq 0.01$).

בכמה מן המקרים הורכבו הסולמות באופן חלקי משאלות זהות ומשום כך אין טעם לבדוק את המתאמים ביניהם (המתאם בין משתנה ובין עצמו הוא מתאם מושלם). לא ציינו, לפיכך, את המתאמים בין הסולמות הבאים: בין סולם הפתיחות הדתית לסולם זכויות הנשים, בין סולם הפתיחות הדתית לסולם הנכונות לפשרה, ובין סולם העמדות הממלכתיות והיחס לאחר לסולם הנכונות לפשרה.

מדד פירסון הוא מדד הבודק את הקשר הלינארי שבין שני משתנים רציפים: ככל שהערכים של המשתנה הראשון עולים, הערכים של המשתנה השני עולים או יורדים בהתאמה. כאשר הערך של מדד פירסון הוא (-1) יש קשר שלילי חזק בין המשתנים, כאשר הערך הוא 0 אין קשר לינארי בין המשתנים וכאשר הערך הוא 1 יש קשר חיובי חזק בין המשתנים.

מקורות נבחרים

- אבינר, אלישע, 1996. פרקי מבוא בדמוקרטיה יהודית, ירושלים: ערכים זה חיים, עמ' 54-57.
- אבינר, שלמה, 2002. צניף טהור: צניעות בגדי נשים, בית אל: ספריית חווה.
- אונא, משה, 1985. בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל, גוש עציון: יד שפירא.
- אופק, זיוה, 2006. "ברית ייעוד גם ל'אחרים'", אקדמות 18: 169-177.
- אטינגר, יאיר, 2014. "בנט: נפרוש מהממשלה אם מסמך קרי לא יתאם את ערכינו", הארץ, 4.2.2014. www.haaretz.co.il/news/politics/1.2235279
- אינדיג, אביטל, 2013. "מטה בנימין: ריאיון עם בנימין לאו", מוצ"ש 117, 12.7.2013, עמ' 31.
- , 2014. ריאיון עם שי פירון ב"שעת חינוך", מוצ"ש 145, 24.1.2014, עמ' 32.
- אלטמן, יאיר, 2011. "הרב דב ליאור: צריך ענישה קולקטיבית על הפיגוע", Ynet, 25.9.2011. www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4127420,00.html
- אליצור, יואל, 2009. "ח' באלול תענית לזכרון העקירה ותפילה לעתיד", קוממיות 159: 8.
- , 2011. "קינת גוש קטיף משולבת בקינות תשעה באב", אתר ערוץ 7, 9.8.2011. www.inn.co.il/News/News.aspx/224140
- אלמוג, עוז, 2004. פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, חיפה ואור יהודה: אוניברסיטת חיפה, זמורה ביתן.
- , 2011 [2009]. "גבולות וממדי האוכלוסיה הדתית לאומית: מיעוט גדול שממדיו הם תעלומה", אנשים: ישראל, 19.11.2009. www.peopleil.org/details.aspx?itemID=30005
- , 2012. "דתיים-לאומיים בישראל: תמונת מצב, המקף המחבר בין דת לציונות", אנשים: ישראל, המדריך לחברה הישראלית: www.peopleil.org/details.aspx?itemID=30277
- אריאן, אשר, תמר הרמן, יובל לבל, מיכאל פיליפוב, הילה צבן, ואנה קנפלמן, 2010. מדר הדמוקרטיה הישראלית 2010: ערכים דמוקרטיים בישראל הלכה למעשה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אריאן, אשר, ואיילה קיסר-שוגרמן, 2011. יהודים ישראלים – דיוקן: אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל, 2009, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה וקרן אבי חי.
- ארן, גדעון, 2002. "בין חלוציות ללימוד תורה: הרקע לגאות הדתית-לאומית", בתוך: אבי שגיא ורב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות הדתית: היבטים רעיוניים, רמת גן: בר אילן, עמ' 31-72.
- , 2013. קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו, ירושלים: כרמל.
- ארנד, אהרן, 2012. פרקי מחקר ליום העצמאות, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- בוארון, אביחי, 2013. "מדוע 'מעייני הישועה' שינה את שמו?", אתר ערוץ 7, 4.9.1913. www.inn.co.il/News/News.aspx/261914
- בוארון, אביחי, ורות קלדרון, 2006. "האומנם שמחה התורה?", Ynet, 13.10.2006. www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3313900,00.html

- בלאנדר, דנה, 2013. "דמוקרטיה ליהודים בלבד: משאל העם כמשל", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, <http://tinyurl.com/ls59tug>: 10.10.2013.
- בלידשטיין, יעקב, 2002. "תורת המדינה במשנת הרב שאול ישראלי", בתוך: מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים: יד בן-צבי, עמ' 350-363.
- בראון, בנימין, 2004. "פולמוס דעת תורה בציונות הדתית: הרקע העמדות והמשמעויות", בתוך: אשר כהן וישראל הראל (עורכים), הציונות הדתית: עידן התמורות, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 422-474.
- _____, 2005. "דוקטרינת דעת תורה: שלושה שלבים", בתוך: יהודע עמיר (עורך), דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שביד, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יט: 537-600.
- ברילב, מרדכי, 1994. "השפעת העולם המודרני על גילויי חילון בנוער הדתי", גיליון (חשוון תשנ"ד): 5-10.
- ברטוב, חגית, 2005. "אתגר הרווקות", בתוך: טובה כהן ועליזה לכיא (עורכות), להיות אישה יהודייה: דברי הכנס הבינלאומי השלישי, ירושלים: קולך.
- גארב, יונתן, 2004א. "משיחות, אנטינומיזם ורוח בציונות הדתית: מקרה 'המחותר היהודית'", בתוך: אשר כהן וישראל הראל (עורכים), הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 323-363.
- _____, 2004ב. "צעירי המפד"ל ושורשיו הרעיוניים של גוש אמונים", בתוך: אשר כהן וישראל הראל (עורכים), הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 171-200.
- גולדמן, אליעזר, 1997. מחקרים ועיונים: הגות יהודית בעבר ובהווה, ירושלים: מאגנס.
- גרוס, זהבית, 2002. "הזהות הציונית-דתית של בוגרות החינוך הממלכתי-דתי", בתוך: אבי שגיא ואילן נחם (עורכים), תרבות יהודית בעין הסערה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומרכז הרצוג, עמ' 200-232.
- _____, 2006. "התבנית הנפשית הנשית הנאלמת של בוגרות החמ"ד", תרבות דמוקרטית 10: 97-133.
- דגן, מתתיהו, 2006. החינוך הציוני הדתי במבחן הזמן והתקופה, תל אביב: משרד הביטחון. דון יחיא, אליעזר, 2004. "מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית: חיים משה שפירא, המפד"ל ומלחמת ששת הימים", בתוך: אשר כהן וישראל הראל (עורכים), הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל והמועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 135-170.
- דייכובסקי, הרב שלמה, 2000. "ציאה מארץ ישראל לחוץ לארץ", תחומין כ: 399-406.
- דרומי, אורי, 2005. שבת אחים: יחסי חילוניים-דתיים – עמדות, הצעות, אמנות, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הולצר, אלי, 2009. חרב פיפיות בידם-אקטיביזם צבאי בהגותה של הציונות הדתית, ירושלים: מכון שלום הרטמן והפקולטה למשפטים באוניברסיטת ברא"ל.
- הורביץ, אלי, 2007. מלחמת התרבות: על השלום, איש ואישה, חברון: מעמק חברון.

- הכהן, אביעד, 2002. "מדינת ישראל, כאן מקום קדוש! עיצוב 'רשות רבים יהודית' במדינת ישראל", בתוך: מדרכי בריאון וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 144-174.
- הלינגר, משה, 2002. דגם הדמוקרטיה היהודית מול דגם היהדות הדמוקרטית בהגות האורתודוקסית המודרנית במאה העשרים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן.
- הלר, אלה, 2013. "אידאולוגיה או מנהיג? ביטחון או חברה? שיקולי ההצבעה של הבוחר הישראלי", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 28.1.2013, <http://tinyurl.com/ogj3p>.
- הרמן, תמר, ואפרים יערי-וכטמן, 1998. תהליך השלום והשסע הדתי-חילוני. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב מרכז שטיינמן למחקרי שלום.
- הרמן, תמר, ניר אטמור, כרמית הבר, אלה הלר, דרור וולטר, רפאל ונטורה, ויובל לבל, 2011. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2011, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרמן, תמר, ניר אטמור, אלה הלר, ויובל לבל, 2012. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרמן, תמר, אלה הלר, ניר אטמור, ויובל לבל, 2013. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2013, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- וייס, תמר, 1999. "שעוסקים בתורה ואין בהם יראת שמיים", דעות 6: 10-14.
- וינמן, צבי, 1995. מקטובין עד ה' באייר: פרקים בתולדות היהדות החרדית ואגודת ישראל ובמשנתן: פרספקטיבות חדשות, ירושלים: ותיקין.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-19, 2013. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-19, תוצאות לפי יישובים", אתר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-19, 22.1.2013, www.votes-19.gov.il/cityresults.
- זיוון, גילי, 2006. "המדינה שלנו, ככל המדינות, חילונית היא", דעות 26: 9-13.
- , 2011. "עליית מעמדו של הרב בקהילות ציוניות-דתיות בעידן הפוסט-מודרני", בתוך: ידידיה צ' שטרן ושוקי פרידמן (עורכים), רבנות: האתגר, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, כרך א, עמ' 49-78.
- זיכרמן, חיים, ולי כהנר, 2012. חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חדר, אליעזר, 2010. מעוטים במדינה יהודית: היבטים הלכתיים, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חיון, דב, 2013. "גם הקונסרבטיבים הם ציונים דתיים", nrg, 29.1.2013.
- טאוב, גדי, 2006. המתנחלים והמאבק על משמעותה של הציונות, תל אביב: ידיעות ספרים.
- ידגר, יעקב (ללא ציון תאריך). "ה'מזרחי' (במלעיל) והמזרחי: המסורתיות ומבטה על הציונות הדתית", אתר נאמני תורה ועבודה: <http://toravoda.org.il/node/2704>.
- יער, אפרים, ותמר הרמן, 2013. "מדד השלום: יולי 2013", אתר מדד השלום, 6.8.2013, www.peaceindex.org/indexMonth.aspx?num=254&monthname=%D7%99%D7%95%D7%9C%D7%99.
- כהן, אשר, 1998א. הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בימי ראשית המדינה, ירושלים: יד בן-צבי.

- , 1998. ב. "דת ומדינה: חילוניים דתיים וחרדים", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון: תש"ח-תשי"ח**, ירושלים: יד בן-צבי, עמ' 227-242.
- , 2004. א. "הציונות הדתית והמפד"ל בבחירות 2003: שאיפה למפלגת מחנה לנוכח אתגרי הפילוג הדתי, הערתי והפוליטי", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל, 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 277-311.
- , 2004. ב. "ראשית צניחת גאולתנו: דעיכת הציונות הדתית במאבק על הזהות היהודית במדינת ישראל והשפעותיה לעתיד", בתוך: אשר כהן וישראל הראל (עורכים), **הציונות הדתית: עידן התמורות, אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים: מוסד ביאליק, הקרן הקיימת לישראל, המועצה העולמית לחינוך תורני, עמ' 364-385.
- , 2005. א. "הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה: ריבוי זהויות בציונות הדתית", **אקדמות** 15: 9-30.
- , 2005. ב. "הציונות הדתית, ההתנתקות והשכר, לאן?", **אקדמות** 16: 23-29.
- , 2009. "הכיפה והכומתה – דימוי ומציאות: השיח הציבורי על הציונות הדתית והשירות הצבאי", בתוך: משה רחימי (עורך), **ספר עמדות: הכיפה והכומתה**, אלקנה-רחובות: מכללת אורות ישראל, עמ' 95-114.
- , 2010. "מפלגות המחנה המתפור: הציונות הדתית ומפלגותיה בבחירות 2009", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 101-131.
- , 2013. "הבית היהודי: את מי הוא מייצג, בעצם?", **מקור ראשון**, 2013.5.31: 4.
- כהן, חנן, ותמר הרמן, 2013. "הרפורמים והקונסרבטיבים בישראל: פרופיל ועמדות", אתר **המכון הישראלי לדמוקרטיה**: 2013.6.19: <http://tinyurl.com/lv85kab>.
- כהן, יואל, 2013. "התקשורת הדתית בישראל", בתוך: רפי מן רפי ואזי לב און (עורכים), **דוח שנתי: התקשורת בישראל 2012 – סדרי יום, שימושים ומגמות**, אריאל: אוניברסיטת אריאל בשומרון, המכון למחקרי מדיה חדשים, חברה ופוליטיקה בשיתוף יפעת מחקרי מדיה וקנטאר מדיה מחקרי TGI.
- כץ, אלכסנדר, 2014. "רעידת אדמה בקרליבך: קריסה של 50% בחשיפה לעיתון 'מעריב' – בתוך שנה", אתר אייס, 2014.1.20: www.ice.co.il/article/view/378048.
- כץ, יעקב, 1984. **גוי של שבת: הרקע הכלכלי חברתי והיסוד ההלכתי להעסקת נוכרי בשבתות ובהגני ישראל**, ירושלים: מרכז שז"ר.
- , 1997. "דעת תורה: הסמכות הבלתי מסויגת שטוענים לה בעלי ההלכה", בתוך: זאב ספראי ואברהם שגיא (עורכים), **בין סמכות לאוטונומיה במסורת ישראל**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ונאמני תורה ועבודה, עמ' 95-104.
- כץ, שמואל, 2013. "יום העצמאות כמשנתו, הגותו והנהגתו של הרצ"ה", **שמעתין** 183: 41-50.
- לאו, בנימין, 2009. "אתגר חידוש ההלכה", **אקדמות** כג: 57.
- לאו, בנימין, ויואל רפל (עורכים), 2013. **מחזור קורן ליום העצמאות**, ירושלים: קורן. לוביץ, רונן, 2010. "צבא ומלחמה בהגות של הציונות הדתית", בתוך: משה רחימי (עורך), **ספר עמדות: עם, מדינה, תורה**, אלקנה-רחובות: מכללת אורות ישראל, עמ' 115-137.

- לזו, אהוד, 2006. "הדת היהודית: גורם מרסן או מעודד שימוש בכוח? על גלגולי היחס אל הכוח בציונות הדתית", בתוך: אבריאל בר לכב (עורך), **שלום ומלחמה בהגות היהודית, ירושלים: מרכז שז"ר, עמ' 247-276.**
- לוי, יגיל, 2007. **מצבא העם לצבא הפריפריות, ירושלים: כרמל.**
- , 2014. "חטא ישיבות ההסדר", **הארץ**, 22.2.2014. www.haaretz.co.il/opinions/.premium-1.2250020.
- ליאון, נסים, 2000. "מהפכי המשנה ב-1977 ומקומם בצמיחתה של תנועת ש"ס", **ישראל 15**: 32-1.
- , 2009. "דת, מעמד ופעולה פוליטית בציונות הדתית בישראל", **תרבות דמוקרטית 12**: 144-105.
- , 2010. "פוסט-אורתודוקסיה כזרימה חדשה ביהדות בת-זמננו: המקרה הציוני-דתי בדור ההתנחלויות", **מחקרי יהודה ושומרון יט (תש"ע)**: 223-252.
- ליבוויץ, ישעיהו, 1976. **יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל, ירושלים: שוקן.**
- ליברמן, עידו, 2004. **הציונות הדתית: בדרך לכידוליות? עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.**
- ליס, יהונתן, 2013. "נתוני הבחירות חושפים: לבנט יש בעיקר אחים חילונים", **הארץ** 18.4.2013. www.haaretz.co.il/news/politi/1.1997404.
- למ"ס, 2010א. "הסקר החברתי 2010: בריאות ואורח חיים ושימוש במחשב ובאינטרנט" (עיבודים), **הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה**, 20.5.2012. www.cbs.gov.il/publications12/seker_hevratil0/pdf/h_print.pdf.
- , 2010ב. "לקט נתונים מתוך הסקר החברתי 2009: שמירה על המסורת היהודית ושינויים במידת הדתיות לאורך החיים בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל" (הודעה לעיתונות), **הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה**, 12.9.2010, עמ' 4. www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201019211.
- , 2011א. **דוח פני החברה בישראל: דוח מס' 4, ירושלים: למ"ס.**
- , 2011ב. "הסקר החברתי 2009 – האוכלוסייה היהודית: מקומה של הדת בחיים הציבוריים" (הודעה לעיתונות), **הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה**, 17.1.2011. www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=201119012.
- , 2013א. "שנתון סטטיסטי לישראל 2013 מס' 64", **הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה**, 16.9.2013. www.cbs.gov.il/reader/shnatonhnew_site.htm.
- , 2013ב. "הסקר החברתי 2011", לוח 13, **הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה**, 17.4.2013. www.cbs.gov.il/reader/cw_usr_view_SHTML?ID=930.
- , 2014. "הסקר החברתי 2012", **הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה**, 1.7.2014. www.cbs.gov.il/reader/cw_usr_view_SHTML?ID=975.
- לסלוי, אברהם, 1993. **עולמם הדתי של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי, רמת גן: המכון הסוציולוגי לחקר קהילות, אוניברסיטת בר-אילן.**
- לסלוי, אברהם, וישראל רייץ, 2001. **דוח מחקר: סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי-דתי, תשנ"ט, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.**
- "מאגר מוחות", 2010. "סקר בקרב הציבור הדתי-לאומי בנושאי מעמד האישה, פורום תקנה ופרשת הרב אילון": www.news1.co.il/uploadFiles/555614650249482.doc.

- מאוטר, מנחם, 1993. **ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי**, תל אביב: מעגלי דעת.
- , 2003. "שנות התשעים: שנות ההתקרבות?", **עיוני משפט כ"ו** (3): 877-934.
- , 2009. **משפט ותרבות בישראל בפתח המאה ה-21**, תל אביב: עם עובד.
- מוסס, חנן, 2009. **מציונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בציונות הדתית מאז רצח רבין**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- מוריס, בני, 1996. "העיתונות הישראלית בפרשת קיביה אוקטובר-נובמבר 1953", **תיאוריה וביקורת** 8: 33-46.
- מלמד, אליעזר, 2011. "הרב אליעזר מלמד: אילו הייתה התקשורת בידי חרדים", **אתר סרוגים**, <http://tinyurl.com/nnkbqnc>; 22.12.2011.
- מערכת כיפה, 2013. "הרב חיים נבון: 'הציונות הדתית מתפוררת'", **אתר כיפה**, 26.12.2013. <http://m.kipa.co.il/jew/54803.html>
- משרד המשפטים, נציבות שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, 2011. "השפעת השתתפות בעלי מוגבלויות בתכניות ריאליטי על דעות קדומות", 23.3.2011. <http://index.justice.gov.il/Publications/Articles/Pages/SekerNetzivut.aspx>
- נאמן, נחמה, 2002. **עזיבת אורח חיים דתי בקרב צעירים מן החברה הדתית-לאומית בישראל**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- נוימן, קלמן, 2013. **הוויכוח על גבולות המדינה: סוגיה של דת ומדינה?**, מחקר מדיניות 96, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ניר, תומר, 2013א. "ישיבת סיעה ראשונה: לפתוח הסטטוס קוו בנושאי דת ומדינה", **אתר סרוגים**, <http://tinyurl.com/lpazn5z>; 23.1.2013.
- , 2013ב. "משאל עם על הסכם מדיני: הרב דרוקמן תומך, הרב אבינר והרב טאו מתנגדים", **אתר סרוגים**, 31.7.2013.
- סדן, אלי, 2012. **קריאת כיוון לציונות הדתית**, חלק ב, עלי: מכינת בני-דוד.
- סואן, דן, ודנה רבינוביץ', 2011. "עוץ לי גוץ לי: על בילוי שעות הפנאי של בני נוער חילונים ודתיים בישראל", **החינוך וסביבו לג**: 229-248.
- ספראי, זאב. 1999. "דת, הלכה, מסורת ומודרנה", בתוך: נחם אילן (עורך), **עין טובה: דו שיח ופולמוס בתרבות ישראל – ספר יובל למלאות ע"ן לטובה אילן**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ונאמני תורה ועבודה, עמ' 582-602.
- סתיו, דוד, 2012. **בין הזמנים: תרבות בילוי ופנאי בהלכה ובמחשבה**, פתח תקווה: ישיבת ההסדר אורות שאול וידיעות אחרונות.
- פונד, יוסף, 1999. **פירוד או השתתפות אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**, ירושלים: מאגנס, עמ' 582-602.
- פיוטרקובסקי, מלכה, 2010. "אומנות בניית המשפחה: על נשואי בוסר, חינוך למיניות ותכנון המשפחה", **דעות** 47: 23-26.
- פילבר, יעקב, 2012. "התורה מתנגדת לפמיניזם ורואה בו עבודה זרה", **אתר סרוגים**, 29.8.2012. <http://tinyurl.com/kmqj18m>
- פינקלשטיין, אריאל, 2012. **החינוך הממלכתי דתי: תמונת מצב, מגמות והישגים**, תל אביב: תנועת נאמני תורה ועבודה.

- , 2014. "לימודי המדעים בחינוך הממלכתי דתי", אתר נאמני תורה ועבודה, 1.2.2014.
- פישר, נתנאל, 2011. המרת דת ומדינה: מדיניות הגיור של ישראל מהקמת המדינה עד ראשית שנות האלפיים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- פישר, שלמה, וצבי בקרמן, 2001. "כנסיה או כת?", בתוך: יואב פלד (עורך), ש"ס: אתגר הישראליות, תל אביב: משכל, עמ' 169–200.
- פישרמן, שרגא, 1998. דתיים לשעבר: דור הכיפות הזרוקות, אלקנה: אורות ישראל.
- , 2000. על מה אבדה: זהותן האמונית של דתל"שיות, אלקנה: אורות ישראל.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר, 2005. מיהו ישראלי, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- פרידמן, מנחם, 1982. "המפד"ל בתמורה: הרקע לירידתה האלקטורלית", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 19–20: 105–122.
- פרידמן, שוקי, 2011. "ועשית ככל אשר יורוך?", בתוך: ידידיה צ' שטרן ושוקי פרידמן (עורכים), רבנות: האתגר, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 785–811.
- פרס, יוחנן, ואפרים יערי-יוכטמן, 1998. בין הסכמה למחלוקת: דמוקרטיה ושלוש בתודעה הישראלית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- פרסיקו, תומר, 2011. "מי התחזק ומי התחלש: ממצאים מהשנתון הסטטיסטי", אתר לולאת האל, http://tomerpersico.com/2011/09/27/stats_2011; 27.9.2011.
- צחור, זאב, 1998. "מערכות הבחירות הראשונות והמפה הפוליטית", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), העשור הראשון: תש"ח–תשי"ח, ירושלים: יד בן צבי, עמ' 27–40.
- קוק, הרב אברהם יצחק הכהן (1962 [1929]). אגרות הראי"ה א, ירושלים: מוסד הרב קוק, עמ' רי"ט.
- קלנר, גיל, 2013. "הרב מודן משיב לרב טאו: משאל עם ימנע מלחמת אחים", אתר סרוגים, <http://tinyurl.com/loud2oo>; 31.7.2013.
- קמינצקי, יגאל [ללא ציון תאריך]. מהתנתקות להתחברות, ועד רבני גוש קטיף, עמ' 6.
- קניאל, שלמה, 2003. היבטים פסיכולוגיים של מתיישבי הגבעות ביהודה ושומרון: דוח מחקר, אריאל: מו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן.
- רוזן, ישראל, 2000. "תרבות טיולי חו"ל", תחומין כ: עמ' 407–411.
- , 2008. "מדוע מרבית 'בעלי התשובה' הם חרדים?", אתר ערוץ 7, 2.10.2008: www.inn.co.il/News/News.aspx/180199.
- רוזן, מתי, 2007. "תרבות הפנאי בקרב הציבור הדתי בישראל", בתוך: שמחה רו (עורך), מאה שנות חינוך ציוני דתי, ירושלים: המחלקה לחינוך, הפועל מזרחי, עמ' 615–629.
- רייכנר, אלישיב, 2013. דווקא שם, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- רכניץ, ערו, 2014. "הימנעות מפגיעה בבלתי מעורבים: לא במחיר פגיעה בכוחותינו, אתר מכון משפטי ארץ, <http://mishpeteretz.blogspot.co.il/2014/07/>; 24.7.2014: blog-post_24.html.
- רכניץ, ערו, ואליעזר גולדשטיין, 2013. אתיקה צבאית יהודית, תל אביב: ידיעות אחרונות.
- רקובר, נחום, 1973. הלכות יום העצמאות ויום ירושלים: בירורי הלכה, ירושלים: משרד הדתות, האגף לתרבות תורנית במשרד החינוך והתרבות.
- שביידל, זאב, 2006. "א(ח)רים בקרבנו: על מקומם של הומולסכים בחברה הדתית", אקרמות 85–114: 17.

שגיא, אברהם, 2000. "ציונות דתית: בין סגירות לפתיחות", בתוך: אבי שגיא, דודי שוורץ וידידיה צבי שטרן (עורכים), יהדות פנים וחוץ: דיאלוג בין העולמות, ירושלים: מאגנס, עמ' 124-168.

שוורץ, דב, 1999. הציונות הדתית בין הגיון למשיחיות, תל אביב: עם עובד.
 —, 2011. "התודעה הרבנית בציונות הדתית: היבטים אחדים", בתוך: ידידיה צ' שטרן ושוקי פרידמן (עורכים), רבנות: האתגר, כרך א, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 49-78.

—, 2013. "הציונות הדתית על דמוקרטיה ודת: היבטים היסטוריים ועיוניים", בתוך: אלון גל (גולדברג), גרשון בקון, משה ליסק ופנינה מורג-טלמון (עורכים). בדרך הדמוקרטיה: על המקורות ההיסטוריים של הדמוקרטיה הישראלית, קריית שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, עמ' 364-401.

שוורץ, דב, ויהודית באומל-שוורץ, 2012. "אקדמות חקר מעמד האישה וזהותה בתנועה הציונית דתית", בתוך: ישי ארנון, יהודה פרידלנדר ורב שוורץ (עורכים), סוגיות בחקר הציונות הדתית: התפתחויות ותמורות לדורותיהן, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 309-329.

שלג, יאיר, 2000. הדתיים החדשים, ירושלים: כתר.
 —, 2010. מעברי ישן ליהודי חדש: רנסנס היהדות בחברה הישראלית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שפירא, אמנון, 2011. "הציונות הדתית בין חרדיות למורנה", אקדמות 26: 117-139.

שרל, יובל, 2007. "האליטות הדתיות-לאומיות החדשות", בתוך: אליעזר בן-רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 334-354.

—, תשס"ח. "מבנה הנישואים: שינויים ותמורות", אתר ישיבת "אורות שאול", כפר בתיה, כ"ט שבט: www.ypt.co.il/show.asp?id=20445.

—, תשס"ט. "הציונות הדתית לאליטות החדשות", אתר ישיבת "אורות שאול", כפר בתיה, ה' חשוון: www.ypt.co.il/show.asp?id=29969.

Berger, Peter L., 1992. *A Far Glory: The Quest for Faith in an Age of Credulity*, New York & London: Anchor Books.

Gabél, Ines, 2011. "The National-Religious Community and the Media: A Love-Hate Relationship," *Israel studies* 16 (3): 51-72.

Garb, Jonathan, 2003. "Rabbi Kook: Working out as a Divine Work," in: George Eisen and Haim Kaufman (eds.), *Sport and Physical Education in Jewish History*, Israel: Wingate Institute, pp. 7-14.

Gross, Zehavit, 2011. "Israel: State Religious Education in Israel," in: Helena Miller, Lisa D. Grant, and Alex Pomson (eds.), *International Handbook of Jewish Education*, Dordrecht: Springer, pp. 1219-1233.

Katz, Yaron, 2012. "Technology Use in the Religious Communities in Israel: Combining Traditional Society and Advanced Communications," *Journal of Religion, Media & Digital Culture* 1 (3).

- Lebel, Udi, 2013. "Postmodern or Conservative? Competing Security Communities over Military Doctrine: Israeli National-Religious Soldiers," *Political and Military Sociology: An Annual Review* 1: 23.
- Liebman Charles S., and Eliezer Don-Yehiya, 1983. *Civil Religion in Israel*, Los Angeles & London: Berkeley.
- Micklethwait, John, and Adrian Wooldridge, 2009. *God is Back: How the Global Rise of Faith is Changing the World*. London: Penguin Books.
- Shamir, Jacob, and Michal Shamir, 1993. *The Dynamics of Israeli Public Opinion on Peace and the Territories*, Tel Aviv: Tel Aviv University, Tami Steinmetz Center for Peace Research.

צוות המחקר

פרופ' תמר הרמן היא המנהלת האקדמית של מרכז גוטמן לסקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה, עמיתה בכירה במכון ופרופסור מן המניין למדע המדינה באוניברסיטה הפתוחה. מומחית לחקר דעת קהל ולחברה אזרחית ופוליטיקה חוץ-פרלמנטרית.

גלעד בארי הוא חבר בצוות מרכז גוטמן לסקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה ובפרויקטים נוספים של המכון. מוסמך תכנית המצטיינים במדיניות ציבורית ובוגר תכנית פכ"מ (פילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה) באוניברסיטה העברית בירושלים.

אלה הלר היא רכזת הסקרים של מרכז גוטמן לסקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה. בעבר היא שימשה מנהלת המחקר במכון הסקרים של "מודיעין אזרחי" וחוקרת בכירה במרכז המחקר והמידע של הכנסת. מומחית לסקרים ודעת קהל.

חנן כהן הוא חבר בצוות מרכז גוטמן לסקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה ודוקטורנט במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. תחומי העניין שלו הם זהויות אתניות ולאומיות, פוליטיקה מקומית בישראל, אלימות פוליטית ומתודולוגיה של מחקר במדעי החברה.

יובל לבל, לשעבר חבר בצוות מרכז גוטמן לסקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה, הוא מרכז קורסים בתחום מדע המדינה באוניברסיטה הפתוחה. עוסק בעיקר בפוליטיקה חוץ-ממסדית.

ד"ר חנן מוזס, לשעבר חבר בצוות מרכז גוטמן לסקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה, מלמד במכללת אורות ישראל ובמכללה החרדית בירושלים. תחומי התמחותו: הציונות הדתית (תהליכים עכשוויים - דתיים, תרבותיים ופוליטיים) ודרכי ההתמודדות והתגובה של האורתודוקסיה מול המודרנה והפוסט-מודרנה.

ד"ר קלמן נוימן, לשעבר חוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה, מלמד במכללת הרצוג שבגוש עציון. עוסק, בין היתר, ביחסים שבין הלכה לפוליטיקה ובזרמים רעיוניים בציונות הדתית.

בשנים האחרונות חל שינוי במעמדו של המחנה הדתי-לאומי בציבוריות הישראלית: חלקו הדמוגרפי בכלל האוכלוסייה עולה (בעיקר שכבות הגיל הצעירות), וכולותו בשיח הציבורי והפוליטי מתעצמת. לשינוי תורמות גם התמורות המתרחשות בציבור החילוני, בעיקר התחזקות הרצון להתחבר לשורשים היהודיים והשחיקה בחילוניות האידאולוגית. תהליכים אלו פותחים אפשרויות חדשות לשינופי פעולה חוצי מגזרים.

ואולם בד בבד עם השינויים והאפשרויות החדשות, רבים בציבור הישראלי בכללותו ובתוך המחנה הדתי-לאומי עצמו חשים כי הקרקע מתחת לרגליהם אינה יציבה עוד וכי, לטוב או לרע, החברה הישראלית נכנסת לשלב חדש בתולדותיה. ראשית, כבר לא ברור לגמרי מה היקפו של המחנה הדתי-לאומי, שכן ממצאינו מרמזים כי הוא חורג במידה ניכרת מהקבוצה המזהה את עצמה בסקרים כ"דתית". שנית, לא ידוע אילו השלכות יהיו על תפקודה הדמוקרטי של המדינה לעובדה שמחנה זה מתאפיין בנטייה חזקה ימינה בסוגיות המדיניות-ביטחוניות, באמון מוגבל במוסדות הדמוקרטיה, בנכונות נמוכה לפשרות ולהתגמשות בתחום הדתי ובשימת דגש חזק על הפן הלאומי-יהודי. שלישית, סימן שאלה גדול תלוי מעל הניסיון לצפות את עתידו של המחנה – האם הפיצול לקבוצות משנה אחדות, שיש ביניהן חילוקי דעות בנושאים מרכזיים, והסתפחות גורמים שבעבר לא היו שייכים לו יאפשרו לו בעתיד לשמור על לכידותו או שמא הוא עומד דווקא לפני "מפץ גדול".

רוח המחקר שלפנינו מפשפש בקרביה של המציאות החדשה, ובאופן ספציפי יותר – עושה זום-אין על המחנה הדתי-לאומי הישראלי. בין השאר הוא שואל: האם המחנה הדתי-לאומי הישראלי הוא קטגוריה סוציולוגית מובחנת, בעלת מאפיינים ברורים ועמדות מובהקות; מהי מידת ההומוגניות הרעיונית והעמדתית של מחנה זה; אם הוא הטרוגני – מהן קבוצות המשנה שלו ומה משקלן היחסי ומאפייניהן הייחודיים; ומה שכחותן, התפלגותן ועוצמותיהן היחסיות של תפיסות פוליטיות, חברתיות ותרבותיות במחנה זה בנוגע לנושאי ליבה בשיח החברתי-פוליטי בישראל?

מחיר מומלץ: 82 ש"ח
דצמבר 2014

מסות"ב: 1-156-519-965-978

www.idi.org.il

0 450001102 1
דאנאקוד 450-1102

